

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені І.І. МЕЧНИКОВА

На правах рукопису

МУСАЄВА УЛЬКЕРА КЯЗИМІВНА

УДК 39(477.75):001.891-057.4«1921-1941»(043.5)

**РОЗВИТОК МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ В КРИМСЬКІЙ АСРР
(1921–1941)**

07.00.01 – історія України

Дисертація

на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант
Хмарський Вадим Михайлович
доктор історичних наук, професор

Одеса – 2015

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	14
1.1. Історіографія проблеми.....	14
1.2. Джерельна база дослідження.....	37
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження.....	50
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ Й ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ	
МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ В КРИМСЬКІЙ АСРР (1921–1927).....	59
2.1. Основні етапи формування нової музейної мережі в Криму.....	59
2.2. Проблема реквізицій історико-культурних цінностей.....	92
2.3. Заходи державних органів РСФРР і Кримської АСРР щодо	
керівництва процесом реорганізації експозицій кримських музеїв.....	108
2.4. Форми керівництва й заходи з організації музейної роботи в	
Криму.....	123
РОЗДІЛ 3. АРХЕОЛОГІЧНА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА	
ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ.....	173
3.1. Формування музейних експозицій, популяризація пам'яток	
матеріальної культури	173
3.2. Експедиційна діяльність і охоронні розкопки музеїв.....	219
РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МУЗЕЇВ НАРОДОЗНАВСТВА.....	
4.1. Експозиційна й популяризаторська діяльність.....	255
4.2. Експедиційна робота.....	297

РОЗДІЛ 5. МУЗЕЇ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ.....	317
5.1. Діяльність музеїв військово-історичного профілю.....	317
5.2. Робота художніх музеїв.....	340
ВИСНОВКИ.....	366
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	378
ДОДАТКИ.....	437

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП(б)	Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВЦВК	Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет (м. Москва)
Головнаука	Головне управління науковими, науково-художніми та музейними закладами Народного комісаріату освіти РСФРР (м. Москва)
Головмузей	Головний комітет із справ музеїв та охорони пам'яток мистецтва, старовини, народного побуту та природи Народного комісаріату освіти РСФРР (м. Москва)
ДААРК	Державний архів в Автономній Республіці Крим (м. Сімферополь)
ДАРФ	Державний архів Російської Федерації (м. Москва)
ДАІМК	Державна академія історії матеріальної культури (м. Ленінград)
ДІМ РФ ВПД	Державний Історичний музей Російської Федерації, Відділ писемних джерел (м. Москва)
ІМК РАН НА РВ	Інститут історії матеріальної культури Російської академії наук, Науковий архів, рукописний відділ (м. С.-Петербург)
КримОХОРИС	Кримський відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи й народного побуту
Кримська РНК	Кримська Рада Народних Комісарів
Кримська АСРР	Кримська Автономна Соціалістична Радянська Республіка
КТДЛП	Кримське товариство дослідників і любителів природи (м. Сімферополь)
ЛДУ	Ленінградський державний університет
МДУ	Московський державний університет
Наркомоздоров	Народний комісаріат охорони здоров'я
Наркомос	Народний комісаріат освіти

НКВС	Народний комісаріат внутрішніх справ
НКО	Народний комісаріат освіти
СПФАРАН	Санкт-Петербурзька філія Архіву Російської академії наук
Раднарком	Рада Народних Комісарів
РАН	Російська академія наук
РКП(б)	Російська Комуністична партія (більшовиків)
РСФРР	Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка
РТВК	Російське товариство з вивчення Криму (м. Москва)
ТВАК	Таврійська вчена архівна комісія (м. Сімферополь)
ТВК	Товариство з вивчення Криму (м. Сімферополь)
ТТІАЕ	Таврійське товариство історії, археології та етнографії (м. Сімферополь)
ЦДРМ	Центральні державні реставраційні майстерні (м. Москва)
ЦМТ	Центральний музей Тавриди (м. Сімферополь)

ВСТУП

Актуальність дослідження. Розвиток суспільно-політичного життя в Україні в умовах становлення незалежної держави характеризується розширенням дослідницької проблематики історичної науки, синкретичним переосмисленням подій і явищ минулого, що раніше піддавалися замовчуванню або трактувалися тенденційно. Відповідна увага в цьому контексті приділяється історії культури та, зокрема, вивченню інституцій, що сприяли розвитку та розповсюдженню історичних, краєзнавчих, археологічних, етнографічних знань. Значущим напрямком популяризації минулого, його зв'язку та впливу на сьогодення є робота багатопрофільних та спеціалізованих музеїв, які мають різні форми власності та підпорядкування. Заснування нових установ та розвиток музейної справи в сучасній Україні отримує форми сталого та відокремленого явища в загальному процесі культурної та дослідницької розбудови, формулюванні нових орієнтирів, методів та організаційних форм відповідної популяризаторської та науково-дослідницької діяльності.

Разом із тим, музейні установи окремих регіонів України мають значну за результатами, але неповно вивчену історію. У цьому контексті помітне місце належить вивченню діяльності мережі музейних установ, що виконували важливу соціально-політичну, культурну і просвітницьку функції в період 20–30-х рр. ХХ ст. Кримська АСРР була одним з найбільш динамічних регіонів за рівнем розвитку музейної справи на території СРСР, територією, де були збережені установи дорядянського часу та засновані нові, як за профілем, так і за якістю. Завдяки комплексному принципу керівництва музейним будівництвом була сформована єдина державна структура музейних установ із вираженою профілізацією їх діяльності: археологічною, народознавчою, краєзнавчою, історико-краєзнавчою, військово-історичною, художньою. Загалом, у період 1921–1941 рр. на

території Криму стабільно функціонували 22 музейні установи, об'єднані єдиним керівним, методичним і дослідницьким центром.

Таким чином, дисертаційне дослідження обумовлене необхідністю заповнення відповідної лакуни в історіографії – відновлення історії діяльності музейних установ в Кримській АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст., об'єктивної оцінки результатів, досягнень і недоліків цього процесу, що має важливе дослідницьке і практичне значення в контексті відродження національної культури, науки, гуманітарної освіти України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Наукова праця виконана у контексті науково-дослідних тем кафедри історії України Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Південна Україна: історія, історіографія, джерела» (2006–2010 рр.; державний реєстраційний номер 0105U004466) та «Українське Причорномор'я в історичному та історіографічному контекстах» (2011–2015 рр.; державний реєстраційний номер 0111U008029).

Метою дослідження є наукова реконструкція процесу створення, відновлення, становлення, реорганізації та діяльності музейних установ Кримської АСРР історико-краєзнавчого, археологічного, народознавчого, військово-історичного та художнього профілів; виявлення основних принципів, форм, методів здійснення державної політики в галузі музейної справи в регіональному аспекті.

Завдання дослідження визначені згідно з поставленою метою:

- проаналізувати стан науково-теоретичної розробки теми в історіографії;
- виявити невідомі архівні джерела, пов'язані з темою дисертації, провести їх класифікацію і змістовний аналіз;
- визначити основні етапи розвитку музейної справи в Кримській АСРР, дати змістовну характеристику кожного з них;

– простежити основні принципи, форми і методи діяльності спеціалізованих державних органів по організації мережі музейних установ в Криму;

– подати класифікацію музейних установ Кримської АСРР згідно з їх профілем, з'ясувати рівень їх підпорядкування і представництва;

– простежити основні етапи організаційної та науково-дослідницької роботи, заходів щодо вивчення пам'яток колективами археологічних музеїв Кримської АСРР (Державних Херсонеського та Керченського історико-археологічних музеїв, Археологічного відділу ЦМТ);

– відновити повноцінну картину розвитку популяризаторської та експедиційної діяльності кримських народознавчих музеїв (Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійського археолого-етнографічного (краєзнавчого) музею, Східного музею в Ялті), зв'язку цих студій з роботами столичних музейних та дослідницьких установ;

– встановити особливості організаційного розвитку та пам'яткоохоронної роботи музеїв військово-історичного профілю на території Кримської АСРР (Музею оборони Севастополя – Військово-історичного музею – Музею Червоної Армії та Флоту – Музею Кримської війни, Панорами оборони Севастополя);

– здійснити огляд діяльності музеїв художнього профілю та картинних галерей (Державний Алупкінський історико-побутовий палац-музей, Севастопольська картинна галерея, Ялтинський художній музей, Феодосійська картинна галерея І. К. Айвазовського);

– сформулювати роль і значення діяльності музейних установ Кримської АСРР для подальшого становлення культури, науки, кримознавчих досліджень, соціально-політичного розвитку регіону.

Об'єктом дослідження є музейні установи, що проваджували діяльність на території Кримської АСРР у 1921–1941 рр.

Предметом дисертаційного дослідження є основні напрямки, методи і форми роботи, що використовувалися в музейних установах Кримської АСРР.

Методи дослідження обумовлені поставленою метою і завданнями.

Робота ґрунтується на загальнонаукових (історичному, логічному, аналізу, синтезу, моделювання, сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного), спеціально-історичних (історико-генетичному, історико-типологічному, історико-порівняльному, історико-системному, просопографічному, дескриптивному, статистичному і проблемно-хронологічному) і спеціальних джерелознавчих (евристичного, герменевтичного, порівняльного, кількісного, текстологічного аналізу) методах дослідження. У комплексі із загальноприйнятими у вітчизняній науці принципами історизму, об'єктивності і системності вони складають методологічну основу дисертаційного дослідження.

Хронологічні рамки дослідження позначаються відповідно датами – остаточним встановленням Радянської влади в Криму і створенням спеціальних державних органів керівництва музейною справою в регіоні (січень 1921 р.) і початком Великої Вітчизняної війни (червень 1941 р.), внаслідок чого більшість експонатів кримських музеїв були або евакуйовані з території півострова, або – музейні установи мусили змінити напрями своєї роботи чи були б закриті.

Територіальні межі дослідження охоплюють, передусім, територію Кримської АСРР, де проводилися основні практичні дії з організації музеїв та їх безпосередня багатостороння діяльність, а також академічні центри СРСР (м. Москва, м. Ленінград), в яких були розташовані центральні державні спеціалізовані установи з керівництва музейною справою (Головна наука Наркомосу РСФРР, Музейний відділ Наркомосу РСФРР, Державна академія матеріальної культури тощо).

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що:

у перше:

– тема розвитку державної мережі музеїв Кримської АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. стає предметом спеціального історичного дослідження;

– комплексно проаналізована історіографія проблеми, дана оцінка всьому масиву досліджень з теми;

– зроблена систематизація опублікованої джерельної бази, класифіковані і введені в науковий обіг значні корпуси архівних документів;

– усебічно простежений хід створення, становлення і розвитку музеїв в Кримській АСРР, співвідношення цього процесу з основними напрямками і протиріччями державної і ідеологічної політики в галузі культури, національної та соціальної політики;

– простежено хід науково-дослідницької та експедиційної діяльності музейних установ, сформульовані основні результати цих студій, їх значення для розвитку радянської історії археології та етнографії;

отримало подальший розвиток:

– дослідження практичних форм музейної роботи, виявлення досягнень і недоліків цього процесу на прикладі конкретних музейних установ;

– визначення кола осіб, що брали активну участь в роботі музейної мережі регіону, відновлення їх біографій і внеску в науково-дослідну кримиознавчу діяльність;

– вивчення напрямів, форм і методів участі представників наукових кіл столичного (м. Москва, м. Ленінград) і кримського рівнів, краєзнавців-ентузіастів, співробітників органів влади і широких кіл громадськості в музейній роботі;

складені:

– бібліографічний покажчик опублікованих робіт співробітників музеїв Кримської АСРР;

– покажчик місцезнаходження архівних матеріалів про музейні установи регіону в досліджуваний період.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що її матеріали дають можливість значно розширити джерельну й історіографічну

базу кримознавства, розкрити специфічні риси маловідомих або невідомих корпусів документів, значно доповнити джерельну базу сучасної історіографії.

Основним підсумком роботи стало оформлення концепції здійснення державної політики в галузі музейної справи у рамках Кримської АСРР, опис і аналіз її практичного втілення на прикладі роботи окремих музейних установ регіону.

Наукова інтерпретація і висновки дослідження можуть бути використані при підготовці узагальнюючих робіт з історії культури Криму, історії музейної справи і музеєзнавства, джерелознавства. Матеріали дисертації активно використовуються в навчально-педагогічній роботі: у ході вивчення предметів «Історія Криму», «Історія культури Криму», «Джерелознавство», «Історія музейної справи в Криму» в РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», РВНЗ «Кримський університет культури, мистецтв і туризму».

Апробація результатів дисертації здійснена на більш ніж 30 міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових і науково-практичних конференціях, серед яких: VI та IX Всеукраїнські наукові конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Полтава, 2007 р.; Житомир, 2010 р.); II Всеукраїнські Зарембівські наукові читання «Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції» (Київ, 2009 р.); VI, VIII та IX Всеукраїнські науково-практичні конференції «Сіверщина в історії України» (Глухів, 2007, 2009-2010 рр.); VIII та IX Всеукраїнські науково-практичні конференції «Український технічний музей: історія, досвід, перспективи» (Ворзель, 2011 р., Київ, 2012 р.); XV, XVIII–XIX Міжнародні науково-практичні конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (Київ, 2006, 2009-2010 рр.); I–II Міжнародні науково-практичні конференції «Культура в системі гуманітарного знання» (Сімферополь, 2010-2011 рр.); III Міжнародна наукова конференція «Актуальні питання історії, культури, етнографії Південно-східного Криму» (Новий Світ, 2010 р.); III, V–

VI Міжнародні науково-практичні конференції «Актуальні проблеми етнополітичної й соціально-економічної історії та культури Криму» (Сімферополь, 2009, 2011, 2012 рр.); X наукова конференція «Terra Alustiana» (Алушта, 2011 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання соціокультурного розвитку Криму: історія та сучасність» (Сімферополь, 2011 р.); III Міжнародний тюркологічний симпозиум «Минуле-сьогодення-майбутнє кримських татар» (Сімферополь, 2012 р.); IV Міжнародна науково-теоретична конференція «Соціально-політичні й культурні проблеми сучасності» (Сімферополь, 2012 р.); III Міжнародна науково-практична конференція «Етнографія Криму XIX – XX ст. і сучасні етнокультурні процеси» (Сімферополь, 2012 р.); IV Міжнародні наукові читання, присвячені пам'яті У. Боданинського (Бахчисарай, 2012 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Південь України у вітчизняній історії» (Одеса, 2012 р.); IV Міжнародна науково-практична конференція «Історико-культурна спадщина Причорномор'я: вивчення й використання в освіті та туризмі» (Ялта, 2013 р.); щорічні науково-теоретичні конференції професорсько-викладацького складу РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет» (Сімферополь, 2006–2014 рр.).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження розкриті в двох монографіях:

1. Мусаева У. К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского / У. К. Мусаева ; под ред. А. А. Непомнящего. – Симферополь : СГТ, 2007. – 240 с. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 9).
 2. Мусаева У. К. Развитие музейного дела в Крымской АССР (1921–1941) / У. К. Мусаева ; под ред. В. М. Хмарского. – Симферополь : Крымучпедгиз, 2013. – 404 с. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 21),
- 60 наукових публікаціях, з яких 20 – у провідних фахових виданнях (в тому числі 4 – у спеціалізованих закордонних виданнях), 40 – матеріали і тези наукових конференцій, статті у збірниках наукових праць.

Структура дисертаційного дослідження. Дисертація складається зі вступу, 5 розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел (432 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 469 сторінок, з них основного тексту – 377 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Окремі аспекти розвитку музейної справи в Кримській АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. знайшли відображення у низці наукових і науково-популярних публікацій. Попри те, що досі комплексній розробці цієї теми не було приділено достатньої уваги, ці роботи стали певною базою для подальших наукових розвідок, сприяли первинній систематизації відомостей про масштабну організаційну, методичну, науково-дослідну і популяризаторську діяльність державної мережі кримських музеїв різного профілю.

Історіографію вивчення історії музейних установ Криму в перші два десятиліття Радянської влади можна поділити на два етапи. Перший етап, радянський – друга половина 50-х рр. ХХ ст. – 1991 р. – став часом появи перших узагальнюючих робіт з історії радянського музеєзнавства (О. В. Іонова, Г. Б. Закс, Д. А. Равикович) та виокремлення в них кримознавчого сюжету при залученні обмеженого кола архівних або маловідомих опублікованих матеріалів (Ю. М. Жуков, В. Ф. Козлов). У роботах узагальнюючого характеру кінця 50-х – середини 80-х рр. ХХ ст. відновлювалася картина історичних умов формування державної музейної мережі, виявлялися основні тенденції цього процесу, на основі опублікованих джерел законодавчого характеру, обмеженої частини архівних документів, а також опублікованих матеріалів періодичних видань формулювалися основні принципи музейної політики першої половини 20-х рр. ХХ ст. Характерною особливістю деяких публікацій межі 80-х–90-х рр. ХХ ст. стала спроба окремих дослідників (В. Ф. Козлов, С. Б. Філімонов) створити вичерпні концепції історії музейної роботи в Криму, результатом

чого стала поява незбалансованих публікацій, що відзначаються як недостатністю джерельної бази так і відсутністю належних та репрезентативних висновків. Також не можна не брати до уваги відсутність в цих статтях необхідного накопиченого фактологічного матеріалу, необхідного для обґрунтування таких авторських концепцій. Другий етап вивчення історії музеїв Кримської АСРР – сучасний – охоплює час із 1991 р. і характеризується початком системної розробки проблеми ролі й місця кримських музеїв у історичному кримознавстві, появою самостійних і концептуальних новаторських робіт з різних сюжетів, пов'язаних із досліджуваною темою (А. А. Непомнящий, Д. П. Урсу, О. В. Хлівнюк). При цьому з'являється й багато компілятивних досліджень (Г. А. Антонюк, Л. І. Григор'єва, В. М. Пащенко), які за різними критеріями не можна віднести до адекватного і достатнього ґрунту у вивченні заявленої теми.

Поява перших робіт з історії радянського музеєзнавства стала можливою в другій половині 50-х рр. ХХ ст. завдяки зміні загального політичного клімату в СРСР, засудженню культу особи Й. В. Сталіна, повороті ідеологічної системи правлячого режиму в бік обмеженої лібералізації. Питання історії музейної справи в СРСР належали досі до розряду заборонених зважаючи на масові репресії проти співробітників і фактичного розгрому багатьох радянських музеїв в середині – другій половині 30-х рр. ХХ ст. Відсутність реабілітації багатьох подвижників музейної роботи створювала штучне обмеження в роботі дослідників. У той же час саме в другій половині 50-х рр. ХХ ст. стало можливим перше наближення до вивчення історії музейного будівництва в Криму.

У цьому контексті ключове значення мають роботи старшого наукового співробітника НДІ музеєзнавства Міністерства культури РСФРР (м. Москва), кандидата історичних наук Ольги Всеволодівни Іонової (1911–1962). У статті «Створення мережі краєзнавчих музеїв РСФРР у перші десять років Радянської влади» [1] вона детально характеризує основні принципи організації музейної справи, створює перший загальний нарис історії

створення і діяльності Музейного відділу в структурі Головнауки Наркомосу РСФРР, на основі документальних свідчень відтворює історичний фон здійснення керівної ролі Музейного відділу і зусиль із формування постійних структур керівництва музейним будівництвом на місцях. Основна увага в роботі приділена музейним установам Європейської частини РСФРР, стосовно історії кримських музеїв цінними є відомості О. В. Іонової щодо офіційно затвердженої до 1927 р. мережі державних музеїв регіону, які знаходилися на забезпеченні бюджету Головнауки Наркомосу РСФРР [1, с. 71–72]. Ця інформація дає можливість зрозуміти систему підпорядкування і зв'язку музеїв, виявити зміни в складі музейних установ, що в різний час користувалися державним централізованим фінансуванням. Також складені О. В. Іонової списки музеїв дають можливість визначити час остаточного оформлення державної мережі музеїв в Криму як постійно діючого підзвітного організму. У статті «З історії будівництва краєзнавчих музеїв РСФРР» [2] О. В. Іоновою була вперше запропонована періодизація історії радянської музейної справи в 20–30-ті рр. ХХ ст., яка досі залишається актуальною і загальноприйнятною у вітчизняній історичній науці і музеєзнавстві. Велика робота дослідниці дає можливість з'ясувати основні аспекти роботи спеціалізованих органів влади з організації музеїв, основна увага приділена ролі й місцю Музейного відділу Головнауки НКО РСФРР. На підставі публікацій ЦБК СРСР, архівних документів ДАРФ (м. Москва) і матеріалів періодики постає послідовна картина створення державних музеїв, формування їх єдиної мережі із загальним керівництвом, організаційними і дослідницькими завданнями. Досить повно і відповідно до необхідності відповідати існуючим цензурним обмеженням описаний і процес «перебудови» радянських музеїв у 1928–1933 рр., який, по суті, був першим періодом репресивних дій влади проти музейних працівників у прагненні отримати тотальний контроль над музейною справою. Роботи О. В. Іонової заклали необхідні методологічні основи для майбутніх досліджень з проблеми, на сьогодні актуальність запропонованих дослідником підходів не

вичерпана і може бути використана в якості необхідного методологічного базису.

Першою публікацією з проблеми, ґрунтованої на вивченні архівних документів, можна вважати статтю старшого наукового співробітника ДІМ (м. Москва), кандидата історичних наук Ганни Борисівни Закс (1899–?) «Обласні музейні конференції в РСФРР 1926-1927 років (за матеріалами ВПД ДІМ) », що вийшла в 1981 р. [3]. Зібравши і узагальнивши ряд матеріалів Відділу письмових джерел ДІМ, автор подала огляд проведення регіональних музейних конференцій 1926–1927 рр. у низці регіонів РСФРР і рішень, прийнятих їх учасниками. Вибір саме цього відтинка часу дослідниця пояснила недостатнім вивченням подій цих років у радянському музеєзнавстві. Окресливши умови проведення конференцій і склад їх учасників, Г. Б. Закс зробила аналіз прийнятих рішень. У цьому контексті нею були вивчені архівні документи ВПД ДІМ РФ, присвячені IV Кримській конференції музейних працівників, що проходила в Керчі 12–13 вересня 1926 р. У статті узагальнено висвітлені положення доповідей учасників конференції і дебатів, що розгорнулися навколо них, подано план Я. П. Бірзгала з реформування музейної мережі півострова, розкриті його основні цілі й заходи. Важливим і цінним доповненням до статті Г. Б. Закс є додаток [3, с. 208–212], у якому перераховані автори і теми усіх доповідей конференцій. Загалом значення цієї публікації можна оцінити, передусім, в джерелознавчому контексті: уперше для дослідження теми був застосований метод архівної евристики, а порівняльний аналіз документів, проведений Г. Б. Закс, дав можливість виявити загальні та характерні для кожного регіону специфічні риси розвитку музейної справи. З цього погляду роботи столичних дослідників історії радянського музейного руху та його окремих кримських аспектів можна вважати швидше спробою узагальнення різноманітного масиву інформації, аналіз якої повинен був стати предметом інтересу подальших дослідників.

Найбільш помітними і концептуально новаторськими публікаціями першого періоду історіографії досліджуваної теми стали праці доцента Московського історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету, кандидата історичних наук Володимира Фотійовича Козлова. У ході роботи над кандидатським дисертаційним дослідженням «Джерела про охорону і використання пам'яток історії та культури в Криму, 1917–1928 рр.», захищеним у 1984 р. [4], ним були вивчені і систематизовані значні комплекси неопублікованих документів ВПД ДІМ РФ, ДАРФ і ЦМММ (м. Москва), які безпосередньо стосувалися історії музейних установ Криму. У роботі В. Ф. Козлова представлені узагальнюючі характеристики діяльності Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійського археолого-етнографічного музею, Керченського й Херсонського державних історико-археологічних музеїв у розрізі заявленої теми дисертаційного дослідження. Уперше в історіографії В. Ф. Козловим зроблена спроба ввести в науковий обіг відомостей про організаторів охорони пам'яток історії та культури в Криму – директорів кримських музеїв: У. А. Боданинського, К. Е. Гриневича, Ю. Ю. Марті, Л. О. Моїсеєва, П. Я. Чепуріну. При цьому В. Ф. Козловим були допущені значні неточності у відновленні біографій музейних працівників, причиною чому стало його недостатнє ознайомлення з джерелами, а також обмеженість бази дослідження тільки джерелознавчим профілем роботи. Окрім дисертаційного дослідження, В. Ф. Козловим були опубліковані ряд статей, що розкривають окремі аспекти теми [5–6]. Основним змістом цих робіт стала характеристика масиву архівних документів, використаних і узагальнених автором. Важливою заслугою В. Ф. Козлова можна вважати систематизацію названих матеріалів московських архівів, уведення їх в науковий обіг і спробу створити на цій основі узагальнюючий нарис історії кримського музеєзнавства і пам'яткоохоронної роботи в 20–30-ті рр. ХХ ст., що заслуговує на увагу і високу оцінку як новаторська робота, не обмежена цензурними умовностями

[7]. У той же час значними недоліками публікацій В. Ф. Козлова є недостатність залученої джерельної бази, відсутність системності у викладі матеріалу, часті фікції в легендах архівних документів, неповне використання, а іноді – і банальне незнання історіографічних розробок інших дослідників. Це знижує рівень інформативності поданих ним матеріалів.

У монографії головного наукового співробітника Інституту російської історії РАН (м. Москва), доктора історичних наук Юрія Миколайовича Жукова «Становлення і діяльність радянських органів охорони пам'яток історії та культури, 1917–1920 рр.» [8], що вийшла у світ у 1989 р., роботі музеїв Криму приділена оглядова увага в контексті загального процесу становлення системи пам'яткоохоронних установ Кримської АСРР. Зважаючи на пізнє встановлення Радянської влади в Криму ці події охопили 1921 р., що узгоджується з межами нашого дослідження. Автор зазначає, що музеї ставали єдиними реальними місцями концентрації матеріальних цінностей і пам'яток, що мали культурне значення, робота музейних працівників оцінена як подвижницька зважаючи на відсутність стабільного фінансування їх роботи, а також підвищену криміногенну ситуацію в регіоні, коли можливість насильницького заволодіння музейними експонатами була однією з найбільш поширених форм бандитизму [8, с. 234–237]. Таким чином, можна констатувати, що межа 80-х–90-х рр. ХХ ст. стала часом первинного аналізу та часткової публікації матеріалів джерельної бази, використання архівних документів, спроб створення як спеціалізованих робіт з історії кримських музеїв, так і розгляду цієї проблеми на тлі інших історичних сюжетів.

Монографія професора Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктора історичних наук Сергія Борисовича Філімонова «Краєзнавчі організації Європейської Росії та документальні пам'ятки (1917–1929 рр.)» [9], видана в 1991 р., містить авторську концепцію історії розвитку краєзнавчого руху і його дослідницьких форм. Робота музеїв Кримської АСРР подана в книзі фрагментарно, в основному – як складова загальної

краєзнавчої активності громадських наукових організацій. Автор, на підставі широкого кола опублікованих матеріалів краєзнавчої періодики досліджуваного періоду, і незначному ознайомленні з архівною базою документів, формулює уніфіковані висновки щодо розвитку краєзнавства в європейському регіоні РСФРР. Ознайомлення з наведеними аргументами, відсутність системності у викладі матеріалу і необхідного мінімуму використаних архівних джерел не дають можливості оцінити подану С. Б. Філімоновим концепцію як вичерпну або хоча б достатню. Ми змушені констатувати, що об'єктивна критика цієї концепції, уперше озвучена кандидатом історичних наук О. В. Севастьяновим [10, с. 13–18], обґрунтована, і проблема створення повноцінної концепції розвитку кримського краєзнавства в 20-ті рр. ХХ ст. і музейної роботи як його невід'ємної та ключової частини, залишається відкритою.

Довідковий характер має стаття професора Львівського національного університету імені Івана Франка, доктора історичних наук Ярослава Романовича Дашкевича (1926–2010) [11], що містить певну інформацію стосовно участі кримських музейних співробітників у вивченні давніх турецьких джерел з історії України. Першими спробами відновлення історії окремих музейних установ Криму в 20–30-ті рр. ХХ ст., складання біографій їх керівників варто назвати ряд публікацій кандидатів історичних наук В. Ф. Козлова [12–13] та Олександра Георгійовича Зарубіна (1951–2003) [14], наукового співробітника відділу фондів ЦМТ Лариси Петрівни Дубілей [15], московського історика Олександра Вікторовича Єфімова [16–17]. Ці статті носили компілятивний характер, частенько не завжди були ґрунтовані на архівних документах або охоплювали їх незначну частину, були короткими довідками-тезами, що не вносили нової інформації або ж – переказували вже відомі факти. Такий підхід призвів до значного спотворення як самої історії музейних установ, так і плутанини при з'ясуванні фактів біографії музейних працівників. Особливо негативно в цьому контексті варто виділити публікації О. В. Єфімова, що містять часом інформацію, не підкріплену

ніякими джерелами, тиражують авантюрні версії окремих сюжетів розвитку музейної справи в Криму і біографій її подвижників. На даний момент названі роботи не можуть вважатися адекватним й інформативним матеріалом для розгляду досліджуваної теми.

Важливою віхою у відновленні справжньої картини історії музейного будівництва в Криму в 20–30-ті рр. ХХ ст., ґрунтованою на залученні широкого корпусу неопублікованих документів ДАРФ і РДАСПІ (м. Москва), стала багаторічна дослідницька діяльність професора Одеського національного університету імені І. І. Мечникова (до 2006 р. – Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського), доктора історичних наук Дмитра Павловича Урсу. У монографії «Нариси історії культури кримськотатарського народу (1921–1941)» [18], що вийшла в 1999 р., була вперше подана фундаментальна концепція розвитку культури етнічної спільноти Криму в указаний час, уведені в обіг необхідні документи, що відновлювали окремі сюжети історії Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури у Бахчисараї і Східного музею в Ялті. Також Д. П. Урсу була проведена значна робота з відновлення біографій У. А. Боданинського і Я. М. Якуб-Кемаля. Уперше були створені короткі нариси їх життя, ґрунтовані на документальних матеріалах, позбавлені домислів і необґрунтованих політизованих тверджень. У низці публікацій Д. П. Урсу були наведені концептуальні відомості про розвиток музейної справи етнографічного профілю, приведена узагальнююча характеристика впливу національної політики «татаризації» на становлення культури народів Кримської АСРР [19–23].

Центральним явищем у процесі історіографічного вивчення музейної справи в Криму стали масштабні, документально обґрунтовані дослідження професора Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктора історичних наук Андрія Анатолійовича Непомнящого. У низці його публікацій відновлена історія музеїв Криму в дорадянський період, уведені в науковий обіг архівні матеріали, що проливають світло на багатогранну

діяльність подвижників музейної справи. Ці відомості створюють необхідну основу для виявлення зв'язку в роботі музейних установ регіону дорадянського часу і нової мережі державних музеїв, що склалася в 20-ті рр. ХХ ст. [24–29].

Етапною подією сучасної кримознавчої історіографії музейної справи став вихід у світ капітальної монографії професора А. А. Непомнящого «Музейна справа в Криму та її старателі (XIX – початок ХХ століття): біобібліографічне дослідження» [30], у якій уперше був представлений вичерпний нарис організаційних заходів зі створення музейних установ у Керчі, Севастополі, Сімферополі, Феодосії, проаналізовані основні принципи їх роботи, показаний рівень наукового забезпечення роботи співробітників музеїв Криму, представлені біографічні відомості про подвижників музейної роботи в дорадянський період. Тим самим професор А. А. Непомнящий заклав методологічні основи роботи подальших дослідників у цій темі. Використаний автором метод синтезу архівних матеріалів АРАН, ДАРФ, ЦМММ (м. Москва), РДІА, СПФАРАН, ПМК РАН НА РВ, ІВР РАН НА (м. Санкт-Петербург), ІРНБУВ (м. Київ), ДААРК (м. Сімферополь), ДАОО (м. Одеса), відомчих архівів НЗХТ (м. Севастополь), БІКЗ (м. Бахчисарай), КІКЗ (м. Керч), ЦМТ (м. Сімферополь) з матеріалами опублікованих джерел і публікаціями оригінальних досліджень музейних співробітників дав можливість створити комплексне дослідження за темою, дав можливість виявити необхідні зв'язки й рівні наукової комунікації вчених з наукових центрів дорадянського періоду (м. Санкт-Петербург, м. Москва, м. Одеса) з кримськими музейними старателями. Це дослідження дає можливість простежити необхідну хронологічну спадкоємність розвитку музеїв у регіоні, виявити основні форми й методи створення колекцій, з'ясувати їх долю в роки революційних подій і громадянської війни.

Продовженням компаративних досліджень професора А. А. Непомнящого, присвячених історії кримського краєзнавства стала узагальнююча монографія «Історичне кримознавство (кінець XVIII – початок

XX століття): біобібліографічне дослідження» [31], що вийшла в 2003 р. У цьому дослідженні в контексті викладу загального ходу розвитку кримознавчих лекцій були оглядово подані основні віхи історії становлення кримських музеїв, зроблений вичерпний аналіз наукової спадщини співробітників кримських музеїв дорадянського часу, сформульовані загальні підсумки розвитку музейної справи в Криму до 1921 р. Ці відомості також мають важливе значення у встановленні обсягу і змісту джерельної бази кримських музейних колекцій, дають можливість оцінити дійсний масштаб роботи покоління дослідників-кримознавців створення і діяльність музеїв. Логічним продовженням роботи професора А. А. Непомнящого стали публікації, присвячені узагальненню кримознавчої спадщини у формі біоісторіографічного жанру. У цьому контексті безумовне значення для досліджуваної теми становлять монографія А. А. Непомнящого, присвячена дослідженню життєвого шляху А. І. Маркевича [32], публікації, що відбивають кримознавчу діяльність академіків Г. Ю. Крачковського [33] і С. Ф. Платонова [34], узагальнюючі праці, присвячені безпосередньо історії кримознавства у формі нарисів діяльності найбільш видатних подвижників цього процесу і найбільш помітних кримознавчих громадських наукових організацій [35–36]. Ці дослідження ґрунтовані на застосуванні особливого авторського методу синтезу документів різних архівосховищ України й РФ з епістолярною спадщиною учених, офіційною і особистою кореспонденцією, які багато в чому допомагають виявити раніше невідомі факти, особливості міжособистісних взаємовідносин учених, у науковий обіг нові значні корпуси неопублікованих джерел. Крізь призму вивчення біографій академіків Г. Ю. Крачковського, С. Ф. Платонова, професорів А. І. Маркевича, М. І. Рєпнікова, В. Й. Філоненка, директора Євпаторійського археолого-етнографічного музею П. Я. Чепуріної відновлюється повноцінна картина розвитку дослідницьких процесів у Криму, у тому числі – у рамках загального аналізу приділяється увага розвитку музейної справи на півострові в середині 20-х – початку 30-х рр. XX ст., рівню наукових

контактів співробітників музеїв Криму і представників столичного академічного центру, залучень місцевих дослідників до наукового процесу в масштабі усєї країни. Ці публікації професора А. А. Непомнящого сприяють значному якісному розширенню уявлень про учасників і обставини тих чи інших наукових заходів у Кримській АСРР, дають можливість простежити періодизацію розвитку радянського краєзнавства, оцінити загальний внесок різних органів влади і державних спеціалізованих установ у розвиток музеїв у досліджуваний період.

Найбільш вагоме значення для сучасної історіографії кримської музейної справи має монографія професора А. А. Непомнящого «Професор Микола Ернст: сторінки історії кримського краєзнавства», що вийшла в 2012 р. [37]. У ході висвітлення біографії вченого-кримознавця автором аналізуються умови створення і функціонування ЦМТ, в якому він обіймав посади першого завідувача (по суті – був творцем музею) і майже весь досліджуваний період – завідувача археологічним відділом і заступника директора з наукової роботи. А. А. Непомнящим уведені в науковий обіг нові документи з історії музею з фондів ІМК РАН НА РВ, ДАРФ і ДААРК, висвітлений хід формування археологічної колекції музею, визначено значення археологічних досліджень Г. А. Бонч-Осмоловського і М. Л. Ернста в контексті поповнення музейних фондів цінними експонатами. Також спеціально дослідником звернена увага на діяльність М. Л. Ернста як експерта спеціалізованих комісій, створених органами влади Кримської АСРР для організації вивезення предметів старини і мистецтва в умовах голоду 1921–1923 рр., вказується на прямий збиток цих дій для експозицій кримських музеїв і спроби кримської наукової громадськості перешкодити тотальному розкраданню колекцій або за можливістю мінімізувати і науково упорядкувати цей процес. Разом з висвітленням безпосередньої діяльності М. Л. Ернста в кримознавстві і музейній справі, професором А. А. Непомнящим відновлена палітра кримознавчих заходів, серед яких найважливішими були конференції кримських музейних працівників.

Завдяки скрупульозному аналізу джерельної бази в монографії вдалося показати комплексний характер цих форумів, виявити і ввести в науковий обіг їх невідомі матеріали, продемонструвати спадкоємність розвитку і наявність кардинальних змін у роботі музейної мережі Кримської АСРР впродовж 20–30-х рр. ХХ ст. Уперше в історіографії автором відновлений ряд біографій керівників і співробітників музейних установ Криму: О. І. Коллабук, Л. М. Невського, В. І. Советова, В. Г. Опалова, С. М. Чукіна, що стало можливим завдяки введенню в науковий новий комплекс архівних документів. Особливу роль грає використання А. А. Непомнящим матеріалів відомчого архіву Головного управління СБУ в АРК – слідчих справ репресованих кримознавців, що дає можливість безпосередньо зіткнутися з реаліями і протиріччями досліджуваної епохи, дає підстави для нового трактування відомих раніше фактів і явищ.

Загалом роботи професора А. А. Непомнящого, присвячені створенню комплексної історії кримських музеїв, мають усі підстави вважатися універсальними дослідженнями, що закладають необхідний методологічний, джерельний і історіографічний базис для подальших розробок теми.

Ряд публікацій кримських істориків Сергія Олександровича Андросова [38–51], бібліотекаря Бібліотеки-філії № 10 імені О. І. Купріна ЦБС м. Сімферополя для дорослих Ганни Анатоліївни Антонюк [52–53], Л. П. Дубілей [54–55] присвячені окремим сюжетам процесу музейного будівництва в Кримській АСРР загалом і фрагментарному висвітленні історії деяких музеїв зокрема. Так, у публікаціях С. О. Андросова використовується значний корпус документів з фондів ДААРК, які в синтезі з матеріалами з обмеженого кола опублікованих джерел становлять спробу створення узагальнених нарисів історії діяльності КримОХОРИС, його Севастопольського підрозділу, а також – самого процесу організації музейної справи і пам'яткоохоронної роботи в регіоні. При цьому обмеженість джерельної бази дослідження тільки матеріалами фондів кримського архіву наочно демонструє відсутність системності і обґрунтованості висновків цих

публікацій. По суті, це якісна компіляція та широкий огляд підібраних архівних відомостей, не забезпечені необхідним аналізом опублікованих документів, історичними узагальненнями на основі їх змісту. Застосований принцип синтезу опублікованих джерел 20–30-х рр. ХХ ст. з документами ДААРК можна вважати частково виправданим, відсутність зв'язку з джерелами інших архівів значно знижує статус цих статей, обмежує їх регіональними рамками. Варто відзначити також відсутність інформованості автора про роботи колег з теми його досліджень, опублікованих у той же період і доступних йому (А. А. Непомнящого, О. В. Севастьянова, Д. П. Урсу, О. В. Хлівнюка). Неодноразовий дослівний передрук С. О. Андросовим одних і тих же текстів своїх статей і доповідей у різних наукових, науково-популярних виданнях, збірках матеріалів регіональних конференцій [39–47, 49–50] дають можливість говорити про бажання тиражувати зібрану інформацію незалежно від контексту й актуальності її публікації.

Стосовно статей Л. П. Дубілей і Г. А. Антонюк можна відзначити, що вони побудовані за тим же принципом поєднання незначної частини матеріалів ДААРК і відомчих архівних фондів ЦМТ з публікаціями дослідників 20–30-х рр. ХХ ст., при повному ігноруванні історіографічних розробок історії кримських музеїв останніх двох десятиліть. Це пояснює відсутність у статтях концептуальних висновків, наявність значних помилок і неточностей у викладі історії музейних установ, незнання фактів біографій співробітників музеїв. У цьому випадку як ніколи актуальною є характеристика сучасного стану регіональних історіографічних досліджень, подана директором Санкт-Петербурзької філії РАН, доктором історичних наук Іриною Володимирівною Тункіною: ґрунтовані на свідомо обмеженому «провінційному зрізі» джерел, вони не можуть дати достатньої картини для складання повноцінних дослідницьких висновків.

Прикладом відсутності обґрунтування історіографічними розробками сучасного періоду є дисертаційне дослідження доцента Таврійського

національного університету імені В. І. Вернадського, кандидата історичних наук Любові Іванівни Григор'євої «Історія вивчення етнічних культур та розвиток музейної етнографії Криму (перш. пол. XIX – поч. XX ст.)», захищене в 2006 р. [56]. Ґрунтоване тільки на аналізі незначної кількості документів ДААРК воно є компіляцією, повністю позбавленою будь-яких методологічних основ, що містить прямі помилки у викладі діяльності як окремих музеїв, так і громадських наукових організацій досліджуваного періоду (наприклад, Східного музею в Ялті, Євпаторійського археолого-етнографічного музею, Російського товариства з вивчення Криму). Масштаб допущених помилок, відсутність зв'язності у викладі, надуманий і далеко не повний характер висновків цього дослідження дають підстави говорити про штучний характер роботи, змушують звернути увагу на сумнівність отриманих результатів та їх наукове значення.

Низка публікацій асистента кафедри археології і спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка, кандидата історичних наук Анастасії Юрїївни Баукової [57–58] і матеріали її дисертаційного дослідження «Науково-дослідна діяльність Керченського історико-археологічного музею (1922–1988): археологічний аспект» [59] стали першою спробою в сучасній історіографії узагальнити історію археологічних досліджень, що здійснювалися співробітниками КІКЗ. Залучений автором архівний матеріал з фондів відомчого архіву КІКЗ, ІМК РАН НА РВ, ДААРК, дав можливість простежити основні етапи досліджень пам'яток Східного Криму, була запропонована періодизація цього процесу, сформульовані новаторські цілі і завдання. При цьому серйозним недоліком роботи варто відзначити некоректне визначення оригінальних робіт співробітників КІКЗ різних періодів як історіографічного матеріалу з теми дослідження. Так, ряд робіт директора Керченського державного історико-археологічного музею в 20–30-х рр. XX ст. Ю. Ю. Марті були оглядово подані в історіографічному розділі, що є методологічно необґрунтованим. У другому розділі дисертації А. Ю. Баукової «Науково-дослідна діяльність

Керченського державного історико-археологічного музею в міжвоєнний період» послідовно представлені основні напрями роботи археологічних експедицій Державного Керченського історико-археологічного музею під керівництвом Ю. Ю. Марті з вивчення пам'яток Боспора (городища Пантікапей, Ілурат, Кіммерик, Кітей, Німфей, Мірмекій, Тірітака), сама музейна установа позиціонувалася як центр історичних досліджень у регіоні, згадується про зв'язок його роботи з діяльністю спеціалізованих державних органів (КримОХОРИС) і громадських наукових співтовариств (Російське товариство з вивчення Криму). Загалом зібрана і проаналізована автором інформація може бути визнана вичерпною в контексті історії археологічної діяльності КІКЗ, при цьому профіль роботи не дав можливість зробити значний внесок у відновлення власне історії музейної установи.

Спроба створення нарису історії Державного Херсонеського історико-археологічного музею в досліджуваний період була зроблена докторами історичних наук Сергієм Борисовичем Сорочаном (професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна) і Віталієм Михайловичем Зубарем (1950–2009, провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія») в 2001 р. [60]. Цей розділ у спеціалізованій монографії, присвяченій античній і середньовічній історії Херсонеса, був коротким екскурсом в історію створення музею й експозицій і не містив ніякої узагальнюючої або аналітичної інформації. Пізніша спеціалізована робота В. М. Зубаря «Літопис археологічного вивчення Херсонеса – Херсона та його околиці (1914–2005)» [61], що вийшла в 2009 р. містить детальний нарис історії музею в 20–30-ті рр. ХХ ст., ґрунтована на матеріалах відомчого архіву НЗХТ і достатній базі опублікованих джерел й історіографічних розробок. Завдяки інформації В. М. Зубаря частково відновлений персональний склад працівників музею, простежені основні етапи й напрями вивчення городища в зазначений період. Подані автором біографічні довідки носять короткий, частенько довідковий характер. Археологічний характер

монографії не дав можливість авторові створити повноцінної картини музейної роботи. У той же час наведені в дослідженні відомості дають можливість заповнити окремі лакуни в історії найбільш масштабного археологічного музею півострова.

У дисертаційному дослідженні доцента кафедри фольклористики Інституту мистецтвознавства, фольклористики й етнографії ім. М. Т. Рильського НАН України (м. Київ), кандидата історичних наук Тетяни Вікторівни Величко «Етнографічне музейництво Півдня України: історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції» [62], захищеному в 2009 р., здійснена спроба узагальнення досвіду створення й діяльності музеїв етнографічного профілю на території південних регіонів України з середини ХІХ і до початку ХХІ ст. Залучена автором архівна база з історії профільних кримських установ (документи ДАРФ, ВПД ДІМ РФ, ДААРК, відомчого архіву БКЗ і КРУ «Кримський етнографічний музей») дає можливість вважати це дослідження забезпеченим необхідними джерелами. При цьому варто відзначити відсутність пояснень у автора щодо поєднання досвіду музейної роботи в південних регіонах УРСР і Кримської АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст., коли названі регіони входили до складу різних республік СРСР, відповідно – на їх території здійснювалася різна національно-культурна політика. У зв'язку з цим, інформацію, надану Т. В. Величко, про роботу відповідних кримських музеїв (Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Східний музей в Ялті, Етнографічний відділ ЦМТ) можна вважати лише оглядовою. Жодним способом не простежений їх зв'язок з роботою музеїв південних областей УРСР. Таке поєднання видається штучним і необґрунтованим методологічно й недостатньо забезпеченим у джерельному контексті. Статті Т. В. Величко, опубліковані з теми дослідження [63–64] є оглядовими публікаціями, ґрунтованими на використанні архівних матеріалів, уводять в науковий обіг ряд нових документів із заявлених тем.

Помітний внесок у введення в науковий обіг нових документальних джерел, що включають відомості з історії музеїв Кримської АСРР, зробив директор КРУ «Науково-дослідний центр пам'яткоохоронних досліджень АРК», кандидат історичних наук Олександр Віталійович Хлівнюк. У захищеному ним у 2009 р. дисертаційному дослідженні «Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 рр.)» [65] представлені результати вивчення документальних матеріалів ЦМAM і ДАРФ відносно участі співробітників Центральних державних реставраційних майстерень (м. Москва) в охороні пам'яток регіону. Постійними партнерами учених у цьому процесі були представники кримських музеїв – Державних Херсонеського і Керченського історико-археологічного, Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійського археолого-етнографічного музею, Краєзнавчого музею Феодосії і ЦМТ. Також в центрі уваги дослідника були роль КримОХОРИСу в створенні музейної мережі Криму і зв'язок цієї роботи з діяльністю громадських наукових організацій півострова – Таврійського товариства історії, археології та етнографії й Російського товариства з вивчення Криму.

Матеріали досліджень пам'яток столичними фахівцями і співробітниками кримських музеїв опубліковані в спеціальній збірці документів, складеній О. В. Хлівнюком [66]. Масив залученої й узагальненої інформації дає можливість говорити про помітне археографічне значення цього видання, яке представляє достатній спектр доступних неопублікованих джерел з московських архівів із заявленої автором теми дослідження.

У дисертаційному дослідженні й монографії [67–68] доцента РВНЗ «Кримський університет культури, мистецтв і туризму» (м. Сімферополь), кандидата історичних наук Олександра Валерійовича Севастьянова подані матеріали, що висвітлюють зв'язок діяльності Російського товариства з вивчення Криму з роботою кримських музеїв. Дослідником представлені й проаналізовані відповідні документи ДАРФ, ІМК РАН НА РВ, СПФАРАН, ДААРК, що демонструють значний взаємозв'язок активності громадських

наукових організацій і праці колективів кримських музеїв. Автором простежена участь у роботі Товариства керівників кримських музеїв: В. П. і П. П. Бабенчикових, М. С. Барсамова, У. А. Боданинського, К. Е. Гриневича, Ю. Ю. Марті, Л. О. Моїсеєва, Г. Я. Россилевича, П. Я. Чепуріної, описані ініціативи колективів Керченського й Алуштинського відділень РТВК зі створення місцевих громадських краєзнавчих музеїв. Спеціальна увага О. В. Севастьяновим приділена історіографічному аналізу публікацій кримських музейних працівників на сторінках друкарського органа Товариства – журналу «Крим» (У. А. Боданинського, К. Е. Гриневича, Ю. Ю. Марті, Г. Я. Россилевича, П. Я. Чепуріної, С. Д. Ширяєва), що стосувалися як безпосередньо практики застосування методів музейної роботи, так і самостійних новаторських досліджень з історії, археології та етнографії Криму. Зроблений автором синтез архівних і опублікованих матеріалів дав можливість повноцінно й об'єктивно оцінити взаємопроникнення краєзнавчої діяльності й музейного будівництва, продемонструвати нерозривність і комплексність цього процесу в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.

Дисертаційне дослідження [69] й монографії [70–71] професора Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктора історичних наук Бориса Володимировича Змерзлого, присвячені вивченню становлення й розвитку системи освіти кримських татар у 20–30-ті рр. ХХ ст., містять певну інформацію про участь у цьому процесі колективів Державного палацу-музею тюрко-татарської культури і Будинку-музею І. Гаспринського в Бахчисараї, Східного музею в Ялті та Євпаторійського археолого-етнографічного музею. При цьому використовується обмежена джерельна база, представлена або публікаціями періодичного друку досліджуваного періоду, або – документами ДААРК. Як значний недолік цих робіт слід вказати непоінформованість автора про точні назви музейних установ, відсутність чіткого пояснення зв'язку діяльності музеїв з роботою національної системи освіти. У результаті підрозділ дисертаційного

дослідження «Музеї Криму в системі просвіти кримських татар» можна розглядати як спробу узагальнення цікавого дослідницького сюжету, що не отримала належного розвитку і необхідних висновків. Розміщення ж цього сюжету в розділі дисертації під назвою «Розвиток засобів масової інформації та просвітництво кримськотатарською мовою» видається необґрунтованим методологічно і логічно. У статті Б. В. Змерзлого «Історія кримських татар в експозиціях та роботі музеїв Криму в 1930-х рр.» [72] на основі ряду вже введених раніше в науковий обіг документів з фондів ДААРК видається спроба порівняння рівня активності етнографічного вивчення кримських татар у кримських музеях у 20-ті і 30-ті рр. ХХ ст. Висновок автора про значне скорочення цих робіт упродовж 30-х рр. ХХ ст. можна визнати обґрунтованим, проте на підтвердження цієї тези не наведені відповідні дані, конкретно – не проаналізований стан музейних етнографічних колекцій, не сформульовані причини згортання науково-дослідної активності музейних працівників, побіжно згадано про утиск і репресії, спрямований проти видатних музейних працівників. У результаті фактично матеріал є переказом ряду архівних документів, що стосуються в основному окремих ініціатив Наркомосу Кримської АСРР і сюжетів роботи ЦМТ у другій половині 30-х рр. ХХ ст., не підкріплений відповідними висновками й узагальненнями.

Значущий внесок у відновлення історії Феодосійського музею старожитностей (Феодосійського археологічного музею, Феодосійського краєзнавчого музею) здійснено публікацією у 2011 р. біобібліографічного словника «Співробітники Феодосійського музею старожитностей – діячі науки та культури» [73]. В контексті дисертаційного дослідження слід відзначити вичерпний та якісний характер інформації, що міститься у виданні стосовно постатей керівників та учасників музейного будівництва та пам'яткоохоронної діяльності у феодосійському регіоні в 20–30-ті рр. ХХ ст.: М. С. Барсамова, О. І. Даниленка, П. М. Заболоцького, Г. О. Магули, К. Є. Пірлик та інших. Видання має вагоме довідкове та археографічне

значення, що дає достатнє підґрунтя для створення повноцінного узагальнюючого нарису історії та діяльності установи.

Першою спробою систематизації історії севастопольських музеїв у 20-ті рр. ХХ ст. можна вважати монографію доцента Севастопольського міського гуманітарного університету, кандидата історичних наук Олени Євгенівни Бойцової і випускниці Чорноморської філії МДУ імені М. В. Ломоносова Марії Василівни Онучиної «Музейне будівництво в Севастополі в 1920-ті роки» [74]. Визнаючи достатність залученої дослідниками джерельної бази (опубліковані матеріали, періодика, частина документів ДАРФ, ВПД ДІМ РФ, Державного архіву міста Севастополя, наукового архіву НЗХТ), варто зазначити, що сама побудова монографії не сприяє виконанню поставленого авторами завдання. Присутня плутанина у визначенні понять «музейне будівництво» і «діяльність музеїв», не подані роз'яснення щодо різниці цих термінів, і, відповідно – процес розвитку музейної справи в Севастополі, складна структура управління музеями міста не представлена системно. На наш погляд, метод узагальнення джерел, використаний авторами, спровокував значний дисбаланс у висвітленні історії севастопольських музеїв, порушив структуру дослідження. Так, основна увага авторів зосереджена на викладі становлення Севастопольського ОХОРИСу, Херсонського державного історико-археологічного музею і Військово-історичного музею. При цьому практично повністю проігнорована історія Севастопольського музею краєзнавства і Музею «печерних міст», оглядово подана історія Будинку-музею Л. М. Толстого, немає вказівок на обставини створення і напрями діяльності Севастопольського музейного об'єднання. Показовим є і недостатня ознайомленість авторів видання з історіографією історії власне севастопольських музеїв. Так, практично без уваги О. Є. Бойцової та М. В. Онучиної залишилися фундаментальні роботи А. А. Непомнящого, публікації В. В. Акімченкова, У. К. Мусаєвої, О. В. Севастьянова, О. В. Хлівнюка, в яких різною мірою зачіпається тема монографії, вводяться в науковий обіг корпуси нових документів. Це дає

можливість висловити думку про неповноту її змісту, незбалансованість зроблених авторами висновків.

Публікації аспіранта Центру пам'яткознавства НАН України й УТОПІК (м. Київ) Віктора Володимировича Акімченкова [75–76], присвячені відновленню історії діяльності Севастопольського музею краєзнавства, розглядають основні напрями його досліджень, педагогічної роботи і внесок співробітників в історичні дослідження. Також автор приділяє увагу обставинам створення і роботі Севастопольського музейного об'єднання [77], міського Військово-історичного музею [78]. Ці роботи ґрунтовані на якісному синтезі архівних матеріалів із публікаціями періодики 20–30-х рр. ХХ ст., застосуванні біоісторіографічного методу при висвітленні біографій активістів севастопольської музейної справи (В. П. і П. П. Бабенчикових, О. Н. Бернштама, В. М. Махаєва). Підсумком пошуків В. В. Акімченкова стала монографія ««Академія в мініатюрі»: Севастопольський музей краєзнавства (1923–1939)» [79], в якій уперше викладений документальний нарис роботи однієї з найбільш помітних музейних установ міста.

Документальне дослідження «Феодосійський музей старожитностей та охорона пам'яток Феодосії та її округи в 1920–1930-х роках» професора Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, доктора історичних наук Елеонори Борисівни Петрової [80] є першою спробою узагальнення археологічної та пам'яткохоронної діяльності феодосійських музейників у хронологічний період, що розглядається. Залучення нових архівних документів з фондів ДААРК, їх ґрунтовний синтез із необхідною опублікованою джерельною базою та збалансоване використання історіографічного доробку дозволяє високо оцінити значення цієї роботи для висвітлення теми нашого дослідження. Введена до наукового обігу інформація розширює відомості не тільки про безпосередню діяльність музеїв Феодосії, а й додає значний пласт інформації щодо біографій та визначення персонального кола співробітників відповідних установ.

Зроблена доцентом Кримського інституту інформаційно-поліграфічних технологій Української академії друку (м. Сімферополь), кандидатом історичних наук Владиславом Миколайовичем Пащенкою спроба сформулювати концепцію етнокультурного розвитку народів Криму з прадавніх часів до сучасності торкнулася і проблеми розвитку музеїв Криму в досліджуваний період. Представлені в спеціальному розділі монографії [81, с. 159–176] матеріали та їх інтерпретація не можуть бути визнані адекватними і достатніми. По-перше, документальною базою дослідження є матеріали фондів ДААРК, неодноразово використані в роботах інших дослідників. По-друге, метод широкого цитування джерел, що використовується автором, практично перетворює текст на коментований переказ архівних документів, в якому повністю відсутні аналіз інформації та її об'єктивна оцінка. У свою чергу, без уваги В. М. Пащені повністю залишаються документальні джерела інших, навіть кримських архівів (відомчі архіви БІКЗ, КІКЗ, НЗХТ, ЦМТ), фактично відсутній зв'язок із сучасною історіографічною базою заявленої теми. У зв'язку з цим, слід визнати, що концептуальні побудови дослідника навряд чи можуть претендувати на звання серйозних і оригінальних розробок, зважаючи на свій компілятивний і штучно мотивований характер.

У наших публікаціях, що були відображенням вивчення теми дисертаційного дослідження, приділено увагу системній розробці різних її сюжетів. Статті та монографії можна поділити за наступними критеріями: публікації, що стосуються огляду та аналізу джерельної бази дослідження, вводять у науковий обіг нові корпуси архівних джерел [82–85]; праці, що відтворюють історію окремих музеїв у 20–30-х рр. ХХ ст. на території Кримської АСРР [86–98]; огляди створення та напрямів діяльності державної мережі музейних установ в регіоні [99–104]. Окрема низка публікацій присвячена діяльності видатного громадського діяча кримськотатарського народу У. А. Боданинського [105–111], уведений в науковий обіг значний корпус архівних документів, що дає можливість об'єктивно оцінити масштаб

і значення його роботи на посаді директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї з 1917 до 1934 рр. На тлі дослідження його біографії були розглянуті сюжети створення перших музейних зібрань, присвячених історії і побуту кримськотатарського народу, проаналізовані методи, принципи й форми музейної роботи в досліджуваний період. Підсумком цих досліджень стала монографія «Народний учитель: документальний нарис діяльності видатного кримськотатарського просвітника Усеїна Боданинського», що вийшла в 2007 р. [112]. У роботі на основі документів ДАРФ, ЦМММ, ПМК РАН НА РВ, СПФАРАН, ДААРК уперше поданий повноцінний нарис життя й діяльності творця Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, уведені значні за обсягом корпуси нових архівних документів, що проливають світло не лише на роль і значення діяльності окремої особи, але і на умови становлення і функціонування найбільш масштабного й авторитетного центру тюркологічних досліджень у Кримській АСРР у перші два десятиліття Радянської влади. У додатках до книги републікується низка малодоступних творів У. А. Боданинського, що надає виданню достатнього археографічного значення.

Як підсумок історіографічного огляду, слід зазначити, що тема дослідження історії музеїв Кримської АСРР (1921–1941) з середини 50-х рр. ХХ ст. до теперішнього часу включно привертає увагу дослідників. Ця обставина ставить необхідність винесення на порядок денний складання повного наукового нарису діяльності музейних установ регіону, оцінки їх ролі в експозиційній, популяризаторській, методичній, науково-дослідній діяльності, краєзнавчому русі, виявленні відповідних досягнень і недоліків. Сучасний рівень вивчення проблеми фіксує ряд тенденцій, що визначають подальший хід досліджень. Ключовим чинником цього процесу слід назвати прагнення дослідників дистанціюватися від фактологічного і об'єктивістського підходів. Усе частіше можна спостерігати прагнення до створення комплексних досліджень, що припускають наявність

багаторівневих концепцій, складну джерельну базу, орієнтацію на інституціональні висновки, розгляд того або іншого сюжету в об'ємному контексті. Проте при цьому ми не можемо вважати тему дослідження вичерпаною або такою, що не має перспектив розвитку.

1.2. Джерельна база дослідження

Основу джерельної бази дисертаційного дослідження складає досить широке коло опублікованих і архівних матеріалів, які відрізняються за походженням, інформаційними можливостями, мірою об'єктивності й місцем зберігання. За формою документи представлені нерівнозначними за обсягом і повнотою масивами. Враховуючи сталу в сучасному джерелознавстві тенденцію до компаративістського принципу побудови історичного дослідження [113, с. 114–151], нами була зроблена спроба розподілу джерел про діяльність музейних установ Кримської АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. на відповідні групи, згідно з їх родо-видовою класифікацією. За основу цього розподілу була взята схема, запропонована доктором історичних наук, професором кафедри архівознавства й спеціальних історичних дисциплін Київського національного університету імені Тараса Шевченка Ярославом Степановичем Калакурою [114, с. 177]. Ця класифікація припускає наявність в загальному масиві джерел з історії музейної справи досліджуваного періоду таких самостійних напрямів:

- документальні джерела (до них належать актови, діловодні документи органів влади і державних спеціалізованих установ – Наркомосу РСФРР, Головнауки Наркомосу РСФРР, Музейного відділу Наркомосу РСФРР, Раднаркому, ЦВК, Наркомосу Кримської АСРР, ДАІМК, ДІМ, ЦДРМ, КримОХОРІСу, а також діловодні документи окремих музеїв Криму);
- розповідні джерела (опубліковані й неопубліковані наукові, науково-популярні, довідкові, публіцистичні матеріали співробітників музейних установ Кримської АСРР);

- масові джерела (матеріали періодичних видань про роботу державної музейної мережі регіону);
- джерела особистого походження (листи, автобіографічні матеріали).

Наймасштабнішою групою опублікованих джерел є наукові дослідження діячів музейного будівництва в Криму, видані безпосередньо в період, що вивчається. Вони розглядають як узагальнюючі, оглядові теми, так і спеціальні вузькі сюжети, освітлюють різні аспекти вивчення Криму. Ці праці створюють необхідний ґрунт для визначення умов, методів та напрямків організаційної, популяризаторської та науково-дослідницької діяльності колективів кримських музеїв в 20–30-ті рр. ХХ ст. Роботи, присвячені музейній справі, історії, археології та етнографії Криму, представлені як повноцінними дослідженнями, що формулюють концепції розвитку певних історичних процесів (К. Е. Гриневич, Ю. Ю. Марті, В. Г. Опалов, О. І. Полканов, С. Д. Ширяєв, М. Л. Ернст), так і спеціалізованими лекціями, присвяченими сюжетам минулого Криму із залученням матеріалів статистики, археологічних, етнографічних спостережень або оглядовими публікаціями з історії окремих музеїв (М. С. Барсамов, У. А. Боданинський, К. Е. Гриневич, Ю. Ю. Марті, І. І. Пузанов, Г. Я. Россилевич, П. Я. Чепуріна, Я. М. Якуб-Кемаль). Ці публікації ґрунтовані на залученні достатньої бази письмових джерел, на підставі якої аналізуються результати тих чи інших експедиційних заходів, організації експозиційної, популяризаторської і науково-дослідної роботи, результатом яких стало введення в науковий обіг значної кількості музейних експонатів і пам'яток матеріальної культури. Звернення до досвіду попередників, здатність формулювати авторські висновки, спростовувати або підтверджувати думки попередніх дослідників роблять оригінальні наукові й методичні праці співробітників кримських музеїв невід'ємною частиною кримознавчої спадщини.

Не менше значення мають компілятивні дослідження, присвячені огляду стану музейної мережі регіону в певний період, авторами яких були

співробітники спеціалізованих державних установ (К. О. Врочинська, Т. Ф. Гелах, О. І. Полканов). У цих статтях в науковий обіг вводяться нові матеріали й характеристики конкретного рівня розвитку музейної справи в Криму, які були отримані авторами в ході спеціальних відряджень для дослідження музеїв і формулювання методичних рекомендацій їх співробітникам у руслі здійснення державної політики в галузі музейної справи. Ці джерела найбільш схильні до віддзеркалення впливу зміни напрямів цієї політики, часто носять прямий характер впровадження ідеологізованих новацій у роботу музеїв Кримської АСРР.

Узагальнення опублікованих наукових і науково-популярних робіт співробітників музейних установ, дає можливість сформулювати перелік праць, присвячених розвитку музейної справи, історії, археології, етнографії Криму, методиці організації кримознавчих досліджень на базі музеїв, путівників по музеях. До нього входять роботи М. С. Барсамова [115], У. А. Боданинського [116–120], К. Врочинської [121], Т. Ф. Гелаха [122], К. Е. Гриневича [123–132], Ю. Ю. Марті [133–139], В. Г. Опалова [140], О. І. Полканова [141–143], І. І. Пузанова [144], Г. Я. Россилевича [145], П. Я. Чепуріної [146–151], С. Д. Ширяєва [152–154], М. Л. Ернста [155–164], Я. М. Якуб-Кемалія [165–167]. Ці роботи присвячені окремим сюжетам внутрішньої діяльності тих чи інших музеїв, музейної мережі загалом, комплексному археологічному й етнографічному вивченню пам'яток Криму в ході експедицій під керівництвом М. С. Барсамова, У. А. Боданинського, К. Е. Гриневича, Ю. Ю. Марті, Г. Я. Россилевича, П. Я. Чепуріної, М. Л. Ернста, організованих різними державними й науковими установами (Головна наука Наркомосу РСФРР, Раднарком Кримської АСРР, ДАІМК, музеї столичних центрів і кримських міст), організації історичних та історико-мистецьких студій С. Д. Ширяєвим, М. Л. Ернстом, Я. М. Якуб-Кемалем.

Використання й аналіз масиву цих публікацій з досліджуваної теми дає можливість визначити загальні напрями діяльності музейних установ Кримської АСРР, персональний склад їх керівництва і співробітників. У

джерелах цієї групи відбивається взаємозв'язок і співпраця музейної мережі з органами державної влади, контролюючими інстанціями, висвітлюється досвід продуктивної взаємодії співробітників музеїв із представниками Радянської влади в рамках виконання цілей і завдань, що формулювалися керівниками Музейного відділу Наркомосу РСФРР. Документи й матеріали, опубліковані в різних формах (наукові й науково-популярні періодичні видання, путівники, довідники), вказують рівень залучення колективів музейних установ до громадського життя РСФРР в цілому й окремого регіону зокрема, розкривають методи популяризації музейної та краєзнавчої роботи в 20–30-ті рр. ХХ ст.

У ході роботи над проблемою були досліджені ряд фондів центральних і відомчих архівів України й Російської Федерації з метою виявлення неопублікованої інформації про різні напрями діяльності музейних установ Кримської АСРР і державних керівних органів регіонального й центрального рівнів, річних звітів музеїв про роботу, їх діловодну документацію, невідомих робіт співробітників музеїв різного дослідницького або популярного профілю, документів, які містять відповідну біобібліографічну інформацію з теми дослідження.

При аналізі архівних документів з історії діяльності музейної мережі регіону нам вдалося можливим структурувати цей масив джерел. Класифікації в цьому випадку підлягає діловодна документація державних установ РСФРР і Кримської АСРР двох перших десятиліть Радянської влади, яка складає основний масив неопублікованих матеріалів з історії музеїв Криму. Спираючись на запропоновану доктором історичних наук, професором Московського історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету Володимиром Васильовичем Кабановим (1934–2002) класифікацію для цього виду джерел 20–30-х рр. ХХ ст. [113, с. 570–582] ми можемо визначити, що матеріали архівів з досліджуваної теми містять наступні групи документів:

1. Організаційна документація – визначає порядок якої-небудь діяльності, структуру, компетенцію, завдання, форму і методи виконання. До неї належать статuti, положення, правила, зобов'язання, договори, контракти, трудові угоди (анкети й облікові картки співробітників музеїв, дослідників-кримознавців, виявлені у фондах СПФАРАН, тексти постанов центральних і регіональних органів влади, що збереглися у фондах ДАРФ і ВПД ДІМ РФ, посвідчення й інші представницькі документи співробітників музейних установ).

2. Розпорядча документація – відбиває безпосередню управлінську діяльність, є в цьому контексті продовженням організаційної документації: рішення, резолюції, накази, інструкції, розпорядження, циркуляри, доручення (розпорядження керівних органів Наркомосу РСФРР, Головнауки Наркомосу РСФРР, Музейного відділу Наркомосу РСФРР, органів влади Кримської АСРР щодо діяльності музейної мережі в регіоні, внутрішні розпорядження керівництва КримОХОРИСу й музейних установ, що відклалися у фондах ДАРФ, ВПД ДІМ РФ і ДААРК).

3. До особливого виду організаційно-розпорядчої документації варто віднести протоколи засідань колегій, зібрань, з'їздів, конференцій та інших офіційних заходів (протоколи відкритих засідань колегії Музейного відділу Наркомосу РСФРР, Раднаркому і ЦВК Кримської АСРР, колегії Наркомосу Кримської АСРР, спеціалізованих комісій ДАІМК з питань дослідження кримських археологічних пам'яток у цілому й окремих спеціальних комісій із заходів їх охорони і дослідження, що збереглися у фондах ДАРФ, ВПД ДІМ РФ, ІМК РАН НА РВ і ДААРК).

4. Поточне службове листування установ і підприємств – листи, телеграми, радіограми, телефонограми і т. д. – показує поточну роботу цих організацій, дає можливість простежити механізм і послідовність ухвалення певних рішень (листування Наркомосу РСФРР, Головнауки Наркомосу РСФРР з Раднаркомом, ЦВК, Наркомосом Кримською АСРР, КримОХОРИСом, ДАІМК, керівництвом окремих музеїв з різних питань

організації їх роботи, аналогічне листування кримських музеїв з органами влади РСФРР і Кримської АСРР).

5. Планова документація – визначає основні напрями діяльності установи, прогнозує очікувані результати після закінчення звітного терміну, зобов'язує установи до певної діяльності (плани роботи Державного Херсонського історико-археологічного музею, Державного Керченського історико-археологічного музею, Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, ЦМТ, науково-дослідної роботи ряду музейних установ, що відклялися у фондах ДАРФ, ВПД ДІМ РФ, ДААРК, ІМК РАН НА РВ).

6. Звіти – визначають повноту виконання намічених планів роботи, підводять підсумки діяльності за певний період, фіксують досягнення й недоліки проведених заходів (річні звіти кримських музеїв перед Головною Наркомосу РСФРР, що збереглися у фондах ВПД ДІМ РФ і ДАРФ, звіти археологічних й етнографічних музеїв про експедиційну та науково-дослідну діяльність в ДАІМК, що збереглися в ІМК РАН НА РВ).

Значний обсяг інформації з досліджуваної проблеми, залучений з центральних і відомчих архівів Російської Федерації. Якнайповніший і репрезентативний корпус документів відклявся в Державному архіві Російської Федерації (м. Москва). У фонді «Головне управління науковими і науково-художніми установами Наркомосу РСФРР (Головна наука Наркомосу РСФРР)» (ф. А-2307) – єдиного державного органу, що здійснював контроль і загальне керівництво музейними, краєзнавчими й громадськими науковими товариствами в 20-початку 30-х рр. ХХ ст. – зосереджені необхідні, найбільш цінні й інформативні документи з досліджуваної теми.

Усі документи з історії діяльності музеїв Кримської АСРР, що збереглися в ДАРФ, належать до діловодної документації. Наслідуючи наведену вище класифікацію діловодної документації радянського періоду, документи ДАРФ містять у собі всі її види.

Організаційні документи кримських музеїв представлені програмою проведення I Кримської конференції музейних працівників, що відбулася в жовтні 1922 р., а також анкетами для дослідження кримських музеїв у 1922–1923 рр. [168, л. 127–127 зв.; 169, л. 242–243 зв., 244–245, 248–248 зв., 249–250, 252–253, 254–254 зв., 256–257; 170, л. 108–112 зв., 115–115 зв.]. У цих документах розкриваються цілі, завдання, методи й форми роботи Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР і КримОХОРИСу, як в спільних стратегічних цілях, так і в локальних заходах (організація музейної конференції).

Розпорядча документація й протоколи з історії музейного будівництва в Кримській АСРР у 20-30-ті рр. ХХ ст., що збереглися у фондах ДАРФ, представлені в таких формах: резолюції та рішення керівних органів щодо роботи окремих музеїв і музейної мережі загалом, оформлені відповідним офіційним способом протоколювання інформації, матеріали I Всесоюзного музейного з'їзду 1930 р. в Москві [171, л. 7, 10–13, 95, 98–98 зв., 175, 207–207 зв.; 172, л. 62, 106–106 зв.; 173, л. 14–14 зв., 54, 58–59, 61, 75; 174, л. 26, 37–38 зв., 140–141 зв.; 175, л. 13–14, 27–33; 176; 177, л. 22–22 зв.]. Ця група дає можливість простежити механізм здійснення керівництвом спеціалізованих державних установ і контролюючими органами своїх повноважень, проаналізувати організацію процесу внутрішнього управління музейною мережею.

Поточне листування кримських музеїв з різними організаціями й установами займає найбільший обсяг документів ДАРФ, присвячених темі дослідження. Ця група демонструє безпосередній хід керівної діяльності Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, реакцію чиновників на інформацію співробітників музеїв Криму, у тому числі – на дії екстреного й надзвичайного характеру. Найбільш цінним та інформативним є листування Головнауки Наркомосу РСФРР з окремими музейними установами відносно організації їх експозиційної, методичної й науково-дослідної роботи [168–174; 178–180].

Плани роботи кримських музеїв відклалися у фондах ДАРФ частково, у ході роботи були вивчені плани, складені керівниками Феодосійського краєзнавчого й Херсонеського державного історико-археологічного музеїв за 1928–1929 і 1929–1930 рр. [181, л. 10–10 зв.; 182, л. 17–18 зв.; 183, л. 7–8]. Вони дають можливість визначити масштабність та пріоритетність поставлених керівництвом музеїв завдань експозиційної, популяризаторської і науково-дослідної роботи, виявити динаміку цього процесу, визначити його закономірності. Також планова документація дає можливість судити про залучення музейних установ Криму до процесу громадського життя регіону досліджуваного періоду, допомагає визначити їх роль і місце в цьому контексті.

Звітна документація кримських музеїв з фондів ДАРФ представлена відповідними документами Державного Херсонеського історико-археологічного музею [181, л. 6–9], Державного Керченського історико-археологічного музею [184, л. 26–29; 185, л. 52–57 зв., 62–71, 75–79; 186, л. 42–48 зв.], Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї [169, л. 260–265; 186, л. 25–32 зв.], Феодосійського краєзнавчого (археологічного) музею та картинної галереї І. К. Айвазовського [183, л. 2–4 зв.; 187, л. 2–6;], Будинку-музею А. П. Чехова в Ялті [188, л. 97–102; 189, л. 14–15]. Ці матеріали фіксують підсумки роботи музейних установ за чітко визначений період часу, дають можливість провести порівняння основних показників роботи (поповнення експозиції та фондів, кількість відвідувачів, розвиток екскурсійного й популяризаторського напрямів роботи), встановити зміни в колективах співробітників, визначити рівень розвитку науково-дослідної роботи й загального рівня кваліфікації співробітників. Також ці документи дають можливість зробити висновки про рівень виконавчої дисципліни в ряді музеїв Кримської АСРР, наочно простежити принцип і зміст механізму роботи єдиної державної мережі музеїв.

Загалом документи ДАРФ з історії становлення й діяльності музейних установ Кримської АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. представляють повну картину створення, етапу становлення, активного розвитку й перших підсумків роботи ряду музеїв регіону (Державні Херсонеський і Керченський історико-археологічні музеї, Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, ЦМТ, Феодосійський краєзнавчий (археологічний) музей, Будинок-музей А. П. Чехова в Ялті), їх контролюючих й керівних органів центрального й місцевого рівня (Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФРР, КримОХОРИС) й охоплюють період з моменту початку кримознавчого напрямку роботи спеціальних профільних державних установ (1921 р.) до початку їх реорганізації та ліквідації на межі 20–30-х рр. ХХ ст. Цей масив інформації є якнайповнішим і структурованим корпусом архівних матеріалів про роботу кримських музеїв у досліджуваній період, велика частина документів уперше вводиться в науковий обіг у дисертаційному дослідженні.

Матеріали ВПД ДІМ РФ (м. Москва) дають можливість простежити хід заходів зі створення й функціонування кримської музейної мережі в 1920–1927 рр. Ці документи містяться у фонді «Колекція документів з музейного будівництва» (ф. 54) і є всіма основними видами діловодної документації. Особливістю формування фондів ВПД ДІМ РФ є класифікація документів за інституціональним географічним принципом, що дає можливість послідовно простежити як історію окремих музеїв, так і сам процес їх організації. Ряд справ ВПД ДІМ РФ [190–192] присвячені історії діяльності КримОХОРИСу зі створення музейної мережі в Криму, ці документи детально описують процес формування керівного державного органу, основні напрями його роботи в 1920–1926 рр., дають можливість визначити роль в історії музеїв Криму таких організаторів науки й музейної справи як Г. А. Бонч-Осмоловський, Я. П. Бірзгал, О. І. Полканов, Я. О. Тугендхольд. Загалом документальний матеріал з історії КримОХОРИСу відновлює аспекти і обставини непростого процесу вилучення цінностей і реквізицій, що проводилися в 1921–1923 рр., і

стали основним джерелом для формування експозицій ряду кримських музеїв, показує усі труднощі й протиріччя в стосунках кримської музейної громадськості й окремих державних органів, що сприймали музейні цінності виключно як джерело рішення фінансових проблем в умовах голоду. Крім того, історія роботи КримОХОРОІСу. Важливим аспектом роботи КримОХОРОІС стали постійні контакти з керівництвом Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, пріоритетність збереження музейних установ й охорони історичної і культурної спадщини регіону була постійним предметом інтересу керівників радянського музейного будівництва. Ця інформація міститься в звітах ряду уповноважених співробітників Головнауки Наркомосу РСФРР, що побували в Криму з експедиціями з 1920 до 1925 рр. (О. В. Лебєдєв, Б. Ф. Добринін, Л. Я. Вайнер).

Основний масив архівних матеріалів ВПД ДІМ РФ з історії кримських музейних установ представлений звітною та плановою документацією окремих музеїв. Таким чином, можна простежити історію наступних музеїв у першій половині 20-х рр. ХХ ст.: ЦМТ [193], Державного Алупкінського історико-побутового музею [194–195], Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї [196], Євпаторійського археолого-етнографічного музею [197], Державного Керченського історико-археологічного музею [198–199], Лівадійського палацу-музею [200], музеїв Севастополя [201], Державного Херсонеського історико-археологічного музею [202], Феодосійського краєзнавчого музею [203], музеїв Ялти [204–205].

Група справ, що містить інформацію з теми дослідження в ДААРК (м. Сімферополь), зосереджена у фондах «Рада Народних Комісарів Кримської АСРР» (ф. Р-652), «Центральний Виконавчий Комітет Кримської АСРР» (ф. Р-663), «Народний комісаріат освіти Кримської АСРР» (ф. Р-20), «Кримський революційний комітет» (ф. Р-1188), «Центральний музей Тавриди» (ф. Р-2865), «Євпаторійський краєзнавчий музей» (ф. Р-138), «Кримське центральне статистичне управління ЦВК Кримської АСРР» (ф. Р-

219). Абсолютна більшість вивчених матеріалів складають протоколи органів державної влади Кримської АСРР [206–219] і відповідне листування з музеями [220–223]. Також у фондах наявні документи планового [224–225] й звітного характеру [226–229]. У цілому ці документи дають можливість простежити здійснення процесу керівництва музейним будівництвом і втілення основних принципів музейної політики на прикладі взаємовідносин органів влади і музеїв регіонального рівня, встановити обставини й хід реорганізації музейних установ, з'ясувати причини й наслідки цих заходів. Також видається можливим провести аналіз основних форм і методів, що застосовувалися органами влади щодо керівництва музейною мережею як у звичайному, так і в надзвичайному режимах діяльності. Синтез документальної інформації дає можливість спостерігати об'єктивний внутрішній контекст подій досліджуваної теми.

Певну роль для дослідження грають матеріали особових фондів кримських музейних працівників, що відклалися в ДААРК. Це фонди П. І. Голландського (Р-3812), О. І. Полканова (Р-3814) і М. Л. Ернста (Р-3238). Документи з особистого фонду професора архітектури П. І. Голландського [230–237] дають можливість оцінити масштаб конкретної роботи, що проводилася дослідником у ході ремонтних і реставраційних заходів у Ханському палаці в Бахчисараї, його ставлення до проблеми охорони пам'яток, а також – містять автобіографічну інформацію. Корпус документів особового фонду О. І. Полканова [238–245] дає можливість розглянути діяльність у кримських музеях таких організаторів, дослідників і творців як М. С. Барсамов, Я. П. Бірзгал, П. І. Голландський. Також в цих архівних зібраннях представлені мемуарні і авторські твори О. І. Полканова, присвячені його роботі в музейних і пам'яткоохоронних установах регіону. Група справ з особистого фонду М. Л. Ернста [246–249] дозволяє оглядово відновити обставини роботи видатного кримського ученого та співробітника музею, простежити його трудову біографію, вивчити епістолярну спадщину його дружини С. М. Олтаржевської, спрямовану на реабілітацію й

відновлення наукової репутації репресованого дослідника. Матеріали названих фондів, що потрапили до архіву через багато років після смерті їх творців, вибіркові за складом документів. Значна частина листування і рукописної спадщини, у тому числі – з досліджуваної теми, не відбилися в них у зв'язку з репресіями щодо О. І. Полканова і М. Л. Ернста.

Синкретичний документальний матеріал містять фонди рукописного відділу Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури РАН (ІМК РАН НА РВ, м. Санкт-Петербург). Ці документи детально висвітлюють внесок співробітників музеїв Кримської АСРР у вивчення пам'яток історії та культури Криму, археологічні дослідження й охоронні заходи. У фонді «Державна академія історії матеріальної культури» (ф. 2) зосереджені відкриті листи, звіти, польові щоденники, листування ряду дослідників з ДАІМК щодо організаційних, матеріальних аспектів роботи, її наукового обґрунтування і проміжних результатів. Зокрема у фондах ІМК РАН НА РВ представлені документи про дослідження активних учасників музейного будівництва в Криму К. Е. Гриневича [250–251], Ю. Ю. Марті [252–256], М. Д. Протасова [257], М. І. Рєпнікова [258], Г. Я. Россилевича [259–260], П. Я. Чепуріної [261] упродовж 20-х рр. ХХ ст. в Криму. Ці дослідження були організовані за ініціативою і при матеріальному забезпеченні ДАІМК, Головнауки Наркомосу РСФРР і Раднаркому Кримської АСРР. Проте, здійснення масштабних робіт з вивчення античних (К. Е. Гриневич, Ю. Ю. Марті), середньовічних (М. Д. Протасов, М. І. Рєпніков) пам'яток, організації пам'яткоохоронних заходів (К. Е. Гриневич, Ю. Ю. Марті, Г. Я. Россилевич, П. Я. Чепуріна) була довірена саме керівникам музеїв Кримської АСРР.

Цінний біобібліографічний матеріал про співробітників музейних установ Криму досліджуваного періоду виявлений нами у фонді «Комісія «Наука в Росії» (1916–1923); Комісія «Наука та її працівники в межах СРСР» (1924–1930); Комісія «Наука і науковці СРСР» (1930–1932); Комітет обліку науковців і вивчення наукових сил СРСР (1932–1934)» (ф. 155) Санкт-

Петербурзької філії Архіву Російської академії наук. Інформація представлена спеціальними картками, що заповнювалися науковцями СРСР для складання довідника «Наука і наукові працівники СРСР», що виходив кількома випусками в кінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. У ході роботи над дисертаційним дослідженням були виявлені документи М. Д. Протасова [262], І. І. Пузанова [263], Г. Я. Россилевича [264], С. Д. Ширяєва [265], М. Л. Ернста [266], Я. М. Якуб-Кемаля [267]. Інформація анкет дає можливість простежити творчий шлях дослідників, виявити невідомі деталі їх біографії, що вплинули на формування інтересів наукових досліджень в перспективі, у тому числі – мотивацію до участі в музейній роботі.

У Центральному муніципальному архіві м. Москви відклався фонд Центральних державних реставраційних майстерень (ЦДРМ) [268], робота яких була тісно пов'язана контактами з керівниками кримських музеїв. Протоколи засідань дослідницької установи [269–270] демонструють дискусію навколо тих чи інших аспектів розвитку пам'яткоохоронної роботи в Криму, постійну зацікавленість і стурбованість представників столичної наукової еліти проблемами вивчення музейних пам'яток Криму. Також протоколи дають можливість судити про вироблення рішень і подальший механізм їх реалізації. Найбільшою й найінформативнішою групою документів з досліджуваної теми у фондах ЦМАМ є група звітної документації вона представлена актами і звітами експедицій і досліджень, що проводилися в другій половині 20-х рр. ХХ ст. архітектором-реставратором ЦДРМ Б. М. Засипкіним [271–277] у ході комплексної експедиції в міста Криму в 1926 і 1928 рр. із залученням до досліджень співробітників музеїв Криму (М. С. Барсамов, П. Я. Чепуріна, М. Л. Ернст), директором Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї У. А. Боданинським [278], професором М. І. Репніковим [279] при дослідженнях гірського Криму в 1928 р. Ці документи фіксували відповідні факти й пропонували різні форми поліпшення охорони пам'яток у Криму, завдяки їх інформації виявляються хронологія і послідовність тих чи інших рішень щодо кримських пам'яток,

точно відображені об'єктивні умови й труднощі, що супроводжували цей процес.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретичне підґрунтя та методи дисертаційного дослідження базуються на принципах історизму та об'єктивного аналізу соціальних явищ з використанням сучасних наукових підходів. Основні напрями вирішення дослідницьких завдань, що стали втіленням мети дисертації, ґрунтуються на принципах регіональної історії. Ця галузь історичної науки, що виокремилась наприкінці ХХ ст. у вітчизняній історичній науці, яскраво підтверджує формування нових відносин у площині «центр–регіон». Це робить актуальним вивчення всього розмаїття соціальних та культурних процесів саме на рівні окремих регіонів чи то історико-географічних областей. Відображенням цього, нового за якістю, напрямку історичних пошуків є поява самостійних та міждисциплінарних досліджень в сучасній історіографії.

Концептуальне значення для визначення місця та ролі діяльності музейних установ Кримської АСРР протягом 20–30-х рр. ХХ ст. мають теоретичні засади, закладені у студіях Я. В. Верменич, І. І. Колесник, І. Д. Ковальченка, А. А. Непомнящого, М. Ф. Румянцевої, Н. М. Яковенко та інших. Принциповим є в цьому контексті зауваження І. І. Колесник, що розгляд явищ саме в регіональному вимірі робить можливим вивчення їх змісту та суті і подальшому порівнянні з сутністю явищ у загальному історичному процесі [280, с. 66–67]. Не менш важливим є твердження І. І. Колесник щодо розподілення понять історії науки і історії культури при здійсненні регіональних історичних досліджень [281, с. 43–44]. Ця методологічна опозиція може здатися, на перший погляд, примарною. Але, наприклад, саме при визначенні напрямів діяльності музейних установ, дуже важливим є виокремлення наукових пошуків музейних працівників від загальної культурницької місії цих закладів. Отже, можна говорити про

поєднання двох різних за змістом історіографічних традицій, при вивченні теми дисертаційного дослідження.

Разом із тим, проходить активний процес створення нових термінів, що відображають вивчення історії на провінційному рівні – це і регіоналістика, й регіонологія, й значним чином відредаговані та наповнені науковим змістом поняття історичного краєзнавства, місцевої історії, регіональної історії, локальної історії тощо. Відтак, відбувається становлення та розвиток таких понять як регіональна історіографія, провінційна історіографія. Природним є той факт, що окремих регіон втрачає ознаки провінції, стає самостійним об'єктом дослідження, а його історія розглядається як історія відносин ззовні, так й всередині. Це спричиняє пошук необхідних підходів для висвітлення самих самотніх рис життя регіону, нашою метою є пошук нових дослідницьких сюжетів [282, с. 198–199]. У цьому контексті історія створення музейної мережі у Криму має всі підстави виступати саме таким сюжетом зсередины життя регіону в певний період історії, а досліджуваний процес – має значення для загального культурного та наукового розвитку Криму взагалі.

Не менш важливим в сучасному регіональному історичному дослідженні є прихильність до компаративістського підходу. Передусім, це актуальне для методики обробки джерел та використання різних прийомів їх використання. Порівняння різних за походженням, значенням та інформативністю джерел дає можливість презентувати давно відомі факти та концепції крізь призму відношення саме їх творців до оточуючої їх дійсності [283, с. 220–224; 285, с. 251–253]. У цьому сенсі має ключове значення методика роботи з джерелами, запропонована А. А. Непомнящим: історичне дослідження є не скупченням проаналізованих об'єктивних фактів, а певним уявленням про мотивацію вчинків та поглядів безпосередніх учасників подій, відтак – джерела говорять не «мовою» історика, а саме «мовою» відповідної епохи [31, с. 8–10].

У досліджуваній період музейна справа в СРСР загалом та в окремих регіонах набула рис окремого суспільного явища. Це було пов'язано з кардинальною зміною всіх засад культурної політики в новій політико-ідеологічній системі. Саме на початку 20-х рр. ХХ ст. музейні установи стали відігравати важливу просвітницьку та культурницьку місію. Власне, це й зумовило перехід від громадської чи приватної форми власності музеїв до державної та формування більш-менш професійного прошарку музейних співробітників. С періоду 20–30-х рр. ХХ ст. й до теперішнього часу музей є невід'ємним атрибутом традиційної та академічної культури, виконує необхідну функцію загального просвітництва, ствердився як необхідний провідник відповідної державної політики. Це робить музеї окремою ланкою культурного прогресу держави, виводить колективи на новий професійний рівень. Дослідження ж витоків цього процесу дозволяє робити висновки: що із закладеного при формуванні системи виправдувало себе, а що залишилося лише неефективним впливом політичних мотивацій діяльності, які із цих явищ мали більше значення, чи є зв'язок між традиціями музейників перших радянських десятиріч та колективами сучасних робітників сфери. Не менше значення має й значуща наукова діяльність музеїв в 20–30-х рр. ХХ ст., ці часи стали періодом справжнього перетворення музеїв на самостійні дослідницькі центри, а, отже, змінилася мета дослідницької роботи музеїв, тепер її можна вважати повноцінним науковим процесом, заснованим на професійній методиці. Всі ці чинники зробили музейну справу дійсно окремою та специфічною сферою культурних та суспільних відносин, а сьогодні – дозволяють зробити висновок про актуальність нового дослідницького напрямку – власне, музейної історії.

Специфіка дисертації обумовила спеціальне вивчення та тлумачення деяких термінів. Так, аналізу були піддані такі терміни: «музейна справа», «музейне будівництво», «музейний рух», «музейна політика», «експозиція», «науково-дослідницька робота». Вивчення наукового доробку організаторів радянського та кримського музейного руху 20–30-х рр. ХХ ст. (передусім,

К. Е. Гриневича) дало можливість зосередитись на загальних тенденціях розвитку музейництва на тлі діяльності окремих установ. Разом з тим, можна констатувати, що вичерпних вищезазначених термінів в історіографії ще не визначено. Для змісту дисертаційного дослідження важливе приділити увагу на опозицію термінів «музейна справа», «музейний рух», «музейне будівництво». Протиставлення чи некоректне вживання цих понять може призвести саме до методологічної плутанини. Для періоду 20–30-х рр. ХХ ст. принциповим є підкреслення пріоритетності терміну «музейний рух», що передбачав якісну перебудову усіх музейних установ та впровадження нової державної мережі музеїв. Ознаки суспільного значення цього процесу підкреслюються різноманітністю форм музейної роботи, появою музейних установ спеціалізованого профілю, прямою залежністю появи нових музеїв від державної культурної політики. При цьому термін «музейне будівництво» в цьому випадку може вважатися як за аналог «музейного руху», так й виступати ознакою кількісного вираження створення конкретних державних музеїв. Нарешті, термін «музейна справа» підкреслює увагу якраз до форм внутрішньої музейної роботи, тобто, тих аспектів, що залишаються змістом повсякденної організаційної, просвітницької та дослідницької діяльності робітників відповідних установ.

Не менше значення має й термін «музейна політика». Особливо це має значення при характеристиці умов та з'ясуванні конкретних обставин керівництва розбудовою музейної мережі, що здійснювалася спеціальними уповноваженими державними органами. Взагалі, для початку 20-х рр. ХХ ст. можна говорити про появу в СРСР політики державних органів щодо музеїв як такої. Вона була складовою частиною загальної культурної політики держави, та до початку 30-х рр. ХХ ст. відповідала основним тезам так званої політики «коренізації». В Кримській АСРР ця політика сприйняла форму «татаризації», що підкреслювала пріоритет вивчення культури кримськотатарського народу, підготовку та залучення національних кадрів до усіх сфер суспільно-політичного життя регіону. Це мало прямі наслідки для

організації музейних установ регіону: була створена та підтримана на державному рівні низка відповідних установ з певною національною орієнтацією (Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Східний музей в Ялті, Етнографічний відділ Центрального музею Тавриди в Сімферополі, Євпаторійський археолого-етнографічний музей), в роботі усїєї мережі визначальними були саме принципи «татаризації». В цьому контексті можна говорити й про формування окремих спеціалізованих національних кадрів музейників з числа кримських татар (О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданинський, А. Я. Ісхакова, Я. М. Якуб-Кемаль ті інші). Втілення музейної політики в рамках «коренізації» мало результатом створення єдиної мережі музейних установ у Кримській АСРР вже в середині 20-х рр. ХХ ст. Корінний перелом музейної політики як в рамках усього СРСР, так й в Кримській АСРР відбувся у першій половині 30-х рр. ХХ ст. Це було пов'язано із зміною системи управління радянською культурою як такою, передачею повноважень щодо її управління на рівень регіонів, залишення за спеціалізованими державними установами загальних функцій контролю. Власне, як такий цей контроль передбачав вже не якісне організаційне, методологічне та ідеологічне керівництво, а прямий чиновницький тиск на музейні установи щодо виконання певних, значно відрегульованих ідеологічних постулатів, що сприяли визначеній мети – ствердженню тоталітарного ідеологічного порядку в рамках усїєї держави. Тому говорити про музейну політику як про окремий напрямок культурної політики Радянської держави в 30-х рр. ХХ ст. можна лише умовно, саме в рамках впровадження актуальних на дуже чітко визначений термін лозунгів та установок.

Не менш важливим є й з'ясування співвідношення термінів «експозиція» та «науково-дослідницька робота». Що стосується першого, то можна констатувати, що в досліджуваний період поняття експозиції з наукової точки зору тільки проходило період свого становлення. Власне, системний підхід до створення експозицій у музеях став одним із пріоритетів

методичного керівництва музейною справою з боку спеціалізованих органів. Експозицію розглядали як безпосереднє втілення просвітницького та популяризаторського напрямків роботи колективів музеїв. Можна сказати, що експозиція в цьому сенсі була практичним результатом цієї роботи. При цьому ключовим є виділення саме у 20–30-ті рр. ХХ ст. науково-дослідницької роботи у музеях в окрему та якісно нову галузь. Організаційний розвиток музейних установ регіонального рівня, поява професійних кадрів робили можливими організацію самостійної науково-дослідницької діяльності саме в рамках конкретних музеїв. Загалом ці студії могли мати як експедиційний, так і камеральний характер. Документальне оформлення їх результатів є джерельною базою наукової спадщини радянських музейників 20–30-х рр. ХХ ст., а друковані роботи – становлять основу опублікованих джерел чи виступають важливим історіографічним підґрунтям.

Набір методологічних прийомів дисертації базується на загально прийнятих у вітчизняній історіографії принципах історизму, об'єктивності та системності. Принцип історизму дає можливість розглянути історичні події в діалектичному їх розвитку, що дозволяє вивчити зв'язок між ними та виділити певні закономірності. Цей принцип дозволив розглянути історію створення, відновлення та діяльності конкретних музейних установ на території Кримської АСРР у зв'язку з визначеними історичними умовами, сприяв характеристиці відображення історичних умов у конкретній музейній роботі. Принцип об'єктивності надав можливість повноцінного аналізу джерел та сприяв їх професійній класифікації. Структурування джерел за цим принципом зробило їх аналіз якісним, дозволило виокремити конкретні масиви наукової, просвітницької та популяризаторської спадщини співробітників кримських музеїв у досліджуваний період. Підрозділяння джерел на конкретні групи також дає можливість повноцінної оцінки їх цінності, інформативності та місця у структурі дослідження. Принцип системності робить можливим розгляд роботи музеїв у зв'язку з діяльністю

державних, громадських, творчих, наукових установ. Ці зв'язки обумовлювали обмін певною культурною, науковою, просвітницькою та популяризаторською інформацією, створювали необхідні контакти, що дозволяли виводити музейну роботу на відповідний високий та значимий суспільний рівень. Активна участь музеїв у повноцінному культурному та суспільному житті країни стала у 20–30-х рр. ХХ ст. ознакою загального культурного розвитку радянського суспільства.

Щодо характеристики конкретних методологічних прийомів, слід відзначити використання синтезу загальнонаукових та спеціальних (історичних та джерелознавчих) методів. Найбільш важливими з загальнонаукових методів для дисертаційного дослідження стали історичний та логічний, аналізу та синтезу, моделювання, сходження від конкретного до абстрактного й від абстрактного до конкретного [284, с. 154–173].

Разом із загальнонауковими актуальним є активне використання спеціально-історичних методів: історико-генетичного, історико-хронологічного, історико-порівняльного, історико-системного, просопографічного, дескриптивного, статистичного і проблемно-хронологічного, періодизації та класифікації [284, с. 184–205]. Кожен із зазначених методів має важливе значення для визначення структури дисертації, дає можливість оцінювати різні аспекти теми, дозволяє на основі синтезу інформації джерел та її аналізу формулювати необхідні та обґрунтовані висновки.

Специфіка дисертації вбачає широке використання спеціальних джерелознавчих методів дослідження: евристичного, герменевтичного, порівняльного, кількісного, текстологічного аналізу.

Евристичний метод став основним при формуванні репрезентативної джерельної та історіографічної бази дослідження під час опрацювання джерел та літератури у архівах та бібліотеках [284, с. 226–229]. Аналіз різних за походженням та інформативністю джерел, розподілення їх на окремі групи та вироблення характеристики значення кожної групи для дослідження,

аналіз та оцінка історіографії за темою стали можливими завдяки використанню типологічних методів класифікації та періодизації.

Тлумачення особливостей документальної бази засновано на використанні методу герменевтичного аналізу джерел [285, с. 240–242; 114, с. 156–163]. Наявні лакуни чи доповнення змістовних незрозумілостей тесту джерел узгоджені завдяки методу текстологічного аналізу.

Дослідження процесу створення та діяльності музейних установ неможливе без розгляду цієї проблеми у ретроспективному сенсі. Історико-генетичний метод дає можливість простежити причинно-слідчі зв'язки тих чи інших явищ, розглянути історичний процес в розвитку, виявити як передумови, так і наслідки конкретних подій. В цьому сенсі розглядається фактологія розвитку музейної справи в Кримській АСРР в 20–30-х рр. ХХ ст.

Використання статистичного, історико-порівняльного та історико-типологічного методів дозволило провести дослідження історії різних музейних установ у Криму, виокремити та проаналізувати особливості їх розвитку, оцінити масштаб та значення науково-дослідницької діяльності та наукової спадщині співробітників відповідних установ.

Завдяки проблемно-хронологічному методу була визначена структура роботи, були виділені необхідні аспекти розгляду, запропонована періодизація. Також цей метод надав можливість прослідкувати конкретні завдання роботи музейних установ в кожному із напрямів діяльності – створенні експозицій, популяризації знань, експедиціях та камеральних дослідженнях.

Важливе значення для оцінки конкретного особистого внеску співробітників музеїв у розвиток культури Криму має метод просопографії [31, с. 7–8; 114, с. 424–431]. Завдяки вивченню середовища працівників музейних установ як відокремленого наукового співтовариства можна сформулювати мотивацію їх дослідницьких пошуків, простежити конкретні наукові зв'язки, обставини взаємовідносин, наукової конкуренції та співпраці.

Висновки до розділу 1. Проблема реконструкції діяльності державної мережі музеїв Кримської АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. тільки починає ставати предметом спеціальних досліджень. Історіографічний огляд теми дослідження доводить, що різні дослідники не розглядали діяльність музеїв Криму в досліджуваній період комплексно, їх публікації носили фрагментарний та оглядовий характер, який дав можливість продовжити пошуки і виявити як недоліки попередніх публікацій, так і нові матеріали з досліджуваної теми. У результаті ознайомлення з багатою джерельною базою, можна констатувати, що в історіографії досі не досліджені сюжети взаємовідносин кримських музейних установ і столичних контролюючих органів, не простежений процес формування музейної мережі, методичних пошуків, успіхів і невдач колективів кримських музеїв. Вивчення багатогранної, плідної діяльності музейних установ та їх старателів досі не було предметом спеціалізованого наукового дослідження.

Джерельна база дисертації, репрезентована сукупністю опублікованих і архівних матеріалів різного походження, інформативності і рівня об'єктивності цілком достатня для отримання сукупності фактів як емпіричної основи для вивчення діяльності державної мережі музейних установ у Кримській АСРР у 20-30-ті рр. ХХ ст. і характеризується репрезентативністю і повнотою. Використання джерел синкретичного характеру – опублікованих оригінальних досліджень співробітників музеїв, документів архівних фондів створило передумови для найбільш точної і повної реконструкції діяльності цілого покоління подвижників музейної справи в кримознавчому русі 20-х-початку 30-х рр. ХХ ст. в СРСР.

Синтез комплексу теоретичних засад та методологічних прийомів дозволили повноцінно та неупереджено дослідити історію створення, діяльності мережі державних музейних установ Кримської АСРР 20–30-х рр. ХХ ст., оцінити наукову спадщину їх співробітників та визначити роль та місце цієї роботи в загальній історії культури та науки Півдня України.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ Й ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ МЕРЕЖІ В КРИМСЬКІЙ АСРР

2.1. Основні етапи формування нової музейної мережі в Кримській АСРР (1920–1924)

Наслідки революційних подій і Громадянської війни на території Криму, часта зміна влади і пріоритетів їх гуманітарної політики не сприяли стабільному розвитку культурного й наукового життя в регіоні, піддавали відповідні дорадянські форми і установи постійній загрозі знищення або реорганізації. У той же час у 1917 – першій половині 20-х рр. ХХ ст. в Криму спостерігалася концентрація значної кількості представників столичних наукових кіл, що вимушено прибули в кримські міста з Петрограда, Москви, Києва з метою сховатися від проявів «білого» і «червоного» терору, голоду або – щоб отримати можливість продовження систематичної наукової діяльності у філії Київського Університету Святого Володимира, у жовтні 1918 р. перетвореного в самостійний Таврійський університет. Однією з найбільш помітних у цьому відношенні стала робота ряду представників наукових кіл дорадянської епохи (Д. В. Айналов, О. С. Башкіров, І. М. Бороздін, В. І. Вернадський, Г. В. Вернадський, Б. Д. Греков, К. Е. Гриневич, І. А. Лінниченко, Б. В. Фармаковський та ін.) і представників регіональної інтелігенції (О.-Н. А. Акчокракли, Я. П. Бірзгал, У. А. Боданинський, А. Г. Коренєв, А. І. Маркевич, Ю. Ю. Марті, Л. О. Моїсеєв, П. Я. Чепуріна, М. Л. Ернст та ін.), відповідних державних органів зі збереження унікальної історико-культурної спадщини різних епох у формі постійно діючих музейних експозицій, а музеїв – як невід'ємної ланки в системі освітніх і культурних установ Криму [30, с. 288–290].

Підсумком громадської і меценатської діяльності з розвитку музейної справи в Криму до 1921 р. стало функціонування музеїв у Бахчисараї, Євпаторії, Керчі, Сімферополі, Феодосії, Ялті. За більш ніж столітній період функціонування музеїв у Криму як спеціалізованих установ сформувалася їх спрямованість і певний рівень наукової організації роботи. Так, переважаючий історико-археологічний профіль простежувався в діяльності перших музейних установ півострова: Феодосійського (заснований в 1811 р.) і Керченського (офіційне заснування належить до 1826 р., проте, існування колекції зафіксоване вже в 1817–1818 рр.) музеїв старожитностей. Їх заснування відбулося завдяки об'єднанню зусиль дослідників-любителів старовини і представників місцевої влади (С. М. Броневський, Б. Галлера, І. І. Грапперон – у Феодосії, П. Дюбрюкс, І. П. Бларамберг, І. О. Стемпковський – в Керчі). Спочатку діяльність цих установ фокусувалася на зборі предметів старовини, які часто були випадковими знахідками, їх концентрації в спеціально відведеному приміщенні. Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відзначався залученням до роботи музеїв кваліфікованих фахівців (Е. Ф. де Вільньов, С. І. Веребрюсов, О. Ф. Ретовський, Л. П. Коллі в Феодосійському музеї старожитностей; О. Ю. Люценко, С. І. Веребрюсов, Ф. І. Гросс, К. Е. Думберг, В. В. Шкорпіл – у Керченському), що дало можливість розпочати систематизацію пам'яток, складання логічно й історично обґрунтованих експозицій. Цей процес був відбитий у спеціалізованих публікаціях: Феодосійський музей старожитностей зробив кілька видань «Покажчика», згідно з даними якого, можна простежити динаміку музейної роботи, керівники Керченського музею старожитностей були авторами нарисів про його діяльність в періодичній пресі та виданнях статистичного характеру Керч-Єнікальського міського керівництва. Завдяки історичному значенню пам'яток Керчі й Феодосії, було встановлено зв'язок з контролюючими громадськими (Одеське товариство історії та старожитності) й державними установами (Імператорська археологічна комісія), їх керівники (О. О. Бобринський,

М. Н. Мурзакевич, В. Н. Юргевич) сприяли виділенню коштів на археологічні розкопки і утримання музеїв, значною була й меценатська допомога (І. К. Айвазовський). Також було налагоджено систематичне археологічне дослідження пам'яток Керчі й Феодосії (А. Б. Ашик, О. Л. Бертъє-Делагард, Є. Ф. де Вільньов, С. І. Верєбрюсов, П. А. Дюбрюкс, О. Ю. і Ю. Ю. Люценко, О. О. Сибірський, В. В. Шкорпіл, Х. П. Ящуржинський). Ініціатива окремих дослідників (О. Ф. Ретовський, В. В. Шкорпіл) започаткувала нумізматичні й епіграфічні дослідження, що відкрили нові сторінки в давній історії Східного Криму [26–29].

Особливий статус діючих археологічних розкопок мали дослідження другої половини ХІХ – початку ХХ ст., що проводилися на території античного і середньовічного городища в Херсонесі, яке знаходилося в міській межі Севастополя. Масштаб пам'ятника, значущість знахідок вимагали створення постійно діючого музею, що було предметом невпинних дій Одеського товариства історії та старожитності й Московського археологічного товариства в особі його голови – графині П. С. Уварової (1840–1924). У 1888 р. городище було передане у ведення імператорської Археологічної комісії, були затверджені наукові керівники (О. Л. Бертъє-Делагард, Н. П. Кондаков) і безпосередні виконавці робіт (К. К. Косцюшко-Валюжинич), а в 1892 р. був заснований «Склад місцевої старовини» – місце тимчасового зберігання знахідок Херсонеса. Створення повноцінного музею в Херсонесі, незважаючи на офіційне схвалення представленого проекту, так і залишилося проектом, пов'язано це було, передусім, з недоліком коштів, а також з невизначеною позицією імператорської Археологічної комісії щодо значення і перспектив вивчення Херсонеса. У той же час сама територія городища і приміщення для тимчасового зберігання археологічних знахідок стали своєрідним музейним комплексом, до якого мали доступ відвідувачі. У зв'язку з цим, музей Херсонеса можна розглядати як приклад діяльності першого музею просто неба на території Криму. Також необхідно виділити систематичну роботу з проведення археологічних розкопок під керівництвом

К. К. Косцюшко-Валюжинича, Р. Х. Лопера, Л. О. Моїсеєва, яка проводилася впродовж трьох десятиліть і заклала основи наукового вивчення городища. У свою чергу, ця дослідницька діяльність не мала відповідного якісного продовження у вигляді наукової музеєфікації пам'яток, їх повноцінної охорони. Документи зафіксували відсутність систематизації знахідок у «Складі місцевої старожитності», найцінніші експонати вирушали до зібрань Ермітажу (м. Санкт-Петербург) й Історичного музею (м. Москва), що завдавало збитків розвитку музею в Херсонесі. Значення Херсонеса як унікального пам'ятника музейного значення підкреслювалося й тим, що завдяки знахідкам на городищі значно просунулися нумізматичні (О. В. Орешніков) й епіграфічні (В. В. Латишев) дослідження античного періоду історії на території Російської імперії [30, с. 209–232].

Ініціатива увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя 1854–1855 рр. у ході Кримської війни (1853–1856) належала самим учасникам подій і була виражена у всеросійському зборі коштів для влаштування відповідного музею. Цей захід був підтриманий владою Таврійської губернії. Музей Севастопольської оборони був відкритий у 1869 р., і, згідно з виявленими документами про планування його роботи, може вважатися першим музеєм у Криму, що допускав не лише експозиційну, але й значну дослідницьку роботу. Вона, на думку першого директора установи П. В. Алабіна, повинна була виражатися в концентрації в музейних фондах, передусім, творів, матеріалів періодичних видань, записів, щоденників, мемуарів, листів учасників оборони опублікованого і неопублікованого характеру. Також передбачалося збирати біографічні, портретні, художні, інженерні, речові джерела з історії оборони 1854–1855 рр. Увага державних установ проявилася й у виділенні коштів на спорудження спеціального приміщення для музею, який з грудня 1895 р. став носити нову назву, що відповідала його дослідницькому призначенню: Військово-історичний музей Чорноморського флоту. Музей також мав джерело фінансування у формі прибутку від володіння землями в материкових повітах Таврійської губернії, що були

подаровані згідно з рішенням імператора Олександра II. Значну допомогу в організації експозиції музею надавала робота спеціальної Комісії з організації музею, яка займалася присиланням документів і речей з усієї країни. Високий рівень наукової роботи в музеї відбивався у виданні скрупульозно складених каталогів музею, в яких у суворому хронологічному порядку вказувалися розташування експонатів і складалася їх характеристика й історія отримання музеєм. Величезне значення для завершення становлення Військово-історичного музею Чорноморського флоту як музейної установи мала організація Панорами «Штурм 6 червня 1855 року», у центрі якої використовувалося батальне полотно художника Ф. А. Рубо. Відкриття цього підрозділу музею відбулося в 1905 р. і сприяло значному сплеску уваги відвідувачів до роботи музею загалом і пам'яткам оборони 1854–1855 рр. як його основній матеріальній складовій зокрема [30, с. 197–202, 280–282].

Прикладами активності наукових краєзнавчих товариств в організації музейної справи в Криму в дорадянський період є ініціатива членів Кримсько-кавказького гірського клубу зі створення Музею організації в Ялті й діяльність ТВАК зі створення музеїв у Сімферополі й Бахчисараї. Основним напрямом Музею Ялтинського відділення Кримсько-кавказького гірського клубу (заснований в 1892 р.) стала концентрація експонатів і матеріалів за природничо-історичним профілем. До 1914 р. у його структурі виділилися наступні відділи: альпінізму, ботаніки, зоології, метеорології і петрографії, художньо-картографічний, етнографічний. Робота музею, зважаючи на її багатопрофільність, започаткувала музейну справу на Південному березі Криму, стала фундаментом роботи декількох музейних установ надалі [25, с. 193–194]. Ініціатива голови ТВАК О. Х. Стевена зі створення Музею старожитності в Сімферополі була здійснена в 1889 р. Основою експозиції стали археологічні знахідки, зроблені членами ТВАК при розкопках у Сімферополі та його околицях (Неаполь Скіфський, курганні поховання), Херсонесі, Пантікапеї. Ряд експонатів були дублікатами пам'яток, переданими з інших музеїв, сформувалася самостійна колекція

нумізматики античного й середньовічного періодів. Основним недоліком у роботі музею була слабка матеріальна забезпеченість, що проявилось у виділенні під приміщення музею невеликої та недостатньої будівлі. Це негативно вплинуло на розміщення експозиції, не дало можливості виконувати повноцінну роботу з обліку й каталогізації експонатів. Першим кримським музеєм з постійною етнографічною експозицією став Етнографічний та історико-археологічний музей ТВАК в Бахчисараї, що почав свою діяльність в 1897 р. [24]. Свідомством безперервного розвитку музейної справи в регіоні стало заснування в 1916 р. за ініціативою завідувача розкопками й музеєм у Херсонесі Л. О. Моїсеєва і за діяльної участі професора Петроградського університету М. І. Ростовцева (1870–1952) Євпаторійського археолого-етнографічного музею [261, с. 139].

Аналіз стану музеїв у Криму в дорадянський період виявляє декілька особливостей їх становлення й розвитку. Характерною рисою цього процесу була відсутність безпосередньої участі в створенні й діяльності музейних установ профільних органів влади центрального, регіонального або місцевого рівня. Ця обставина пояснюється, у свою чергу відсутністю такої практики в Російській імперії. Часто поява нових культурних осередків була наслідком ініціативи кругів провінційної інтелігенції, що в окремих випадках підтримувалися представниками влади на добровільних засадах (Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Феодосійський музей старожитностей), громадськими профільними організаціями (Одеське товариство історії та старожитностей) або державними установами (Імператорська археологічна комісія). Єдиним прикладом безпосередньої участі представників держави в створенні музейної установи в Криму варто вважати постійну підтримку роботи Військово-історичного музею Чорноморського флоту в Севастополі. Це пояснювалося, передусім, ідеологічною та виховною функціями його роботи. Таким чином, необхідно констатувати, що в дорадянський період була відсутня єдина система керівництва музейними установами як на регіональному рівні, так і в

масштабах держави. Ініціатива дослідників знаходила підтримку меценатів, проте й цю співпрацю не можна охарактеризувати як системну й постійну.

Період 1917–1920 рр. наочно продемонстрував регресивність відсутності схеми контролю за роботою музейних установ. Музеї в містах Криму та їх співробітники залишилися повністю без коштів для існування, здійснення ж наукової та експозиційної діяльності в умовах постійної зміни влади видавалася неможливим. Реалії Громадянської війни – голод, розруха, мародерство – стали характерною особливістю виживання музеїв Криму. Жертвою голоду став директор Феодосійського музею старожитностей Л. П. Коллі, насильства грабіжників – директор Керченського музею старовини В. В. Шкорпіл. Єдиним прикладом зацікавленості політичних діячів революційного періоду в музейному будівництві стало перетворення Етнографічного й історико-археологічного музею ТВАК у Бахчисараї на Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Цей процес був здійснений за ініціативою Тимчасового кримськотатарського виконавчого комітету, фінансування роботи в 1918–1920 рр. відбувалося з боку Кримськотатарської національної директорії [30, с. 288–290; 286, с. 27–28].

Остаточне встановлення Радянської влади в Криму відкрило новий якісний етап в організації музейної справи на півострові. У регіональному контексті музейні установи піддалися масштабній і корінній реорганізації, упродовж 1918–1920 рр. уже проведеної у музейній сфері губерній РСФРР. Як відзначав у своїх спогадах видатний російський радянський художник, один з керівників робіт зі збереження й реставрації пам'яток історії та культури в 20-х–40-х рр. ХХ ст., засновник і беззмінний директор ЦДРМ Ігор Еммануїлович Грабар (1871–1960) засадничі документи з організації музейної справи – декрети РНК РСФРР – були видані найближчим часом після подій Жовтневої революції в Петрограді і підкреслювали державне значення цього процесу [287, с. 272]. Мінявся основний принцип роботи музеїв: вони переходили в пряме державне підпорядкування, в ідеологічному контексті цей процес називався «передачею культурних цінностей з рук

експлуататорів до рук народу» [2, с. 80]. Насправді ж ці перетворення формували єдину мережу державних музеїв, відсутню в дорадянський період. Державні органи також були покликані, окрім адміністративного управління, забезпечити якісне наукове й методичне керівництво новими музейними установами. Музеї ставали основною формою організації збору, зберігання й експозиції пам'яток історії та мистецтва.

До кінця 1920 р. на території губерній РСФРР уже склалася система організації музейної роботи. Центральним керівним органом був Відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва і старовини Народного комісаріату освіти РСФСР (Музейний відділ Наркомосу), створений у травні 1918 р. У регіонах відповідну роботу здійснювали губернські й повітові комітети й підвідділи, що входили до структури органів народної освіти [7, с. 126–127]. У 1921 р. структура Наркомосу РСФРР була реорганізована, його повноваження – значно розширені. У вищій державній профільній установі РСФРР був створений єдиний академічний центр, покликаний стати контролюючим органом для всіх наукових, культурних, освітніх установ і громадських об'єднань республіки – Головне управління науковими й науково-художніми установами Наркомосу РСФРР (Головна наука Наркомосу РСФРР). У його ведення перейшла діяльність усіх музеїв, наукових товариств і краєзнавчих організацій, бібліотек та архівів. Музейний відділ Наркомосу був перетворений на Головний комітет у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, народного побуту і природи (Головмузей), до його компетенції входив організаційний, науковий і методичний супровід роботи всіх музеїв на території РСФРР, контроль над їх діяльністю й ведення обліку роботи установ на місцях. Роботу координаційного органу очолила Наталія Іванівна Троцька (Седова) (1882–1962), дружина одного з керівників Радянської держави, голови Революційної військової ради РСФРР Л. Д. Троцького. О. В. Іонова відзначала, що 23 травня 1921 р. було видане нове положення про музейні органи в регіонах. При губернських відділах народної освіти утворювалися профільні комітети й відділи. Їх компетенція

включала: напрям роботи як існуючих, так і новостворюваних музеїв, організацію регіональних музейних фондів, виробництво археологічних досліджень, облаштування виставок, лекцій, екскурсій, видань та інших заходів [2, с. 94]. Це свідчить про приведення музейної роботи в єдиний замкнений Цикл, закріплення за музеями головної й первинної ролі в організації збору, дослідження, зберігання, експозиції та публікації пам'яток історії та мистецтва й публікації матеріалів про них. Остання реорганізація торкнулася Головмузею у кінці 1921 р.: 22 грудня було видано розпорядження про перетворення відомства в Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФРР, що було викликано необхідністю економії державних коштів. У той же час внесення Музейного відділу безпосередньо до структури Головнауки Наркомосу РСФРР підкреслювало науковий характер роботи музеїв, що сприяло розвитку в них дослідницької та краєзнавчої роботи.

Безпосередньо в Криму проблема організації державної музейної мережі стала одним з напрямів роботи органів Радянської влади в перші дні після вигнання з території півострова військ «Російської армії» генерала П. М. Врангеля в листопаді 1920 р.

Уже 17 листопада 1920 р. при підвідділі образотворчих мистецтв Відділу народної освіти Кримського ревкому була створена Секція з охорони пам'яток старожитності й мистецтва. Згодом, у зв'язку із згаданою реорганізацією органів Наркомату просвіти, секція була перетворена на самостійну установу – Кримський відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи й народного побуту (КримОХОРИС), підлеглий Наркомату освіти Кримської АСРР. Саме з діяльністю КримОХОРИСу в 20-ті рр. ХХ ст. пов'язані основні етапи розвитку музейної справи в Кримській АСРР. Керівником відділу був призначений молодий ентузіаст з Петрограду, що знаходився з 1918 р. на лікуванні від туберкульозу в Ялті, у майбутньому – один із засновників радянської первісної археології й антропології, доктор історичних наук, професор ЛДУ

Гліб Анатолійович Бонч-Осмоловський (1890–1943). Г. А. Бонч-Осмоловський на момент призначення з об'єктивних причин не мав вищої освіти. У 1915 р., не склавши державний іспит для отримання диплому Петроградського університету, він відправився добровольцем в армію, у ході військової кампанії в нього відкрилися серйозні проблеми зі здоров'ям, що потребували тривалого лікування в Криму. Залучення неспеціаліста до керівництва організацією музейної справи в регіоні, охопленому хаосом післявійськової ейфорії й краху різних сторін конфлікту, було викликане, очевидно, гострою нестачею кадрів нової влади. У свою чергу, на користь такого вибору могли зіграти загальний рівень ерудиції призначеного чиновника, який мав ґрунтовну столичну університетську підготовку, посилену практичними польовими етнографічними спостереженнями, здійсненими в 1911–1912 рр. на Кавказі й у 1919 р. в ході самостійних експедицій татарськими селищами гірського Криму. Крім того, в умовах панування уряду П. М. Врангеля в Криму встановлені факти участі Г. А. Бонч-Осмоловського в дії підпільних більшовицьких партійних структур [288, с. 124–133].

Основним первинним завданням роботи КримОХОРИС у 1921–1922 рр. був не розвиток музейної роботи, а невідкладна діяльність з порятунку музейних колекцій, а також пам'яток історії та мистецтва – потенційних музейних експонатів – від мародерства, продажу, вивезення за кордон, використання населенням не за призначенням. Г. А. Бонч-Осмоловський виступив з ініціативою про залучення до роботи КримОХОРИСу представників столичної наукової громадськості й учених регіонального рівня.

Упродовж листопада 1920 р. при відділі було створено спеціальну Вчену раду для наукового керівництва роботою КримОХОРИС. До його складу входили: мистецтвознавець, професор Таврійського університету Д. В. Айналов, викладач університету, філолог-сходознавець О.-Н. А. Акчокракли, директор Палацу-музею тюрко-татарської культури в

Бахчисараї У. А. Боданинський, декан історико-філологічного факультету Таврійського університету, професор О. М. Деревницький, професори М. М. Клепінін, М. І. Кузнєцов, І. А. Лінниченко, голова ТВАК, доцент А. І. Маркевич, професори Е. А. Мейєр, П. П. Сушкін, М. Л. Ернст, завідувач підвідділу мистецтва відділу народної освіти при кримському ревкомі Я. О. Тугендхольд та ін. Діяльність Вченої ради в 1921 р. значною мірою допомогла збереженню музейних експонатів і колекцій, окремих пам'яток від масового розграбування й спаскудження, стала підготовчим етапом до подальшої роботи КримОХОРИС [289, с. 146–147]. Згідно з матеріалами доповіді Г. А. Бонч-Осмоловського на засіданні Відділу народної освіти Кримського ревкому 21 листопада 1920 р. основне завдання початкового етапу діяльності КримОХОРИС формулювалося як «вилучення предметів культурно-історичної цінності, кинутих напризволяще або що знаходяться в ненадійних руках приватного власника, шляхом реквізиції». Структура відділу формувалася логічно й згідно присутності в тому чи іншому регіоні музейних установ. У результаті були створені п'ять ОХОРИСів у повітових містах Криму: Бахчисараї, Євпаторії, Керчі, Феодосії, Ялті. КримОХОРИС, у свою чергу, закріпив внутрішнє розділення установи на п'ять підрозділів: музейну, архітектурну, східну секції, секцію охорони природи і Вчену раду [8, с. 234–235]. Такий розподіл, з одного боку, розмежував сфери діяльності установи, з іншого – сприяв подальшій інтеграції синкретичного матеріалу пам'яток різного походження та якості в музейних експозиціях. На чолі регіональних підрозділів профільної установи стали представники місцевої інтелігенції: у Бахчисараї повітовий ОХОРИС очолив У. А. Боданинський, в Євпаторії – архітектор М. Я. Гінзбург, у Керчі – завідувач міським музеєм старожитностей К. Е. Гриневич, у Феодосії – художник Г. А. Магула і поет, художник і культуролог М. О. Волошин, в Ялті – І. Г. Мясоедов [191, л. 21]. Цей кадровий склад перших уповноважених автономії з охорони пам'яток, проте, не був постійним, вже дуже скоро в ньому сталися зміни.

Свідченням пріоритету й важливості стану кримських пам'яток і музеїв для центральних органів Радянської влади є факти постійної комунікації уповноважених чиновників автономії з центральними профільними органами РСФРР. Так, уже 15 грудня 1920 р. Я. О. Тугендхольд телеграфував Н. І. Троцькій до Москви про перші результати проведеної роботи: «Секція охорони пам'яток старовини [у] Сімферополі [й по] всьому Криму налагоджена, при ній вчена рада, організовується центральний музей, місцеві музеї наповнюються приватними колекціями, облік усіх цінностей архітектурних і музейних проводиться» [192, л. 30]. З боку Музейного відділу Наркомосу РСФРР також була проявлена ініціатива. Згідно з наказом від 1 грудня 1920 р. в Крим був спрямований уповноважений емісар профільного органа, професор Олексій Васильович Лебедев. Подвижницький характер поїздки ученого в щойно звільнений від військових дій регіон підтверджується спеціальною запискою, в якій повідомляється про видачу йому двох пар білизни, трьох пар шкарпеток, фуфайки, костюма, чобіт, шапки, рукавичок, одного рушника і мила, «зважаючи на крайню потребу тов. Лебедева» [192, л. 8].

Інспекція О. В. Лебедева тривала впродовж грудня-січня 1920–1921 рр. і охопила музеї та пам'ятки Алушти, Ялти, Алупки, Байдарської долини, Балаклави, Севастополя, Інкермана, Бахчисараю й Сімферополя, які емісарові представив Г. А. Бонч-Осмоловський. Згідно зі звітом О. В. Лебедева, в Сімферополі він «уже застав організований при Крим[ському] Наросвіті підвідділ мистецтв і при ньому секцію з охорони пам'яток старовини й культури». Учений зазначив якість роботи двох керівників названих підрозділів – Я. О. Тугендхольда і Г. А. Бонч-Осмоловського – «і той, й інший проявили досить енергії та розуміння справи, так що закріплення їх на зайнятих посадах визнається мною дуже бажаним». У структурі пам'яткоохоронних і музейних установ на місцях О. В. Лебедев виявив як нові підрозділи, так і нових керівників: повітові секції продовжували існувати в 5 містах, але в Ялті стався відбувся розділ на

сектори – Алупкінський, Алуштинський, Байдарський, Гурзуфський і власне міський Ялтинський. Керівництво здійснювалося спеціальною колегією секції. У Севастополі О. В. Лебедев відзначив відсутність самостійної секції, замість неї відповідні функції на себе взяла археологічна комісія на чолі з Л. О. Моїсеєвим.

Загальний стан Криму в історико-художньому відношенні визначався наслідками відступу військ «Російської армії» П. М. Врангеля і зайняття півострова військами Робітничо-селянської Червоної армії. Так, у звіті відзначалося, що «білими вивезена досить велика кількість історико-художніх цінностей», у числі втрат називалися нумізматична й археологічна колекції О. Л. Бертє-Делагарда, художні мініатюри Алупкінського палацу й інші цінності колишніх маєтків російської знаті на Південному березі Криму. У свою чергу збиток від приходу «червоних» оцінювався державним емісаром як «порівняно незначний». Вказувалося на ушкодження будов деяких маєтків у Сімферопольському районі, на Південному березі ж понад усе постраждав Алупкінський палац: була «зіпсована штукатурка на вході з Лівової тераси, вибиті зуби сплячим левам, розбита ваза на тій же терасі, спалена і знищена частина меблів, а також зідрані гардини, штори тощо». Таку поведінка червоноармійців, звичайно, можна пояснити як загальним низьким рівнем культури, який підкріплювався відповідною революційною пропагандою, так і зимовим сезоном, під час якого встановлювалася Радянська влада в Криму. Робота секції з охорони пам'яток полягала, за словами О. В. Лебедева, у створенні обліку й вилученні художніх цінностей з маєтків, міських будинків, урядових установ. Місця розкопок і зібрань предметів археологічного значення охоронялися і не піддавалися розкраданню. У цілому, емісар Музейного відділу Наркомосу РСФСР відзначив хороше збереження палаців, будинків і дач Південного берега Криму. Процес вилучення цінностей вимагав присутності підготовлених фахівців: з цією метою до роботи в Управлінні Південнобережним радянським господарством (Півдрадгоспу) були залучені художники

Костенко (Алушта й район), Ломакіна (Гурзуф), Пастухов (Байдарська долина), Субботін (Алупка) [191, л. 1–2].

Характеризуючи організовані або відновлені музеї регіону, О. В. Лебедев відзначив, що вони знаходяться «у повному порядку». Із звіту вченого можна встановити наступний їх перелік: Євпаторійський, Керченський, Сімферопольський, Ялтинський музеї і Херсонес визначені як «археологічні» (очевидно, у цьому зіграла роль активність розкопок у цих містах у дорадянський час і наявність у кожному з них або приватних колекцій, або – зібрань громадських організацій – ТВАК, КГК, КТДЛП, або – музеїв, що діяли раніше), у Феодосії працювала картинна галерея І. К. Айвазовського, у Севастополі діяв комплекс Музею оборони, що включав бастіони, Малахов курган і пам'ятки, пов'язані з битвами Кримської війни. До музейних установ, що знаходилися на стадії створення були віднесені: ЦМТ, який повинен був «об'єднати всі сімферопольські музеї», художній музей у будинку маєтку «Сельбільяр» в Ялті, який став місцем концентрації предметів мистецтва й старовини, що вилучалися. При Ханському палаці в Бахчисараї «збирається музей татарської старовини» (очевидно, зважаючи на кардинальну перебудову експозиції Палацу-музею тюрко-татарської культури, що існував з 1917 р.) [191, л. 2–3].

Серед рішень і рекомендацій О. В. Лебедева, варто відзначити досягнення взаєморозуміння із Земельним відділом Кримревкому і Півдрадгоспу про необхідність надання всебічної допомоги роботі КримОХОРИСу і повітових підрозділів – «робочими руками, пакувальними матеріалами, транспортом» при вилученні і вивезенні музейних цінностей. В Ялті було змінено керівництво секцією: І. Г. Мясоедов зважаючи на завантаженість іншою роботою, був замінений скульптором Жолткевичем, його заступником став Мартянов, а в Алупці місце завідувача сектором зайняв Риков. У Севастополі також був створений самостійний повітовий сектор на чолі з Л. О. Моїсеєвим. Найбільш значним підсумком експедиції О. В. Лебедева стало рішення про націоналізацію «як побутових пам'яток»

наступних палаців – Алупкінського, колишньої графині Воронцової-Дашкової, який був «цікавий в усіх відношеннях – і як краща за архітектурою будівля в Криму, і як пам'ятник минулого, і як сховище великої кількості картин, стильних меблів, бронзи, мармурової скульптури, бібліотеки»; Місхорського, колишнього князя Долгорукого, що становив приклад «російської панської садиби», також сповненої витворами мистецтва й художніми меблями; Малого Лівадійського палацу імператора Олександра III, що становив інтерес як «виявлення особи власника і смаків епохи»; Великого Лівадійського палацу Миколи II, який, проте, «хоча й не може претендувати на яку-небудь художність, але є яскравим відображенням занепадницького часу останнього російського імператора», чого на думку експерта, було досить для його збереження. Недоторканими залишалися дача А. П. Чехова в Ялті та Пушкінський будиночок у Гурзуфі було вирішено перетворити в музей. Недоліки роботи в Криму О. В. Лебедев пояснював відсутністю грошей, транспорту і присутністю «численних організацій перехідного часу – комбідхозів, трофейних комісій, особливих відділів і т. д.», проте, усі перешкоди усувалися у міру виникнення. У цілому робота КримОХОРИСу і його керівників була оцінена високо [191, л. 3–4].

Звіт О. В. Лебедева підкріплює доповідь Г. А. Бонч-Осмоловського «Про роботу секції з охорони пам'яток старовини й мистецтва підвідділу мистецтв КримНаросвіту (КримОХОРИС)», прочитана на засіданні колегії Наросвіту Кримської АСРР 17 січня 1921 р. При оцінці втрат у ході військових операцій і відступу «Російської армії» з Криму було відзначено, що «відступаючими козаками були розграбовані усі антикварні магазини в Сімферополі, Севастополі та Ялті», від дій воїнів Революційної повстанської армії України Н. І. Махна й червоноармійців постраждав «майже всі маєтки Сімферопольського повіту й деякі пункти Південного берега: Коккози Юсупова, в Ялті дача «Уч-Чам» і будинок Мельцера, Шуваловське крило Воронцовського палацу» [190, л. 3 зв.–4].

Конкретні плани зі створення музейних установ були окреслені Г. А. Бонч-Осмоловським таким чином. Пріоритетним проектом було оголошено створення ЦМТ, який повинен був інтегрувати в собі відділи: археологічний (на основі експонатів Музею старовини ТВАК), природно-історичний (з матеріалів колишнього Музею губернського земства), художній (колекції в який повинні були збиратися не лише в Сімферополі, але й в інших містах Криму), етнографічний (матеріали мали бути зібрані за підсумками спеціальної експедиції в селах гірського Криму). У Бахчисараї планувалося створити Центральний східний музей, відзначалося, що в Ханському палаці вже було зосереджено «до 2000 цінних історичних предметів», інші експонати передбачалося вилучити у населення. Особливо Г. А. Бонч-Осмоловський підкреслював важливість таких вилучень, звертаючи увагу на «швидке зникнення [цінних предметів] в руках малокультурного населення». Знову створені музеї, згідно з доповіддю, носили поки художній характер – були згадані Художній музей в Ялті (у приміщенні садиби «Сельбільяр»), Художньо-археологічний музей в Євпаторії, Художній музей у Феодосії (на основі картинної галереї І. К. Айвазовського). Музеї, що існували в дорадянський період (Керченський і Феодосійський музеї старожитностей, розкопки Херсонеса й Музей Севастопольської оборони), продовжували свою роботу, поповнення і каталогізацію матеріалів. Основні заходи на поточний рік були визначені чітко: передбачалося основну увагу приділити збору татарських предметів етнографічного характеру, науковій організації музейної справи в регіоні, проведення обмірів, підготовці креслень і замальовок, фотографуванню архітектурних пам'яток, при необхідності – проведенню невідкладного ремонту деяких будівель і подальшої реставрації. Серед первинних організаційних заходів були зафіксовані: необхідність присилання інструкцій, декретів і постанов центральних державних органів у галузі пам'яткоохоронної роботи та музейної справи, затвердження штатів і кошторисів КримОХОРОІСу, видача фінансового авансу для роботи,

затвердження повноважень і їх істотне розширення, надання від Кримського ревкому автомобіля і закріплення за КримОХОРОСом юрисдикції над усіма націоналізованими пам'ятками й музейними установами [191, л. 4–5 зв.]. Таким чином, можна зробити висновок, що за два місяці роботи КримОХОРОСу його керівникам – Г. А. Бонч-Осмоловському і Я. О. Тугендхольду вдалося завершити формування загальної структури, визначити коло первинних завдань роботи, сформувати штат співробітників і перелік пам'яток, що підлягали пріоритетному захисту й обліку. Підсумком підготовчого етапу роботи установи можна вважати телеграму, спрямовану 24 березня 1921 р. головою Кримського ревкому Михайлом Харитоновичем Поляковим (1884–1938) на ім'я голови Раднаркому РСФРР, голови Ради праці й оборони РСФРР Володимира Ілліча Ульянова-Леніна (1870–1924). У її тексті міститься короткий звіт про проведену роботу. Так, відзначено, що «в Красноармійську (Ялті – У. А.) відкриваються два музеї-палаці – Барятинської (садиба «Сельбільяр» – У. А.) й Еміра Бухарського. Намічені [музеї] в Алушці у Воронцовському палаці, у Гурзуфі – у Пушкінському будиночку. Палаці в Лівадії, Алушці, Місхорі, Гурзуфі, Коккозах знаходяться під ретельною охороною секції ОХОРОС Наросвіту. До 1 березня звезені до сховища 1250 предметів» [190, л. 29].

Певна інформація про стан, проблеми функціонування й особисті враження від відвідування кримських музеїв у 1921 р. відбиті в доповідній записці наукового співробітника Головмузею Наркомосу РСФРР, у майбутньому – видатного радянського географа, професора МДУ, доктора географічних наук Бориса Федоровича Добриніна (1885–1951). Учений відряджався до Криму влітку 1921 р. з метою збору етнографічних даних, проте, паралельною метою поїздки було ознайомлення з роботою музейних установ. У момент перебування на півострові, Б. Ф. Добринін не зміг задалегідь зустрітися з Г. А. Бонч-Осмоловським, який повинен був надати перевіряючому необхідну інформацію, унаслідок від'їзду завідувача КримОХОРОСом до Москви. Тому інформація московського дослідника

носила характер спостережень й особистих висновків. Так, одним із завдань збору інформації було встановлення долі колекцій О. Л. Берт'є-Делагарда: завдяки спілкуванню з А. І. Маркевичем, вдалося з'ясувати, що колекції ученого були продані ним у роки Громадянської війни приватним особам, а пізніше – вивезені закордон. Бібліотека видатного кримського історика й археолога, навпаки, збереглася в Ялті і знаходилася під розпорядженням геолога О. С. Моїсеєва (1893–1939), у свою чергу заповіт О. Л. Берт'є-Делагарда визначав адресатом дарування бібліотеки Російський Історичний музей (м. Москва). Огляду Б. Ф. Добриніна піддався ЦМТ, характер якого був визначений як археологічний, зважаючи на цінність зібраних колекцій саме в цьому відділі, вказувалося і на малий розмір етнографічного відділу музею. У Судаку були обстежені місцевий «музейчик» і бібліотека: експозиція була визнана невеликою й другорядною, зате в бібліотеці було збережено близько чотирьох тисяч томів, що були залишками приватних бібліотек колишніх маєтків Капнистів і Стевенів. Керівництво цими установами знаходилося в руках місцевого райнаросвіту і архітектора Шеймана. У колишньому маєтку князя Л. С. Голіцина Новий Світ біля Судака Б. Ф. Добриніним був оглянутий музей, створений за ініціативою дочки Л. С. Голіцина і силами Судакського райнаросвіту. Його експозиція була ґрунтована виключно на матеріалах колекцій скляних виробів і фарфору, зібраних видатним кримським виноробом. Перевіряючий зафіксував бажання Феодосійського наросвіту перевезти цю експозицію до Феодосійського музею старожитностей, проте, визнав таку ініціативу шкідливою для цілісності колекцій і тому запропонував Головному музею або прислати підготовлених фахівців і перевезти експонати до Москви, або – залишити музей на місці й підібрати для нього кваліфікованого завідувача. Перед від'їздом уповноваженого Головного музею в Москву (у жовтні 1921 р.) відбулася його зустріч з Г. А. Бонч-Осмоловським і співробітниками КримОХОРИСу. Співробітники кримських музеїв характеризували становище галузі в Криму як катастрофічне унаслідок «повної відсутності грошових

знаків». Подальша робота зі збереження історичної та культурної спадщини і створення музейної мережі в регіоні могла бути продовжена тільки у випадку термінового виділення одноразових коштів у розмірі не менше 200 мільйонів рублів або негайного бронювання кредитів для КримОХОРИСу. Ситуація була критичною: у вересні 1921 р. закритися ЦМТ в Сімферополі, який тільки-но почав роботу, працівники музеїв у Херсонесі і Керчі, не отримуючи платні й пайків, «розбігалися». Ухвала Б. Ф. Добриніна, звернена до керівництва профільного державного відомства була однозначною: «Зважаючи на державну важливість Криму за музейними цінностями поза сумнівом варто звернути Головному музею найсерйознішу увагу на плачевне становище в Криму музейної справи й охорони пам'яток мистецтва й старовини» [191, л. 5–6].

Доказом складної обстановки навколо КримОХОРИСу і музеїв регіону в 1921 р. є проведення в Головному музеї Наркомосу РСФРР спеціальної наради, що відбулася 1 вересня 1921 р. і була присвячена роботі в Криму. У ній взяли участь представник Наркомосу РСФРР, хранитель Третьяковської галереї, видатний радянський мистецтвознавець Микола Георгійович Машковцев (1887–1962), співробітник Головному музею, художник М. С. Моргунов, професор О. В. Лебедев, представники КримОХОРИСу Г. А. Бонч-Осмоловський і Я. О. Тугендхольд. У доповіді голови КримОХОРИСу було відзначено, що «не зважаючи на всі зусилля . які були спрямовані на створення нормальних умов охорони художніх цінностей Криму, створити їх не вдалося». Причину такого стану справ чиновник бачив у перешкодах, що чинилися різними органами, від яких залежало виконання декретів Кримського ревкому і Наросвіту. Окрім саботажу, Г. А. Бонч-Осмоловський звернув увагу й на однозначний опір, що виявлявся рядом радгоспів і радянських установ, концентрації на їх території зібраних музейних і художніх цінностей. Як резюмував Г. А. Бонч-Осмоловський «доводилося напружувати усі сили, щоб виривати музейні цінності і рятувати їх від розкрадання». Проте, найбільш хворобливим було питання відсутності фінансування музейної роботи. Так, з 25 мільйонів рублів, виділених Головному музеєм, КримОХОРИС не зміг отримати

ні копійки, зважаючи на позицію Фінвідділу Кримського ревкому, для якого потреби охорони пам'яток і створення музеїв «стояли на останньому місці». Більше того, ігнорувалися будь-які прохання зі сплати рахунків за виконання замальовок й обмірів архітектурних пам'яток. Нестача платні і відсутність пайків призводили до звільнення (простіше сказати – втечі) співробітників з музеїв. Ситуація посилювалася початком торгових відношень з Туреччиною і Грецією, які давали можливість контрабандного вивезення цінностей з території Криму, при цьому паралельно активізувалася діяльність Зовнішторгу, що продавав предмети мистецтва і старовини закордон зважаючи на необхідність закупівлі пшениці.

Вихід зі становища Г. А. Бонч-Осмоловський бачив в наданні КримОХОРИСу найширших повноважень і мандатів на рівні наркомів РСФРР, при цьому підкріплених наявністю власного транспорту і грошових коштів. За таких умов організувати збереження культурних та історичних цінностей, у регіоні від Судака до Балаклави представлялося можливим. При цьому була висловлена і ідея створення спеціального фонду Наркомосу для товарообміну. У обговоренні доповіді була висловлена підтримка її положень з боку Я. О. Тугендхольда і О. В. Лебедева, останнім також було запропоновано підкріпити повноваження співробітників КримОХОРИСу мандатами ВНК. Представник Головмузею М. С. Моргунов відзначив, що з ситуацією знайомий частково, констатував, що вона «нагадує умови, за яких проходила робота в місцевостях, де відбувалася громадянська війна». Г. А. Бонч-Осмоловський і Я. О. Тугендхольд окреслили й позитивні результати своєї діяльності: були організовані музеї в Керчі, Севастополі, Сімферополі, Феодосії та Ялті, проведена велика і дієва робота зі збереження багатьох маєтків, палаців і майна. Підсумком наради стало рішення про направлення до Криму спеціальної експедиції Головмузею на чолі з Г. А. Бонч-Осмоловським, забезпеченою мандатом Наркомосу РСФРР з візами ВНК, Наркомзему, Наркомздраву і Наркомзовнішторгу. Експедиція мала бути забезпечена грошовими коштами у розмірі 40 мільйонів рублів і

автомобілем. Усім радянським органам пропонувалося посприяти роботі уповноважених зі збору музейних цінностей, предмети, що мали матеріальну цінність, повинні були передаватися до фонду Наркомосу для подальшого вступу до Зовнішторгу, музейні експонати – до Музейного фонду Головмузею [190, л. 85–85 зв.].

Робота КримОХОРОС у 1921 р. проявилася в активній діяльності Вченої ради при ньому. Об'єднання цього органу з Кримською археологічною комісією, зроблене зимою 1921 р., зробило ефект значного організаційного зміцнення. Керівники комісії – завідувач розкопками Херсонеса Лаврентій Олексійович Моїсеєв (1882–1946) і Керченським музеєм старожитностей Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970), підвищили науковий авторитет установи. Г. А. Бонч-Осмоловський в листах, адресованих Вченій раді РАІМК, підкреслював, що організатори музейної справи в Криму вважали необхідним зміцнити своє становище, просили про надання ним відповідного статусу у рамках Академії наук. Керівник КримОХОРОСу досить об'ємно формулював спільні цілі роботи Вченої ради: «Вирішення усіх наукових питань, пов'язаних зі справою охорони і музеєзнавства, наукові дослідження й дослідження в галузі кримознавства, зокрема археології й етнографії Криму, видання статей і планів» [32, с. 153–154]. Ця інформація підкреслює прагнення профільного органу створити замкнутий цикл роботи з пам'ятками історії та мистецтва в контексті музейних лекцій.

У грудні 1921 р. були підведені проміжні підсумки роботи установи. У звіті про діяльність Вченої ради при КримОХОРОС, складеному для подання в РАІМК, перераховувалися основні напрями досліджень співробітників Вченої наради і КримОХОРОСу в цілому. Вони торкалися реорганізації роботи музеїв і охорони археологічних й архітектурних пам'яток (Бірюков, М. М. Клепінін, А. І. Маркевич, П. І. Новицький, О. І. Полканов, Прево, М. Л. Ернст), розкопок пам'яток археології та етнографічних досліджень (П. Я. Чепуріна, М. Л. Ернст), мистецтвознавчих лекцій (Д. В. Айналов, І. Н. Лаговський), методології організації

кримознавчої роботи (М. М. Клепінін, М. І. Кузнєцов) [32, с. 148–149]. Свідомо пріоритету дослідницького напрямку в роботі Вченої ради стала підготовка багаторічним головою кримських краєзнавців дорадянського часу Арсенієм Івановичем Маркевичем (1855–1942) капітальної наукової праці «Долі пам'яток старовини в Тавриді», що підводив підсумок стану охорони пам'яток історії та культури в Криму і подальшого їх науково-просвітницького використання, що окреслювало можливості, у музейній роботі [191, л. 54–69]. Активність роботи Вченої ради при КримОХОРИС в 1921 р. пояснюється спадкоємністю її складу й основних завдань від кримознавчих досліджень ТВАК дорадянського часу. Після остаточного встановлення Радянської влади в Криму робота останньої була призупинена, а функції комісії став фактично виконувати КримОХОРИС. Завдяки нашим архівним дослідженням можна зробити висновок про те, що залучення до роботи Вченої ради всього керівництва ТВАК підтверджує проміжний статус цієї організації в процесі подальшого перетворення архівної комісії на ТТІАіЕ в 1923 р. [290, л. 5–6 зв.].

У кінці 1921 р. сталася зміна керівництва КримОХОРИС. Г. А. Бонч-Осмоловський був змушений виїхати до Москви. Відсутність вищої освіти та жахи голоду у Криму стали причинами гальмування його подальших наукових досліджень. Після звіту про діяльність у Музейному відділі Головнауки Наркомосу РСФРР, учений повернувся до Петрограда, де закінчив університет і обійняв посаду наукового співробітника Державного Російського музею. У цій якості впродовж 20-х рр. ХХ ст. він проводив масштабні археологічні й антропологічні лекції в передгірній частині півострова [286, с. 56–57]. Установу очолив кримський мистецтвознавець, видатний організатор музейного будівництва і краєзнавчого руху Олександр Іванович Полканов (1884–1971). Юрист за освітою, громадський діяч Сімферополя дорадянської епохи, О. І. Полканов після встановлення Радянської влади в Криму брав участь у роботі Кримського ревкому, а з квітня 1921 р. обійняв посаду заступника голови КримОХОРИС. У зв'язку з

цим, можна вважати, що кадрова ротація не призвела до значних змін у роботі установи. Крім того, О. І. Полканов поєднав посаду у КримОХОРОСі з призначенням уповноваженим Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР по регіону, що значно підвищувало його адміністративний статус, дало можливість організовувати діяльність з розвитку музейної мережі в безпосередньому зв'язку з центральними координаційними органами Наркомосу РСФРР. Завдяки його організаторській ініціативі музейна мережа в Криму пройшла етап становлення і сформувалася як єдина система культурних і науково-просвітніх установ. О. І. Полканов згодом першим у вітчизняній історіографії висвітлив роль і досягнення КримОХОРОС [66, с. 44].

Враховуючи факт поєднання завідувачем КримОХОРОСу функцій представника Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР цікаво простежити основні етапи взаємовідносин керівного органу з підпорядкованою йому організацією, тим більше – документи про поточні ділові контакти дають можливість оцінити основні напрями керівної діяльності Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР з відтворення й реорганізації музейних установ у Криму.

Як програмний у цьому відношенні, що демонструє плани і шляхи реалізації завдань, визначені керівним державним органом, може розглядатися «Протокол № 7 засідань Ради Головномузею від 6 жовтня 1921 р.». [176, л. 79]. У рамках заходу, що проходив під головуванням завідувачки Головномузею Наркомосу РСФРР Н. І. Троцької, заслуховувалась доповідь завідувача Відділом мистецтв Наркомату просвіти Кримської АСРР, мистецтвознавця й одного з організаторів музейної роботи в Криму в перші роки Радянської влади Якова Олександровича Тугендхольда (1882–1928) «Про музейну роботу й охорону пам'яток мистецтва й старовини в Криму». Суміжність тем, відбита в темі доповіді, пояснюється паралельністю процесів безпосередньо музейної роботи й захисту пам'яток матеріальної, духовної культури, природного походження від знищення або розграбування. Вони

здійснювалися як спеціальними уповноваженими органами – зокрема, КримОХОРІСом – так і представниками ВНК, міліції, самими музейними працівниками. Рішення Ради Головмузею Наркомосу РСФРР від 6 жовтня 1921 р. носило багатоплановий характер. Як випливає з тексту документа, воно порушувало питання організації в Криму постійної археологічної станції, для роботи якої пропонувалося скористатися досвідом РАІМК – єдиного методологічного центру усіх археологічних досліджень у РСФРР на той період. Також керівний орган Головмузею вважав необхідним запропонувати КримОХОРІСу провести з'їзд представників установи впродовж лютого 1922 р., а також розробити декрет, що перешкоджав проведенню самовільних розкопок. Крім того, керівництво Головмузею Наркомосу РСФРР вважало необхідним поставити в обов'язок своєму регіональному підрозділу організацію спільних дій з представниками Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР з недопущення вивезення «предметів музейного призначення» закордон. Стурбувалася Рада Головмузею і проблемами матеріального забезпечення роботи з відтворення музеїв Криму. Окремим пунктом ухвалюючої частини протоколу від 6 жовтня 1921 р. значиться «посилення коштів» на охорону пам'яток і виділення їх на «фотографування, замальовки і ремонти», тобто на заходи з музеєфікації. Не залишилося без уваги і соціальне становище працівників кримських музеїв: у документі, підписаному Н. І. Троцькою, вказується на необхідність «організувати в Криму гуртожиток для музейних працівників і скласти кошторис. Вжити заходів щодо поліпшення матеріального становища кримських музейних працівників шляхом поширення на них пайків» [176, л. 79]. У цілому варто зазначити стратегічний характер ухвалюючої частини протоколу. Чиновники Головмузею Наркомосу РСФРР комплексно підійшли до оцінки ситуації в музейній сфері Криму, визначили її головні проблеми, пов'язані в 1921 р. не стільки з безпосереднім функціонуванням музеїв, скільки з порятунком пам'яток – майбутніх експонатів музейних колекцій – від розграбування або вивезення за межі РСФРР. У той же час,

прагнення знайти засоби на організацію музеєфікації пам'яток свідчить про перехід до змістовної внутрішньої музейної роботи. Також важливим є зафіксоване прагнення керівного органу здійснювати організацію як дослідницької діяльності (розкопки, створення постійної археологічної станції в Криму), що знаходилася у рамках ведення РАІМК, так і забезпечити мінімальний соціальний захист співробітників музеїв шляхом виділення їм місця для проживання й організації їх харчування – у розграбованих і голодних після Громадянської війни містах Криму це було у прямому розумінні питанням життя і смерті.

Тези доповіді Я. О. Тугендхольда на засіданні Ради Головмузею Наркомосу РСФРР 6 жовтня 1921 р. [176, л. 80], допомагають розширити межі завдань з розвитку музейної справи, які пропонувалося вирішити керівному органу найближчим часом. Так, важливим видається особливе якісне ставлення до пам'яток Криму, зафіксоване мистецтвознавцем. У тезах відзначалося «величезне світове науково-художнє значення Криму як скарбниці минулого» і робився акцент на тому, що «Головмузею необхідно звернути на нього абсолютно особливу, набагато більшу, ніж досі, увагу в сенсі охорони пам'яток старовини, мистецтва й природи». Ця дефініція Я. О. Тугендхольда підкреслює важливість заходів Радянської влади з охорони пам'яток і організації музейної справи в Криму в першій половині 20-х р. ХХ ст., вона фіксує однозначний державний патронат цього процесу, що забезпечувало захист пам'яток і формування музейних колекцій шляхом докладання зусиль не лише спеціалізованих органів, підзвітних Наркомосу РСФРР, але і мало на увазі участь усього управлінського апарату влади Кримської АСРР у цьому важливому процесі. У тезах доповіді Я. О. Тугендхольда містилася також пропозиція щодо організації у рамках КРИМОХОРИСу спеціального товарообмінного фонду, який дав можливість би співробітникам відділу отримувати в сільській місцевості Криму пам'ятники історико-побутового, етнографічного профілю. Окрім цього, відносно розвитку етнографічних досліджень, Я. О. Тугендхольдом була

висунена ідея спрямування до Криму спеціальної «етнографічної екскурсії» й створення «особливої Етнографічної комісії» [176, л. 80]. Варто відзначити, проте, що ці пропозиції дослідника не були відбиті в ухвалюючій частині протоколу. У той же час, матеріали засідання Ради Головмузею Наркомосу РСФРР від 6 жовтня 1921 р. демонструють масштабність і обсяг завдань, які були сформульовані найвищим органом, є своєрідним підсумком першого року адміністративної роботи КримОХОРИСу, фіксують необхідність подальшого рішення комплексних завдань.

Наочною ілюстрацією рішення насущних проблем охорони території кримських музеїв та їх пам'яток від руйнування є листування чиновників Наркомосу РСФРР, присвячене вирішенню питання про виселення військовослужбовців 7-го стрілецького полку з території Херсонського городища в Севастополі. Інформація про руйнування та безлади, винуватцями яких були червоноармійці, надходила до Головмузею Наркомосу РСФРР упродовж усього 1921 р. від КримОХОРИСу.

Реакцією на ці звернення став лист Н. І. Троцької на ім'я уповноваженого Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР по Криму О. І. Полканова [168, л. 6–6 зв.]. У ньому вказувалося, що окрім звернень «до центру» дирекцією розкопок Херсонеса не було зроблено спроб взаємодії з командуванням полку або штабом Севастопольської фортеці в питаннях недопущення безладів, а також у проведенні відповідної роз'яснювальної роботи. У зв'язку з цим, Головмузей Наркомосу РСФСР пропонував наступний варіант урегулювання конфлікту: визначення часу відвідування садиби й розкопок Херсонського городища та порядку відвідування, що гарантувало збереження пам'яток; встановлення відвідування території розкопок червоноармійцями тільки в організованому порядку, що можна вважати проявом роз'яснювальної та освітньої роботи; усунення всіх непорозумінь шляхом переговорів з командирським складом полку, а у разі невдачі – звернення до штабу Севастопольської фортеці і до командувача військами Українського військового округу. У той же час, керівництво

Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР брало на себе ініціативу переговорів з Революційною військовою радою (РВР) РСФРР на предмет висновок підрозділів 7-го стрілецького полку з території Херсонського городища. Окрім вирішення проблеми співіснування з червоноармійцями і їх командуванням, Н. І. Троцька ставила у своєму листі перед керівником КримОХОРІСу питання безпосередньої діяльності відділу й просила «терміново повідомити» про «стан охорони розкопок Херсонеса зараз» і «про заходи, за допомогою яких Ви допускаєте підняти цю охорону на належну висоту». Ці зауваження свідчать про бажання керівництва Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР надати ініціативу з охорони музейних територій безпосередньо до компетенції органу республіканського значення, отже – цією дією ще більше підкреслювалася пріоритетність і відповідальність його роботи. Свідомством серйозності намірів Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР є копія листа, підписаного заступником Народного Комісара Просвіти РСФРР і завідувачем Головнаукою Наркомосу РСФРР (копія документа не зафіксувала прізвища чиновників, проте, ми можемо припустити, що лист могли підписати особи, що займали на той момент відповідальні пости, видатний радянський історик М. М. Покровський і М. І. Гливенко відповідно) на адресу РВР СРСР [168, л. 5]. Чиновники Наркомосу РСФРР висловлювали наполегливе прохання про необхідність висновок підрозділів 7-го стрілецького полку з території городища, мотивуючи це наявністю вільного приміщення в казармах полку. Також висловлювалася думка про принципову небажаність і недоцільність розміщення «казарми й гуртожитку на території історичних пам'яток величезного культурного і історичного значення». У свою чергу, Наркомпрос РСФРР переймав на себе зобов'язання вжити заходи щодо «обгороджування розкопок Херсонеса від випадкових ушкоджень з боку відвідувачів». Для червоноармійців 7-го полку чиновники Наркомосу РСФРР вважали необхідним також проведення роз'яснювальної роботи та неухильне виконання ними всіх вимог адміністрації Херсонеса.

Документи листування наочно демонструють складність умов, в яких здійснювалася робота кримських музеїв на початку 20-х рр. ХХ ст., пріоритетність рішення завдань збереження пам'яток над їх дослідженням або формуванням експозицій. До кінця 1922 р. Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФРР зміг розв'язати проблему співіснування армійських підрозділів і музею на території Херсонеського городища: 4 грудня Н. І. Троцька повідомляла в листі до завідувача Севастопольським ОХОРОСом Л. О. Моїсеєва про те, що нею надісланий лист на ім'я командувача Українсько-кримською армією Михайла Васильовича Фрунзе (1885–1925) про необхідність переведення військових частин [178, л. 443]. Враховуючи взаємовідносини в керівництві країни на той момент – Л. Д. Троцький займав піст керівника РВР РСФРР і був безпосереднім начальником М. В. Фрунзе – можна припустити, що звернення керівників Наркомосу і безпосередньо Н. І. Троцької мали значний вплив та отримували перспективу швидкого виконання.

Свідомством різнобічної керівної роботи Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР є листи від 4 і 6 грудня 1922 р., адресовані заступникові Наркому освіти РСФРР М. М. Покровському [178, л. 442] і КримОХОРОСУ [178, л. 413]. У першому документі Н. І. Троцька звертала увагу на заслуги голови кримського підрозділу Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР О. І. Полканова, підкреслювалися його «виняткова енергія і часом героїзм у справі збереження музейних цінностей» і констатувалося тяжке матеріальне становище дослідника. У зв'язку з цим, «оцінюючи його працю, як незамінного адміністратора і музейного працівника», Н. І. Троцька клопотала про надання О. І. Полканову академічного пайка з отриманням його в Сімферополі. Другий лист стосувався порятунку скарбів бібліотек органів влади дорадянського періоду і палаців Криму. Так, КримОХОРОСУ було запропоновано перевезти бібліотеку Таврійського губернського земства до Центрального музею Тавриди, «як таку, що відповідає загальному характеру зібрань цього музею», а бібліотеку Алупкінського палацу

перемістити до Ялти (в документі не вказувався кінцевий пункт переміщення, втім, воно не було реалізовано).

Необхідність утримання і ремонту музейних будівель відбита в наступних документах Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР. 22 серпня 1923 р. Н. І. Троцька повідомляла в КримОХОРОС про виділення 135 000 рублів на ремонтні роботи в приміщеннях Бахчисарайського Ханського палацу, в якому розташований Державний палац-музей тюрко-татарської культури, й аналогічної суми на відновлювальні роботи споруд огорожі Херсонського городища. Також в листі вказувалося, що прохання КримОХОРОСу про виділення коштів на проведення ремонту мечеті Хан-Джами в Євпаторії, може бути вирішене або «силами вірян», або, у разі відсутності такої можливості пропонувалося виділити необхідні кошти уже переведені на потреби інших пам'яток суми [179, л. 85].

Документи ДАРФ також відбивають контроль над виділенням коштів на ремонт кримських музеїв з боку керівництва Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР. 17 серпня 1923 р. заступник завідувача відомством С. П. Григоров звертався до завідувача фінансовою частиною Академічного центру Наркомосу РСФРР Скудобиченко з проханням дати довідку про виділення коштів на «екстрений ремонт стіни Картинної галереї Айвазовського у Феодосії, коли саме і скільки» [179, л. 156].

Варіантом здійснення реконструкцій і ремонту музейних приміщень для Наркомосу РСФРР стало також надання приміщень музеїв у користування різним організаціям і установам. Свідченням такої практики є «Угода», підписана в 1924 р. завідувачем Головнаукою Наркомосу РСФРР Ф. М. Петровим і завідуючим Адміністративно-організаційним управлінням цього ж Наркомату А. П. Чапліним [168, л. 11–12]. З тексту документа випливає, що Головнаука передавала підрозділу Наркомосу РСФРР у користування строком до 31 грудня 1925 р. Шуваловський корпус і Старий палац Воронцових, що входили в ансамбль комплексу Воронцовського палацу в Алупці, в якому розташовувався Державний історико-побутовий

музей. Приміщення передавалися з усім майном, що знаходилося в них, інвентарем і устаткуванням. Тут повинен був розташуватися «Будинок відпочинку працівників освіти». Адміністративно-організаційне управління Наркомосу РСФРР брало на себе зобов'язання з проведення ремонту в наданих йому приміщеннях, а також зовнішнього ремонту приміщень палацу, в яких розташовувався музей. Обговорювалося в тексті «Угоди» дотримання всіх необхідних запобіжних заходів при проведенні ремонту, щоб уникнути псування або знищення музейних експонатів, передане майно і інвентар вносилися до спеціального опису з оцінкою їх вартості за цінами періоду, що передував Першій світовій війні. Також орендар брав на себе зобов'язання підтримки чистоти й порядку на території палацу, а також зобов'язувався будь-які ремонтні роботи робити тільки за вказівкою і під контролем представника Головнауки «в цілях збереження науково-художньої цілості цих будівель і парку» [168, л. 11 зв.]. Головнаука зберігала право огляду наданих приміщень своїми представниками, а також право розірвання договору в разі невиконання орендарем своїх зобов'язань. У цілому варто зазначити, що практика передачі в користування музейних будівель, була, очевидно, вимушеним заходом з боку Головнауки, викликаним браком коштів на утримання музейних приміщень. На користь цього припущення говорять чітко виписані рамки угоди й пріоритетність прав Головнауки в питаннях регулювання взаємовідносин з орендарем.

Важливими для розуміння матеріально-технічного й майнового становища кримських музеїв є їх анкети, що представлялися КримОХОРИСом до Головнауки Наркомосу РСФРР. Так, у серпні 1922 р. були подані анкети Сімферопольського природно-історичного музею і Центрального музею Тавриди (ЦМТ), що збереглися в ДАРФ. Документ першої установи [169, л. 256] підкреслював статус музею як відділу Центрального музею Тавриди і констатував підпорядкування КримОХОРИСу. Також указувався рік створення (1900 р.) і відсутність окремого приміщення. Джерелом бюджету музею були позначені «випадкові одноразові надходження з

Головмузею й інших джерел». Відповідальною особою музею називався завідувач ЦМТ. Кількість експонатів установи обчислювалася цифрою більш ніж у 200 000 предметів, з яких у виставковому відділі були представлені тільки 12 677. Відзначалося, що інші експонати музею зберігаються «в спеціальних закритих шафах і становлять основні наукові колекції або наукові матеріали». В анкеті наводилося розділення музею на 7 відділів: ентомологічний, зоологічний, геологічний, ґрунтовий, садівничий і бджільницький, указувалася чисельність експонатів кожного підрозділу. Відзначалося також, що музеєм виконувалася культурно-освітня й наукова робота, проте, її зміст розкритий не був. Відвідуваність музею була визначена цифрою понад 2 000 осіб на місяць. Анкета була підписана хранителем музею А. С. Дойчем. Аналогічний документ був також поданий до Головнауки ЦМТ [169, л. 257]. Його склав завідувач установою Микола Львович Ернст (1889–1956). В анкеті відзначалася тимчасова відсутність приміщення у ЦМТ, зважаючи на втрату колишнього приміщення, у зв'язку з чим, майно Музею було складене в підвалах Сімферопольського природно-історичного музею. Було зафіксоване існування археологічного відділу з 1878 р., чим підкреслювалася спадкоємність археологічної колекції ЦМТ від Музею старовини ТВАК. Загальна кількість експонатів визначалася в 11 900 предметів, зосереджених в археологічному, художньому і етнографічному відділах. Щодо організації науково-довідкового апарату було зафіксовано наявність бібліотеки, музейного фонду й архіву розкопок. Відвідуваність музею також була визначена в середньому в 2 000 осіб на місяць. У числі співробітників Природно-історичного музею в Сімферополі були названі чотири людини, у ЦМТ – шість.

Анкета, заповнена співробітниками КримОХОРОІСу, за матеріалами ЦМТ у вересні 1923 р. [170, л. 115–115 зв.] містила більш розгорнуту інформацію. Це було пов'язано, передусім, з наданням музею нового приміщення в колишній будівлі Офіцерських зібрань 51-го Піхотного Литовського полку (вул. Долгоруківська, б. 35, нині – приміщення

Сімферопольського художнього музею). У зв'язку з цим основним змістом анкети була оцінка стану приміщень та їх придатності. У пунктах анкети були представлені усі технічні параметри будівлі, аж до стану електрики (не працювала) і водопроводу (працював частково), наявності протипожежних пристосувань й охоронної сигналізації (були відсутні). Очевидно, акцент на стан приміщення ЦМТ при складанні анкети для Головнауки робився з розрахунком на виділення коштів на проведення реконструкції будівлі.

Свідченням прагнення кримських музеїв до здійснення дослідницької діяльності є поданий до Головному Наркомосу РСФРР заступником завідувача КримОХОРОІСу Яном Петровичем Бірзгалом в червні 1924 р. «План археологічних розкопок в Криму на 1925 рік» [180, л. 158–160 зв.]. У документі представлені програми археологічних розкопок, що намічалися до здійснення Державним Керченським історико-археологічним музеєм (завідувач – Ю. Ю. Марті) і Центральним музеєм Тавриди (ініціатор – завідувач археологічним відділом ЦМТ М. Л. Ернст). Плани керченських дослідників зводилися до дослідження городища давнього Пантікапея, в тій його частині, яка була зайнята сучасними приватними будівлями. Зважаючи на голод 1922 р., багато з них були розорені й зруйновані, унаслідок чого не виникало перешкод для розкопок. Об'єктами досліджень повинні були стати ділянки вул. Еспланадної, Госпітальної, Інститутської, Воронцовської, схил гори Мітридат, територія Предтеченської площі в районі середньовічної Грецької церкви. Такі масштабні дослідження вимагали п'ять місяців роботи при мінімальній кількості робітників у п'ять осіб. Розрахунок оплати їх праці визначав суму витрат на проведення експедиції в 1 500 рублів [180, 158–158 зв.].

Плани ЦМТ щодо археологічних розкопок зводилися до дослідження старовини в околицях Сімферополя. У плані розкопок вказувалося, що після успішних досліджень пам'яток палеоліту в 1923 р., проведених М. Л. Ернстом спільно з Г. А. Бонч-Осмоловським, потрібне продовження досліджень печер, в яких можуть бути виявлені прадавні сліди перебування

людини в Криму. Як об'єкт розкопок називалася печера Аджи-Коба біля підніжжя Карабі-яйли. Для дослідження пам'ятника передбачалося залучення чотирьох робітників, час розкопок обмежувався десятьма днями. Також ЦМТ припускав проводити розкопки курганних поховань, розташованих на північний схід від Сімферополя. Ці пам'ятники досліджувалися в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. професором Петербурзького університету М. І. Веселовським, проте, ним не були зроблені відповідні замальовки й фотографування розкопок, це пояснювало необхідність повторного дослідження пам'яток. Для здійснення розкопок планувалося 5-6 днів за наявності 3-4 робітників. Відповідно до цього, кошторис робіт по дослідженню обох об'єктів в околицях Сімферополя, представлений ЦМТ до затвердження, складав 520 рублів [180, л. 158–160].

Таким чином, можна констатувати, що після остаточного встановлення Радянської влади на території Криму, у 1921–1924 рр., спостерігався початок якісно нового етапу розвитку музейної справи в регіоні. Завдяки зусиллям Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, підлеглого йому КримОХОРИСу була розгорнута масштабна діяльність з реорганізації музейних установ, встановлення над ними єдиного організаційного, наукового, методичного керівництва і контролю над їх діяльністю. У ведення КримОХОРИСу були передані всі музейні установи, що існували на території регіону до кінця 1920 р.: музеї старожитностей в Керчі, Феодосії, Сімферополі; комплекси Військово-історичного музею Чорноморського флоту і Херсонського городища зі «Складом місцевої старовини» в Севастополі; музей Ялтинського відділення Кримсько-кавказького гірського клубу, що мав природничо-історичний профіль; музеї з першими етнографічними колекціями в Бахчисараї і Євпаторії. Юрисдикція КримОХОРИС була неповноцінною: основні фінансові й організаційні проблеми, у тому числі – визначення нової спеціалізації музейних установ, їх назви, залишалося у веденні Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР.

У той же час у 1921–1924 рр. склалася первинна система державних музеїв у Кримській АСРР. Завдяки заходам керівних органів центральних державних установ були вирішені основні матеріально-технічні, майнові, дослідницькі проблеми музейних установ, соціальні проблеми їх окремих співробітників. Це сприяло не лише організаційному становленню музейної мережі, але й відкривало перспективи самостійної продуктивної науково-дослідної роботи співробітників кримських музеїв з вивчення пам'яток історії і мистецтва, гарантованому їх збереженню й заходам з подальшої експозиції.

2.2. Проблема реквізицій історико-культурної спадщини в Кримській АСРР (1921–1923)

У процесі становлення мережі музеїв у Кримській АСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. найбільш суперечливою й неоднозначною як за змістом, так і за наслідками є проблема втрати частини історико-культурної спадщини, накопиченої в результаті дослідницької діяльності дорядянського періоду, а також що знаходилася в приватній власності володарів палаців і маєтків Південного берега Криму до кінця 1920 р. Неузгодженість, поспішність, зайва директивність і непрофесіоналізм при здійсненні роботи з прийому й розподілу майна колишніх власників маєтків і палаців представниками нової влади, неувага до думки експертів і протидія їх роботі, призвели до показового конфлікту, який негативним чином вплинув на розвиток музеїв як головних установ зі збереження пам'яток історії та культури, так і музейних студій як окремої галузі історичних і художніх досліджень. Причинами виникнення цих ситуацій були зіткнення інтересів різних керівних і контролюючих органів, що частенько викликали чиновницькі конфлікти повноважень.

У діяльності КримОХОРИС можна виділити період з кінця 1920 до 1923 року, у ході якого здійснювалася робота по виконанню озвученої Г. А. Бонч-

Осмоловським при створенні відділу стратегічного завдання: порятунок предметів старовини й мистецтва від розграбування й вивезення шляхом їх реквізиції і спрямування до кримських музеїв, що створювалися і реорганізовувалися. Партнерами КримОХОРИСу у виконанні цього завдання були Кримський ревком, 4-а армія Південного фронту, дислокована на території Кримської АСРР і Кримська НК, у перші місяці своєї діяльності що мала виняткові каральні повноваження. Згідно з документами цих органів, датованими 24 листопада, 31 грудня 1920 р. і 5 лютого 1921 р., за КримОХОРИСом визнавалися повноваження єдиного органу влади з вилучення художніх цінностей. Надалі, упродовж 1921–1922 рр., Кримський ревком і Кримський РНК своїми рішеннями санкціонували націоналізацію археологічних пам'яток, вводили заборону на вивезення цінностей з території Криму без відповідного дозволу КримОХОРИСу. Уперше був складений план відділу з фактичної охорони пам'яток історії та культури. Він припускав необхідність обліку всіх археологічних пам'яток, здійснення їх технічної охорони (обміри, замальовки, фотографування, нанесення на план, ремонт і реставрація), підготовку матеріалів для видання археологічної карти Криму, дослідження коштів на зовнішню охорону пам'яток. У 1922 р., при діяльній участі голови ТВАК А. І. Маркевича був складений перший список археологічних пам'яток Криму, він містив 130 найменувань, і, безумовно, носив неповний характер [141, с. 174–176]. Враховуючи відсутність якого-небудь захисту й матеріальної підтримки з боку органів влади в перші місяці після встановлення Радянської влади в Криму, робота кримських музейних працівників у ці дні може бути оцінена як героїчна, адже порятунок пам'яток відбувався в умовах повномасштабного голоду, що охопив півострів. Багато співробітників КримОХОРИС і місцевих ОХОРИСів загинули від голоду й рук бандитів, захищаючи цінності від розграбування [7, с. 138].

Робота зі збереження пам'яток історії та мистецтва для музейних установ співпала з процесом їх націоналізації та масового експорту за кордон як вимушеного економічного заходу. Найширший розмах він отримав на

територіях колишніх маєтків представників царської родини, їх родичів, дворянських сімей на Південному березі й в гірському Криму. 18 листопада 1920 р. був заснований орган розпорядження майном цієї категорії – Південрадгосп, на чолі культурно-просвітницького відділу якого став професор Петербурзького (Петроградського) і Таврійського університетів, академік, ботанік В. І. Палладін. Одночасність створення як Південрадгоспу, так і КримОХОРИСу була не випадкова, паралельна робота цих установ проявилася в галузі обліку, оцінки й підготовки для експорту окремих експонатів. Свідченням цієї співпраці є факт отримання Г. А. Бонч-Осмоловським на початку 1921 р. мандату Уповноваженого Центральної експертної комісії для «організації державного фонду художніх цінностей і предметів розкоші і старовини, що можуть служити предметом вивезення закордон». Представники КримОХОРИС з експертними функціями були включені до складу комісій Південрадгоспу. Найактивніше ревізії здійснювалися на початку 1921 р. й охоплювали садиби та маєтки Південного берега в смузі від Фороса до Судака.

Так, 20 січня 1921 р. відбувся огляд колишнього маєтку І. С. Мальцева в Сімеїзі, власник якого разом із сім'єю та іншими мешканцями маєтку був розстріляний за місяць до цього червоноармійцями. Огляд проводився співробітником підвідділу пам'яток старовини при Південрадгоспі В. П. Глуховцевим, при його здійсненні були присутні колишній керівник маєтком В. А. Ральцевич, представники робочого контролю В. К. Баскаков і С. В. Ліфляндцев. У опис предметів, на які звернули увагу перевіряючи, а, отже – що мали художню й історичну цінність, було внесено 144 предмети. У переліку згадані експонати оригінальної й репродуктивної графіки: малюнки, акварелі, естампи, сімейні портрети, пейзажі. Серед вилучених творів художнього характеру фігурували картини вітчизняних художників і полотна європейських майстрів першої половини XIX ст. Також були вилучені бронзові, скляні й фарфорові предмети: сервізи, предмети начиння і декору. Безперечно цінність для комісії Південрадгоспу представляли піаніно

з фісгармонією «хорошого збереження», а також дві скрипки «без струн», створення яких імовірно було приписане італійському майстрові А. Страдіварі [291, с. 25–29].

Аналогічну інформацію можна почерпнути й з актів оглядів наступних маєтків кримського Південнобережжя, зроблених у перші місяці 1921 р. комісіями Південрадгоспу спільно з представниками КримОХОРІСу: «Ай-Юрі» (колишній власник – О. К. Трапезніков), «Верхній Кастрополь» (О. М. Пельтцер), «Узен-Бахчі» (Є. К. Ле Дантю), «Уч-Чам» (М. В. Барятинська), «Хаста» (Г. Р. Бідерман). Згідно з вказівкою Г. А. Галиченко, основними об'єктами реквізицій у маєтках «Узен-Бахчі» й «Уч-Чам» були багаті колекції живопису: у колишньому маєтку Є. К. Ле Дантю був зосереджений французький живопис і меблі XVIII ст., у володіннях М. В. Барятинської – творіння італійських художників пізнього Ренесансу й Нового часу (XVI–XVIII ст.) і зібрання японських речей та предметів розкоші. У колишньому маєтку Г. Р. Бідермана вилученню піддалася цінна колекція німецького живопису напряму символізму (Е. Бідерман, О. Піппель, Ф. Ерлер), а також картини російських художників початку XX ст. У садибі маєтку «Ай-Юрі» О. К. Трапезнікова було реквізовано усього 25 картин, проте, назавжди втраченими внаслідок вилучення стали роботи російських художників XIX ст.: академіста А. Г. Горавського й історичного живописця К. Ф. Гуна.

Результат і масштаби діяльності реквізиційних комісій Південрадгоспу, в яких брали участь співробітники КримОХОРІСу, наочно демонструється поповненням колекцій першої музейної установи Ялти – Народно-художнього музею за 1920–1921 рік, який розташувався в приміщенні садиби колишнього маєтку «Сельбільяр» княгині Н. А. Барятинської. Перший звіт Ялтинського ОХОРІСу за період з 20 листопада 1920 до 15 квітня 1921 р. відзначає, що від колишньої власниці маєтку залишилося всього 248 предметів мистецтва. Упродовж 1921 р. у фондах музею було сконцентровано більше 15 тисяч музейних експонатів, отриманих шляхом

реквізиції цінностей з колишніх маєтків і палаців. Відповідний наказ № 9 Народного комісаріату зовнішньої торгівлі від 27 серпня 1921 р. про утворення Надзвичайної комісії з експорту при Раді Праці й Оборони РСФСР, завізований керівником держави, Головою РНК РСФРР В. І. Леніним, відкрив офіційну, заохочувану державою, дорогу широкому експорту матеріальних цінностей і пам'яток старини і мистецтва за кордон [291, с. 30–33]. Вже в 1922 р., в звіті про склад експозиції Ялтинського художнього музею, його завідувач А. Г. Коренєв відзначав, що загальна кількість експонатів установи складає 2 900 предметів різного характеру [169, л. 248–248 зв.]. Різниця сконцентрованих у музеї після реквізицій художніх цінностей і кількості предметів експозиції музею надалі, дає можливість зробити висновок про істинні масштаби вивезення музейних цінностей з Криму впродовж 1921–1922 рр. Експорту піддалися 80% предметів мистецтва, антикваріату, начиння, розкоші з маєтків і палаців, що піддалися оглядам і вилученням. Ці речі могли б стати невід'ємними складовими кримських музейних експозицій і фондів, значно збагатили б їх. Необхідно також відзначити, що при Кримському революційному комітеті існувала власна автономна установа експропріації – Комісія з вилучення цінностей з палаців і радгоспів для створення товарообмінного фонду і передачі до Криммузею (очевидно, так у документі спотворено зветься КримОХОРИС). У Протоколі № 10 засідань Комісії від 19 жовтня 1921 р. прямо вказується на необхідність координації робіт з Центральною експертною комісією, висловлюються побажання щодо удосконалення роботи комісії в Ялті [220, л. 12]. Очевидно, Г. А. Бонч-Осмоловський усвідомив подвійний сенс і можливі наслідки участі у відкритому розпродажі й масштабному вивезенні культурних цінностей за кордон. Очевидно, це стало додатковою мотивацією до його від'їзду з Криму в кінці 1921 р. і повернення до дослідницької наукової роботи в Петрограді.

Найбільш характерним і таким, що мав вплив на подальший розвиток музейної справи, прикладом конфлікту повноважень є сюжет із створенням

Раднаркомом Кримською АСРР т. зв. «комісії Бугайського». У 1922 р., у зв'язку з необхідністю термінового забезпечення Кримської АСРР матеріальними засобами для придбання запасів продовольства в умовах голоду, спровокованого наслідками господарської розрухи періоду Громадянської війни, влада республіки зробила кампанію додаткового обліку і збору пам'яток історії і мистецтва різного походження і значення. Метою цих заходів був їх офіційний продаж за кордон, що здійснювався на рівні центральних органів регіональної влади після відповідної фінансової оцінки. Із січня 1922 р. почала свою діяльність Комісія з обліку, охорони, концентрації і виділення цінностей палаців, дач і радгоспів Криму. Її створення було санкціоноване розпорядженням Президії Раднаркому Кримської АСРР, її керівником був призначений керівник справами Кримського РНК В. Бугайський [206, л. 1 зв.]. У спеціальній Постанові РНК Кримської АСРР з цього питання визначалися її склад, повноваження та юрисдикція: окрім В. Бугайського, до неї увійшли тт. Касімов і Поліщук, представник робітничо-селянської інспекції Казьмін, а також представник Ялтинського виконкому. До компетенції комісії входило залучення до своєї роботи експертів, членів РКП (б) і РКСМ, робочих, технічних співробітників. Комісії повинні були сприяти усі військові, морські, туристичні і господарські суб'єкти, за що передбачалася відповідна матеріальна винагорода (грошима або борошном). У пункті 4 Постанови було відбито одночасно ключовий і в той же час конфліктний зміст діяльності комісії: «Із створенням справжньої комісії скасовуються все раніше й нині існуючі Комісії, що працювали за аналогічними завданнями; останнім у 3 денний термін передати свої справи, новоорганізованій Комісії» [178, л. 29–29 зв.]. Враховуючи пріоритетність прав КРИМОХОРОС у сфері музейної та пам'яткоохоронної роботи, закріпленої як повноваженнями від Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, так і спеціальними декретами органів влади Кримської АСРР, очевидним було, що створення нової комісії повністю суперечило існуванню й роботі КРИМОХОРОС. Реалізація ж

положень Постанови ставила КримОХОРИС фактично поза законом, тим більше що основні функції Комісії (облік, опис усіх колишніх палаців, дач і радгоспів; охорона пам'яток старовини й мистецтва, художніх цінностей; музеєфікація їх у т. зв. «базисних приміщеннях») повністю повторювали функції КримОХОРИС. Вже 29 січня 1922 р. на своєму засіданні Комісія РНК Кримської АСРР розглянула питання, пов'язані із станом Лівадійських палаців. Було постановлено «зберегти в недоторканості» Малий палац Олександра III, надавши йому статус палацу-музею. У свою чергу Новому палацу, що «не представляв з погляду художньої, ніякої цінності», а історично значення мав лише як «зразок несмаку його колишніх власників», чиновники ухвалили знайти практичне застосування. Варіантом нового статусу пам'ятника історії і архітектури розглядалося розміщення в ньому «санаторію III Комінтерну», проте, здійснення цих намірів відкладалося аж до відповідного позитивного рішення РНК Кримської АСРР. Відповідно до цього, Комісія ухвалила почати повне вилучення цінностей, у тому числі музейних експонатів, що зберігалися в Новому Лівадійському палаці [207, л. 4]. Президія Кримського РНК не забарилася схвалити всі висновки Комісії: уже 4 лютого 1922 р. за проектом, запропонованим Комісією, була змінена структура Лівадійського палацового комплексу. Одночасно розширювалися повноваження чиновників Комісії: експертів для консультацій вони могли вибирати довільно, а за необхідністю – взагалі робити висновки без їх залучення. Також, згідно з документом, Центральному курортному управлінню Наркомздрава РСФРР пропонувалося повернути усе вилучене з колишніх палаців і дач майно, що знаходилося в них перед облаштуванням санаторіїв і будинків відпочинку. Роз'яснив Президію РНК Кримської АСРР і новий статус головного конкурента своєї Комісії – КримОХОРИСу. Усі попередні рішення про передачу палаців у ведення цієї організації анулювалися, кожне подальше рішення Комісії з цих питань повинне було затверджуватися Раднаркомом Кримської АСРР [207, л. 1].

Реакцією керівництва КримОХОРОІСу на такий розвиток ситуації стало звернення О. І. Полканова на ім'я завідувача Головмузеєм Наркомосу РСФРР Н. І. Троцької. У ньому були викладені факти діяльності «комісії Бугайського». Особлива увага була звернена на те, що «без участі КримОХОРОІСу нині відбувається вилучення художніх цінностей з усіх палаців південного берега. Робиться варварське руйнування палаців, оголошених побутовими музеями, не зважаючи на постанови Головмузею, таких як Алупкінського, Лівадійського, Юсуповського». Повідомлялося й про плани подальших робіт: комісія повинна була приступити до вилучень у Долгоруковському палаці в Місхорі. Голова КримОХОРОІСу просив керівництво Головмузею будь-якими способами – «телеграфом через ВЦВК або РПО завадити цьому діянню», що не має назви. Мотивація такої гострої реакції пояснювалася тим, що «Долгоруковський палац є найбільш типовим пам'ятником культури ХІХ століття. Ні єдиного предмета не можна звідти чіпати без порушення історико-художньої гармонії». Основним лейтмотивом звернення було прохання про втручання Головмузею в «долю пам'яток Криму загальнодержавного значення, якою розпоряджається місцева влада, чужа розумінню всього значення в історії цих пам'яток». О. І. Полканов висловлював ідею прямого підпорядкування КримОХОРОІСу Головмузею Наркомосу РСФРР, виражав готовність працювати «навіть без грошей», аби була можливість ефективно й дійсно організувати роботу з охорони музейних цінностей від «рішучих, але малокультурних людей» [191, л. 26–26 зв.]. Це звернення, судячи з подальших фактів, мало свої наслідки.

18 березня 1922 р. на засіданні Кримського РНК було розглянуто питання про представника з приймання музейних цінностей на Південному березі Криму, на цій посаді був затверджений О. І. Полканов, матеріальне забезпечення дослідника під час відрядження покладалося на комісію. В умовах напружених відносин між відомствами цей крок можна охарактеризувати як свідому провокацію з боку керівників Кримської АСРР [208, л. 2]. Голова комісії В. Бугайський виступив з доповіддю, в якій

проінформував вищу інстанцію про хід вилучення цінностей на Південному березі. У зв'язку з озвученою інформацією, Кримський РНК зафіксував наступні рішення по доповіді В. Бугайського. Уряд автономії пропонував комісії в терміновому порядку організувати перевезення цінностей Старого Долгоруковського палацу з Місхору до Ялти, сконцентрувати їх у «базисному приміщенні» і готувати їх для «подальшого направлення», тобто – на продаж. Комісію РНК Кримської АСРР також зобов'язали посилити роботу КримОХОРИСу з музейного будівництва. Зокрема, постановою скасовувався такий вид музеїв як палаци-музеї «у місцевостях, що віддалені і не становлять гарантій в сенсі збереження художніх цінностей», їх експонати мали бути перевезені в міста. Були внесені зміни до Наказу Кримревкому № 450 від 21 серпня 1921 р. Статус музеїв закріплювався за колишнім палацом Еміра Бухарського в Ялті, де вже почав свою роботу Східний музей, у селищах – малий Лівадійський палац Олександра III, Пушкінський будиночок в Гурзуфі, Воронцовський палац в Алупці, де повинні були також відкритися музейні установи різного профілю. Була зафіксована ідея відкриття «Центрального музею Криму», з розміщенням останнього в Сімферополі або Севастополі. Ця пропозиція була однозначно спрямована на послаблення позицій КримОХОРИСу, що вже керував роботою Центрального музею Тавриди, відкритого в Сімферополі 8 травня 1921 р. Також були сформульовані директиви зі значної реорганізації всієї музейної мережі в регіоні. Вказувалося на необхідність відкриття музею в Керчі (очевидно, також зважаючи на конфлікт з керівництвом вже Державного історико-археологічного музею, що існував там, координував свою діяльність і підзвітним КримОХОРИСу) і створення Татарського музею в Бахчисараї (очевидний систематичний конфлікт – цього разу з керівництвом Державного палацу-музею тюрко-татарської культури, що також підкорявся КримОХОРИСу), відзначалася необхідність поповнення колекцій знову створеного краєзнавчого музею Феодосії. Ці заходи мали бути здійснені в найкоротший строк, матеріальне забезпечення усієї операції було визначене в

двісті п'ятдесят мільйонів рублів. При цьому склад Комісії скорочувався до трьох чоловік: голови В. Бугайського, Касімова і Казьміна. Постановою РНК Кримської АСРР також був затверджений склад учасників розподілу цінностей: були перераховані Раднарком, Наркомфін Кримської АСРР, КримОХОРИС і Зовнішторг. Для кожної установи виділявся спеціальний фонд, що формувався Комісією. «Фонд Раднаркому» згідно з документом переходив під нагляд чиновника РНК Люсіна, який повинен був визначити схему розподілу цінностей і пам'яток мистецтва й старовини між усіма «зацікавленими наркоматами». Особливе значення представляли музейні і інші матеріальні цінності, концентровані в Ялтинському окрузі, де робилися найбільш масштабні роботи з вилучення. Зовнішторгу ставилося в обов'язок прискорити прийом цінностей, що поступали в його розпорядження. Виділялася також спеціальна група предметів, які мали бути підготовлені для вивезення до Москви, для передачі в Раду Праці й Оборони РСФРР. Призначення цієї акції було зафіксоване в документі недвозначно – «в якості подарунків». Рішення комісії, присвячені вилученню і передачі цінностей Кримському СНК, Наркомфіну Кримської АСРР, Зовнішторгу й КримОХОРИСу були схвалені. У той же час, окрім передачі цінностей КримОХОРИСу (очевидно, вимушеної), комісія отримувала право додаткового дослідження музейних колекцій «на предмет передачі предметів, що не мають музейного значення» Зовнішторгу. У свою чергу додатковий розподіл і видача пам'яток історії та мистецтва могли робитися тепер тільки з «фонду СНК» і виключно з особливого дозволу Голови Раднаркому автономії [208, л. 2–2 зв.]. Ця нова форма отримання музейних експонатів значно ускладнювала поповнення відповідних експозиційних колекцій і гальмувала розвиток музейної мережі в цілому.

Підсумки роботи Комісії Раднаркому Кримської АСРР були підведені 4 квітня 1922 р. на спеціальному засіданні Раднаркому Кримською АСРР. Про підсумки роботи в Ялтинському повіті відзвітував В. Бугайський. Уряд автономії ухвалив вважати роботу комісії в Ялтинському повіті завершеною.

Подальша діяльність по вилученню цінностей повинна була проходити в колишньому маєтку Новий Світ у повіті Феодосії. Зовнішторг в якості експерта представляв професор М. Л. Ернст, КримОХОРИС, з повноваженнями члена комісії – О. І. Полканов. Планувалося, що предмети з Нового Світу, розсортовані до «фондів» Зовнішторгу й КримОХОРИСу повинні були морським шляхом спрямовані до Севастополя. Фінансування робіт у Новому Світі покладалося на Зовнішторг, який повинен був терміново акумулювати двісті п'ятдесят мільйонів рублів, відновивши їх на балансі після продажу цінностей свого фонду за кордон. Роботи «комісії Бугайського» у Новому Світі повинні були закінчитися 16 квітня, Кримтур був зобов'язаний надати в розпорядження Комісії напіввантажівку, а морське відомство – судно. Також усі протоколи й акти Комісії РНК Кримської АСРР по Ялтинському повіту були підтвержені й схвалені Кримським РНК [209, л. 1].

Робота Комісії Раднаркому автономії мала позитивне значення для поповнення музеїв міст Південного берега Криму, колишні маєтки втратили цінні предмети музейного значення, яким інакше загрожувало розграбування або знищення. У той же час одночасно з визнанням своєчасності й оперативності роботи Комісії СНК, в листах Я. О. Тугендхольда і О. І. Полканова, датованих першою половиною 1922 р., є присутніми натяки на пряму участь членів комісії у вивезенні кримських цінностей за кордон. З одного боку, ця робота була однією з ключових мотивацій створення Комісії РНК Кримської АСРР. Проте, автори листів – авторитетні і визнані фахівці-мистецтвознавці – згадували про вивезені цінні колекції, меблі, сервізи, що мали усі можливості і підстави стати експонатами кримських музеїв. Ситуація посилювалася тим фактом, що ряд музеїв розташовувалися безпосередньо в спорідненій обстановці для вивезених цінностей – у колишніх палацах і садибах, що могло значно збагатити експозицію і підвищити загальний рівень музейних установ; також кореспонденти листів

відзначали як тенденцію передачу Наркомфіну Кримською АСРР усіх предметів, що містили в собі срібло або золото.

Проте, звернення до керівництва Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, зроблені керівниками КримОХОРИС, дали свої результати. 22 квітня 1922 р. Голові РНК Кримської АСРР С. Г. Саїд-Галієву (1894–1938) була відправлена телеграма, авторами якої були формальний керівник усієї системи Радянської влади – Голова ВЦВК РСФРР Михайло Іванович Калінін (1875–1946) і Народний комісар освіти РСФРР Анатолій Васильович Луначарський (1875–1933). Згідно з цим документом працівники кримських музеїв, підлеглі КримОХОРИСу могли повернути в музеї спрямовані до севастопольський порту цінності з палаців Лівадії та Місхору [7, с. 140–142]. Цього ж дня на засіданні Президії Раднаркому Кримської АСРР, очевидно, зібраного в терміновому порядку, була заслухана доповідь В. Бугайського. Робота Комісії Раднаркому Кримської АСРР визнавалася закінченою. Її співробітникам доручалося скласти матеріальний і фінансовий звіти, а залишки грошових сум, поточну документацію і печатку передати Управлінню справами Раднаркому не пізніше, ніж 24 квітня 1922 р. [210, л. 2].

24 травня 1922 р. як логічний результат протистояння Комісії кримського РНК і КримОХОРИСу була прийнята спеціальна постанова РНК Кримської АСРР про загальну заборону вивезення художніх цінностей за кордон [211, л. 1 зв.]. Цей документ повністю підтверджував статус і верховенство КримОХОРИС у справі забезпечення музейних колекцій і пам'яткоохоронної роботи на території Криму. Суттю постанови була однозначна заборона «приватним особам, так і установам» вивезення «з меж Кримської Республіки і в порти Чорного моря, художніх творів і предметів старовини, визнаних постановою КримОХОРИСу такими, що підлягають особливій охороні з боку Держави», з подальшим напрямом цих цінностей до музеїв. Інші художні пам'ятники і предмети старовини могли вивозитися тільки після дозволу Особливих художніх експертних комісій при

Зовнішторгу і представників робітничо-селянської інспекції й КримОХОРИС, що включали, з правом пріоритетного «вето» у останнього. Встановлювався наступний механізм вивезення цінностей: бажаючі зробити це повинні були подати відповідну заяву до Художньо-експертної комісії місцевого відділення підвідділу художніх цінностей Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР зі списком призначених до вивезення речей. Далі оглядалися речі, після чого оформлялося спеціальне посвідчення з описом предметів. Кожен предмет мав бути промаркований спеціальною печаткою Художньо-експертної комісії. Крім того, з дозволом на вивезення предметів додатково стягувався збір у розмірі 20 % від оцінної вартості того, що вивозиться, що, у свою чергу, значно обмежувало коло тих, що бажають здійснити вивезення. Можливість незаконного вивезення контролювалася Художньо-експертною комісією безпосередньо при догляді судів, що виходили з кримських портів. При виявленні спроб несанкціонованого вивезення, предмети вилучалися і передавалися КримОХОРИСу, а винні отримували покарання у вигляді штрафу, розмір якого складав 40 % від оцінної вартості конфіскованого. При скоєнні подібного злочину і його доведеності згодом передбачалося також покарання у вигляді позбавлення волі строком до 6 місяців і сплата усєї оцінної вартості вивезеного на користь держави. Контролем виконання Постанови займалися Зовнішторг, Кримське управління митниці і КримОХОРИС, представники останнього брали участь у догляді судів [221, л. 414–414 зв.].

26 червня 1922 р. відбулося спільне засідання Кримського ЦВК і Економічної наради Криму під головуванням голови ВЦВК РСФРР М. І. Калініна. У ході заходу було поставлене питання про становище кримських музеїв, яке зустріло повне розуміння й підтримку з боку голови ВЦВК РСФРР. Голова РНК Кримської АСРР С. Г. Саїд-Галієв озвучив кілька пропозицій, що стали новим епізодом в конфлікті повноважень КримОХОРИСу й розформованої Комісії СНК. Зокрема пропонувалося: «надати КримОХОРИСу через його експертів і представників РНК Криму

переглянути згідно телеграфного розпорядження Луначарського, Троцької і Фрумкіна художні цінності, передані для реалізації Комісією РНК Зовнішторгу, для відбору музейних та історичних предметів. Те ж саме зробити щодо цінностей, переданих Наркомфіну». Цим рішенням вища влада Криму побічно підтверджувала побоювання, висловлені раніше в листуванні О. І. Полкановим і Я. О. Тугендхольдом. Також Зовнішторг отримав припис реалізувати цінності, що залишилися, за такою схемою, щоб половина усіх виручених коштів була спрямована на поточний рахунок КримОХОРИСу, для фінансування роботи музеїв, палаців-музеїв і інших пам'яток під керівництвом РНК Кримської АСРР. Більше того, були озвучені рекомендації з повернення КримОХОРИСу усіх раніше реквізованих приміщень, оголошення музейних будівель державною власністю з повним звільненням від усяких зібрань, передачі на зміст місцевих бюджетів Східного музею в Ялті й пам'яток Севастополя [292, л. 23–24]. Ці рішення знайшли підтримку у М. І. Калініна і були затверджені радою. Пізніше вони були оформлені відповідною Постановою РНК Кримської АСРР «Про КримОХОРИС».

Відновлення статусу КримОХОРИСу в цьому конфлікті повноважень не було легким. Наркомат зовнішньої торгівлі РСФСР, не зацікавлений у скороченні обсягів вивезення, а, отже – у зменшенні цінностей грошових коштів, що виручаються від продажу, намагався гальмувати впровадження нового порядку робіт з контролю за рухом цінностей через порти Криму. 16 серпня 1922 р. О. І. Полканов звернувся з відповідним зверненням в РНК Кримської АСРР. У ньому він висловлював прохання до уряду автономії «не переглядати декрет про вивезення художніх цінностей за кордон, оскільки Зовнішторг цей декрет саботує, відкликавши з Комісії свого представника». Керівник КримОХОРИС відзначав, що Наркомат зовнішньої торгівлі РСФСР намагався зірвати виконання неvigідного для нього документу, звертав увагу на легітимність нового порядку вивезення, погодженого з представниками робітничо-селянської інспекції і з самим відомством зовнішньої торгівлі [221, л. 412].

Утім, негативний стан кримської економіки, постійні скачки інфляції, подолання наслідків голоду 1921–1923 рр., змушували кримську владу йти на вилучення цінностей і надалі. У 1923 р. Раднаркомом Кримської АСРР знову була сформована спеціальна комісія, у завдання якої входило повна реквізиція з палаців, маєтків і санаторіїв, будинків відпочинку й радгоспів Ялтинського й Феодосійського округів усіх художніх цінностей (картини, фарфор, мармур, бронзу, художні меблі й академічні бібліотеки).

5 травня 1923 р. заступник завідувача КримОХОРИС Ян Петрович Бірзгал у своєму листі до КримЦВК констатував: «у розташованих на Південному березі палацах залишилася значна кількість художніх цінностей, художніх меблів, що мають музейне значення, бібліотек науково-академічного змісту». Співробітник КримОХОРИСу звертав увагу керівництва Кримської АСРР на відсутність концентрації цих пам'яток мистецтва і старовини в спеціальних, пристосованих до умов музею, приміщеннях, через що підвищувалася небезпека їх розкрадання й розпродажу, просто – варварського знищення, внаслідок використання не за призначенням. Для подолання ситуації Я. П. Бірзгал пропонував зробити термінове вилучення цінностей з палаців і будинків відпочинку Південнобережжя, яке повинен був здійснити КримОХОРИС. Засоби для проведення заходів повинен був переважати Центральний комітет наслідків голоду, створений при ЦВК Кримської АСРР [212, л. 1–2]. У доданому кошторисі була розрахована вартість упаковки й перевезення різної кількості художніх меблів і книг, вона склала 261 840 рублів нового зразка [212, л. 10]. 22 травня 1923 р. ЦВК Кримської АСРР підтримав пропозиції Я. П. Бірзгала. Були проаналізовані недоліки роботи Комісії РНК Кримської АСРР у 1922 р., відзначалося, що зроблені в поспіху вилучення дали можливість залишити без відповідної охорони практично усі художні меблі й академічні бібліотеки, що негативно позначилося на поповненні безпосередньо музейних колекцій. У зв'язку з цим санкціонувалося тотальне вилучення пам'яток мистецтва і старовини з палаців, маєтків, санаторіїв, будинків

відпочинку і радгоспів Південного берега Криму. На проведення заходів з вилучення була уповноважена комісія з представників ЦВК Кримської АСРР і КримОХОРОІСу, представником республіканського ЦВК при цьому був призначений Я. П. Бірзгал, що демонструвало дійсне відновлення статусу КримОХОРОІСу і підкреслювало значний обсяг повноважень його співробітників. Цінності планувалося передати до музейного фонду КримОХОРОІСу, бібліотек – розподілити за узгодженням з Головнаукою Наркомосу РСФРР, Головополітпросвітом і Главпрофосвом на музейні й освітні потреби. Художні цінності, що не мали музейного характеру, мали бути надані в ЦК наслідків голоду Кримського ЦВК і реалізовані [212, л. 8].

Таким чином, упродовж 1921–1923 рр. зусиллями КримОХОРОІС, а також спеціально створених тимчасових органів із вилучення і реквізицій, які були утворені різними установами Радянської влади (Кримський ревком, РНК Кримської АСРР) була проведена значна робота по концентрації пам'яток історії та культури, що мають музейне значення. Найактивніше і масштабно ці заходи проводилися на території колишніх маєтків на Південному березі Криму. Реквізиції 1921 р. в Ялтинському районі дали можливість сконцентрувати в Художньому музеї Ялти більше 15 000 предметів музейного характеру. Проте, різна мотивація роботи зі здійснення реквізицій, яка спостерігалася у КримОХОРОІСу і створених підрозділів з реквізицій, призвела до втрати переважної більшості потенційних експонатів кримських музеїв. Це було викликано гострою економічною необхідністю державних органів в умовах загального голоду 1921–1923 рр. Порівняльний аналіз кількісних показників сконцентрованих у музеї предметів художнього й історичного значення впродовж 1921–1922 рр. дає можливість говорити про вивезення 80 % реквізованих предметів за кордон та їх продажу, а тому – остаточну їх втрату як музейних експонатів. Процес вивезення художніх та історичних цінностей носив офіційний характер, санкціонований найвищими органами державної влади на рівні РНК РСФРР, цінності, що містили золото і срібло вилучалися для забезпечення золотого запасу держави. У той же час

економічна доцільність процесу реквізицій у багатьох випадках ставала причиною нерегульованого вивезення, яке завдавало однозначної шкоди майбутньому музейної сфери як Кримської АСРР, так і РСФРР. У зв'язку з цим активна протидія КримОХОРИСу, спрямована на відвертання подібних проявів (наприклад, роботі Комісії РНК Кримської АСРР під керівництвом В. Бугайського в 1922 р.), дала продуктивний результат, що дав можливість зберегти для кримських музеїв значну кількість цінних експонатів, призначених чиновниками до вивезення. Завдяки принциповій і послідовній позиції керівництва КримОХОРИСу в цьому питанні вдалося відстояти й свої ексклюзивні повноваження контролюючого органу музейної справи й пам'яткоохоронної роботи в Кримській АСРР.

2.3. Заходи спеціальних органів РСФРР і Кримської АСРР з керівництва процесом реконструкції, реорганізації й відтворення експозицій кримських музеїв (перша половина 20-х рр. XX ст.)

Особливості зосередження культурного життя в регіоні навколо декількох внутрішньорегіональних міських центрів зумовило концентрацію музейних установ у містах Криму. Різноманітність форм організації музейної справи на місцях можна простежити за відповідною звітною документацією, що збереглася у результаті оглядів і досліджень музеїв міст Криму. Якнайповніше цей процес відбитий у документах ялтинських і севастопольських музеїв, фрагментарно – у свідченнях про роботу музеїв Бахчисараю, Керчі, Феодосії.

Найбільш документально забезпечені у цьому контексті музеї Ялти. Упродовж 1922–1923 рр. були зроблені необхідні заходи зі з'ясування стану цих установ. Так, восени 1922 – на початку 1923 рр. керівники музеїв заповнили і відправили анкети, розроблені Головнаукою. 15 вересня 1922 р. завідувач Ялтинським ОХОРИСом А. Г. Коренев повідомляв наступну інформацію про Ялтинський художній музей до контролюючого органу в

Москву. Ця установа розташовувалася в Ялті, по вулиці Аутській, б. 33, в окремій спеціальній будівлі, була заснована в 1920 р. Музей мав статус установи самостійного характеру, підлеглої ялтинській структурі КримОХОРІСу, мав художню спеціалізацію. Автор анкети відзначав відсутність бюджету музею, при цьому в ньому працювали сам завідувач – А. Г. Коренєв і науковий співробітник. Масштаби установи ставали очевидними при перерахуванні кількості експонатів, зосереджених у кожному з відділів музею (автор анкети спеціально акцентував увагу на тому факті, що кожен вид експонатів може бути оформлений в окремий відділ). Згідно з переліком, у музеї були в наявності 30 скульптур, 700 картин, 300 гравюр і репродукцій, 1 000 предметів з фарфору, фаянсу і скла, 20 килимів, 250 зразків меблів, 100 предметів – з бронзи та інших матеріалів. Загальну арифметичну кількість експонатів А. Г. Коренєв визначав у 2 900 штук [169, л. 248–248 зв.]. Очевидно, що безперечний високий рівень представленої колекції, що піддається оцінці навіть за кількісними показниками, показує наскільки активною була діяльність КримОХОРІСу і його підрозділів з концентрації музейних цінностей саме в Ялтинському регіоні, що дає можливість визначити загальні розміри реквізицій і вилучень, і припустити якими б була якість музейних колекцій у разі повного вилучення цінностей тільки в музейних цілях. Також в анкеті А. Г. Коренєв вказав, що в музеї немає таких допоміжних підрозділів як бібліотека, архів, музейний фонд, а основна робота музею зводиться до реєстрації й обліку «художньо-історичних предметів» та облаштування виставок і екскурсій. Рівень середньої відвідуваності закладу його керівник визначав цифрою 30 осіб на день. Очевидно, матеріали анкети спонукали чиновників Головнауки Наркомосу РСФРР до проведення безпосередньої виїзної перевірки установи. 20 серпня 1923 р. такий огляд був зроблений інспектором Головнауки Наркомосу РСФСР, ім'я якого не збереглося в документі. Стан музею аналізувався за кількома параметрами, зафіксованими в акті огляду [170, л. 19–19 зв.]. Відповідно до цих пунктів з'ясовувалося наступне: музей

називався Науковим музеєм Ялти, займав теж приміщення (спеціально оговорювалося, що це приміщення – колишня дача дворянської сім'ї Барятинських), містився в належному порядку, не вимагав «великого ремонту». Основну частину обстановки, згідно з документом, склали речі, що належали колишнім власникам, частина речей «господарського характеру» була отримана музеєм з інших джерел після утворення музею. Кількість експонатів обмежувалася цифрою в 3 000 предметів, при цьому вказувалося на наявність певного запасу, використовуваного для оновлення експозиції. Відділи музею розподілялися по наступних напрямках: відділ фарфору, відділ мармуру, творів Сходу, картинна галерея і т. д., тобто був обраний змішаний принцип формування експозиції, як за характером матеріалів, так і за їх походженням і видами. Спеціально відзначалося, що експонати підібрані систематично, «в організацію музею внесені багато знань і любові. установа справляє дуже сприятливе враження». Окремо відзначалося, що музей забезпечувався співробітниками ОХОРОСУ, які при доставці експонатів протоколювали процес обліку музейних цінностей у хронологічному порядку. Також у музеї відбувався процес інвентаризації експонатів, який на момент складання акту торкнувся більше 1 000 предметів, відповідним чином описаних і промаркірованих. Прибутки установи склалися з державних коштів (не вказувалося, проте, який саме орган влади фінансував роботу музею), а також з вхідної плати, що стягується музеєм в наступних розмірах: індивідуальні відвідування – 20 рублів з людини, екскурсії та співробітники установ наркомату освіти – 15 рублів, учні – 3 рублі, а учні Криму – безкоштовно. Середній прибуток від відвідувань, враховуючи, що основний наплив екскурсантів був у весняні і літні місяці, а взимку спостерігалось затишшя, складав 100 рублів на день. Отримувані кошти здавалися в касу Ялтинського ОХОРОСУ і розподілялися відповідно до потреб усіх музейних установ міста. У штаті установи перебували три людини – завідувач А. Г. Коренєв, його помічник – О. В. Костромін і співробітниця В. М. Костроміна. При цьому відзначалося,

що оплачувалося 6 одиниць, проте, обслуговування музею забезпечувалося вищеназваними співробітниками, їх робота називалася в документі «зразковою». Звітна документація з реєстрації відвідувачів, талони відвідування й відповідний контроль руху коштів згідно з виданими талонами відвідувань, відомості про платню містилися в музеї у відповідному порядку. У резюме акту відзначалося, що музей «добре організований, уміло керується і, поза сумнівом, приносить велику просвітницьку користь», також відзначалося, що правильно підібрана експозиція може «служити посібниками при читанні популярних лекцій і проведенні наочних уроків» [170, л. 19 зв.]. У цілому, дані двох документів демонструють безпосередній процес розвитку роботи окремо взятої установи, дають можливість простежити динаміку її роботи в короткі терміни, виявити очевидний прогрес, що став можливим як завдяки постійній увазі контролюючих органів Москви, участі КримОХОРИСу, так і, в першу чергу, завдяки подвижницькій діяльності його співробітників.

Такий же порівняльний аналіз можна зробити щодо стану і розвитку Будинку-музею А. П. Чехова в Ялті й Лівадійського палацу-музею в 1922–1923 рр. Перша установа з моменту створення в 1904 р. носила назву «Дача-музей імені А. П. Чехова», розташовувалася в районі Верхня Аутка, на вулиці, що носила ім'я письменника. Підкреслювалося підпорядкування регіональному ОХОРИСу. Спеціальне приміщення музею обмежувалося дачею колишнього власника. Відносно фінансування установи прямо відзначалася відсутність яких-небудь джерел коштів, окрім «жалюгідних коштів завідувачки» – рідної сестри А. П. Чехова – Марії Павлівни Чехової, яка і склала анкету, а також вказала себе відповідальною особою музею у зв'язку з особистою ініціативою з його створення. В якості співробітників музею були зафіксовані завідувачка (було спеціально відзначено наявність вищої освіти), сторож і прибиральниця. Характер установи його завідувачка визначила як «художній», очевидно, внаслідок відсутності в музейній класифікації того часу категорії меморіальних музеїв. Кількість експонатів

було визначено в 1 015 предметів, було вказано, що ці експонати пов'язані безпосередньо з життям А. П. Чехова і його перебуванням в Ялті, окремо зверталася увага на введення в музей колекції експонатів сучасника і друга А. П. Чехова – знаменитого російського художника І. І. Левітана у кількості 50 предметів. Допоміжні установи були представлені «класичною бібліотекою», певна частина якої була в ранній час передана Таганрозькій міській бібліотеці імені А. П. Чехова, також зберігся архів, частина якого, згідно з документом, також вже була передана в Музей А. П. Чехова в Москві [169, л. 254]. Згідно з оглядом 1923 р. за участю інспектора Головнауки Наркомосу РСФРР Будинок-музей А. П. Чехова розташовувався в маєтку на два з половиною поверхи, складався з восьми кімнат, у чотирьох з яких була представлена експозиція, присвячена життю і творчості письменника. Необхідність негайного ремонту була зафіксована в колишній спальні письменника, де тріснула стіна, також у різних місцях мали місце протікання покрівлі даху. Біля основної будівлі був одноповерховий флігель, загальна площа садиби складала 680 сажнів. Штатні одиниці в будинку-музеї залишалися без змін, зате було відзначено наявність державного фінансування (знову без вказівки органу влади, що здійснювала його), також джерелом прибутку було стягування плати за відвідування музею. Звітна документація й бухгалтерські папери знаходилися у відповідному порядку. У порядку висновок по огляду будинку-музею була сформульована досі актуальна проблема цієї музейної установи: будинок-музей становив собою «звичайну ялтинську дачу, побудовану на повзучому ґрунті», що спричиняло постійну загрозу цілісності будови. Відзначалося і те, що «її утримання коштує не менше ніж зміст будь-якого Ялтинського музею». Пропонувалася при цьому й можливість виправлення зайвих матеріальних витрат на утримання будинку-музею. В акті вказувалося на відсутність експлуатації флігеля й кімнат дачі, в яких не була влаштована експозиція, їх правильне використання, на думку перевіряючі, могло б «дати повну можливість утримувати весь будинок без витрат з боку держави» [170, л. 44]. Очевидно,

це формулювання говорить про пропозицію керівникові будинку-музею про розширення експозиції, створення на базі будинку-музею вузької спеціалізації повноцінного історико-літературного музейного комплексу.

16 січня 1923 р., відповідаючи на запит Головнауки Наркомосу РСФРР, завідувач Ялтинським ОХОРОСом А. Г. Коренєв повідомляв відомості про стан Лівадійського палацового комплексу. Підкреслювався самостійний характер музею, його регіональний статус як музею Ялтинського округу. Стосовно забезпечення спеціальними будівлями було відзначено наявність двох палаців – малого – колишнього російського імператора Олександра III і великого – його наступника Миколи II. Часом створення музею називалося його прийняттям на облік органами ОХОРОСу влітку 1922 р., а фінансування забезпечувалося тільки «місцевими засобами КримОХОРОСу». Відповідальною особою називався Сава Корнійович Оніщук, який обіймав посаду завідувача палацами. Окрім керівника установи у штаті також значилися шість сторожів, інші одиниці були вільні, зважаючи на відсутність коштів на їх утримання. Особливо підкреслювався характер музейного комплексу – «історичний пам'ятник». Експонати цього музею знаходилися в природному положенні – в анкеті було відзначено, що первинна обстановка знаходилася в кімнатах палацу, а таких було у великому палаці 58, а в малому – 26. Також вказувалося на відсутність яких-небудь допоміжних підрозділів і стояв прочерк у пункті роботи дослідницького характеру, що, очевидно, проводилася формально. У свою чергу, показовою була цифра відвідування цього пам'ятника історії та архітектури – називалася цифра 400–500 осіб на місяць [169, л. 255]. Акт огляду 1923 р. відзначав, що «обидва палаці як ззовні, так і всередині утримуються в повному порядку». Особлива увага була приділена інвентарній забезпеченості музейного комплексу: відзначалося збереження первинних інтер'єрів, забезпеченість кожної кімнати палаців інвентарною книгою з фотографічним додатком до неї. Загальна інформація про інвентар також була зібрана в загальній книзі з розписом предметів по кімнатах. Відзначалося також, що особливо цінні

килими, присипані нафталіном для збереження, опечатані в окремому приміщенні. У той же час, було вказано і на відсутність водопровідного забезпечення і електричного висвітлення палаців. У акті зверталася увага, що великий (новий) палац у ході зміни влади в роки Громадянської війни піддавався вилученням цінностей, головним чином – «цінних речей» (очевидно, під цим формулюванням необхідно розуміти предмети, що містять дорогоцінні метали або безпосередньо пам'ятки мистецтва) і картин. Обстановка ж кімнат палаців практично не постраждала. У палацовому комплексі був налагоджений чіткий механізм доступу відвідувачів: музей був відкритий по вівторках, четвергах, суботах і неділях з 15 до 18 годин вечора. В акті була відбита статистика відвідувань: за 19 днів серпня 1923 р. великий палац відвідало 1 547 осіб, з них 925 осіб заплатили по 30 рублів за огляд музею. Інші відвідувачі перебували в палаці як екскурсанти і внесли менші суми. У свою чергу, малий палац відвідали 587 осіб за ціною 20 рублів з людини і 556 осіб з платою по 15 рублів. Акт фіксував і сезонну особливість роботи палацового комплексу: в зимові місяці відбувався відтік відвідувачів (наприклад, січень – 48 відвідувачів, лютий – 103) і пожвавлення цього процесу в березні (430 осіб). Звітна документація не викликала нарікань у перевіряючих. Щодо необхідності ремонту приміщень було вказано на проведення фарбування даху малого палацу, що, на думку укладачів акту, можна було зробити за рахунок зібраних за відвідування грошових коштів, які визначалися як «значна сума». Штати комплексу налічували вісім осіб, шестеро з яких були сторожами, а також виконували прибирання приміщення. Завідувачем палаців був М. Тихий, хранителем – С. К. Оніщук. У загальному висновку відзначалося, що «палаці містяться у повному порядку» [170, л. 45–46].

Огляду в 1923 р. також був підданий Природничо-історичний музей в Ялті. Він, згідно з актом огляду, був наступником Музею Ялтинського гірського клубу, заснованого в 1893 р. У 1919 р. установа була переведена в приміщення колишньої Ялтинської гімназії, де зайняло цілий поверх, що

дають можливість охарактеризувати його як «цілком достатнє і дуже зручне». Штат музею складався із завідувача М. М. Решеткіна, препаратора С. І. Весніовської і служителя Соколової. Основними функціями музею в акті називалися обслуговування індивідуальних відвідувачів (платили 15 рублів), екскурсій (по 2 рублі з людини), учнів Криму (мали безкоштовний доступ). Згідно зі статистикою відвідувань, за період квітня-червня 1923 р. індивідуальних відвідувань було 1 349, а екскурсантів – 1 141 осіб. При музеї була бібліотека, що налічувала до 5 000 найменувань книг і інших друкарських джерел. Ця бібліотека обслуговувала ялтинських викладачів, проте, коло її користувачів було вузьким – на момент проведення огляду абонентами в ній налічувалося десять дослідників. Стосовно інвентаризації матеріалів музею були висловлені зауваження: так, музейні експонати були інвентаризовані тільки під номерами, без наукового опису, допоміжний інвентар був неповним, були знайдені речі, не внесені в інвентар. Відзначалося також, що інвентар бібліотеки (зважаючи на каталог книг і видань), очевидно, був складений тільки весною 1923 р. Звітна документація в Природно-історичному музеї Ялти також велася тільки з поточного року: реєстрація відвідувачів розпочата з березня, а касова книга – з серпня 1923 р. У той же час, незважаючи на вказані недоліки, загальний висновок указував на «позитивну цінність» музею, основою для цього стала наявність в експозиції не лише профільного, але й краєзнавчого значення [170, л. 42].

Останнім у цьому огляді є акт перевірки Східного музею. Ця установа розташовувалася в триповерховому маєтку – колишньому Палаці Еміра Бухарського. Безпосередньо під музей були відведені сім кімнат, також п'ять кімнат на нижньому поверсі будівлі експлуатувалися «на користь музею», а на верхньому поверсі 3 кімнати були зайняті завідуючим музеєм Й. О. Рождеро. Спеціально зверталася увага на те, що в останніх кімнатах обстановка складалася з меблів, що належали безпосередньо Еміру Бухарському. Окрім того, що дах протікав і це дещо пошкодило стіни палацу, загальний стан приміщення музею був задовільним. Особливо

підкреслювалося також, що внутрішнє оздоблення деяких кімнат палацу мало музейний характер. Змістом експозиції, згідно з актом були предмети, що «мають яке-небудь відношення до творчості Сходу», передані музею стараннями органів ОХОРОСУ. Також були відзначені введення з Лівадійських палаців великої кількості килимів і меблів з інкрустаціями. Джерелом поповнення музейних експонатів були названі речі з «безгосподарного інвентарю», що очевидно втратили своїх хазяїв в роки Громадянської війни. Доступ відвідувачів до музею здійснювався щодня, плата складала 15 і 10 рублів з людини для різних категорій. До звітної документації претензій виявлено не було. До штату співробітників входили вже згаданий завідувач Й. О. Роджеро, співробітник Медер і сторож Левицький. Як висновок було відзначено, що приміщення палацу має «поза сумнівом художню цінність», а збереження в ньому музейної установи представлялося бажаним [170, л. 43].

Аналогічна акція складання анкет на вимогу Головнауки Наркомосу РСФРР була проведена й музейними працівниками в Севастополі впродовж осені 1922 – зими 1923 рр. Так, керівник музейних установ Севастополя, завідувач міським ОХОРОСОМ Л. О. Моїсеєв, склав необхідні звіти. Як особливість розвитку музеїв міста варто відзначити централізований принцип їх адміністративного підпорядкування. Згідно з анкетними даними самостійний характер носив тільки «Музей розкопок» Херсонеса, його філією називався «Музей Севастопольської оборони», а «Панорама Штурму Севастополя 6 червня 1855 р.» була допоміжною установою при «Музеї Севастопольської оборони». Такий характер співвідносності визначав принцип єдиного керівництва. Воно здійснювалося в усіх трьох установах Л. О. Моїсеєвим.

Щодо «Музею розкопок» (називалися й інші назви – Херсонський музей і розкопки Херсонеса Таврійського) Херсонеса була надана наступна інформація: заснований у 1888 р., має ряд будівель в особливій огорожі, представлений був бюджет, що виділявся в довоєнний період – 10 000 рублів

золотом, окрім особистого утримання директора, що здійснювався із коштів імператорської Археологічної комісії. Відповідальною особою музею призначався його завідувач, також у штатах значилися: учений хранитель, науковий співробітник, археологічний десятник і доглядач будівель, 2 служителі при музеї й лапідаріумі, кучер-двірник, нічний сторож, три наглядачі. Усього ж штат складав 11 осіб. Л. О. Моїсеєв відзначав, що музей носить археологічний профіль, його фонди містили більше десяти тисяч експонатів. Усі допоміжні відділи – архів, бібліотека – працювали, музейний фонд містив більше 200 000 предметів, знайдених на території розкопок з 1888 р., тільки фотографічна й хімічна лабораторії зважаючи на вилучення фотоапаратів Севастопольською НК і зношеність устаткування, не здійснювали своєї діяльності. Дослідницькою роботою музею Л. О. Моїсеєв назвав провадження археологічних досліджень на городищі Херсонеса і в його околицях, розкопок в Євпаторії, Мангуп-Кале й на інших пам'ятниках гірського Криму. За період з середини квітня до середини серпня 1922 р. було зареєстровано 375 відвідувань, окрім екскурсій і групових поїздок [169, л. 253].

Стосовно «Музею Севастопольської оборони» була зафіксована така інформація: установа розташовувалася в окремій будівлі за адресою вулиця Єкатерининська, будинок 9, указувався філіальний статус музею. Часом створення називався 1871 р., переїзд в окреме приміщення був здійснений у 1895 р. Згідно з даними кошторису, відбитими в анкеті, на утримання музею в 1923 р. було виділено (джерело фінансування не вказувалося) 1 717 124 рублів. Відповідальною особою установи був Л. О. Моїсеєв, у штаті ж музею, окрім загального керівника, числилися хранитель, доглядач будівель і троє служителів. Профіль музею визначався як історичний і побутовий, у ньому знаходилося 2 147 експонатів, зосереджених у трьох відділах, – загального, гарматного й історичного. Допоміжні служби були представлені бібліотекою і архівом, дослідницька діяльність полягала в реєстрації колекцій. За 4 місяці 1922 р. (квітень-серпень) музей відвідало 1 870 осіб [169, л. 249]. Щодо

«Панорами Штурму Севастополя 6 червня 1855 р.», що була підрозділом «Музею Севастопольської оборони» відзначалася дата заснування цієї установи 14 травня 1905 р., констатувалася наявність власного спеціального приміщення на Історичному бульварі. Бюджет панорами регулювався загальним бюджетом музею і був закладений у нього окремим пунктом. У штаті перебувало п'ять осіб: хранитель, старший служитель, два служителі, касир. Спеціалізація установи визначалася як «художня військово-побутова картина», у ньому виділялися два відділи – відділ ескізів (42) і фігур героїв (29). Відзначалося, що впродовж 1922 р. робилася реставрація переднього плану картини і ремонтні роботи з засклення й оновленню дверей і входів. Відвідуваність у квітні-серпні 1922 р. склала 10 010 осіб [169, л. 250].

Єдиною музейною установою Керчі був міський Музей старожитностей, який при цьому, виконував роль координаційного центру вивчення старовини на території Керченського й Таманського півостровів. Відомості анкети, заповненої у вересні 1922 р. його директором Ю. Ю. Марті, дають можливість говорити про унікальну структуру установи, що мала у своєму підпорядкуванні об'єкти різного профілю й безстрокового історико-культурного значення. Так, згідно з документом, музей змінив свою назву на Радянський музей старожитностей. Відзначалося, що музей займав приміщення, яке ділив із міським відділом народної освіти, проте з весни 1923 р. передбачалося звільнення всієї будівлі під потреби експозиції та музейних фондів. Бюджет установи складався з фіксованих сум на оплату праці завідувача музею, завідувача картинної галереї та дев'яти співробітників (понад 200 000 крб.), страхових внесків (понад 40 000 крб.), а також з витрат на очищення приміщення, опалювання, висвітлення, постачання водою, канцелярію та навіть – на непередбачені витрати. Відповідальним за музей значився його завідувач Ю. Ю. Марті. У структурі музею знаходилося сім підрозділів: безпосередньо сам міський музей, картинна галерея, а також окремі пам'ятники – Мелек-Чесменський курган, Царський курган, «Склеп Деметри», Розкопки на горі Мітридат, музей на

горі Мітридат. Ю. Ю. Марті, визначив характер очоленої ним установи як історико-археологічний – за профілем шести з семи підрозділів, а також він вказав і на художню складову у вигляді картинної галереї. Зміст експозицій був охарактеризований таким чином. Безпосередньо міський музей, названий в анкеті «Центральним музеєм», містив у приміщенні 24 шафи з предметами, отриманими в ході археологічних досліджень Керчі й Керченського півострова. Були представлені зразки античного й середньовічного посуду, скляні, бронзові, мармурові, гіпсові предмети, вироби з теракоти, намиста. У картинній галереї містилися 50 картин, 13 предметів художніх меблів і 21 статуя та ваза. Музей на горі Мітридат експонував 52 надгробки й камені з написами, 6 гравюр, присвячених подіям Кримської війни (1853–1856), 4 вітрини з посудом і виробами з бронзи й гіпсу. У Мелек-Чесменському кургані знаходилися 17 плит з написами і 78 без них, а в Царському кургані – 563 камені з написами і без, 40 архітектурних уламків, а також 12 статуй античних героїв-аргонавтів. «Склеп Деметри» утримував цінні фрески античного часу на внутрішніх стінах приміщення. Допоміжні підрозділи музею були представлені «прекрасно підбраною» археологічною бібліотекою, архів музею вів свою історію від 1833 р., музейний фонд містив «величезну кількість дублікатів». В якості самостійних досліджень музею Ю. Ю. Марті назвав топографічні дослідження в околицях Керчі, проведення експертизи з вилучення церковних цінностей, вивчення архівів та організацію екскурсій і лекцій. Середня відвідуваність музею обмежувалася кількістю в 40–50 осіб на місяць, картинна галерея привертала увагу 100–150 осіб [169, л. 245].

У вересні 1923 р. були оформлені детальні анкети двох музейних структур – Керченського історико-археологічного музею (наступника Керченського музею старовини) і відділення Керченського історико-археологічного музею на горі Мітридат. Зміна назви музею свідчить про чітку профілізацію його подальшої діяльності. Автор анкети – Ю. Ю. Марті детально описав усі приміщення, закріплені за музеєм: двоповерховий

будинок з господарським флігелем, указав на орендний характер стосунків музею з міським відділом народної освіти на предмет використання приміщення до 1 липня 1925 р. Ремонту вимагали тільки водопровід і стеля в сараях флігеля, в іншому приміщенні вони були визначені як міцні. Відзначалася наявність п'яти виставкових залів, два з них використовувалися музеєм (на другому поверсі), три – картинною галереєю (на першому). Опалювання приміщення було місцевим і здійснювалося через 19 голландських печей, електричне висвітлення було проведене, але здійснювалося тільки в трьох приміщеннях, водопровід працював. Ю. Ю. Марті відзначав також, що опис музейного майна робився при переїзді в нове приміщення музею у вересні 1922 р., вказував на відсутність генерального плану будівлі й детальних креслень приміщень. У той же час у музеї була налагоджена денна й нічна охорона, квартира сторожа була розміщена безпосередньо на території музею, спеціальні засоби сигналізації в музеї були відсутні [170, л. 109–112 зв.]. Відділення Керченського історико-археологічного музею на горі Мітридат також розташовувалося в спеціальній будівлі, яка не вимагала ремонту, мала один виставковий зал. Були відсутні опалювання, висвітлення, водопровід і каналізація. Охорона відділення здійснювалася сторожем, що мешкав на території городища [170, л. 108–108 зв.].

У вересні 1922 р. звітні документи до Головнауки Наркомосу РСФСР представив і Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї. В анкеті, яку заповнив директор установи У. А. Боданинський, вказується інша назва музею – Історичний музей східного мистецтва (Ханський палац в Бахчисараї), що є свідченням неузгодженості статусу музею на той момент. У документі відзначалося, що музей був самостійним, але входив до ведення КримОХОРИСу. В якості спеціального приміщення музею вказувався колишній Ханський палац, створення якого відбулося в 1900 р. Статтями прибутку музею в 1921 р. були названі кошти, що відпускаються КримОХОРИСом, і прибуток від продажу фруктів із садів при палаці.

Статтями ж витрат були визначені платня службовців, утримання рухомого майна (експозиції), проведення ремонту, облаштування садів, інші господарські й канцелярські витрати. Відповідальною особою в музеї називався У. А. Боданинський. Завдяки скрупульозно складеній анкеті представляється можливим відновити коло осіб, що працювали в музеї. Окрім завідувача міським ОХОРОСом і директора музею У. А. Боданинського були названі вчений співробітник, О.-Н. А. Акчокракли, який поєднував роботу із завідуванням Будинком-музеєм І. Гаспринського в Бахчисараї, доглядачем музею був Володимир Пенкальський, старшим вахтером – Павло Гонтаренко, хранителем підрозділу музею в селі Коккоз (колишнього палацу князя Ф. Юсупова) – Абдулла Лятіф-заде. Аврам Дубінський працював доглядачем пам'яток Чуфут-Кале, Абдрахман Шейх-заде виконував ті ж функції в Ескі-Юрті. Профіль музею був визначений У. А. Боданинським як художньо-історичний, було також вказана спеціалізація зі східного мистецтва. Загальна кількість експонатів визначалася в 1 715 предметів. За відділами вони розподілялися таким чином: тканини (134 предмети), вишивки (84), одяг (12), килими (46), меблі (40), нумізматики (536), металеве начиння (89), ювелірні прикраси (61), зброя (82), знаряддя (2), фарфор (31), майоліка (6), скло (21), дзеркала (22), кольорові вікна (5), ліхтарі (10), люстри (18), рукописні книги (42), манускрипти (13), мініатюрний живопис (5), архітектурні деталі (23), фрагменти скульптури (75), до категорії «різне» було віднесено 347 предметів. Зафіксована в анкеті наявність допоміжних відділів у формі архіву й бібліотеки музею, також філіями музею були названі Будинок-музей І. Гаспринського в Бахчисараї та Палац-музей в селі Коккоз. Самостійні дослідження виражалися в реєстрації історичних і художніх пам'яток на території Бахчисараю та району, в облаштуванні виставок робіт учнів Художньо-промислової школи в Бахчисараї, організації десяти екскурсій для різних навчальних закладів, учнів, і дитячої колонії Бахчисараю. Загальна кількість відвідувачів за 1921 р. була визначена в

більш ніж 700 осіб, активніше відвідування музею належало до літніх і осінніх місяців [169, л. 242–243 зв.].

Феодосійський музей старожитностей також продовжував свою роботу. Як свідчить анкета установи, заповнена завідувачем міським ОХОРОСОМ і директором музею Г. А. Магулою, музей мав самостійний статус і спеціальне приміщення, побудоване в 1871 р. І. К. Айвазовським. Бюджет музею витрачався на утримання штату (2 людини), ремонт і прибирання, а також витрати з канцелярії. У той же час в анкеті відзначалося, що в 1922 р. на утримання музею не було виділено ніяких коштів, а утримання штату здійснювався за рахунок коштів ОХОРОСУ. Відповідальною особою установи був Г. А. Магула. Профіль музею був визначений як археологічний. Відділи містили наступні експонати: еллінські пам'ятники (267 предметів), греко-візантійські (18), генуезькі (66), вірменські (16), східні (71), єврейські (5), історичні портрети (17), карти, плани, види, креслення (15). При музеї була бібліотека, дослідницька робота виражалася в реєстрації і обліку археологічних пам'яток і проведенні екскурсій. Упродовж 1921 р. Феодосійський музей старожитностей відвідали 919 осіб [170, л. 246].

Таким чином, у 1922–1923 рр. була проведена значна робота з впорядкування роботи музеїв Криму різного профілю, контролюючі органи доклали зусилля до забезпечення фінансування необхідних заходів, зробили можливим їх повсякденне функціонування. Низці музеїв (музейні установи Севастополя, Керченський історико-археологічний музей, Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї) було виділено стабільне фінансування, що дало можливість відновити постійну роботу в дослідницькому й популяризаторському напрямках. Усі музеї Криму були забезпечені спеціальними приміщеннями, мали штат співробітників, який залежав від масштабу й завдань кожного конкретного закладу, а також – від матеріальної можливості їх утримання. Музеї Криму були багатoproфільними установами, були оснащеними необхідними допоміжними підрозділами: бібліотеками, архівами, створювалися музейні

фонди. У той же час, основним недоліком роботи музеїв на місцях залишалася неоднорідність їх структури, відсутність системи постійного управління й звітності, що сприяла забезпеченню наукового підходу до експозиційної роботи і повноцінного методичного керівництва розвитком музейних установ. Рішення цієї задачі стало пріоритетним для колективу кримських музейних працівників аж до самого закінчення періоду становлення державної музейної мережі в містах Кримської АСРР у другій половині 20-х рр. ХХ ст.

2.4. Форми й методи керівництва та організації музейної роботи в Криму

Проблема функціонування музейної мережі Кримської АСРР – її реорганізацій і перетворень, форм, методів роботи, участі в ній представників державних органів з одного боку, і – кримській науковій і творчій інтелігенції – з іншого, залишається маловивченим сюжетом досліджуваної теми. Основними проблемами в цьому відношенні є фрагментарна забезпеченість документальною базою для повноцінного висвітлення сюжету, суперечність цих документів і опублікованих джерел щодо цілого ряду рішень, прийнятих державними органами стосовно музеїв регіону, відсутність контролю над виконанням прийнятих рішень з боку самих державних органів.

У той же час вивчені матеріали архівів дають можливість говорити про те, що музейна мережа Кримської АСРР у період 20-х–30-х рр. ХХ ст. зазнала декілька значних організаційних перетворень, кожне з яких торкнулося всієї організаційної схеми управління музеями, сприяло створенню дійсно органічно взаємопов'язаної мережі постійно діючих установ. У той же час будь-яке коригування методів керівництва було продиктоване й звичайними міркуваннями пріоритетів та інтересів державно-партійного апарату, у першу чергу – стосовно ідеологічного контролю над

діяльністю музеїв в умовах становлення і зміцнення одноосібного тоталітарного політичного режиму в СРСР, ґрунтованого на культурі особи Й. В. Сталіна.

Уперше дослідником цієї проблеми виступив О. І. Полканов, який у статті оглядового характеру сформулював основні хронологічні періоди становлення музейної мережі в Кримській АСРР у 20-ті–30-ті рр. ХХ ст. Згідно з його аргументацією, перший період розпочався з 1921 р. і тривав до 1928 р. – цей час один з найбільш авторитетних фахівців музейної справи в Криму називав «періодом первинного збирання і обліку матеріалів», другий же – що почався в 1928 р. отримав характеристику «реконструктивний» та охоплює систематизацію і якісний аналіз накопичених колекцій, виявлення у зв'язку з цим оптимальної форми музейних експозицій [142, с. 97].

Аналіз документальної бази з проблеми дає можливість нам запропонувати іншу періодизацію процесу розвитку музейної мережі в Кримській АСРР: 1921–1927 рр. – період становлення нових форм музейної роботи в регіоні, відновлення постійного функціонування музеїв дорадянського часу, поява нових державних музеїв різного профілю, керівна й методична діяльність КримОХОРІСу – спеціального державного органу з керівництва музеями Криму; 1927 р. – перша половина 30-х рр. ХХ ст. – період організаційних перетворень і підпорядкування музейної мережі ідеологічному контролю партійно-державних органів Радянської влади: ліквідація КримОХОРІСу, зосередження керівних функцій в руках чиновників Наркомосу Кримської АСРР, загальна криза музейної роботи й перший етап політичних репресій проти співробітників музеїв; друга половина 30-х рр. ХХ ст. – 1941 р. – період зміцнення ідеологічного контролю музейної роботи, остаточне формування музейної мережі в Кримській АСРР: пряме підпорядкування й введення музеїв до компетенції структур Наркомосу РСФРР і Кримської АСРР, ув'язка роботи музейних експозицій з актуальними завданнями економічного, політичного й культурного будівництва, що здійснювалося органами Радянської влади,

значне посилення історико-революційної тематики в роботі експозицій, пряма залежність розвитку музейної роботи від виконання розпоряджень керівних органів.

Події першого періоду (1921–1927 рр.) безпосередньо пов'язані з діяльністю КримОХОРИСу. О. І. Полканов відзначав, що згідно з постановою колегії Головмузею від 4 січня 1922 р. відомство було безпосередньо підпорядковане столичній спеціалізованій структурі – Музейному відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, взаємодія й керівні функції Наркомосу Кримської АСРР могли здійснюватися тільки в питаннях організаційного забезпечення й місцевого значення [142, с. 96]. При цьому, враховуючи поєднання завідувачем КримОХОРИСом посади уповноваженого Музейного відділу Головнауки по Кримській АСРР, можна констатувати, що фактично КримОХОРИС був самостійною структурою в керівництві музеями Криму, знаходячись при цьому на бюджетному утриманні місцевих органів влади. Науковий супровід роботи забезпечував Вчену раду, що складалася з найбільш авторитетних кримських істориків, археологів, етнографів, геологів і географів [190, л. 11 зв.]

З 1921 до 1922 рр. усі музеї фінансувалися з місцевого бюджету – безпосередньо міськими й повітовими Відділами народної освіти, єдиним музеєм, що знаходився у веденні Наркомосу Кримської АСРР був ЦМТ [293, с. 51]. У другій половині 1922 р. ЦМТ, Херсонський музей, Панорама оборони, Військово-історичний музей (м. Севастополь), Керченський історико-археологічний, Євпаторійський археолого-етнографічний, Феодосійський археологічний, Ялтинський краєзнавчий і Східний музеї, палаци-музеї в Алупці, Бахчисараї і Лівадії, будинки-музеї О. С. Пушкіна в Гурзуфі, Л. М. Толстого в Севастополі, А. П. Чехова в Ялті, а також картинна галерея І. К. Айвазовського у Феодосії перешли на фінансування Головмузею Наркомосу РСФРР і безпосередньо підпорядковувалися йому [142, с. 97]. Цей захід багато в чому сприяв збереженню і своєчасній підтримці всіх

перерахованих установ, особливо стосовно реконструкції будівель і збереження колекцій від розграбування.

Робота КримОХОРИС у 1922 р. була організована за кількома напрямками. Згідно зі звітом про роботу за рік найбільш гострою стала проблема матеріального забезпечення співробітників. О. І. Полканов відзначав, що «всі співробітники КримОХОРИСу, кількість яких до 1 січня 1922 року зводилося до 182, були зняті Наркомосом зі всякого постачання», виняток становили тільки шість осіб керівного складу. Крім того, усі музеї регіону були позбавлені фінансування діяльності, що ставило їх на межу катастрофи. Становище посилювалося масштабним голодом, що досяг у першій половині 1922 р. свого піку: він забрав життя 15 співробітників установи на місцях. Відкритою залишалася й проблема бандитизму – було здійснено озброєне пограбування музею в Керчі, крадіжки в Севастополі та Ялті. Фактично в першому півріччі усі музейні установи Кримської АСРР і їх співробітники були повністю позбавлені якої-небудь державної підтримки. Перша допомога була надана в квітні 1922 р., коли за розпорядженням Н. І. Троцької в Крим був переданий кредит у розмірі 1 мільярда рублів, проте реальне надходження грошей співробітники музеїв змогли відчутти тільки в кінці липня. У другому півріччі КримОХОРИСу вдалося стабілізувати своє становище отриманням більш ніж 5 мільярдів рублів від Зовнішторгу, що реалізував за дорученням кримського Раднаркому ряд художніх цінностей, що не мали музейного значення. Додатковими джерелами фінансування стали постійні кредити на утримання співробітників, господарські витрати, ремонти й опалювання. У цілому завідувач КримОХОРИС О. І. Полканов констатував, що «друга половина звітного року для нерозпещеного КримОХОРИСу пройшла цілком задовільно». Також чиновник відзначав, що більшість співробітників музеїв, незважаючи на усі труднощі, залишилися працювати на своїх посадах, що дало можливість зберегти безліч музейних цінностей та історичних приміщень від розграбування й руйнування [190, л. 11].

Адміністративна робота КримОХОРОС торкалася вирішення кількох ключових питань. Враховуючи катастрофічне становище з постачанням, особлива увага була приділена захуванню співробітників музеїв на державне забезпечення: з квітня 1922 р. таким чином були влаштовані 74 людини в 12 музеях, до липня їх кількість скоротилася до 55, але в серпні знову була розширена до 66. Недолік продуктових пайків з центральних установ компенсувався керівництвом КримОХОРОСу пошуком можливості прикріплення співробітників до постачання на місцевому рівні. Також у звіті відзначалося й участь КримОХОРОСу в конфлікті навколо діяльності «комісії Бугайського» з організації вивезення художніх і музейних цінностей з території автономії без участі й при повному ігноруванні ролі профільного відомства. О. І. Полканов констатував відновлення усіх прав і пріоритету роботи КримОХОРОСу в увіреній йому сфері, а також повідомляв, що завдяки поверненню ситуації в законне русло колекції тільки ЦМТ поповнилися 247 новими експонатами. Серйозним успіхом також можна вважати рішення Раднаркому Кримської АСРР про переведення Ялтинського Східного музею і пам'яток оборони Севастополя на утримання республіканського бюджету, про націоналізацію зайнятих музеями приміщень і про звільнення їх від сплати комунальних платежів, що викликало опір і саботаж з боку Наркомфіна й управління комунального господарства автономії. При цьому, довелося зіткнутися і зі значними труднощами. Так, згідно з рішенням Раднаркому, ЦМТ був виселений із занятого ним приміщення, в якому планувалося розмістити Державний банк. Надане головній музейній установі регіону нове приміщення, що раніше використовувалося під військовий комісаріат, не було пристосованим, знаходилося на віддалі від центру міста, що стало причиною систематичних крадіжок (за перші два тижні розміщення їх сталося три) [190, л. 11 зв.].

Враховуючи відірваність Криму від системи центральних профільних установ, актуальним стало й вироблення загальної схеми управління музеями на місцях. У цьому сенсі О. І. Полкановим була здійснена схема прямої

підлеглих музеїв КримОХОРОІСу. Мотивувалося це рішення масштабним значенням кримських музейних колекцій та світовим значенням пам'яток, збереження і розвиток яких було неможливо здійснити під керівництвом районних відділів народної освіти. Такий варіант організації роботи також унеможлилював співпідлеглисть і створював ґрунт для більшої дисциплінованості колективів: КримОХОРОІСом проводилися постійні інструктажі, була підвищена загальна службова дисципліна, вводилися уніфіковані звітність і вимоги діловодства.

Відомості про охоронну роботу підрозділів КримОХОРОІСу дають можливість визначити коло музеїв, що функціонували в Криму в 1922 р.: у Бахчисарайському окрузі – Державний палац-музей тюрко-татарської культури і Національний музей імені І. Гаспринського, в Євпаторійському – Етнографо-археологічний музей (з комплексом підвідомчих будівель), у Керченському – Історико-археологічний та художній музеї, у Севастопольському – Музей оборони Севастополя (з усіма комплексами будівель і пам'яток), Музей Л. М. Толстого і площа розкопок в Херсонесі, в Сімферопольському – ЦМТ, у Феодосії – Археологічний музей, галерея І. К. Айвазовського і художній музей в Судаку, в Ялтинському – Алупкінський і Лівадійський палац-музей, східний, народно-художній і природно-історичний музей, будинок-музей А. П. Чехова в Ялті і О. С. Пушкіна в Гурзуфі. Окрім названих установ, у веденні повітових ОХОРОІСів було ще більше 50 різних пам'яток, що вимагали збереження, ремонту й реставрації. Керівництво КримОХОРОІСу зробило ряд заходів для підвищення ефективності охорони музейного майна. Так, з Алуштинського музею, підготовленого до закриття, були вивезені картини й передані на баланс ЦМТ. Також у Сімферополь з Ялти була переміщена значна частина художнього фонду, зосередженого там після ревізицій і вилучень. У палацах Південного берега Криму був вироблений облік художніх меблів, із Севастополя до Сімферополя були переміщені предмети, передані до художнього фонду Зовнішторгу, остаточно були передані у ведення

КримОХОРИСу націоналізовані Алупкінський і Лівадійський палаци. Почалася боротьба з незаконними археологічними розкопками – у Керчі, на Мангуп-Кале і в Генуезькій фортеці в Судаку, де не була забезпечена необхідна охорона. Виявив КримОХОРИС цікавість і до вилучення церковних цінностей з храмів: О. І. Полканов спеціально відзначив, що установа прагне брати участь у «церковних кампаніях» [190, л. 11 зв.–12 зв.]. До кінця звітнього періоду загальний штат працівників складав 99 осіб, з яких 66 осіб забезпечувалися бюджетом Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, а 33 – із коштів бюджету самого КримОХОРИСу. Структура установи була керівним складом, представленим трьома посадами, – завідувачем, секретарем і друкаркою, була відсутня, усупереч положенню про губернські музеї, спеціалізація за відділами. Усі керівні функції були в руках завідувача, у його підпорядкуванні знаходилися голови повітових підрозділів, яким підкорялися співробітники музеїв [190, л. 13].

Ключовою організаційною подією, що дала імпульс розвитку музейної мережі Кримської АСРР став I з'їзд КримОХОРИСу (також захід пізніше називався Першим Кримським з'їздом музейних працівників і Першою Кримською конференцією музейних працівників), проведений 5–9 жовтня 1922 р. у Севастополі. Вибір місця проведення з'їзду був продиктований, очевидно, високою концентрацією музейних установ в місті, а також тим фактом, що саме севастопольські музеї в 1921–1922 рр. отримували стабільне і достатнє фінансування з боку Головного музею Наркомосу РСФРР, що, у свою чергу, давало можливість зберігати приміщення музеїв і колекції в належному стані.

Звіт I з'їзду КримОХОРИСу зафіксував, що за період 1920–1922 рр. на території півострова почав функціонування цілий ряд нових музеїв: ЦМТ в Сімферополі, художні музеї в Алушті, Керчі, Судаку, Феодосії та Ялті, художньо-етнографічний – в Євпаторії, Музей караїмської культури в Євпаторії при національній бібліотеці «Карай-бітіклігі», Алупкінський, Коккозский, Лівадійський палаци-музеї, художньо-побутовий музей у

Новому Світі, музеї-церкви в Масандрі й Ореанді, музей-садиба в Кучук-Кої, меморіальний музей І. Гаспринського, О. С. Пушкіна, Л. М. Толстого і А. П. Чехова у Бахчисараї, Гурзуфі, Севастополі та Ялті відповідно [294, с. 3]. Перелік цих об'єктів слід вважати умовним. Річ у тому, що багато з названих установ були оголошені музеями з єдиною метою – для забезпечення охорони від розграбування (передусім, це стосується палаців-музеїв, садіб і церков) багатіших колекцій творів живопису, скульптури, декоративного мистецтва й меблів, палаців, що належали колишнім господарям, і садіб, а також майна православної церкви. З'їзд прийняв рішення про ліквідацію художніх музеїв в Алушті, Євпаторії, Керчі й Судаку, побутового – в Новому Світі, палацу-музею в Коккозах, обох музеїв в церквах.

У зв'язку з необхідністю оптимізації роботи музейних установ, І з'їзд КримОХОРИСу ухвалив затвердити перший офіційний список музеїв, діяльність яких повинна була тривати далі. До таких були віднесені: ЦМТ (м. Сімферополь), Алупкінський і Лівадійський палаци-музеї, Бахчисарайський палац-музей тюрко-татарської культури, Будинок-музей І. Гаспринського в Бахчисараї, Будинок-музей О. С. Пушкіна в Гурзуфі, Євпаторійський етнографо-археологічний музей, Керченський історико-археологічний музей, Музей оборони Севастополя й Панорама, Будинок-музей Л. М. Толстого в Севастополі, Феодосійський археологічний музей й художня галерея І. К. Айвазовського, Ялтинські художній, природно-історичний і Східний музей [142, с. 101]. Таким чином, художні музеї продовжували самостійну діяльність тільки в Сімферополі та в Ялті, основним місцем концентрації цінних археологічних знахідок ставав археологічний відділ ЦМТ у Сімферополі, знахідки й пам'ятники місцевого значення закріплювалися за музеями міст. Бахчисарайський палац-музей проголошувався центром вивчення татарської культури, а Євпаторійський музей – головною установою з вивчення культури караїмів і степових татар [294, с. 11].

Резолюція з'їзду відбивала основні тенденції музейного будівництва перших років Радянської влади: на місцях віталось створення при повітових ОХОРОСах товариств друзів кримської старовини й мистецтва з обов'язковим залученням до них «найширших кіл робітників»; декларувалась необхідність облаштування пересувних музеїв з експозиціями з краєзнавства, виставок творів по галузях знань і окремих художників; було заявлено про необхідність організації лекцій з питань краєзнавства, мистецтва й науки, розробки плану екскурсій експозиціями музеїв, містами і околицями міст, ознайомленні мас з питаннями мистецтва, старовини, завданнями діяльності КримОХОРОСу та його структур на місцях [142, с. 102; 294, с. 14].

У цілому рішення I з'їзду КримОХОРОС можна оцінити як проміжні: були підведені підсумки етапу первинного збереження музейних експозицій від розграбування й знищення, створення нових установ, зведення дорадянських і знову створених музеїв до єдиної мережі, що не отримала, проте ні структурованого центру керівництва (окрім підлеглості КримОХОРОСу), ні чіткого профільного розподілу, ні чіткої схеми фінансування. Втім, основним якісним підсумком роботи I з'їзду КримОХОРОСу варто вважати закріплення за державними органами відповідальності за музейні колекції, а також – спробу формування методичних центрів окремих напрямів музейної справи в автономних установах (Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійський етнографо-археологічний музей, ЦМТ).

Звіти КримОХОРОСу про роботу в 1923 р. представляють детальнішу картину ходу розвитку музейної мережі в Кримській АСРР. Так, за перший квартал (з 1 січня до 1 квітня) в розвиток намічених планів і завдань, установа домоглася передачі у ведення адміністрації розкопок Херсонеса приміщень ліквідованого монастиря св. Володимира, ліквідація церков тепер повинна була проходити за участю представників КримОХОРОСу для розбору й вилучення церковних цінностей, НКВС автономії дало можливість співробітникам установи здійснити інспекцію вже вилучених церковних

фондів для визначення й вилучення предметів музейного значення. У Сімферополі відбувалося облаштування будівлі ЦМТ, на художньо-промисловій виставці був організований окремий павільйон КримОХОРОІСу [190, л. 14].

Надалі, з початком нового 1923/1924 бюджетного року, пріоритетним завданням КримОХОРОІСу і його завідувача, що поєднував посаду уповноваженого Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР в Криму, стало вирішення проблеми постачання музейних установ, що знаходилися на фінансуванні бюджету Кримської АСРР і знятих з нього рішенням Раднаркому автономії. Клопотання до різних відомств центрального і регіонального рівня призвели до проведення переговорів з Наркоматом фінансів Кримської АСРР, керівництво якого висунуло ідею утримування музеїв на принципі самоокуповування від стягування вхідної плати. Проте, ця ідея, на думку О. І. Полканова була нездійсненною. Інших пропозицій від кримських чиновників не було, і КримОХОРОІС мусив самостійно вирішувати цю проблему. У ряді повітових ОХОРОІСів (Євпаторія, Керч, Феодосія) було зроблено об'єднання різних музеїв, співробітники установ, безпосередньо підпорядкованих Музейному відділу Головнауки брали на себе роботу в знятих з утримування музеях, чим збільшували свою зайнятість при повній відсутності матеріальної компенсації. Найбільш важкою виявилася ситуація в Севастополі, де з 18 службовців на утриманні залишилися 6. У результаті без охорони залишилися пам'ятники Історичного бульвару, Малахова кургану, Братське кладовище російських воїнів, Михайлівське кладовище, колишні оборонні бастіони, що складали загальний комплекс територій Музею Севастопольської оборони. Як варіант стабілізації матеріального становища КримОХОРОІСу був запропонований проект передачі у ведення установи Георгіївського монастиря з організованим при ньому радгоспом, що можна вважати прикладом здійснення принципів НЕПу [190, л. 39–39 зв.].

Доводилося вирішувати й інші адміністративні проблеми: так, у Євпаторії районне курортне управління, незважаючи на неодноразові

прохання, відмовлялося звільняти половину будівлі, призначеної під музей, а виноробницьке управління в Лівадії стало стягувати плату за прохід крізь головні ворота колишнього маєтку, що вели до музеїв. Це розпорядження було терміново скасоване після втручання КримЦВК, проте тимчасово потік відвідувачів скоротився. Були зроблені ряд кадрових ротацій серед співробітників. У Феодосії після смерті першого керівника ОХОРИС Г. А. Магули, завідувачем був обраний М. С. Барсамов, за ініціативою міської влади Севастополя та при сприянні Наркомосу РСФРР був звільнений із займаної посади завідувач Севастопольським ОХОРИСом Л. О. Моїсеєв (зі збереженням завідування розкопками й створюваним археологічним музеєм), в Ялті Природничо-історичний музей замість О. С. Моїсеєва тимчасово очолив М. М. Решеткін. На баланс КримОХОРИСу поступили на початку 1924 р. архіви Алупкінського й Лівадійського палаців-музеїв. Як політичні варто розглядати ідеї про передачу бронзової скульптури пам'ятника Катерині II для переплавки і створення пам'ятника В. І. Леніну в Сімферополі і стосовно зносу пам'ятника П. С. Нахімову і заміни його на пам'ятник В. І. Леніну в Севастополі [190, л. 39–41].

Свідомо завершення організаційного становлення нової музейної мережі в регіоні можна вважати рішення, прийняті щодо КримОХОРИСу і підвідомчих йому установ на засіданні колегії Наркомосу Кримської АСРР 1 липня 1924 р. Протокол цього заходу фіксує, що завідувач КримОХОРИСом О. І. Полканов виступив із звітною доповіддю, ухваленою комплексною резолюцією. У ній відзначалося «значне поживлення робіт у КримОХОРИСі», внаслідок чого доповідь і виробничий план профільного відділу на наступний звітний період були затверджені. При цьому колегія контролюючого органу відзначала, що разом із зрушенням, що сталося, у галузі популяризації музейної справи в Криму, у ряді керівників музеїв відсутній «марксистський підхід» до роботи. Цю проблему пропонувалося розв'язати шляхом звернення до Академічної ради Наркомосу РСФРР для створення відповідної програми перепідготовки кадрів у масштабах усієї

країни. На місцевому ж рівні роль роз'яснювального політичного заходу повинна була зіграти чергова Кримська конференція музейних працівників, запланована на осінь 1924 р. Логічним наслідком кампанії політизації роботи кримських музеїв, що готувалася, стало рішення колегії Наркомосу Кримської АСРР про доручення КримОХОРОІСу спільно з відділом соціалістичного виховання розробки конкретного плану залучення «пролетарської молоді, особливо комсомольців, до музейної роботи» [171, л. 98].

Рішенням Колегії Наркомосу Кримської АСРР від 1 липня 1924 р., що мали найбільше значення для музейної мережі регіону, став намір організувати комісію «для перегляду музейної мережі в Криму в цілях можливого скорочення». Апарат КримОХОРОІСу мав бути обмежений 75 штатними одиницями, фінансування яких брав на себе Наркомос Кримською АСРР. Також планувалося проведення скорочення особистого персоналу музейних працівників», які повинні були здійснюватися на регіональному рівні комісіями у складі представника КримОХОРОІСу, Кримського відділу Союзу працівників просвіти й уповноваженого КримОХОРОІСу у відповідному окрузі. Загальний контроль над цими заходами повинен був чинитися комісією на чолі з наркомом просвіти Кримської АСРР або його заступниками, закінчити роботу комісії, а також і затвердити нову концепцію музейної мережі в Криму, чиновники були повинні були до 1 жовтня 1924 р. [171, л. 98–98.].

Прагнення чиновників Наркомосу Кримської АСРР забезпечити швидке виконання прийнятих рішень простежується й у більш приватних рішеннях колегії 1 липня 1924 м. Так, було прийнято рішення про необхідність посилення роботи Севастопольського та Ялтинського ОХОРОІСів «хоч би одним партійним музейним працівником» у кожному, для дослідження роботи Ялтинського ОХОРОІСу в місячне відрядження вирушав заступник завідувача КримОХОРОІСом Я. П. Бірзгал, було висловлено пропозицію приступити до організації в Ялтинському Східному музеї відділу

революційного руху на Сході і в Криму серед кримських татар. Також пропонувалося посилити останній музей працівниками з кримських татар. Ключовим у намірах Наркомосу Кримської АСРР слід вважати прагнення підпорядкувати організаційну й фінансову діяльність КримОХОРОІСу. Аргументуючи свою позицію «територіальною відірваністю ОХОРОІСу від апарату НКОс» (попри те, що обидві установи розташовувалися в центрі Сімферополя – У. А.), чиновники пропонували перенести управління КримОХОРОІСу в приміщення Наркомату просвіти Кримської АСРР, а головне – об'єднати фінансову частину КримОХОРОІСу, Управління уповноваженого Головнауки Наркомосу РСФРР з відповідною частиною контролюючого наркомату [171, л. 98 зв.]. У цілому, можна констатувати, що рішеннями колегії Наркомосу Кримської АСРР 1 липня 1924 р. музейна мережа в регіоні була підпорядкована організаційному й фінансовому контролю державних органів регіонального рівня, до планів яких входило здійснення кампанії з посилення ідеологічного й політичного змісту в експозиційній і популяризаторській роботі музеїв. У той же час КримОХОРОІС зберігав свою пріоритетну підлеглість і оперативний зв'язок з Головмузеєм Наркомосу РСФРР, що давало можливість здійснювати профільну діяльність відносно автономно.

Відображення цих змін у роботі музейної мережі Кримської АСРР було продемонстроване рішеннями III Кримської конференції музейних працівників, що відбулася 16–18 вересня 1924 р. в Севастополі. Програма конференції припускала вирішення наступних питань: у перший день було заплановано оголошення загальнополітичних і методологічних доповідей (очевидно, що виконували роль озвученої раніше «політичної перепідготовки») – «Про міжнародне становище», «Наука і мистецтво революції» (на жаль, імена доповідачів у тексті програми зафіксовані не були) і «Завдання сходознавства в Криму», авторами якого були зазначені професор, завідувач історико-етнологічного відділу ВНАС при ВЦВК (м. Москва) І. М. Бороздін і А. С. Ятманов. У другий день конференції

роботу планувалося розпочати із заслуховування доповідей з місць – від завідувачів музеїв, підлеглих КримОХОРИСу. Бачення основних пріоритетів роботи профільної організації відбивалися в доповіді завідувача КримОХОРИСом О. І. Полканова «Завдання й перспектива діяльності КримОХОРИСу», проекти вдосконалення мережі музеїв регіону були представлені в доповіді професора А. І. Маркевича, члена президії Третьяковської галереї А. А. Мідлера і завідувача Ялтинським природничо-історичним музеєм Г. Я. Россилевича «Плани музейного будівництва в Криму (мережа, типи, перегрупування, поповнення)». Результати діяльності музеїв містилися в доповіді А. С. Ятманова «Плоди музейної роботи (екскурсійної, агітаційно-освітньої, наукової й організаційної) », проблема пошуку й підготовки кваліфікованих фахівців була заявлена директором Херсонського історико-археологічного музею, професором ЛДУ К. Е. Гриневичем у доповіді «Про підготовку кадрів музейних і археологічних працівників».

На третій день конференції планувалося розглянути наступні доповіді: «Охорона пам'яток старовини й етнографії» професорів А. П. Удаленкова (м. Ленінград), Б. В. Чобан-Заде (м. Сімферополь) і директора Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї У. А. Боданинського, «Організаційні питання з управління й фінансування музеїв», «Охорона природи», наукові доповіді зі спеціальних питань, питання, що вносяться членами конференції (дані про доповідачів не збереглися) [222, л. 21; 223, л. 69].

Резолюції III Конференції кримських музейних працівників дають можливість судити про масштаби питань і адекватність висновків, зроблених учасниками Конференції. Так, у спеціальній резолюції з музейного будівництва були окреслені основні пріоритети роботи мережі. Уперше визнавалося що «Крим з археологічними, історико-художніми й етнографічними пам'ятками і природою, що знаходяться на його території, має виняткове, не лише загальнодержавне, але й світове наукове значення», при цьому спеціально відзначалося що «дослідження його культурно-

історичного минулого й природних багатств є головним завданням кримських музеїв <.>, здійснення цього завдання можливе тільки шляхом залучення до його виконання широких народних мас і зближення музейної роботи з пролетарськими партійними й культурно-просвітницькими організаціями» [295, л. 1].

Чергові завдання музейного будівництва були сформульовані конференцією таким чином: вважалося необхідним посилення науково-дослідної роботи шляхом організації широкої мережі краєзнавчих музеїв або відповідних відділів при існуючих музеях; було необхідне встановлення тіснішого зв'язку робіт краєзнавчих музеїв з господарською діяльністю населення шляхом організації в них відповідних виробничих відділів; корисним визнавалося встановлення тіснішого зв'язку роботи музеїв з партійними й культурно-освітніми організаціями; указувалося на необхідність встановлення тісного контакту з центральними науковими і музейними установами; концентрацію художніх колекцій з причини їх слабкості і розпиленості передбачалося здійснювати в обмеженому колі музеїв з доведенням їх до «належної висоти музейних вимог», для цього планувалося клопотати про вилучення фондів ряду місцевих або невеликих за складом колекцій музеїв [295, л. 1].

Спеціальна резолюція Конференції була присвячена власне реформуванню музейної мережі Кримської АСРР. Так, у зв'язку з тим, що «Крим є в історії революційного руху самостійним великим центром», Конференція ухвалила створити на території республіки Музей Революції, звернувшись з відповідним поданням через Наркомос Кримської АСРР до КримЦВК і обласного комітету ВКП (б). Також була зафіксована ідея визначити в кожному місті музей, при якому централізовано могли збиратися революційні матеріали для майбутніх Музеїв Революції або відповідних відділів при місцевих музеях. Відзначалося, що така робота вже була розпочата в Керчі й Феодосії, підкреслювалася необхідність її поширення на інші міста й райони Криму.

Особливу увагу делегати конференції приділили проблемам музейної мережі Севастополя: «зважаючи, що Севастополь є в Криму найбільшим пролетарським центром, що в ньому за час революції не створено було жодної нової музейної установи в інтересах обслуговування пролетарських мас», Конференція ухвалила «негайно приступити» до організації в місті Севастопольського музею краєзнавства з відділом революції в його складі, як основної ланки експозиції. Відзначалося й місце розміщення нового музею: пропонувалося використати під ці цілі колишню будівлю Будинку-музею Л. М. Толстого. Окрім краєзнавчої установи, конференція визнала доцільним відкриття в місті картинної галереї, при цьому, у резолюції зафіксовано звернення «до Центру» (очевидно, до Головмузею) передати музейний матеріал, що відповідав цій меті. Також було вирішено, зважаючи на невідповідність експозиції Музею Севастопольської оборони, побудованої нібито за «принципом імперіалістичного патріотизму», реорганізувати його у Військово-історичний музей «з ширшими завданнями, розвинувши відповідно до цього в ньому відділи, що характеризують соціальні основи, побутові особливості й захватні прагнення воїн», реорганізацію планувалося почати не пізніше ніж 15 жовтня 1924 р., під час її проведення музей мав бути закритим.

Серед рішень конференції були й суперечливі, однозначно політизовані пропозиції. Так, було зафіксовано, що зважаючи на розгул антирелігійної кампанії і загрози повного розграбування, до пам'яток оборони Севастополя 1854–1855 рр. необхідно додати міські церкви. Одночасно з цим пропонувалося провести ревізію пам'яток з метою виявлення тих, які могли бути списані з обліку. Парадоксальною в цьому сенсі виглядає ініціатива Конференції «визнати доцільним зняття пам'ятника [П. С.] Нахімову для постановки на його місці пам'ятника вождеві світового пролетаріату [В. І.] Леніну». Закритий владою міста в 1924 р. Будинок-музей Л. М. Толстого не передбачалося відроджувати – замість цього була висунена ідея: частину експозиції, що має відношення до часу оборони Севастополя

передати до створюваного Військово-історичний музею, а інші речі, – передати до розпорядження Музейного відділу Головнауки [295, л. 2].

Такі ж сміливі рішення чекали й інші музейні установи Криму. В Ялті було постановлено ліквідувати церкву-музей при Морському санаторію й Будинок-музей композитора В. І. Ребікова. Майно першого мало бути передане до центрального церковно-музейного фонду, а другого – в Ялтинський краєзнавчий музей. Колекції Ялтинського художнього музею мали бути піддані перегляду з видаленням усього матеріалу «немузейного характеру». Які конкретно витвори мистецтва могли потрапити до цієї категорії, конференція не уточнила. Лівадійські палаци розглядалися делегатами конференції «не лише як виключно важливий історичний пам'ятник, але й агітаційний», отже, їх збереження мало бути продиктоване цілями демонстрації царського побуту з організацією в приміщеннях палаців відділу революційного руху. Конференція також зверталася до центральних профільних державних органів з проханням швидкого повернення експонатів Лівадійських палаців (ікон, посуду, меблів) для відновлення устаткування й формування експозиції. Прояв такої глибокої уваги до музеїв Ялти можна вважати наслідком результатів місячного відрядження Я. П. Бірзгала до Ялтинського округу, санкціонованого 1 липня 1924 р. колегією Наркомосу Кримською АСРР.

Раціональніші пропозиції були висловлені конференцією щодо Алупкінського палацу-музею, в якому пропонувалося відкрити Музей російського побуту в Криму першої половини ХІХ ст. зі створенням спеціального «Відділу старого Криму», де повинні були концентруватися картини й гравюри з колекції палацу з видами півострова. Конференцією було санкціоновано перейменування Ялтинського природно-історичного музею на Ялтинський музей краєзнавства і висловлювалася пропозиція про об'єднання Природничо-історичного музею в Сімферополі з ЦМТ під новою назвою – Центральний кримський музей краєзнавства. Окремо також торкнулася проблема збереження ікон і церковних предметів музейного

значення: розсіяні по різних установах експонати планувалося концентрувати в єдиному приміщенні аж до визначення місця постійного зберігання. Проте конкретно такий об'єкт збереження реквізованих цінностей у резолюції вказаний не був [295, л. 3].

У організаційному сенсі конференція зафіксувала прагнення кримських музейних працівників бути залученими до актуальних процесів політико-ідеологічного будівництва в регіоні. Так, у спеціальній резолюції було відзначена ініціатива тісного зв'язку музейних працівників з партійними органами на місцях «для залучення <.> у вивчення марксистської методології». Уводився інститут практикантів при музеях, який мав бути покликаний виховати кадри нових музейних і археологічних працівників. Для стимуляції процесу виховання нових фахівців, конференція клопотала про встановлення спеціальних стипендій для студентів, що планували працювати в музеях Криму, а також – про відпуск ЦВК Кримської АСРР цільового кредиту КримОХОПІСу для підготовки фахівців.

Необхідність підвищення кваліфікації діючих працівників була відбита в ідеї організації регулярних відряджень для тимчасових робіт при центральних музеях РСФРР. Особлива увага була приділена й матеріальному становищу подвижників музейної справи в Криму. Так, конференція ухвалила «звернути увагу НКО і Головнауки на необхідність підняття заробітної платні, якщо не згідно з кваліфікацією роботи, то хоча б до мінімального рівня, який би дав музейним працівникам [можливість] вести нормальну роботу». Мотивацією цього рішення були низькі ставки оплати праці, встановлені Держпланом при великій екскурсійній та науково-організаційній роботі, що проводиться співробітниками музеїв Криму [295, л. 4].

У цілому рішення III конференції музейних працівників Криму можуть бути оцінені як новаторські, своєчасні, але витримані в руслі посилення політико-ідеологічного контролю над музейною роботою. По-перше, вони торкатися усіх основних напрямів роботи музеїв регіону. По-друге, вони

демонстрували комплексний характер керівної діяльності КримОХОРІСу, який зміг ефективно забезпечити роботу і в організаційному, і в методичному, і в науково-дослідному напрямках. По-третє, однозначний дрейф у бік наслідування установок партійних ідеологічних органів можна вважати дотриманням загальної тенденції культурного будівництва в СРСР, рішення ж місцевих профільних контролюючих органів необхідно віднести до прояву реакції на рішення вищих інстанцій і прагнення їх оперативно виконати. Крім того, слід зазначити, що КримОХОРІС при всіх атрибутах автономності, був невід'ємною частиною загальної державної системи органів управління культурою в рамках Кримської АСРР. Внаслідок цього, слід розглядати певну політизацію його дій як таку, що відповідала контексту часу.

Офіційним оформленням рішень конференції про ліквідацію й реорганізацію ряду музеїв стала постанова колегії Наркомосу Кримської АСРР від 12 листопада 1924 р. Згідно із заслуханою доповіддю Я. П. Бірзгала про підсумки вересневої музейної конференції, колегія ухвалила: ліквідувати – Будинок-музей Л. М. Толстого в Севастополі, Будинок-музей композитора В. І. Ребікова в Ялті, Церкву-музей при Морському санаторії в Ялті, Художній музей у Феодосії, Картинну галерею в Керчі, Картинну галерею в Євпаторії, палац-музей у Новому світі. Картини з художніх музеїв Євпаторії, Керчі й Феодосії планувалося зосередити в художньому відділі ЦМТ. До об'єднання в одній будівлі мали бути підготовлені: ЦМТ і Сімферопольський природно-історичний музей, Євпаторійський археолого-етнографічний, Караїмський музей та Караїмська національна бібліотека «Карай-Бітіклігі», Галерея І. К. Айвазовського та Феодосійський археологічний музей відповідно. Реорганізації підлягали Севастопольський музей оборони у Військово-історичний музей «з марксистським ухилом», Музей Алупкінського палацу в Музей російського побуту кінця XVIII – першої половини XIX ст. [173, л. 58].

Свідомі складнощі і неузгодженості процесу реорганізації музейної мережі в 1924–1925 рр. можна вважати звернення народного комісара освіти Кримської АСРР У. В. Балича до Головнауки Наркомосу РСФРР від 21 січня 1925 р. Стосувалося воно ситуації, що склалася внаслідок зміни підлеглості ряду музеїв. Так, аж до літа 1924 року на постачанні Головнауки Наркомосу РСФРР знаходилися дев'ять музейних установ Криму: ЦМТ, Алупкінський історико-побутовий музей, Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Галерея І. К. Айвазовського у Феодосії, Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Лівадійський палац, Пушкінський будиночок у Гурзуфі, Херсонський історико-археологічний музей й Феодосійський археологічний музей. У зв'язку з вимогою Народного комісаріату фінансів РСФРР ряд музеїв, а саме – ЦМТ, Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Пушкінський будиночок у Гурзуфі й Феодосійський археологічний музей – мали бути зняті з централізованого фінансування й передані на баланс бюджету Кримської АСРР. Як повідомляв Головнауку У. В. Балич, кошториси останніх музеїв були своєчасно передані в Наркомфін РСФРР, проте, «через їх помилку пропущені», і не потрапили до зведеного бюджету Кримської АСРР. Проблема посилювалася тим, що, за словами У. В. Балича, О. І. Полканов за власною ініціативою клопотав перед Наркомфіном РСФРР про виділення кримським музеям додаткового утримання у розмірі 21 000 рублів. Проте й це клопотання залишилося без розгляду. У результаті – низка музейних установ Криму (Алупкінський, Бахчисарайський, Лівадійський палаци й галерея І. К. Айвазовського у Феодосії) до початку 1925 року залишилися без жодного фінансування, а штат ЦМТ був пропущений Штатною комісією Головнауки взагалі, внаслідок чого центральна музейна установа Криму фактично втрачала «всю юридичну й фінансову базу». Наслідком реорганізації та неузгоджених дій стало те, що з 1 жовтня 1924 р. музейні працівники Криму не отримували платні, а підтримувалися лише невеликими авансами із спецкоштів, заробленими музеями впродовж літнього періоду,

яких, за прогнозом У. В. Балича повинно було вистачити до 1 лютого 1925 р. У зв'язку із ситуацією, що склалася, нарком освіти Кримської АСРР просив Головнауку сприяти в її дозволі шляхом постачання Наркомфіном музеїв, знятих з центрального фінансування кредитом держбюджет Кримської АСРР, включення до кошторису фінансування Алупкінського, Бахчисарайського, Лівадійського палаців і галереї І. К. Айвазовського у Феодосії, затвердження штату ЦМТ штатною комісією Головнауки. Для демонстрації серйозності ситуації, У. В. Балич безпосередньо вказав, що у разі відсутності виділення кредитів на утримання музеїв, Наркомос Кримської АСРР мусить ліквідувати «всі кримські музеї», штат працівників – розпустити, а майно – відправити до складів «під охорону міліції» [172, л. 62].

Реакція на звернення У. В. Балича з'явилася лише 3 квітня 1925 р. При цьому, слід вважати, що рішення щодо подальшого фінансування кримських музеїв було прийняте на найвищому державному рівні – на засіданні Малого Раднаркому РСФРР. Згідно з випискою з протоколу засідання, було постановлено «включити до мережі установ, що фінансуються за рахунок держбюджету, наступні кримські музеї та палаци: 1) Науковий музей в Ялті; 2) Галерею [І. К.] Айвазовського у Феодосії; 3) Археологічний музей у Феодосії; 4) Археологічний музей в Євпаторії; 5) Центральний музей Тавриди в Сімферополі; 6) Бахчисарайський палац; 7) Пушкінський будинок [у Гурзуфі]». Фінансування передбачалося здійснити з резервного фонду РНК РСФСР і складало 21 000 рублів, спрямованих на збільшення відповідного кошторису Наркомосу Кримської АСРР [173, л. 54]. Вирішення цієї ситуації наочно продемонструвало, що реорганізація музейної мережі, ініційована Наркомосом Кримської АСРР була підготовленою та продуманою лише частково. Враховуючи ж, що сума додаткового фінансування, виділена кримським музеям у квітні 1925 р. дорівнювала сумі, що зажадалася спочатку завідувачем КримОХОПІСу О. І. Полкановим для додаткового фінансування, стає очевидною конфлікт повноважень між керівниками НКО Кримської АСРР і КримОХОПІСу, що прагнули до

одноосібного представництва інтересів кримських музеїв перед центральними державними органами.

Узгодженість планів реорганізації кримських музеїв з центральними профільними органами Наркомосу РСФРР простежується у звіті, складеному за результатами відрядження до Криму в січні 1925 р. заступника завідувача підвідділу обліку й охорони Музейного відділу Головнауки, скульптора Лазаря Яковича Вайнера (1885–1933). У ході візиту ним були проінспектовані музейні установи Алупки, Севастополя, Сімферополя та Ялти. Особлива увага знову була приділена Севастополю. Л. Я. Вайнер мав повноваження для організації Художньої галереї в місті, проте, здійсненню цих намірів заважала відсутність приміщення для її розміщення. Московський чиновник звернувся до Севастопольського виконкому з проханням прояснити ситуацію. Виявилось, що у місцевої влади з питання створення в місті картинної галереї склалася особлива позиція: коштів на її утримання не було, стосовно ж приміщення міська влада готова була надати його за умови, що співробітники музею самі знайдуть його. У результаті, Л. Я. Вайнеру довелося залишити привезені для галереї картини в Сімферополі й доручити О. І. Полканову пошуки приміщення, а також загальний контроль над ситуацією. На території розкопок Херсонеса спільно з їх керівником К. Е. Гриневичем були складені інструкції з наукового й матеріального обліку й охорони пам'яток. Знову актуальним виявилось питання базування на ділянці городища військових частин, що зажадало клопотання перед міською владою про повне їх висновок. Вніс чиновник Музейного відділу Головнауки і пропозиції з реорганізації Севастопольського музею оборони. Суть їх зводилася до того щоб «перетворити колишній Музей старого офіцера ура-патріотизму на сучасніший, який повинен відображати в собі всі моменти старої дореформеної військової техніки (дислокація, тактика, стратегія), і визначити характер чисто політичний, тобто відтінити всі моменти не лише Севастопольській інтервенції [18]55 року, але й також показати деяким

чином політику західного імперіалізму в епоху громадянської війни на Кримському півострові». Підтвердилися і плани про перейменування музею на Військово-історичний. Термін реорганізації обмежувався 1 квітня 1925 р., відповідальною особою був призначений завідувач Музею оборони Шахбазьян. Протиріччя в середовищі місцевих органів влади виникли і в організації Музею Революції: приміщення колишнього будинку-музею Л. М. Толстого було зайняте філією Херсонського городища й відділом Революції. Проте, створенню в Севастополі самостійної установи, що описувала події революційної боротьби початку ХХ ст., періоду 1917–1921 рр. чинило опір керівництво Кримського обкому ВКП (б), яке вважало більш виправданим створення єдиного спеціалізованого музею в Сімферополі. Відповідно, усі зібрані експонати було вирішено перевезти до столиці Кримської АСРР [191, л. 12–12 зв.].

У Сімферополі Л. Я. Вайнером вирішувалися питання оптимізації структури ЦМТ. Завдання полягало в приєднанні Природничо-історичного музею до вже існуючого. Проте, головною перешкодою цих намірів стала неможливість розміщення експозиції Природно-історичного музею в приміщенні ЦМТ на вулиці Долгоруківській, б. 35. Розглядалися варіанти клопотання про надання об'єднаному ЦМТ приміщення колишньої лікарні, проте, у разі неможливості об'єднати усі відділи під одним дахом передбачалося розділення ЦМТ по двох адресах – в одному приміщенні повинні були розміститися природно-історична колекція, у приміщенні на Долгоруківській – художній, археологічний і революційний відділи. Л. Я. Вайнер відзначав, що в структурі ЦМТ відсутнє розділення на відповідні відділи й пропонував запросити в майбутньому звіти про їх створення.

Інспекція музеїв Ялтинського району була присвячена посиленню політичного змісту їх експозицій. Так, у Лівадійському палаці було запропоновано переглянути конспекти лекцій і був визнаний необхідним інструктаж співробітників з боку КримОХОРІСу. Такі заходи були викликані

відсутністю в керівництві музеїв кваліфікованих працівників. Можливість відкриття відділів Революції була поставлена в пряму залежність від наявності хоча б дублетних експонатів, які повинні були поступити з Москви і Ленінграда. Інакше, за словами Л. Я. Вайнера, такі відділи могли бути представлені «дуже слабо». В Алупкінському історико-побутовому палаці-музеї було запропоновано переглянути експозицію й перемістити низку старовинних цінних гравюр з далеких коридорів на верхні поверхи, колекції пропонувалося поповнити зі зібрань Севастопольського Музею оборони і Ялтинського художнього музею. Також було запропоновано сконцентрувати в Алупці основні експонати епохи дворянського побуту ХІХ століття, для чого Л. Я. Вайнером було внесено пропозицію зв'язатися з державними органами Української РСР для передачі Крим речей роду Воронцових, вивезених до Одеси. Огляд Ялтинського художнього музею підтвердив рішення про його ліквідацію. Проте в цьому випадку супротивником розформування установи виступив Ялтинський міськвиконком. Як варіант збереження музею представник Музейного відділу Головнауки запропонував залишити в експозиції низку робіт власне кримських майстрів, зібрати разом ряд цінних гравюр, видалити усі особисті речі художників, як такі, що не мають музейної цінності, класифікувати фарфор, що знаходилося в музеї, окремі екземпляри якої направити до Центрального музейного фонду на обмін [191, л. 12 зв.–13 зв.]. Як бачимо, основні пропозиції Л. Я. Вайнера фактично були співзвучні прийнятим раніше рішенням Колегії Наркомосу Кримської АСРР і ІІІ Конференції кримських музейних працівників, що підтверджує не лише наявність постійної комунікації керівних і місцевих органів, але й дає можливість говорити про вибудовування єдиних принципів організації роботи музеїв у Криму.

Про завершення становлення музейної мережі до 1925 р. свідчать документи про закріплення штатних одиниць у кримських музеях. Так, ЦМТ визначався штат у 23 людини (входили посади директора, поєднаної з посадою завідувача художнім відділом, хранителів історико-культурного,

природно-історичного і революційного відділень, помічників хранителів етнологічної, економічної, зоологічної, геологічної, ботанічної секцій, препаратора, бібліотекаря, завідуючого музейним фондом, доглядача будівель, діловода-рахівника, наукового співробітника художнього відділення, вахтера, музейного служителя, нічних сторожів та кочегара). Далі розглядалися: Військово-історичний музей з пам'ятками часів Кримської війни в Севастополі – 17, Ялтинський науково-художній музей з трьома підрозділами в різних приміщеннях: художнім, східно-етнографічним, краєзнавчим (природно-історичним) отримував 15 штатних одиниць, Галерея І. К. Айвазовського і Феодосійський археологічний музей – 8, Євпаторійський археолого-етнографічний музей – 4, Пушкінський будиночок у Гурзуфі – 1 [174, л. 37–38 зв.]. Таким чином, загальна кількість працівників музейної мережі в Кримській АСРР, забезпечення роботи яких було покладене на бюджет автономії, складала 68 штатних одиниць. Це, у свою чергу узгоджується з рішеннями, що передували цьому, про скорочення кількості штатних одиниць і свідчить про закінчення чергової реорганізації в кримських музеях.

Розвиток зазначених вище тенденцій музейного будівництва в Кримській АСРР був продовжений на IV Конференції кримських музейних працівників. Вона відбулася в Керчі 12–13 вересня 1926 р. і проводилася відразу після закінчення Першої Всесоюзної конференції археологів СРСР, присвяченої столітньому ювілею Керченського музею старожитностей. Музейна конференція проходила на високому представницькому рівні – її Головою дав згоду бути і прибув з Москви керівник Головнауки Наркомосу РСФРР, видатний громадський і партійний діяч Федір Миколайович Петров (1876–1973). Склад делегатів конференції також демонстрував явне підвищення значення музейної роботи в регіоні. У її роботі взяли участь: від КримОХОРИСу – О. І. Полканов і Я. П. Бірзгал; від ЦМТ – професори П. І. Голландський, І. І. Пузанов, М. Л. Ернст; старший науковий співробітник А. Я. Ісхакова, бібліотекар Д. С. Спиридонов; від

Херсонеського історико-археологічного музею – професор К. Е. Гриневич і доглядач музею Н. З. Федоров; від Севастопольського військово-історичного музею – І. П. Івін, від Бахчисарайського палацу-музею – У. А. Боданинський; від Євпаторійського музею – П. Я. Чепуріна; від Алупкінського палацу-музею – С. Д. Ширяєв; від Ялтинського художнього музею – А. Г. Коренєв; від Ялтинського східного музею – Я. М. Якуб-Кемаль; від Феодосійського археологічного музею – М. С. Барсамов; від Картинної галереї І. К. Айвазовського – К. Ф. Богаєвський; від Керченського історико-археологічного музею – Ю. Ю. Марті та Х. Шибнєв; від Музею наочних посібників у Сімферополі – С. І. Забнін. Археологічну секцію Академічної ради Наркомосу Кримської АСРР представляли професор А. І. Маркевич і О.-Н. А. Акчокракли, міську владу Керчі – Е. І. Мезер. Згідно з протоколом конференції її головою одногolosно був обраний Ф. М. Петров, а секретарями – У. А. Боданинський, С. Д. Ширяєв і М. Л. Ернст [213, л. 1].

До порядку денного конференції були внесені доповіді з місць, які повинні були озвучити прибулі завідувачі музеїв, а також ряд авторських теоретичних і методичних доповідей. Згідно з порядком, першим питанням заслуховували повідомлення директорів музеїв – М. С. Барсамова, У. А. Боданинського, К. Е. Гриневича, І. П. Івіна, А. Г. Коренєва, Ю. Ю. Марті, О. І. Полканова, П. Я. Чепуріної, С. Д. Ширяєва, Я. М. Якуб-Кемалья. Зважаючи на їх інформаційний характер, Конференція ухвалила прийняти їх до відома [213, л. 1 зв.].

Найбільш значним і резонансним для роботи конференції, а враховуючи наслідки – і для усієї кримської музейної справи в досліджуваний період стала доповідь, презентована заступником завідувача КримОХОРИСом Яном Петровичем Бірзгалом (1898–1968) на вечірньому засіданні 12 вересня «Про музейну мережу в Криму, встановлення типів музеїв і розмежування сфери науково-дослідної діяльності Кримських музеїв».

У першій частині свого виступу Я. П. Бірзгал запропонував свою періодизацію розвитку сучасної йому музейної справи в регіоні. Так, період 1921–1924 рр. був названий ним «збиральним»: проводилася велика робота з обліку й концентрації конфіскованих художніх і наукових цінностей і формування на їх основі районних музеїв, виставок, нових відділів уже функціонуючих музеїв. Другий період – «наукового планування зібраних колекцій» почався, на думку доповідача, після проведення III Кримської конференції музейних працівників у вересні 1924 р., на якій були ліквідовані ряд музеїв, що «виникли випадково і не мають можливостей для існування». У зв'язку з цими рішеннями, у Кримській АСРР була створена «мінімальна мережа музеїв», до якої входили: в Алупці – Алупкінський палац-музей; у Бахчисараї – Палац-музей тюрко-татарської культури і Меморіальний музей І. Гаспринського; в Євпаторії – Археолого-етнографічний музей; у Керчі – Керченський історико-археологічний музей; у Севастополі – Військово-історичний музей, Херсонеський історико-археологічний музей; у Сімферополі – ЦМТ; у Феодосії – Феодосійський археологічний музей, Картинна галерея І. К. Айвазовського; в Ялті – Ялтинський науково-художній музей, що складається з трьох відділів: природно-історичного, художнього, східного. На думку Я. П. Бірзгала, ця мережа музеїв, створена під керівництвом, а фактично – безпосередньо рішеннями, ініційованими КРИМОХОРИСом «суворо відповідає науково-дослідним і культурно-освітнім чинникам кримської дійсності», а тому мала бути збережена, а будь-які скорочення в ній – неприпустимі [213, л. 2].

У той же час, на думку доповідача, до моменту проведення чергової конференції, перед музейним товариством Криму постало актуальне питання щодо визначення й уточнення типології кожної з установ, що існували на той момент. У зв'язку з цим, Я. П. Бірзгал представив своє бачення подальшої реорганізації музейної справи в Криму. Так, ЦМТ у новій музейній системі відводилася роль змішаного музею, який мав два великі напрями роботи: культурно-історичний і природно-історичний. Стосовно першого

спрямування встановлювалися наступні структурні підрозділи:

1. Археологічний відділ (з підвідділами: доісторичної культури Криму, скіфо-сарматської культури, греко-римських колоній, культури кримського Середньовіччя, старовини татарського періоду в Криму);
2. Етнографічний відділ (з підвідділами вивчення побуту й культури татар, болгар, кримських циганів, німців, караїмів і кримчаків);
3. Художній відділ (з підвідділами: російського живопису XV–XX ст., фарфору й фаянсу російського й зарубіжного походження);
4. Відділ революційного руху в Криму;
5. Бібліотека (що складається з двох відділів: «Таврика» й загального – з мистецтва, археології та етнографії).

У свою чергу природно-історичний напрям ЦМТ повинен був мати такі підрозділи:

1. неорганічної природи (з підвідділами: загальної геології, корисних копалин, ґрунтовий, географії Криму, метеорології та меліорації);
2. Рослинного світу (підвідділи: загальна ботаніка, рільництва, лісівництва, садівництва, виноградарства й тютюництва);
3. Тваринного світу (підвідділи: загальної зоології, рибальства, мисливського промислу, тваринництва, бджільництва й шовківництва) [213, л. 2 зв.].

Основні завдання науково-дослідної роботи ЦМТ Я. П. Бірзгал сформулював комплексно. Стосовно археології це мають бути комплексні лекції з вивчення минулого регіону по залишках матеріальної культури від доісторичної епохи до періоду Середньовіччя (готські й візантійські пам'ятники), також до Археологічного відділу ЦМТ в якості нагляду мали бути передані у ведення всі пам'ятники історії Сімферопольського, Джанкойського, Карасубазарського й Алуштинського районів. Етнографічні дослідження ЦМТ планувалося направити до русла вивчення культури й звичаїв болгар, циган, німців і кримчаків. Відповідно до запропонованої структури, зайвими, такими, що «не відповідають плану будівництва» були визнані в ЦМТ картини й скульптури західноєвропейських майстрів різних епох. Їх пропонувалося передати Ялтинському художньому музею [213, л. 3].

Не менш сміливі ініціативи Я. П. Бірзгал висунув і щодо інших музейних установ Криму. У Музеї тюрко-татарської культури в Бахчисараї було запропоновано в приміщеннях колишнього Ханського палацу, що не підлягали реставрації, влаштувати виставку зразків кримськотатарської архітектури XV–XVIII ст. Також висувалася ідея створення окремого Музею кримськотатарської культури, який повинен був об'єднати в собі відділи художньо-кустарної промисловості, етнографії, археології та бібліотеку татарської писемності. Будинок-музей І. Гаспринського пропонувалося зробити філією Палацу-музею. У його ж ведення переходили археологічні й архітектурні пам'ятники Бахчисараю і Бахчисарайського району (включаючи «печерні міста» гірської частини Південно-західного Криму). Наукові лекції Палацу-музею повинні були охоплювати увесь масив вивчення кримськотатарської культури та історії. Експонати музею, що мали позакримське походження (персидські, кавказькі, малоазійські та інші музейні пам'ятники), унаслідок невідповідності науковому напрямку музею, передавалися ялтинському Східному музею.

Керівники КримОХОРИСу змусили відмовитися від реорганізації Музею Севастопольської оборони 1854–1855 рр. у Військово-історичний музей широкого профілю. Я. П. Бірзгал пояснював це неможливістю зібрати достатню кількість необхідних матеріалів й експонатів і відсутністю в музею необхідних виставкових приміщень. Цим чиновник фактично дезавував рішення III Кримської конференції музейних працівників про реорганізацію цієї установи. У ведення Музею Севастопольської оборони для нагляду передавалися пам'ятники Історичного бульвару, Малахова кургану, братського кладовища воїнів російської армії. При цьому знову була озвучена ідея створення комісії з перегляду пам'яток Севастопольської оборони 1854–1855 рр. для виявлення тих, які не становили «історико-художнього інтересу» й підлягали списанню [213, л. 3–3 зв.].

Стосовно роботи Херсонського історико-археологічного музею відзначалося, що він повинен зберегти свій профіль й організувати роботу по

трьох відділах: грецькому, римському й візантійському періодів відповідно. Я. П. Бірзгал указував і на недоцільність того, що розпиляло колекції установи, у зв'язку з чим, ідея відкриття філії Херсонеського музею в Севастополі була піддана критиці. Під нагляд дирекції Херсонеського музею потрапляли археологічні пам'ятники Севастопольського і Євпаторійського районів, як пов'язані з культурою давнього Херсонеса. Конференція музейних працівників була змушена прийняти рішення й про ліквідацію Севастопольської картинної галереї. Влада міста остаточно відмовилася надати установі приміщення, а також – узяти музей на свій фінансовий баланс. У зв'язку з цим, експонати повинні були зайняти місце у фондах Ялтинського художнього музею та художнього відділу ЦМТ [213, л. 4].

Критиці була піддана діяльність дирекції Алупкінського історико-побутового палацу-музею. Указуючи на те, що пам'ятник архітектури й історії є унікальним за своїм походженням зразком російського поміщицького дворянського побуту 20–30-х рр. XIX ст., Я. П. Бірзгал наполягав на тому, що музей повинен зберегти свою побутову спрямованість. Спроби надати експозиції самостійне історико-художнє значення, мали бути «категорично знехтувані», як такі, що порушують стрункність музейної мережі в Криму. Були запропоновані й нові структурні одиниці: у приміщеннях, що не становили художньої цінності, доповідач запропонував розмістити виставки з історії розвитку садибної культури в Криму і кримського пейзажу в його історичному розвитку [213, л. 4 зв.].

Синкретичний характер повинен був носити в новій музейній мережі Східний музей в Ялті. Основним його завданням визначалося вивчення етнографії та художньо-кустарної промисловості південнобережних кримських татар. У той же час велика увага в експозиції мала бути приділена зразкам художньої промисловості й мистецтва країн Сходу. Саме так і пропонувалося підрозділити структуру установи.

Ялтинський краєзнавчий музей, з міркувань Я. П. Бірзгала, повинен був зосередити свою увагу на вивченні природознавства Південного берега й

гірського району Криму з ухилом у вивчення економіки й продуктивних сил мікрорегіону. У зв'язку з цим, ліквідації підлягав археологічний відділ музею, а його експонати повинні були передаватися до ЦМТ. Експозиція, що залишилася, повинна була копіювати структуру природно-історичного відділення ЦМТ: відділи неорганічної природи, рослинного й тваринного світу.

Ялтинський художній музей визнавався Я. П. Бірзгалом спеціалізованим художнім музеєм з історико-культурним напрямом. Його структура повинна була містити відділи західноєвропейського та російського живопису, а також відділ гравюр. Наукові дослідження в музеї пропонувалося обмежити описом експонатів музею. Зважаючи на нечисленність експонатів пропонувалося ліквідувати відділ скла й фарфору, а колекцію перенести до ЦМТ [213, л. 5–5 зв.].

У Феодосії Я. П. Бірзгал запропонував об'єднати в єдину установу Археологічний музей і Картинну галерею І. К. Айвазовського. Структура Археологічного відділу припускала вивчення всіх культур регіону в хронологічному порядку. Галерея І. К. Айвазовського повинна була зберегти свій статус і структуру, у той же час, Я. П. Бірзгал висунув ідею паралельного створення галереї робіт К. Ф. Богаєвського. Наукову роботу в музеї Феодосії передбачалося зосередити навколо питань історії генуезької та вірменської культур у середньовічному Криму. Під нагляд установи передавалися пам'ятники Феодосії, Старокримського й Судакського районів.

Я. П. Бірзгал виступив проти розширення експозиційної активності Керченського історико-археологічного музею. На думку чиновника, виняткова цінність профільних колекцій не повинна була страждати від появи в музеї відділів етнографії, природознавства, сучасної економіки та виробничих сил району. У зв'язку з цим, пропонувалося виділити краєзнавчий відділ із загальної структури музею. У самій же профільній установі пропонувалося залишити хронологічний принцип формування експозиції: від епохи скіфо-сарматської культури до періоду завоювання

Криму Російською імперією. Нагляду музею підлягали всі пам'ятники міста й Керченського району. Більше того, на розвиток своїх пропозицій, Я. П. Бірзгал висунув ідею наукового нагляду Керченського музею за пам'ятками Таманського археологічного району й обґрунтував це спільністю давніх культур обох берегів Керченської протоки [213, л. 5 зв.–6].

Структура Євпаторійського археолого-етнографічного музею повинна була містити в собі два відділи: етнографія караїмів й етнографія татар-ногайців. Також пропонувалося розміщення при музеї караїмської національної бібліотеки «Карай-бітіклігі» і створення відділу «старої Євпаторії». Щодо інших експонатів музею Я. П. Бірзгал був категоричний – вони мали бути передані до інших музейних установ. Так, археологічні колекції давньої Керкінітиди – Херсонському історико-археологічному музею, речі східного походження – Ялтинському Східному музею, картини – художньому відділу ЦМТ і Ялтинському художньому музею. Ґрунтуючись на аргументі, що половину будівлі Євпаторійського музею займає особиста бібліотека А. Ю. Мічрі, яка не мала профільного значення для музею, Я. П. Бірзгал також запропонував її вилучити, не вказавши при цьому, куди на зберігання повинні будуть відправитися її фонди. Музей повинен був здійснювати нагляд над пам'ятками міста й району, його наукова робота повинна була зводитися до вивчення культури та побуту татар-ногайців і культури караїмів у комплексному контексті [213, л. 6 зв.].

Положення доповіді Я. П. Бірзгала викликали широку дискусію серед делегатів Конференції. Так, П. І. Голландський відзначив, що КримОХОРИС міг би заздалегідь обговорити зміст доповіді з науковим персоналом музеїв. Ф. М. Петров поставив питання про статус доповіді: чи є воно самостійною працею й ініціативою Я. П. Бірзгала або це офіційна позиція КримОХОРИСу? Голова спеціалізованого органу О. І. Полканов відзначив, що положення доповіді пов'язані з пропозиціями, адресованими КримОХОРИСу з боку Музейного відділу Головнауки обговорити на конференції питання про музейну мережу. Така відповідь може вважатися підтвердженням того, що

озвучені Я. П. Бірзгалом тези і представляли офіційну позицію КримОХОРИСу. С. Д. Ширяєв пропонував обговорити доповідь окремо, у дебатах була висловлена ідея про обговорення викладених пропозицій у спеціальній комісії. Вказувалося і те, що тези доповіді не були представлені делегатам заздалегідь [213, л. 7]. У результаті, Конференція прийняла рішення створити спеціальну комісію з музейних працівників за визначенням типів музеїв, скликати яку уповноважили завідувача КримОХОРИСом О. І. Полканова.

У цілому варто зазначити, що пропозиції, озвучені Я. П. Бірзгалом, сприяли значній структуризації та впорядкуванню роботи музейної мережі Кримської АСРР, її чіткої профілізації та спеціалізації, що повинно було спричинити підвищення якості наукових досліджень та експозиційної роботи. Крім того, ці постулати відповідали установкам керівництва Головного музею Наркомосу РСФРР. Проте була в доповіді Я. П. Бірзгала й особиста зацікавленість у посиленні контролю КримОХОРИСу над музейною мережею Кримської АСРР. Протокол Конференції дає можливість зробити висновок, що зміни, озвучені чиновником, торкалися, передусім, тих музеїв, експозиції яких найменше піддалися марксистській ідеологічній обробці – Алупкінського історико-побутового палацу-музею, Євпаторійського археолого-етнографічного музею. Очевидно, ці претензії були продиктовані не лише управлінським прагненням Я. П. Бірзгала здійснити зміни швидше. Події, що розгорнулися в 1927–1928 рр. за ініціативою Я. П. Бірзгала навколо керівника музею в Євпаторію (П. Я. Чепуріної), а також його призначення в грудні 1927 р. на посаду завідувача Алупкінським палацом-музеєм дають можливість зробити висновок про наявність особистого конфлікту між керівниками КримОХОРИСу й частиною директорів музейних установ регіону. Показовим є той факт, що в дискусії за доповіддю показово не взяли участі представники ЦМТ. Очевидно, саме головний музей Кримської АСРР у Сімферополі був найбільш зацікавлений у здійсненні озвученого плану реорганізації, адже саме його фонди більше за інших поповнювалися

внаслідок її проведення, дослідницькі й координаційні функції не обмежувалися, а навпаки – значно розширювалися.

У ході роботи конференції також була заслухана доповідь К. Е. Гриневича «Питання експозиції археологічних колекцій у кримських умовах» [213, л. 7–8 зв.], основним змістом якої була презентація постулатів організації так званої марксистської експозиції в Херсонському музеї. С. Д. Ширяєв познайомив делегатів з підсумками роботи з вироблення методів експозиції в історико-художніх і побутових музеях [213, л. 8 зв.–9], а І. І. Пузанов – з організацією експозиції в природно-історичних музеях [213, л. 9–9 зв.]. У ході дискусії із зачитаних доповідей начальник Головнауки Наркомосу РСФРР Ф. М. Петров відзначив, що становище кримських музеїв є неоднозначним. Указуючи на діяльність установ, директори яких виступали з доповідями за методикою створення експозицій, Ф. М. Петров звернув увагу на те, що за існуючих умов у Сімферопольському природничо-історичному музеї, «колекції там гинуть». Стосовно Алупкінського палацу-музею голова конференції зробив висновок про недостатність критичного ставлення до експозиції й відзначив при цьому, що цей недолік характерний для всіх садибних музеїв СРСР. Як вихід, було запропоновано посилити в експозиції сюжети, пов'язані з історією класової боротьби (хоча тут же було сказано про недостатність подібних матеріалів), або обмежитися внесенням критичних елементів до експозиції класової культури [213, л. 10]. У цілому доповіді, присвячені методам експозиції археологічних, художніх та історико-побутових, природно-історичних музеїв були оцінені Конференцією як своєчасні. У резолюції з цього питання відзначалося, що основним методом в археологічних і художніх музеях має бути історико-художній, в історико-побутових експозиція повинна будуватися на принципах побутових ансамблів з урахуванням їх історико-економічної бази, яка також повинна була відбиватися в експозиції, природно-історичні музеї повинні були організовувати експозицію за краєзнавчим принципом [213, л. 18 зв.–19].

Інші виступи на конференції носили прикладний характер. Так, К. Е. Гриневич виступив з доповіддю «План археологічних розкопок в Криму» [213, л. 11 зв.–12]. У ході її обговорення Ф. М. Петров поставив під сумнів необхідність узгодження питань про археологічні розкопки в КримОХОРИСі і запропонував розглянути можливість прямих контактів дослідників та установ з Головнаукою в цих питаннях. І. І. Пузанов ознайомив делегатів з доповіддю «Вивчення виробничих сил і підняття народного господарства в Криму» [213, л. 12 зв.–13 зв.], а С. Д. Ширяєв виступив на тему «Музейно-освітня робота та її методи» [213, л. 13 зв.–16 зв.].

На вечірньому засіданні 13 вересня учасники конференції розглянули низку поточних організаційних запитань, що торкалися діяльності конкретних музеїв. Виступили: М. С. Барсамов, К. Е. Гриневич, Ю. Ю. Марті, О. І. Полканов, П. Я. Чепуріна, С. Д. Ширяєв. Розгляд двох важливих питань – «Про необхідність існування КримОХОРИСу» й доповідь О. І. Полканова про діяльність КримОХОРИСу і про виконання постанов III Кримської конференції музейних працівників був здійснений у кінці засідання. Резолюція Конференції з цих питань коротка. Так, щодо існування КримОХОРИСу, делегати висловилися однозначно проти підпорядкування музеїв регіону управлінню Політосвіти Наркомосу Кримської АСРР й акцентували на необхідності збереження в Криму спеціального органу в справах музеїв і охорони пам'яток старожитностей, штат якого мав бути посилений архітектором-археологом [213, л. 18]. Презентуючи діяльність КримОХОРИСу, О. І. Полканов відзначив, що у зв'язку з перевтомою та важкими умовами роботи він має намір з жовтня 1926 р. залишити піст завідувача КримОХОРИСу й уповноваженого Музейного відділу Головнауки по Кримській АСРР. У резолюції конференції була дана наступна оцінка діяльності видатного організатора музейної справи: «була виконана велика робота з охорони пам'яток Криму, організації науково-дослідної діяльності і зміцненню матеріальної бази музеїв», унаслідок чого конференція ухвалила

дякувати О. І. Полканову за його роботу на відповідальних керівних постах. Стосовно ж діяльності КримОХОРОІСу й перспектив його роботи, конференція зафіксувала необхідність розширення мережі краєзнавчих музеїв, яке мало бути закріплене в п'ятирічному перспективному плані КримОХОРОІСу. Також відзначалося, що концентрація спецкоштів (плата за вхід та екскурсії) у розпорядженні музеїв є вимушеним, але необхідним заходом, внаслідок недостатності фінансування з боку органів влади Кримською АСРР. Крім того, конференцією висувалася ідея створення спеціального фонду при уповноваженому Музейного відділу Головнауки в Криму, де могли б концентруватися кошти від музеїв, що мають велику прибуток від своєї діяльності. Витрати цього спецфонду повинні були спрямовуватися на підтримку невеликих або фінансово неспроможних музеїв. Також була висунена ідея про філіалізацію окремих кримських музеїв стосовно фінансової діяльності [213, л. 20–20 зв.].

Таким чином, IV Кримська конференція музейних працівників, стала головною подією в розвитку музейної справи в Кримській АСРР у 20-ті рр. ХХ ст. Делегатами конференції були проаналізовані досягнення першого етапу функціонування нової державної музейної мережі в регіоні, визначені параметри й пріоритети її роботи, запропонований проект організації роботи галузі на перспективу. Можна стверджувати, що конференція стала своєрідним підсумком роботи КримОХОРОІСу, як спеціалізованого та повноважного державного органу з керівництва музейною справою. Висунені учасниками форуму пропозиції мали своє практичне відображення в подальшій роботі кримських музеїв.

Побоювання, пов'язані з подальшим функціонуванням КримОХОРОІСу, висловлені в ході IV Кримської конференції музейних працівників, підтвердилися незабаром. 2 квітня 1927 р. унаслідок економії бюджетних коштів рішенням колегії Наркомосу Кримської АСРР спеціальний орган був ліквідований, а повноваження керівника музейної мережі регіону були передані інспекторові в справах музеїв при Відділі політичної просвіти

Наркомосу Кримською АСРР, уповноваженим Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФСР по регіону ставав безпосередньо Нарком просвіти автономії [142, с. 96]. З одного боку, було здійснено підпорядкування музеїв органам Політпросвіти, неприпустимість чого була озвучена в рішеннях конференції. З іншого – документи дають можливість констатувати, що основні положення, висунені в доповіді Я. П. Бірзгала були втілені в життя. Очевидно, це пов'язано з тим, що після ліквідації КримОХОРОІСу саме Я. П. Бірзгал обійняв посаду інспектора у справах музеїв, чим фактично зберіг той же обсяг повноважень, що і знаходячись на роботі в КримОХОРОІСі.

21 червня 1927 р. на засіданні РНК Кримської АСРР було розглянуто питання про мережу музеїв Наркомосу, доповідачем якого був нарком просвіти автономії У. В. Балич. Було вирішено затвердити мережу музеїв, що полягають у безпосередньому веденні НКО Кримської АСРР і знаходилися на фінансуванні бюджету республіки в 1927–1928 рр. До переліку входили наступні установи: Військово-історичний музей з Панорамою оборони в Севастополі, Картинна галерея в Севастополі, Етнографічний музей в Євпаторії, Феодосійський археологічний музей, Картинна галерея І. К. Айвазовського, Ялтинський науково-художній музей з філіями – східною й природничо-історичною. Як видно з тексту документа, проблему існування Картинної галереї в Севастополі влада Кримської АСРР розв'язала шляхом підпорядкування її Наркомосу Кримської АСРР. У зв'язку з цим, можна констатувати, що рішення IV Кримської конференції музейних працівників було скоректоване. Також у документах РНК Кримської АСРР є спеціальне роз'яснення щодо пріоритетів фінансування з боку республіканської влади: так, для того, щоб забезпечити функціонування картинної галереї в Севастополі (якій міською владою було надане відповідне приміщення) був виключений зі списку Музей О. С. Пушкіна в Гурзуфі, який пропонувалося ліквідувати, а приміщення музею передати Південнокримському курортному управлінню під організацію здравниці,

художні експонати – направити для експозиції до галереї в Севастополі. Другою складовою створюваної галереї повинні були стати експонати художнього відділу Ялтинського науково-художнього музею, також розформованого [214, л. 8 зв., 98–101]. Інші музеї регіону знаходилися на самоокуповуванні від своєї екскурсійної діяльності. У цілому мережа музеїв різного підпорядкування в Кримській АСРР у 1927 р. виглядала таким чином: ЦМТ (м. Сімферополь), Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї (з філіями в Мангуп-Кале й Чуфут-Кале), Державний Алупкінський історико-побутовий палац-музей, Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Севастопольський музей краєзнавства, Феодосійський краєзнавчий музей, Ялтинський східний музей, Херсонеський історико-археологічний музей, Керченський історико-археологічний музей [1, с. 71–72].

Система управління музейними установами Кримської АСРР у кінці 20-х рр. ХХ ст. помітно спрощувалася. Так, у 1927–1928 рр. посаду інспектора у справах музеїв обіймав Я. П. Бірзгал, з 1928 до 1929 р. – В. Г. Опалов, у 1929 р. посада уповноваженого Музейного відділу Головнауки по Кримській АСРР була ліквідована, а інспектор у справах музеїв став підкорятися безпосередньо народному комісарові освіти автономії, з 1930 р. – посада інспектора була введена до складу науково-методичного сектора НКО Кримської АСРР. У 1929–1931 рр. інспектором був директор ЦМТ Леонід Миколайович Невський [142, с. 97]. У цей же час відбулися V–VII Кримські конференції музейних працівників. О. І. Полканов називав наступні пріоритети їх роботи: загальною цільовою установкою роботи музеїв проголошувалася участь у соціалістичному змаганні незалежно від характеру й спеціалізації музеїв, зверталася увага на широкий розвиток культурно-освітньої роботи, як у самих музеях, так і поза їх стінами, особлива увага музейних працівників повинна була приділятися вивченню робочого побуту, національних культур та історії революційного

руху, передбачалася активна участь музеїв у здійсненні антирелігійної пропаганди [142, с. 107–108].

Ці перетворення були прямим наслідком зміни загальної державної політики в галузі культури та її ролі в становленні соціалістичної держави. Також варто відзначити, що жорстка прив'язка роботи культурно-освітніх установ до потреб соціалістичного будівництва в СРСР й обслуговування ідеологічних парадигм вищого партійного й державного керівництва було продиктоване зміною внутрішньополітичної обстановки в СРСР на межі 20-х–30-х рр. XX ст., початком періоду утисків і репресій представників наукової, творчої, трудової інтелігенції в середовищі якої музейні працівники відігравали помітну роль.

На початку 30-х рр. XX ст. сталися істотні зміни в культурно-просвітницькій і науково-дослідній діяльності кримських музеїв. Наслідування ідеологічних установок найвищих партійних органів ставало головним критерієм правильності й ефективності роботи тієї або іншої установи. До 1930 р. в Кримській АСРР функціонували: Центральний краєзнавчий музей Кримської АСРР (правонаступник ЦМТ), Державні Керченський і Херсонеський історико-археологічні музеї, Алупкінський історико-побутовий палац-музей і Бахчисарайський палац-музей тюрко-татарської культури, Військово-історичний музей і Панорама оборони Севастополя 1854–1855 рр., Севастопольська картинна галерея, що входили з серпня 1928 р. до Севастопольського музейного об'єднання, краєзнавчий музей Феодосії, що складався з історико-археологічного музею й галереї І. К. Айвазовського, Ялтинський краєзнавчий музей, Ялтинський східний музей, Будинок-музей А. П. Чехова в Ялті (був підзвітний Державній бібліотеці СРСР імені В. І. Леніна в Москві), Євпаторійський краєзнавчий музей, Генуезька фортеця в Судаку (знаходилася у веденні Державного Історичного музею в Москві), Сільськогосподарський музей при Центральному будинку селян (підпорядкувалася ЦВК Кримської АСРР). Основна маса музеїв знаходилися у веденні Наркомосу Кримською АСРР,

керувати роботою мережі продовжував інспектор у справах музеїв. До сфери відповідальності чиновника входило: облік музейної мережі, розгляд і затвердження річних планів і звітів музеїв, скликання методичних нарад з обговорення музейних експозицій, перевірка стану обліку й зберігання музейних фондів, організація підготовки і перепідготовки музейних кадрів [215, л. 1]. Ця система управління музейними установами здійснювалася в першій половині 30-х рр. ХХ ст.

Підсумковим звітом про роботу кримської музейної мережі за перші десять років Радянської влади можна вважати «рапорт», спрямований «від імені усіх музейно-наукових працівників Кримської республіки» Першому Всеросійському з'їзду музейних працівників, що проходив у Москві 1–5 грудня 1930 р. На цьому форумі Кримську АСРР представляли О. І. Полканов, М. Л. Ернст і У. А. Боданинський [37, с. 240–243]. Зміст «рапорту» як ніколи точно передає основні тенденції, характерні для музейної роботи в ті роки. Так, у документі перераховуються основні досягнення, що стали результатом десятирічної роботи: музейна мережа в порівнянні з дорадянським періодом виросла майже в 2 рази, планом було передбачено створення ще п'яти краєзнавчих музеїв; кількість музейних експонатів збільшилася більш ніж у 3 рази; кожен музей мав свій п'ятирічний план і цільову установку, яка базувалася на вивченні «на основі діалектичного матеріалізму природи, економіки й культури Криму» в цілях всемірного сприяння «поліпшенню кримського народного господарства на шляхах соціалістичного будівництва». Відзначалися й активізація масової роботи кримських музеїв, які зуміли налагодити співпрацю не лише з науковими, радянськими й шкільними організаціями, але й залучити до своєї роботи шари робітників і колгоспників, передусім, експозиціями, що знайомили останніх з особливостями організації виробництва. Підкреслювалася участь музеїв регіону в усіх «поточних господарських і суспільно-політичних кампаніях», перебудова експозицій згідно з марксистськими принципами і методологією, підкреслювалася «боротьба з

аполітичністю й формалізмом», зверталася увага на те, що в усіх музеях, окрім одного, посаду завідувача або його заступника обіймали члени ВКП (б). Характерною рисою часу прозвучав у «рапорті» заклик до Радянського уряду «до усіх контрреволюційних шкідників застосовувати вищу міру покарання», позицію в цьому питанні співробітники музеїв Криму пропонували також висловити й усім делегатам Музейного з'їзду. Завершувався звітний документ закликом про готовність музейних працівників республіки «всю свою силу і енергію віддати на справу соціалістичного будівництва, перетворивши старі повільні темпи на нові, ударні» [296, л. 13–13 зв.].

Тези представників Кримської АСРР на Першому музейному з'їзді були витримані в загальному тоні, що панував на цьому ідеологізованому заході. О. І. Полканов у своїй доповіді пріоритетними напрямками визначив необхідність зміцнення ролі наукових установ як «форпостів і опорних баз у лінії настання, що розгортається по культурному фронту». Основні завдання музейного будівництва в Криму в зв'язку з цим мали бути пов'язані з черговими завданнями соціалістичного будівництва в регіоні, а останні, у свою чергу, визначалися рішеннями XVI з'їзду ВКП (б) – перетворити аграрно-промислову економіку Криму на промислово-аграрну, основний упор направляючи на розвиток важкої індустрії. Кримські музеї в цьому контексті розділялися О. І. Полкановим на красзнавчі, безпосередньо націлені на рішення цих завдань, і спеціальні – що виконують їх у розрізі культурно-освітньої роботи. Уся науково-дослідна робота музеїв згідно з новим реаліям мала бути замкнена на вивченні тих чи інших аспектів регіону, пов'язаних з можливістю розвитку важкої індустрії та супутніх цьому соціальних, класових і побутових процесів (як приклад О. І. Полканов навів можливість вивчення економічних підсумків «знищення куркульства як класу»). Наполягав О. І. Полканов і на пригніченні будь-якої ініціативи і виявленні дослідницької цікавості співробітників музеїв: у тезах доповіді він чітко зафіксував, що при визначенні тих чи інших напрямів дослідницької

роботи головним критерієм повинні стає «чергові практичні господарські завдання . Району», адже, на його думку, тільки при такому підході музеї братимуть активну участь у соціалістичному будівництві. Особливими формами культурно-освітньої роботи музеїв О. І. Полканов називав якомога можна активнішу співпрацю з усіма органами Радянської влади, залучення музейних працівників до соцзмагань, у тому числі – внутрішніх, між музеями, а також зв'язок роботи з установами освіти, ТСОАВІАХІМу, Червоної Армії та Флоту [175, л. 30–33].

У свою чергу, тези доповіді ще одного делегата від Кримської АСРР – М. Л. Ернста – містили більше конкретики й розкривали насувні проблеми охорони культурної спадщини Криму. Учений визначив суть своєї доповіді «Охорона пам'яток старовини й мистецтва в Криму» узагальнюючим підзаголовком – «Підсумки й завдання». Автор констатував, що стан справ у сфері пам'яткоохоронної роботи за перше десятиліття Радянської влади в Криму можна назвати «порівняно задовільним». М. Л. Ернст відзначав, що за звітний період здійснена організація охорони головних місць зосередження пам'яток в Криму і перерахував ці об'єкти (Бахчисарай, Керч, Мангуп, Старий Крим, Судак, Феодосія, Чуфут-Кале, Херсонес). При цьому, «неблагополучними» у цьому контексті були названі: Арабат, Балаклава, Інкерман, Карасубазар, Перекоп, Тепе-Кермен і Ескі-Кермен. Однозначно незадовільною професійний дослідник-археолог назвав ситуацію з охороною пам'яток старовини, розташованих на всій території Криму (до цієї категорії належали залишки давніх городищ, укріплень, могильники, кургани, древні церкви і мечеті). Відзначалася відсутність повноцінного обліку й навіть відсутність складеного списку цих об'єктів. Указував М. Л. Ернст і на організаційні перешкоди в роботі з охорони культурної спадщини в регіоні. Вони виражалися в скасуванні посади архітектора при Наркомосі Кримською АСРР, відсутності фінансування для здійснення ремонту пам'яток, ініціативу з переведення охорони пам'яток до компетенції місцевих музеїв учений прямо назвав «фікцією».

В якості пропозицій з нормалізації ситуації М. Л. Ернст визначив ряд конкретних заходів. Зокрема, пропонувалося: увести посаду роз'їзного інструктора з охорони пам'яток із зарахуванням його до кошторису Наркомосу Кримської АСРР; щорічне фінансування ремонтів і відряджень інструктора; закріплення й гарантоване збереження штатних одиниць сторожів на всіх пам'ятниках; публікація на державному рівні списку місць та об'єктів, що підлягають охороні; проведення в 1931 р. масовій кампанії з обліку пам'яток силами музеїв; забезпечення музеїв засобами на охорону пам'яток, постійна їх інспекція; освітня робота серед місцевого населення стосовно значення пам'яток старовини; упорядкування діяльності щодо розкопок, заборона на вивезення предметів старовини з території Кримської АСРР [175, л. 27–29]. Ці пропозиції, враховуючи їх критичний характер, очевидно, не знайшли втілення, у першій половині 30-х рр. ХХ ст. у справі охорони пам'яток у Криму, як і в розвитку музейної справи, спостерігався застій і переважання тенденцій згортання традиційної науково-дослідної діяльності в догоду виконання чергових установок партійно-державного апарату.

Чергова реорганізація системи управління культурно-освітніми установами Кримської АСРР була здійснена в 1936 р. Відповідно до постанови бюро Кримського обкому ВКП (б) від 13 березня 1936 р. в структурі РНК Кримської АСРР було утворено Управління у справах мистецтв, у підпорядкування якому НКО Кримської АСРР передав палаци-музеї та картинні галереї [216, л. 276]. З метою координації науково-дослідної роботи музеїв постановою президії ЦВК Кримської АСРР від 14 травня 1936 р. була організована Науково-методична рада НКО Кримської АСРР з питань музейного будівництва, до якої увійшли представники партійних і громадських організацій, співробітники НКО і керівників найбільших кримських музеїв [217, л. 100]. Проте, у перші три роки своєї діяльності, ця структура не виявила ніякої активної діяльності.

Народний комісаріат просвіти Кримської АСРР фактично усунувся від координації роботи місцевих музеїв, цілком переклав її на Центральний краєзнавчий музей Кримської АСРР, за що піддався різкій критиці в наказі Наркомосу РСФРР від 4 січня 1938 р., де вказувалася низка серйозних упущень у музейній справі Криму [218, л. 18]. Діяльність Науково-методичної ради з питань музейного будівництва дещо активізувалася в 1939 р., коли її очолив безпосередньо нарком освіти Кримської АСРР Г. С. Поляковська. До складу ради були кооптовані: заступник наркому освіти Кримської АСРР Д. А. Акімов (на якого покладалися обов'язки голови ради у відсутність наркома), професор Кримського педінституту М. О. Кожин, директори: Центрального краєзнавчого музею Кримської АСРР С. М. Чукін (упродовж 1938–1939 рр. очолював Науково-методичну раду), Севастопольського музейного об'єднання Д. М. Анкудінов, Центрального антирелігійного музею Кримської АСРР П. І. Тихоміров, Керченського історико-археологічного музею імені О. С. Пушкіна Ю. Ю. Марті, Феодосійського краєзнавчого музею А. І. Даниленко, заступник директора Херсонського історико-археологічного музею В. П. Лісін, вченим секретарем ради став інспектор Наркомосу Кримської АСРР з музейно-краєзнавчої роботи А. Февзі. При раді було утворено п'ять секцій: антирелігійна (очолив П. І. Тихоміров), соціалістичного будівництва (С. М. Чукін), політико-освітня (Воклашова), історична (А. І. Даниленко), шкільна (Шиндель) [225, л. 17–17 зв.]. На засіданнях ради розглядалися актуальні питання діяльності музеїв у сфері дослідження, збереження й популяризації культурної спадщини минулого. Була прийнята низка рішень, що припускали створення фонду розкопок для проведення охоронних заходів на архітектурно-археологічних об'єктах, були заслухані звіти керівників археологічних експедицій, затверджений список пам'яток Кримської АСРР, узгоджено видання популярних брошур про найцінніші пам'ятники з метою пропаганди їх охорони серед місцевого населення.

Істотну роль у визначенні основних напрямів діяльності музеїв грали всекримські музейні конференції та наради. Найбільш документально забезпечений у цьому відношенні 1936 р. На січневій конференції обговорювалися звітні доповіді про роботу Алупкінського й Бахчисарайського палаців-музеїв, Ялтинського об'єднаного й Керченського історико-археологічного музеїв, Севастопольського музею Революції, а також заходу з підготовки до святкування 100-річчя з дня смерті О. С. Пушкіна. 15 червня 1936 р. було проведено нараду музейних працівників при Кримському обкомі ВКП (б) за підсумками дослідження роботи музейних установ Криму. У серпні цього ж року відбулася науково-методична конференція, що розглянула актуальні проблеми діяльності краєзнавчих музеїв. Резолюція проведеної в грудні 1938 р. наради музейних працівників в якості першочергової визначала завдання перебудови експозицій музеїв на основі «Короткого курсу історії ВКП (б)» і «Короткого курсу історії СРСР».

Упродовж 30-х рр. ХХ ст. відповідно до урядових установок тривав процес формування й реорганізації музейної мережі Криму. Велике значення надавалося розвитку природно-історичних, сільськогосподарських музеїв, музейних установ, що вивчали історію та сучасний стан економіки краю, Основним завданням нових музеїв було забезпечення доступної форми поширення виробничих знань серед населення. У 1930 р. почав діяльність районний Сільськогосподарський музей при ялтинському Будинку селянина [227, л. 29]. У 1932 р. за участю й на пожертви колгоспів і промислових артілей був заснований музей економіки краю в Євпаторії [297, л. 3]. Його експозиція складалася з п'яти відділів: сільського господарства, колективізації, цензової та кустарної промисловості, комунального господарства.

У міру затвердження в СРСР тоталітарного одноосібного режиму Й. В. Сталіна було примусово ліквідовано масовий краєзнавчий рух, ця ліквідація набула особливо широкого розмаху в 20-ті рр. ХХ ст. У 1931–1932

рр. була припинена діяльність Таврійського товариства історії, археології та етнографії, Кримського товариства дослідників природи й любителів природи і Товариства з вивчення Криму. По суті, єдиними центрами вивчення регіональної історії залишилися краєзнавчі музеї. У 1931 р. до структури Керченського історико-археологічного музею увійшов краєзнавчий музей [228, л. 112]. На підставі постанови КримЦВК від 2 вересня 1934 р. «Про стан і завдання музейного будівництва в Кримській АСРР» не пізніше за 1936 р. намічалось розгортання музеїв в семі сільських районах автономії. НКО Кримської АСРР склав штати й бюджети музеїв, що знаходилися на стадії організації і направив директиву головам райвиконкомів про забезпечення їх приміщеннями. Проте Наркомат фінансів Кримської АСРР, незважаючи на проведену велику підготовчу роботу, профінансував у 1937 р. роботу тільки трьох з них: Алуштинського, Карасубазарського і Старокримського. Унаслідок відсутності приміщення ускладненою виявилася робота Севастопольського музею краєзнавства. Пропозиція Севастопольської міської ради про включення до плану соціально-культурного розвитку міста на III п'ятирічку капітальних внесків у 800 тис. рублів на будівництво для нього спеціальної будівлі не знайшло підтримки республіканської влади.

Кількість краєзнавчих музеїв росла не лише за рахунок створення нових, але й перепрофілювання тих, що вже існували. У 1933 р. на краєзнавчий перетвориться Євпаторійський історико-культурний (у минулому – археолого-етнографічний) музей. Наказом НКО Кримської АСРР від 17 січня 1939 р. остаточно визначився профіль Ялтинського музею як Краєзнавчого музею Південного берега Криму [229, л. 15]. У тому ж році почалося перетворення на краєзнавчий і Феодосійського археологічного музею [229, л. 243]. Відпала необхідність в організаційних функціях Севастопольського музейного об'єднання. У 1940 р. воно ліквідується, а всі музеї, що входили до нього, стають самостійними.

Висновки до Розділу 2. Багатогранна діяльність зі становлення нової музейної мережі в Кримській АСРР у 20–30-х рр. ХХ ст., умови й обставини цього процесу, аналіз різних заходів і форм роботи контролюючих органів дають можливість сформулювати такі висновки:

- Єдиним ефективним органом управління музейними установами РСФРР, у тому числі – Кримської АСРР, був Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФСР, який мав усю повноту повноважень стосовно розпорядчої, планової, облікової та звітної діяльності кримських музеїв. Становище кримських музеїв, їх матеріальні потреби в роки після закінчення Громадянської війни були предметом постійного інтересу керівництва Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФСР, який у своїх рішеннях визначав особливий якісний статус пам'яток і музейних експонатів регіону. Керівники Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР надавали як методичну, організаційну, матеріальну, так і соціальну підтримку музеям Криму та їх співробітникам;
- Єдиним органом, уповноваженим керувати відновленням музейної мережі в Кримській АСРР з 1921 р. став КримОХОРИС, на який були покладені завдання оперативного реагування в організаційних, методичних, матеріальних аспектах діяльності музеїв. Повноваження КримОХОРИСу поширювалися на представлення інтересів кримських музеїв перед органами влади Кримської АСРР, Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР. Через структуру КримОХОРИСу відбувалося організаційне становлення музейної мережі в Кримській АСРР, що виразилося в проведенні в жовтні 1922 р. Першого Всекримського з'їзду КримОХОРИСу, у ході роботи якого були визначені завдання й форми напрямів подальшої роботи кримських музеїв;
- У ході становлення нової музейної мережі в Кримській АСРР спостерігався масштабний конфлікт між КримОХОРИСом і спеціальними тимчасовими органами Кримського ревкому і РНК Кримської АСРР. Він стосувався проблеми організації вилучення й реквізицій художніх та

історичних цінностей упродовж 1921–1923 рр. Так, результатом діяльності спеціальних комісій Південрадгоспу, Кримського ревкому й РНК Кримської АСРР стала втрата переважної кількості історичних і художніх цінностей, вилучених і реквізованих за участю співробітників КримОХОРИСу в 1921 р., які могли поповнити колекції кримських музеїв. Унаслідок директивних дій чиновників, викликаних економічною доцільністю і санкціонованих найвищими органами влади РСФРР, розвитку музейних установ Криму було нанесено невиправних збитків. «Конфлікт повноважень» між КримОХОРИСом і РНК Кримської АСРР у 1922 р. продемонстрував принципову й послідовну позицію керівників КримОХОРИСу (Я. П. Бірзгал, О. І. Полканов) із захисту ексклюзивного статусу установи в регіоні, прагнення його співробітників виконати найважливішу гуманітарну функцію з розвитку музейних установ Криму. Завдяки узгодженості позицій КримОХОРИСу і Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР пріоритет розвитку кримських музеїв вдалося відстояти, перешкоди в їх роботі і розвитку були своєчасно усунені;

- Форми організації роботи музеїв у різних містах Кримської АСРР не мали уніфікованого вираження: так, музейні установи Ялти тільки формально знаходилися під загальним керівництвом місцевого представництва ОХОРИСу, тоді як у Севастополі принцип єдиного керівництва музейною мережею був здійснений у повній адміністративній мірі;
- Підсумком масштабної діяльності КримОХОРИСу зі створення мережі державних музеїв у Кримській АСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст. стало стабільне функціонування наступних музейних установ: у Бахчисараї – Державного палацу-музею тюрко-татарської культури з філіями в Бахчисараї (Будинок-музей І. Гаспринського) й Коккозі; у Євпаторії – Археолого-етнографічного музею; у Керчі – Державного історико-археологічного музею з філією на місці археологічних розкопок на горі Мітридат; у Севастополі – комплексу музеїв на чолі з Державним Херсонеським історико-

археологічним музеєм і підлеглими йому Музеєм Севастопольської оборони й Панорамою; у Сімферополі – Центрального музею Тавриди й Природно-історичного музею; у Феодосії – Археологічного музею та галереї І. К. Айвазовського; в Ялті – комплексу музеїв різного профілю: Східного, Природничо-історичного (краєзнавчого), Художнього, Будинку-музею А. П. Чехова;

- Керівна, організаційна, методологічна робота Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, взаємодія з КримОХОРИСом, як з уповноваженим представником інтересів центральних профільних органів, створив сприятливі умови для розвитку плідної науково-дослідної та експозиційної діяльності кримських музеїв у другій половині 20-х рр. ХХ ст.;
- Процеси становлення й реорганізації музейної мережі в регіоні відбувалися в режимі широкої співпраці профільних контролюючих органів (КримОХОРИС; Наркомос Кримської АСРР) і представників кримської музейної громадськості. Воно виражалось в проведенні музейних конференцій, на яких висувалися й обговорювалися стратегічні проблеми розвитку й структури музейної мережі в Криму, а також озвучувалися нові методологічні принципи й форми організації музейної роботи. Рішення музейних конференцій зазвичай мали вирішальне значення при затвердженні контролюючими органами тих чи інших організаційних перетворень, ліквідації та реорганізації музейних установ;
- Період рубежу 20–30-х рр. ХХ ст. можна охарактеризувати як час корінної зміни основних напрямів у діяльності кримських музеїв. В умовах посилення адміністративного й ідеологічного тиску вони перетворюються з культурно-просвітницьких, науково-дослідних центрів на агітаційно-пропагандистські установи, головним завданням яких було проведення державної та партійної ідеологічної політики. Головним критерієм експозиції стала не стільки історична, художня й методична цінність або насиченість експонатами, а відповідність кон'юнктурній політичній тенденції;

- Посилення ідеологічного контролю відбилося на формах управління музейною мережею. Після ліквідації КримОХОРИСу, скасування посади уповноваженого Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР по Кримській АСРР і значного зниження обсягу повноважень і впливу інспектора у справах музеїв НКО Кримської АСРР, музейна мережа стала звичайним підрозділом Наркомосу Кримської АСРР, яка все частіше використовувалася в цілях пропагандистських акцій управлінням політосвіти. Спроба активізації роботи музейної мережі під керівництвом Науково-методичної ради НКО Кримської АСРР з музейного будівництва в кінці 30-х рр. ХХ ст. була фрагментарною, тож організація й практика музейної роботи в Кримській АСРР не зазнала ніяких змін.

РОЗДІЛ 3

АРХЕОЛОГІЧНА ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ МУЗЕЇВ

3.1. Формування музейних експозицій, популяризація пам'яток матеріальної культури

Процес створення єдиної мережі державних музеїв у Кримській АСРР у першій половині 20-х рр. ХХ ст., її остаточне організаційне оформлення на ІV Кримській музейній конференції в Керчі у вересні 1926 р. виділили археологічні музеї в окрему групу профільних установ. Згідно з рішеннями Конференції, на території регіону визначалися три спеціалізовані археологічні музеї – Херсонський, Керченський та Феодосійський [3, с. 201]. Також у рішеннях музейної конференції 1926 р. й практиці роботи КримОХОРИСу, його керівників О. І. Полканова і Я. П. Бірзгала, простежувалося прагнення закріпити статус головної музейної установи Кримської АСРР за Центральним музеєм Тавриди. Враховуючи істотну концентрацію археологічних пам'яток та експонатів у відповідному відділі ЦМТ, його також доцільно розглядати як окремий експозиційний і науково-дослідний центр археологічного профілю. Значний синкретизм колекцій Євпаторійського археолого-етнографічного музею також дає можливість розглядати його колекції у межах окремих сюжетів музейної роботи.

Основним об'єктом уваги працівників названих музейних установ стали пам'ятки матеріальної культури, зосереджені на обмеженій території (усій Кримській АСРР або її окремих районів і міських рад). Значення терміну «пам'ятка матеріальної культури» вимагає спеціального роз'яснення. Враховуючи, що в дорадянський період була відсутня система державного обліку й охорони пам'яток історії та культури взагалі, а пам'яткоохоронна робота здійснювалася громадськими організаціями й науковими товариствами на добровільних засадах при непостійній і слабкій матеріальній

підтримці з боку держави або місцевої влади, діяльність державної мережі музейних установ була побудована в чіткій відповідності із завданнями, профілем та ідеологічним змістом роботи кожного музею. У зв'язку з цим можна трактувати поняття «пам'ятка матеріальної культури», що вживається в цьому дослідженні, як сукупність залишків діяльності людини в минулому, які становлять інтерес для дослідження й відновлення картини умов існування людини, її соціальних зв'язків та активності, рівня розвитку економічних, політичних і культурних відносин у кожному конкретному історичному періоді.

У зв'язку зі значним пріоритетом публічної роботи музеїв Кримської АСРР у 20-30-ті рр. ХХ ст. також велике значення має поняття «популяризації» пам'яток історії та культури. Цю дефініцію можна визначити як сукупність організаційних, методологічних і наукознавчих прийомів і форм роботи музеїв, які дають можливість передати споживачам максимальний обсяг інформації, зосередженої в музейній експозиції.

Найбільш пріоритетним завданням висвітлення діяльності археологічних музеїв Кримської АСРР є виявлення й узагальнення основних тенденцій розвитку експозиційної, науково-дослідної та популяризаторської діяльності, що проявилися в роботі археологічних музеїв, на території Кримської АСРР у другій половині 20-х–30-х рр. ХХ ст.

Найякісніше, методологічно обґрунтовано й масштабно тенденції музейного будівництва в СРСР другої половини 20-х–30-х рр. ХХ ст. масової, популяризаторської й науково-дослідної роботи археологічної спеціалізації проявилися в діяльності Державного Херсонського історико-археологічного музею в Севастополі. Після встановлення Радянської влади в Криму «Склад місцевої старожитності» як зібрання матеріалів розкопок за більш ніж 30-річний період вимагав термінової реорганізації. Становище погіршувалося розміщенням на території Херсонського монастиря Будинку інвалідів, міського притулку для бездомних і людей похилого віку, а безпосередньо на території городища – розміщення 7 стрілецького полку

Казанської дивізії робітничо-селянської Червоної армії. Завідувач розкопок, голова Севастопольського ОХОРОСу Л. О. Моїсеєв упродовж 1921–1922 р. неодноразово звертався до Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, особисто до його завідувачки Н. І. Троцької з проханням сприяти відновленню самостійної роботи музею, а також огорожування музейної території від вандалізму й розграбування. С. Б. Сорочан і В. М. Зубарь в нарисі історії Херсонського музею формулюють висновок про те, що період розрухи й невлаштованості в перші роки після встановлення Радянської влади негативно позначився на науково-дослідній роботі музею, гальмував його розвиток [60, с. 41]. Не представлялося можливим організувати відповідну експозиційну роботу, у свою чергу вдалося забезпечити роботу допоміжних підрозділів музею – архіву, бібліотеки, музейного фонду [169, л. 253]. Також за відсутності матеріальних коштів Л. О. Моїсеєву вдалося організувати незначні археологічні дослідження в околицях городища уперше досліджувати систему його водопостачання, простежити джерела питної води, що використовувалися в давнину і в Середньовіччі. Також Л. О. Моїсеєву належить першість дослідження поселень – сільських садиб на Гераклійському півострові й початок дослідження прадавньої оборонної стіни в західній частині городища [60, с. 41–42].

У лютому 1923 року комісія з ліквідації монастирів при КримОХОРОСі винесла ухвалу про ліквідацію монастиря св. Володимира в Херсонесі й передачі його будівлі музею. Проте, реальний перехід монастирських приміщень у ведення музею був здійснений тільки в 1924 році, у травні того ж року, завдяки наполегливості Л. О. Моїсеєва, з Харкова було перевезене майно музею, евакуйоване в 1914 році, після початку Першої Світової війни [61, с. 10].

Відсутність фінансування, а також своєрідний характер керівництва музейними установами в Севастополі (самостійним музеєм був тільки Херсонеський «Музей розкопок», «Музей Севастопольської оборони» мав статус його філії, а «Панорама штурму Севастополя 6 червня 1855 р.»

значилася допоміжною установою останнього; загальним керівником усіх установ був Л. О. Моїсеєв, але фінансування при цьому виділялося тільки на потреби «Музею Севастопольської оборони») призвів до конфлікту між керівником і Севастопольським ОХОРОСом. Його результатом стало звільнення Л. О. Моїсеєва 15 липня 1924 р. з посади і подальший розгляд за ініціативою заступника завідувача КримОХОРОСом Я. П. Бірзгала обставин його діяльності як керівника севастопольських музеїв органами ДПУ. У провину колишньому директорові музею ставилися «зловживання» й крадіжка музейних експонатів, Л. О. Моїсеєв був заарештований наприкінці 1924 р. У жовтні 1926 р. дослідник був звільнений з-під арешту, зважаючи на брак доказів його провини. Проте відновитися на роботі в музеї Херсонеса Л. О. Моїсеєву вже не вдалося, репутація була зіпсована, учений більше не повертався до вивчення старовини Херсонесу [298, с. 621–626; 299, с. 242–244].

31 січня 1924 р. було прийнято постанову РНК і ЦВК Кримської АСРР, за якою всі будівлі колишнього монастиря св. Володимира в Херсонесі передавалися для організації в них археологічного музею з науковою експозицією, завдяки цьому рішенню належало розпочалася діяльність найбільш масштабного профільного музею на території Кримської АСРР [61, с. 13]. Посаду директора Херсонеського музею й керівника розкопок на території городища 28 квітня 1924 р. офіційно обійняв професійний історик, археолог, музеєзнавець Костянтин Едуардович Гриневич (1891–1970). Учений народився 21 вересня 1891 року у Вологді, де отримав гімназичну освіту. У 1915 р. він закінчив історико-філологічний факультет Харківського університету, після чого продовжив підготовку до професорського звання. У 1918 р. молодий дослідник обійняв посаду приват-доцента Петроградського університету, згодом був професором Ленінградського університету. 6 листопада 1919 р. згідно з наказом Управління народної освіти при Головнокомандуючому Збройними силами Півдня Росії, генералові А. І. Денікіні, за рекомендацією Л. О. Моїсеєва, К. Е. Гриневич

став завідувачем Керченського музею старожитностей, яким керував до 10 липня 1921 г, після чого повернувся до Петрограда [32, с. 185–189, 194–195, 197–202; 37, с. 104–111; 135, с. 44–45; 300; 301, с. 284–285;]. Вибір К. Е. Гриневича на посаду завідувача Херсонеським музеєм, очевидно, був продиктований наявністю необхідної кваліфікації, а також необхідним досвідом керівної роботи в музейній установі. 18 червня 1924 року К. Е. Гриневич додав до посади завідувача музеєм виконання обов'язків завідувача Севастопольським ОХОРОСОМ і став, таким чином, одноосібним керівником усієї музейної системи в місті.

Первинним завданням роботи нового керівника стало переміщення колекцій музею до нових приміщень і початок його роботи як експозиційної установи. Згідно з рішенням ЦВК Кримської АСРР від 31 січня 1924 р. Херсонеський монастир був остаточно ліквідований як установа, ченці, що жили на його території, підлягали виселенню, а приміщення культового характеру – Володимирський собор і Церква Семи Священномучеників Херсонеса передавалися музейній установі. К. Е. Гриневич інформував громадськість про хід створення музейної експозиції. Так, у вересні 1925 року в журналі «Крим» був опублікований лист К. Е. Гриневича «Замість монастиря – Музей» [123]. У замітці акцентувалася увага на тому, що «значення цього музейного будівництва [у Херсонесі] зводиться до того, що воно є першим прикладом створення марксистського музею», відповідно експозиція повинна була відповідати необхідним ідеологічним нормам. Крім того, К. Е. Гриневич представляв нову установу як «новий тип радянського музею, розрахованого не на добре підготовленого відвідувача, а на простого грамотного й тямущого робітника», який міг би оглянути всю експозицію без допомоги путівників і пояснень екскурсовода [123, с. 80]. Для популяризації унікального пам'ятника дирекцією музею була випущена листівка «Що таке Херсонес», в якій викладалися основні відомості про його історію й був поданий маршрут огляду городища. Також К. Е. Гриневич відзначав, що, окрім пам'яток античного і середньовічного часу, розкопаних безпосередньо

на території Херсонеса, в експозиції будуть представлені матеріали розкопок «печерних міст»: Інкермана, Ескі-Кермена, Чильтера і Мангуп-Кале, здійснені співробітниками Севастопольського музею краєзнавства. Анонсувалося й створення спеціального відділу виробництв, в якому мала бути представлена інформація про економічний розвиток міста і його продуктивні сили. Відкриття античного відділу було заплановане на 7 червня, середньовічного – на 1 липня. Повноцінно Херсонеський Державний історико-археологічний музей почав свою постійну роботу в серпні 1925 р.

З 1925 року розпочалася робота зі створення постійної експозиції музею. К. Е. Гриневичу вдалося залучити до роботи колектив молодих співробітників, деяких з них були його учнями з Ленінградського державного університету, відповідно, можна зробити висновок про значну спадкоємність традицій роботи музею, закладених К. Е. Гриневичем в середині 20-х рр. ХХ ст. і розвинених надалі новими керівниками музею [302, с. 132]. Дані Наукового архіву Національного заповідника «Херсонес Таврійський», узагальнені нами, дають можливість установити, що до 1926 р. штат співробітників музею виріс до 16 осіб на постійній роботі. Безпосередньо наукову роботу з обліку, аналізу й підготовки пам'яток до експозиції здійснювали: Г. Д. Белов, Л. М. Белова-Кудь, В. Д. Блаватський, Є. В. Веймарн, В. Ф. Гайдукевич, О. І. Данилов, М. М. Кобиліна, Г. Г. Котова, І. І. Мірвич, Н. В. П'ятишева, М. Г. Русанов, О. Є. Семенов, Л. М. Соловійов, П. М. Шульц. Допоміжні функції виконували: музейні служителі – Ф. С. Бойков, М. П. Єщенко; доглядач городища – Н. З. Федоров, діловод – О. П. Кантипалов; сторожі – Ф. І. Гончаров, Б. М. Філліпов, П. Я. Щукін; вахтери – Ф. О. Здонек, С. З. Федоров [61, с. 14–15]. Різниця між кількістю постійних штатних одиниць музею й наведеним вище списком (актуальним на період 1925–1927 рр.) пояснюється тим, що ряд наукових співробітників працювали в музеї в якості практикантів, знаходячись на постійному навчанні в Ленінградському державному університеті під

керівництвом К. Е. Гриневича, отже – брали участь у роботі лише під час польового археологічного сезону.

Враховуючи прагнення К. Е. Гриневича до формування експозиції на новій «марксистській» основі, розглянемо основні постулати цієї концепції. Якнайповніше вони представлені в спеціальній роботі К. Е. Гриневича «За новий музей: музей Херсонеса як перший досвід додатка марксистських ідей в музейному будівництві» [129]. Автор дослідження у вступному слові відзначав, що «революційне будівництво в галузі народної освіти впритул підійшло до проблем широкої демократизації всієї музейної справи Республіки», а, отже, «жоден досвід прокладення нових шляхів у музейному будівництві, яким би малим він не був, не має бути забутим». Визнавалася й експериментальність запропонованої музейної концепції: «нехай наш досвід Херсонеса буде визнаний невдалим або таким, що підлягає корінній зміні. Не біда!» Метою своєї праці учений бачив затвердження принципу тематичної експозиції, як єдиного наукового принципу експозиції для всіх музеїв. У свою чергу сам принцип тематичної експозиції К. Е. Гриневич оцінював «як один із засобів увести марксизм у музейну справу» [129, с. 3]. Така активна пропагандистська риторика директора Херсонеського музею може бути віднесена на рахунок його підвищення по лінії державної служби – з 1928 р. він обіймав посаду заступника завідувача Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, відповідно досвід його керівної роботи міг застосовуватися й поширюватися на інші музейні установи як у Криму, так і в інших регіонах. Це ще більше підвищує значення методологічних розробок дослідника.

У першому розділі своєї роботи К. Е. Гриневич формулював необхідність насущної реформи музейної справи, метою якої бачив найбільше наближення музейної роботи до широких мас населення. Дослідник вказував, що його концепція заснована на практиці роботи в Херсонеському музеї, а також – на враженнях від вивчення роботи музеїв Ленінграда й знайомства з екскурсійною практикою музеїв інших регіонів.

У короткому викладі основні принципи побудови музейної роботи на марксистській основі були сформульовані К. Е. Гриневичем таким чином: «I. Будь-який музей повинен давати марксистське витримане знання певного обсягу, судячи зі змісту музейних колекцій. II. На музей потрібно дивитися як на книгу для читання, в якій знання дається шляхом зіставлення не буквених поєднань, а розставленням пам'яток природи або матеріальної культури. Тому експозиція музею – момент першорядної ваги. III. Музей має бути таким, що «говорить сам за себе», тобто має бути розрахований не лише на груповий огляд екскурсій, але й на огляд поодинокими середньо-підготовленими відвідувачами. IV. Музей повинен звертати особливу увагу на зв'язок з масами шляхом видання спеціальної науково-популярної літератури, а також правильною постановкою широкої екскурсійної роботи. V. Музей повинен залишатися центром науково-дослідної роботи над колекціями музею, залучаючи до цієї справи студентів відповідних ВНЗ. Тому разом з виставковими залами можуть існувати фондові з іншим розташуванням експонатів, розрахованим виключно на обслуговування науковців. VI. Музей має бути внутрішньо пов'язаний із завданнями соціалістичного будівництва всієї країни» [129, с. 5].

Як бачимо, задум К. Е. Гриневича припускав існування музею (як Херсонеса, так і будь-якої іншої музейної установи) як об'єданого профільного закладу, в якому провідну роль грала просвітницька функція, а науково-дослідній визначалася допоміжна роль. З одного боку, така позиція ученого була продиктована загальними тенденціями гуманітарної політики Радянської влади 20-х рр. ХХ ст., що ставила за головну мету ліквідацію неписьменності широких мас населення і залучення робочого класу й селянства до участі в культурному житті. З іншого боку, висновок дослідницької функції музеїв на допоміжний рівень було продиктоване прагненням у принципі зберегти цей вид музейної роботи, а також зробити його системним і постійним на відміну від приватного характеру таких досліджень у дорадянський час.

Окресливши основні принципи нової організації музейної діяльності, К. Е. Гриневич проілюстрував їх практичне здійснення в роботі Державного Херсонеського історико-археологічного музею. Оцінивши стан музею при вступі на посаду директора категорією «хаосу», дослідник відзначив відсутність якої-небудь системи розташування експонатів музею й інвентаризації пам'яток. У зв'язку з цим, первинним завданням стало розділення усіх експонатів на дві групи за хронологічним принципом: греко-римського й візантійського періодів. З цього розділення логічно витікало створення в структурі музею двох відділів – Античного й Середньовічного. Також, окрім хронологічної структуризації експозиції, К. Е. Гриневич вважав необхідним представити відвідувачам необхідні географічні й соціально-економічні передумови розвитку давнього городища. Ця інформація представлялася в музеї за допомогою плану городища на карті й короткої інформації, що заповнювала історичний контекст причин старогрецької колонізації берегів Північного Причорномор'я та виникнення Херсонеса [129, с. 6].

Формування експозиції пам'яток матеріальної культури в музеї Херсонеса було побудоване за чіткою тематичною схемою. К. Е. Гриневич, окрім об'єктивної необхідності систематизації матеріалів та експонатів, бачив у цьому розділенні експозиції прояв елементів марксистської методології, у зв'язку з чим, він підкреслював діалектичний зв'язок тематичних куточків експозиції. Усього в Античному відділі музею було виділено дев'ять куточків. Вони містили інформацію про географію, обставини заснування міста (ця інформація передувала початку огляду), далі висвітлювалися проблеми торгівлі, виробництва, подавалися основні форми державного устрою полісу, приватного побуту його мешканців. Також в експозиції окремо розглядалися аспекти похоронного обряду, культів і мистецтва херсонеситів [129, с. 7].

Зміст експозиції давав можливість відвідувачам уявити життя давнього міста по залишках матеріальної культури, які були систематично розташовані

у вітринах, на стінах і в простінках музейних залів. При вході до кожного залу був вивішений його план із позначенням тематики виставлених експонатів і маршрутом огляду, послідовності огляду сприяла й нумерація вітрин. Також вітрини були забезпечені детальними написами, в яких викладалася загальна інформація про подані експозицією предмети. Найбільш цінні пам'ятники містили також пояснювальні записки, в яких видавався переклад їх змісту (це стосувалося, у першу чергу, епіграфічних пам'яток), історія виявлення або видання. Для спрощення процедури огляду музею невідготовленими відвідувачами була введена система спеціального маркування особливо важливих експонатів – причина цієї акції формулювалася прозоро – «щоб малопідготовлений відвідувач музею міг без стомлення оглянути найбільш важливі експонати» [130, с. 62].

Вітрини експозиційних тематичних куточків містили предмети, отримані в ході польових досліджень, усередині цих композиційних елементів експозиції також чітко дотримувався принцип хронологічної послідовності. Так, куточок «торгівля» представляв відвідувачам предмети імпорту Херсонеса, зокрема: посуд грецького й римського виробництва, амфори, монети, що чеканилися як у полісі, так і за його межами. Куточок «виробництво» давав можливість скласти уявлення про розвиток економіки й рівень технічного забезпечення давнього міста. Тут виставлялися жорна, примітивні механізми, риболовецькі снасті й гачки – все те, що забезпечувало можливість експорту продукції з Херсонеса, який в античний період вівся за двома масштабними напрямками, – торгівля хлібом і риболовецький (соління риби) промисел. Також видавалися основні елементи внутрішньої організації господарства мешканців міста: знаряддя землеробства, скотарства, виноробства, механізми складувної й металообробної індустрії, косторізної й гончарної справи [129, с. 8; 130, с. 62–67].

Ознайомлення з економічною основою життя давнього міста було, на думку К. Е. Гриневича, необхідною умовою для подальшого вивчення

політичного й побутового аспектів життя Херсонеса. У зв'язку з цим, наступним тематичним куточком в експозиції музею була «грумада», у рамках якого були зосереджені всі пам'ятники, що мали відношення до політичного життя міста. Термін «грумада» використовувався співробітниками музею для акцентування колективного характеру організації влади й управління в полісі. Головну роль у цьому куточку відігравали пам'ятки епіграфіки – тексти договорів, присяг, декретів, висічені на камені. Для зв'язку фактів, викладених у документах, з безпосередніми пам'ятками городища в експозиції демонструвалися необхідні «керівні» фотографії з відповідними пояснювальними написами. Враховуючи, що тексти декретів стосувалися в основному подій військової історії Херсонеса, на фотографіях зображувалися пам'ятники давнього фортифікаційного мистецтва, а на вітринах – залишки предметів озброєння, К. Е. Гриневич робив зауваження про можливість виділення в експозиції підвідділу «оборона» [129, с. 8; 130, с. 67–68].

Питання державного устрою Херсонеса в античний період представлялися в експозиції у вигляді текстів найбільш важливих документів, що склали як основу політичного устрою античної республіки, так і ілюстрації окремих епізодів її існування. До таких належали: мармурова плита з присягою громадян Херсонеса (IV – III ст. до н. е.), плита почесного декрету на честь Діонісія (IV ст. до н. е.), почесний декрет на честь історика Херсонеса Сиріска (кінець III ст. до н. е.), текст договору Херсонеса з царем Боспора Фарнаком (варіант – з царем Понтійського царства Фарнаком I; II ст. до н. е.), почесний декрет на честь Діофанта, полководця царя Понтійського царства Мітридата VI Євпатора (кінець II ст. до н. е.) і т. д. Ці документальні пам'ятки давали можливість розглянути особливості як внутрішньої, так і зовнішньої політики полісу, його статусу й становища в регіональній політиці держав басейну Чорного моря, місця у взаємовідносинах великих держав старовини [130, с. 68–81]. Крім того, складена під керівництвом К. Е. Гриневича експозиція епіграфічних пам'яток античного періоду стала

основою створення т. зв. Херсонеського «кам'яного літопису», який на сьогодні є одним з найбільш цінних зібрань документальних свідчень життя полісу в античну епоху.

Матеріальні свідчення благоустрою давнього міста: залишки водопровідних і водостічних труб, покрівельної черепиці, інших будівельних матеріалів; предмети домашнього побуту – одягу, головних уборів, взуття, домашнього начиння експонувалися в куточку «приватний побут». Тут групувалися матеріали різного походження – від витворів мистецтва, що передавали зовнішній вигляд і одяг херсонеситів (теракотові статуї), залишків їжі (хліба, зерен), приладдя для домашнього господарства до уламків будівельних матеріалів [130, с. 83–90].

Особливу групу експонатів складали надгробки некрополя городища, виділені в куточок «могили». Ці пам'ятники дали можливість простежити зміни в похоронному обряді, що відбувалися зі зміною етнічного складу населення Херсонеса, впливом на нього ззовні (скіфи, таври, римляни), трансформації соціальної структури населення полісу в різні періоди античної епохи [129, с. 8–9]. Пов'язаним з пам'ятками обряду поховання був і куточок, присвячений культам і релігійним уявленням мешканців міста: у ньому демонструвалися статуї, зображення богів, богинь та героїв на різних предметах побуту й прикрасах, амулети, вівтарі та інші атрибути культу й культових споруд. Завершальним відділенням експозиції античного відділу був куточок, присвячений мистецтву давнього Херсонеса. У ньому були сконцентровані художні свідчення високого рівня розвитку архітектури, скульптури, прикладного мистецтва і художніх промислів Херсонеса [130, с. 93–100].

Стосовно експозиції середньовічного періоду, К. Е. Гриневичем був обраний той же принцип послідовного розподілу експонатів за тематичним принципом відповідно до основних постулатів концепції т. зв. «марксистського» музею. Первинною в цьому переліку також була економічна й виробнича складова життя середньовічного міста, після чого за

допомогою презентації пам'яток матеріальної культури ілюструвався рівень його політичної та державної організації, побуту, розвитку культових і релігійних представлень, досягнень художньої культури [130, с. 100–108].

З 1925 р. експозиція Херсонеського музею займала приміщення колишнього монастиря на території городища. Античний відділ розташувався у тій частині, що була монастирською трапезною, площею 17,50x10,75 м., середньовічна експозиція була розгорнута в приміщенні колишньої церкви монастиря площею 23x13 м. Потреби експозиції, необхідність її зв'язного й логічного характеру, привели К. Е. Гриневича до формулювання ідеї музею «що говорить сам за себе». Вона полягала в оснащенні експозиції максимальною кількістю пояснювальних коштів, які сприяли самостійному ознайомленню відвідувачів з матеріалами експозиції і знижували необхідність тотальної екскурсійної практики співробітників музею. До цих коштів належали: плакати з описом хронологічних меж і структури залів музею, покажчики маршруту огляду музею, нумерація усіх вітрин, постачання усіх експонатів необхідними інформаційними написами. Щоб урахувати різну міру підготовленості відвідувачів, була розроблена спеціальна форма етикетажу предметів у вітринах – великим шрифтом для широкого кола відвідувачів вказувалася загальна інформація про пам'ятник, дрібнішим – наводився детальний опис із вказівкою розмірів, поясненнями обставин знахідки або видання того чи іншого пам'ятника, наводився його інвентарний номер у музейному фонді. Для підвищення якості роботи музею, постійного зв'язку з відвідувачами, обліку їх побажань у Херсонеському музеї також була введена практика записів в книгу для відвідувачів, матеріали якої, за словами К. Е. Гриневича допомогли зробити музей «об'єктом колективної творчості за участю самих відвідувачів» [129, с. 12].

Аналізуючи особливості екскурсійної роботи в музеї, учений відзначав, що первинною формою знайомства з музеєм є наслідування єдиного маршруту огляду. Проте наявність серед відвідувачів фахівців або людей з хорошою попередньою підготовкою робила можливою появу в екскурсійних

маршрутах по музею тематичних екскурсій, присвячених, наприклад, художньому життю Херсонеса, пам'ятникам некрополя, релігії та культурам давнього міста, його кам'яному (епіграфічному) архіву.

Окремо К. Е. Гриневич зупинявся на необхідності організації наукової роботи у рамках музейної установи, називаючи будь-який великий музей «дволиким Янусом». Основну мету діяльності музею учений бачив в обслуговуванні інтересів відвідувачів, тобто у популяризаторській та екскурсійній роботі, проте, він підкреслював, що «кожен великий музей не може показати всього, як би цього не хотіли музейні працівники», у силу як об'єктивних потреб відвідувачів, так і в недоцільності виставляння типологічно споріднених пам'яток. У зв'язку з цим, актуальною ставала робота музейного фонду. У Херсонеському музеї поряд із залами для відвідувачів були обладнані фондovий та лапідарний зали, що виконували допоміжні й дослідницькі функції при Античному відділі. Такі ж підрозділи були влаштовані в приміщеннях Володимирського собору. Основним принципом роботи музейного фонду К. Е. Гриневич називав «поєднання хронологічного принципу з типологічним». У результаті в лапідарії Античного відділу Херсонеського музею в хронологічному порядку були сконцентровані згруповані за епохами надгробки, архітектурні частини та інші пам'ятники, що не становили цінності для експозиції, проте, були необхідні для роботи дослідників.

Спеціально К. Е. Гриневич загострював увагу на обов'язковій ізоляції матеріалів польових досліджень останніх років від іншої маси пам'яток, зосереджених у музейному фонді. Метою цього заходу було прагнення детально й об'єктивно вивчити здобуті в результаті розкопок матеріали, після чого поповнити ними колекції фондів та експозиції. Також дослідницька робота музею носила науково-педагогічний характер. Так, К. Е. Гриневич відзначав, що в Державного Херсонеського історико-археологічного музею склалися тісні зв'язки з факультетами мовознавства й матеріальної культури ЛДУ і Першого МДУ, студенти цих ВНЗ, завдяки співпраці з музеєм

проходили в його стінах практику археологічної польової, внутрішньомузейної та екскурсійної роботи [129, с. 14–15].

У зв'язку з виробленням самостійної методичної концепції побудови музейної експозиції, сформульованої К. Е. Гриневичем, можна зробити висновок про те, що Державний Херсонеський історико-археологічний музей після початку своєї постійної експозиційної діяльності в 1925 р. відбувся як повноцінна музейна установа археологічного профілю. Музейні підрозділи виконували основні функції профільної установи – просвітницьку, популяризаторську, науково-дослідну. Були створені постійні, логічно продумані й пов'язані експозиції, що охоплювали значний хронологічний період життя міста епох античності й середньовіччя, містили вичерпний набір пам'яток матеріальної культури, що характеризували різні сторони побуту й соціальних стосунків мешканців Херсонеса.

Самостійні принципи побудови експозиції були здійснені в Державному Керченському історико-археологічному музеї. Враховуючи безперервний розвиток цієї музейної установи в умовах революційних подій і Громадянської війни, наявність значного досвіду експозиційної практики, зміни ці носили не ідеологічний, а швидше технічний характер. Пов'язані вони були з прагненням сконцентрувати якомога більше експонатів в експозиції, для чого за клопотанням керівника Керченського ОХОРИСу й завідувача музею Юлія Юлійовича Марті (1874–1959) у 1922 р. музею був наданий окремий 2-поверховий будинок по вул. Свердлова, 16. Головна роль у розвитку музейної справи на території Керченського півострова, становленні вивчення боспорської старовини на систематичній науковій основі належить Ю. Ю. Марті.

Майбутній дослідник народився в 1874 р., у Гродно, у сім'ї викладача гімназії, німця за походженням. Під керівництвом батька ґрунтовно вивчив давні мови, а після закінчення гімназії вступив на філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету. Після здобуття вищої освіти, з 1897 р. Ю. Ю. Марті упродовж 23 років викладав класичну філологію в Керченській

чоловічій гімназії, тут же зблизився із завідувачем Керченського музею старожитностей В. В. Шкорпілом, виявив цікавість до вивчення боспорської старовини. Був членом Одеського товариства історії й старожитності, у зв'язку з чим, за дорученням керівництва організації з 1904 р. завідував музеєм і розкопками Мелек-Чесменського кургану. У 1921 р., після повернення К. Е. Гриневича до Петрограда, Ю. Ю. Марті обіймає посаду завідувача Керченського музею старожитності, з 1922 р. перейменованого на Державний Керченський історико-археологічний музей. Період 20–30-х рр. ХХ ст. можна вважати одним з найпродуктивніших в історії цієї установи [32, с. 185–197, 323–326].

У веденні музейної установи знаходилася ціла група пам'яток Керчі й околиць: основним пунктом комплексу був музей старовини, окремим підрозділом була визначена картинна галерея, в якій, окрім експозиції художніх полотен, демонструвалися зразки художніх меблів, скульптури й вази; автономними відділами музею вважалися: розкопки й експозиція на горі Мітридат, Мелек-Чесменський курган, Царський курган і т. зв. «склеп Деметри» [198, л. 5–7 зв.]. Штат співробітників музею з 1 лютого 1922 р. визначався 10 особами: завідувачем був Ю. Ю. Марті, керівником картинної галереї і креслярем – Д. В. Шибнєв, відповідальною за історичну експозицію і діловодство – Г. М. Марті, археологічним наглядачем – Л. Ф. Димиденко, сторожами: «склепу Деметри» – С. І. Кузнєцов, розкопок на горі Мітридат – І. Є. Калініченко, музею – І. М. Клименко, музейній експозиції на горі Мітридат – Г. К. Колісник. До фондів музею надійшла низка приватних колекцій мешканців міста. Так, у звіті про діяльність за 1922 р. зафіксовано отримання зібрань іонійського й аттідного чорнофігурного й червонофігурного керамічного посуду античного періоду, що належала, С. О. Новиковій (45 предметів), артефактів з території античного городища Дія, що знаходилося в межах колишнього маєтку «Камиш-бурун» (80 предметів), посуду грецького й римського походження, що належали І. Писареву (105 предметів), російських мідних і срібних монет (77

предметів) [198, л. 12–12 зв.]. Загальна кількість експонатів музею була визначена Ю. Ю. Марті в 3 702: з них 1 927 – концентрувалися в приміщенні центрального музею (у тексті звіту він також фігурує як «Головний музей»), 678 експонувалися і зберігалися в Мелек-Чесменському кургані, 620 – у Царському, 472 – в експозиції на горі Мітридат, 5 – у дворі «склепу Деметри», інші – були зібрані у фондах картинної галереї. Відвідуваність історико-археологічної експозиції музею в 1922 р. склало 717 осіб, з них учні склали 498 відвідувачів, робітники – 164, червоноармійці – 41, представники вільних професій – 14. У свою чергу, картинну галерею відвідало 1 667 осіб, з них – 910 учнів, 269 червоноармійців, 257 робітників і службовців, 161 представник вільних професій [198, л. 15–18 зв.].

Переїзд до нової будівлі дав можливість структурувати колекції і розташувати їх в детальнішому, необмеженому стані. Ю. Ю. Марті зберіг дотримання класичної хронологічної схеми побудови експозиції. На верхньому поверсі будівлі розташувалися античний і середньовічний відділи, причому перший мав домінуюче положення: з шести залів давньому періоду життя Керчі й Керченського регіону були присвячені п'ять. У музеї була розроблена самостійна хронологічна періодизація експозиції, що відповідала основним періодам історії Боспорського царства та інших державних утворень або присутності тих чи інших народів на території Керченського й Таманського півостровів. Експозицію відкривав плакат, що давав пояснення щодо огляду музею, тут же був представлений план верхнього й нижнього поверхів [136, с. 37].

Перший зал античного відділу містив експонати архаїчного періоду життя Пантікапея та околиць – VI–V ст. до н. е. Знайомству з пам'ятками матеріальної культури передувала спеціальна довідка з історії міста. Пам'ятники старовини були представлені в п'яти вітринах і в досить вільній послідовності подавали свідчення життя перших поселенців Боспора: у першій вітрині були представлені мідні, срібні й золоті монети, що чеканилися в Пантікапеї, Ольвії, Фанагорії, Гогіппії, Амісі і Сінопі упродовж

усього античного періоду, тобто до IV ст. н. е. Також у вітринах (№№ 2, 3, 4) широко демонструвалися зразки й залишки посуду аттїчного, іонїчного, корїнського походження, були виставлені предмети чорнофїгурної кераміки. Крім того, найдавніший період життя античного міста на березі Керченської протоки був представлений фрагментами імпортних амфор з Родоса і Фасоса, і амфорами V ст. до н. е., що збереглися. Окрім цих предметів, у залі виставлялися пам'ятники епїграфїки – мармурові плити із статуями богів, надгробки, у т. ч. – надгробок Тихона, тавра за походженням (VI ст. до н. е.), що свідчило про неоднорідність етнічного складу населення полісу. Стїни залу були прикрашені сучасними малюнками, що представляли виробництво й побут давніх греків [136, с. 38–39].

Епоха розквіту Боспора була віднесена Ю. Ю. Мартї до IV–III ст. до н. е., експозиція (6 вітрин і простір між ними) була також наповнена, в основному, атрибутами побуту мешканців Пантікапея та інших поселень Боспорського царства: предметами посуду, вжитку, домашнього начиння, амфорами, прикрасами. Також у залі були розміщені надгробки, скульптурні зображення богів і людей, твори художнього ремесла на мїфологічні теми [136, с. 39–42].

Елліністична (III–II ст. до н. е.) й елліністично-римська (I в до н. е.– II ст. н. е.) епохи в житті Боспора були представлені найбільшою кількістю експонатів – вони були зосереджені у 18 вітринах і містили синкретичний матеріал, який фіксував побут мешканців давнього царства. Тут також переважно виставлявся посуд, кубки, вази, витвори мистецтва, витвори теракотового ремесла культового й побутового призначення. Окремий інтерес становили вироби з бронзи, які використовувалися у військових цілях (шоломи, мечі, кинджали, панцирі кольчуг, фрагменти щитів тощо) [136, с. 42–47]. Зміна характеру експозиції спостерїгалася тільки в римському залі, що належав до II–III ст. н. е. Тут були розміщені переважно пам'ятники епїграфїки, присвячені правителям Боспорського царства (царям Євпатору,

Савромату II), релігійним сюжетам, надгробки мешканців міста, у тому числі – скульптурні статуї [136, с. 47–49].

Середньовічний період життя Боспора, згідно із задумом Ю. Ю. Марті, повинен був відбити в експозиції перебування на території регіону готів, візантійців, слов'ян, генуезців, татар і турок, тобто фактично продемонструвати історію міста й Керченського півострова до кінця XVIII ст. Експозиція відділу відкривалася пам'ятками епохи Великого переселення народів: були представлені деформовані черепи, знайдені в похованнях III–IV ст. н. е., також був представлений інвентар з готських могильників, відкритих розкопками музею в 1923 р. Окрема увага була приділена прадавнім іудейським пам'ятникам Криму – плитам з написами й надгробками, що містили іудейську культову символіку. Помітне місце в експозиції займали пам'ятники православного мистецтва й епіграфіки: «Євангеліє» XI ст. і «Апостол», датований XII – XIII ст., мармурові плити, написи й надгробки [136, с. 49–53].

Особливе місце в експозиції Державного Керченського історико-археологічного музею займав лапідарій. Він був розташований у двох залах на нижньому поверсі установи. У першому приміщенні було згруповано 36 архітектурних і скульптурних фрагментів, а в другому – 38 надгробків мешканців Боспорського царства античної епохи, розташовані в хронологічному порядку [136, с. 53–60].

У 1925–1926 рр. структура Керченського державного історико-археологічного музею не зазнала значних змін: музейна установа продовжувала виконувати функцію координатора низки філіальних підрозділів. У зв'язку зі 100-річним ювілеєм установи була зроблена реорганізація: були виділений ряд нових залів і підрозділів. Так, були створені відділи історії та археології Боспора архаїчного часу (VI–V ст. до н. е.), сарматської культури (II–III ст. н. е.), краєзнавчий відділ був перенесений в окреме приміщення, виділене владою міста за адресою вул. Свердлова, б. 2. Це дало можливість перемістити й відокремити

лапідарій від основної експозиції, зробити його самостійною дослідницькою ділянкою музею. Також до 100-річного ювілею музею в приміщенні експозиції на горі Мітридат була влаштована спеціальна виставка, присвячена дослідженню городища.

Структура Керченського історико-археологічного музею була складною, але обґрунтованою й продуманою системою підвідділів і залів. Офіційно музейна експозиція була розділена на два відділи – Археологічний й Краєзнавчий, розміщені автономно. Археологічний відділ був розділений на античний і середньовічний підвідділи, яким відповідали зали: архаїчного Боспора, розквіту Боспора, елліністичного Боспора, раннього римського періоду й періоду римського панування з яскравими ознаками сарматизації населення Боспора; узагальнений зал, присвячений середньовічному епосу експонував старожитності готської, візантійської, слов'янської, генуезької й тюрко-татарської культур. Допоміжною установою музею Ю. Ю. Марті визначав наукову бібліотеку, в якій містилися книги із загальної археології, спеціалізована література з історії Боспорського царства й Керченського півострова, наукова періодика, монографії [199, л. 15 зв.–17 зв.].

Функціонування центрального приміщення музею та його відділень здійснювалося 11 штатними співробітниками, окрім завідувача (у звіті посада позначена як директор) Ю. Ю. Марті в музеї працювали: науковий співробітник 1 розряду Даміан Васильович Шибнєв, науковий співробітник 2 розряду Степан Павлович Версаблюк, археологічний наглядач Леонтій Федорович Димиденко, археолог, наглядач і сторож склепу Деметри Степан Іванович Кузнецов, служитель центрального музею Всеволод Костянтинівич Блаватський, служитель Царського кургану Андрій Андрійович Кацика, служитель музей на Мітридатівій горі Марія Миронівна Колеснік, служитель Мелек-Чесменського кургану Адам Хомич Кувикас, служитель розкопок на горі Мітридат Василь Діонісійович Урожай, служитель центрального музею Лідія Августівна Чуле. Позаштатними працівниками були: наукові співробітники Д. П. Бударін, П. Н. Заболоцький, О. І. Федоров, креслярі

В. І. Деренкін і О. Д. Шибнєв. Практику у відділах і фондах музею проходили студенти ЛДУ В. Ф. Гайдукевич, О. І. Данілов, О. І. Семенов [199, л. 17 зв.–18 зв.].

Стосовно науково-дослідної роботи в звіті 1925–1926 рр. можна виділити наступні заходи й роботи співробітників музею. Був складений історичний нарис про діяльність музею, підготовлені й узагальнені матеріали з опису керченських пам'яток для путівника за відділами і філіями музею, складений каталог пам'яток Царського кургану. Музейне будівництво виявилось в повній перевазі Археологічного відділу, перенесенні Краєзнавчого, розширенні експозицій, присвячених історії революційного руху, етнографії татарського населення Керченського району, історії «старої Керчі» (імперського періоду). Позамузейна діяльність колективу полягала в проведенні розкопок на північному схилі гори Мітридат, експедиції з вивчення античних городищ, курганів, пам'яток середньовічного періоду (мечетей, турецьких фортець) збір етнографічних матеріалів [199, л. 26 зв.]. Значно збільшилося відвідування музею. Так, у 1925–1926 рр. усього музей відвідали 7 881 відвідувач, з них 5 524 людини відвідали 180 організованих екскурсій, а 2 357 осіб – оглянули експозиції як окремі відвідувачі [199, л. 28 зв.–29]. Наукові зв'язки музею доводили високий рівень наукової організації роботи в ньому. Постійні контакти співробітників керченських музеїв були зафіксовані з керівниками й співробітниками ДАІМК, Державного Ермітажу (м. Ленінград), ДІМ, Державного музею витончених мистецтв (м. Москва), ТТІАіЕ, ТВК (м. Сімферополь) [199, л. 33 зв.].

У 1926–1927 рр. у Державному Керченському історико-археологічному музеї були продовжені реорганізації. У липні 1927 р. до ведення установи була передана Єнікальська фортеця. У зв'язку з 10-літнім ювілеєм Жовтневої революції колективом музею й активом Керченського відділення ТВК була підготовлена й проведена загальнорайонна виставка, присвячена досягненням регіону при Радянській владі. Ця експозиція вміщала такі розділи: «Шлях Жовтня» (присвячений революційному руху до 1917 р.),

«Радянське будівництво», «Економіка краю», «Комунальне господарство», «Торгівля й кооперація», «Транспорт», «Фінанси», «Народна просвіта», «Охорона здоров'я», «Побут», «Союзи», «Оборона СРСР», «Національне питання» [199, л. 68, 73].

Колективна науково-дослідна робота співробітників музею велася спільно з членами міського відділення ТВК і стосувалася вивчення побуту кримськотатарського населення Керченського півострова. Так, Ю. Ю. і А. М. Марті були досліджені татарські пам'ятники села Маяк-Салинь, зроблено їх фотографування й обміри. Літом 1927 р. в ході спеціальної експедиції музею Ю. Ю. Марті і В. І. Деренкіним було досліджене старовинне татарське село Суїн-єлі, в якому особливо цінною дослідниками була визнана мечеть, що добре збереглася. Окремі археологічні дослідження були зроблені Ю. Ю. Марті (дослідження нових грецьких написів античного періоду), професорами О. О. Захаровим (посуд «хеттитського типу») і О. І. Анісімовим (фрески керченських катакомб), також групою співробітників музею (Ю. Ю. Марті, В. І. Деренкін, Л. Ф. Димиденко, архітектор Кузнєцов) була здійснена експедиція на гору Опук [199, л. 73, 74 зв.–75].

Таким чином, можна констатувати, що Державний Керченський історико-археологічний музей у 20-ті рр. ХХ ст. зміг зберегти безперервне функціонування всіх своїх підрозділів, забезпечити вдосконалення експозиції, організувати роботу цілої групи допоміжних підрозділів і відділів. Разом з Державним Херсонеським історико-археологічним музеєм Керченський музей можна вважати автономною музейною установою, що проводила самостійну експозиційну й науково-дослідну діяльність.

У діяльності Археологічного відділу Центрального музею Тавриди (ЦМТ) в 20-х рр. ХХ ст. спостерігався затяжний період нестабільності. Пов'язаний він був із загальною невлаштованістю експозиції та відсутністю спеціальних приміщень для розміщення колекцій. Урочисто відкритий у травні 1921 р., ЦМТ у перші два роки своєї діяльності мусив вирішувати

проблеми, які не належали до прямих функцій музейної роботи. Основною з них була проблема приміщення, в якому було б можливо розмістити фонди й експозиції музею. Тільки в травні 1923 р. за музеєм було закріплене приміщення колишніх офіцерських об'єднань 51-го піхотного Литовського полку по вулиці Долгоруківській, б. 35, що виконував у перші роки Радянської влади в Сімферополі функції військового комісаріату. Переїзд до нового приміщення був здійснений тільки в листопаді 1923 року. [193, л. 4]. Структура музею аж до 1926 р. мала тимчасовий характер і ділилася на два відділення – культурно-історичний і природно-історичний. Перше поділялося на декілька відділів: археологічний (завідувач – професор М. Л. Ернст) з підвідділами доісторичної культури, греко-скіфської культури, кримського середньовіччя, татарської культури; етнографічний (завідувач – А. Я. Ісхакова) – з підвідділом татарської етнографії; історії революційного руху; художній (завідувач – професор П. І. Голландський) – з підвідділами іноземного живопису, російського живопису, фарфору і скла. Природно-історичне відділення (статус якого був проміжним – за ним зберігалося окреме приміщення й назва, проте, він підкорявся дирекції ЦМТ; його роботою керував С. А. Дойч) було поділене на відділи: зоології – з підвідділами: рибальства, ентомології; ботаніко-лісництва; геології – з підвідділами корисних копалин; ґрунтів; садівництва й виноградарства; рільництва й тваринництва; бджільництва й шовківництва [193, л. 21, 23].

У названих відділах були зосереджені колекції основних реципієнтів експонатів для нового музею – Музею старовини ТВАК і Природничо-історичного музею в Сімферополі. Загальне керівництво музеєм здійснював О. І. Полканов. Згідно з рішеннями IV Кримської конференції музейних працівників у вересні 1926 р. в Керчі Центральному музею Тавриди був присвоєний статус головної музейної установи республіки, а також – єдиного методичного центру для музейних установ регіону [213, л. 10, 20–22].

Найактивніша й науково обґрунтована діяльність проводилася в ЦМТ у 20-х–30-х рр. XX ст. археологічним відділом музею й була пов'язана з

діяльністю видатного кримського історика й археолога Миколи Львовича Ернста (1889–1956). Дослідник кримської старовини народився 23 вересня 1889 р. в Києві, у німецькій сім'ї. Юність Миколи Львовича пройшла в містечку Глухів, де він закінчив гімназію, після чого, у 1907 р., завдяки матеріальній підтримці дядька, вступив на історичне відділення філософського факультету Берлінського університету. Він успішно захистив у 1911 р. магістерську дисертацію та повернувся до Києва, де почав працювати в бібліотеці Університету св. Володимира. Розвитку кар'єри молодого ученого завадила Перша Світова війна. В особливих політичних умовах, що склалися, тисячі підданих Російської імперії німецької національності потрапили до кола підозрюваних у роботі на германські спецслужби, що спровокувало негайні і частенько невмотивовані перевірки. Усі члени сім'ї Ернстів були вислані з Києва на загальних підставах, зокрема Миколу Львовича та його молодшого брата Федора направили до спеціального поселення для висланих німців у Томській губернії, де вони мешкали до літа 1917 р. [37, с. 25–47]

Після повернення в Україну М. Л. Ернст через політичні мотиви практично відразу покинув місто і попрямував до Петрограда, де з квітня 1918 р. спочатку на позаштатній основі співпрацював у читальному залі, а з червня 1918 року – офіційно працював у відділі «Rossica» Російської Публічної бібліотеки. Посилення військового протистояння між Українською народною республікою та Радянською Росією весною 1918 р., початок мирних переговорів між протиборчими сторонами, крах режиму Центральної Ради в Києві, прихід до влади гетьмана П. П. Скоропадського й проголошення Української Держави сформували нові політичні обставини в житті учених. У результаті переговорів 12 червня 1918 року був укладений мирний договір, згідно з яким Радянська Росія визнавала незалежність Української Держави. У свою чергу, окрім припинення бойових дій на фронті, мирний договір допускав взаємну евакуацію громадян обох держав за допомогою обміну консульськими установами й вільній реєстрації на виїзд

тих осіб, що цього потребували. Ураховуючи політичну близькість гетьмана П. П. Скоропадського до правлячих кіл Германської імперії, а також наявність українського громадянства, М. Л. Ернст подав відповідне звернення до Генерального консульства України в Петрограді. Згідно з виявленими професором А. А. Непомнящим в архівах С.-Петербургу документами, учений отримав дозвіл на виїзд до України 14 вересня 1918 року. Проте, процедура його звільнення зайняла набагато довший термін: останній документ, що свідчить про звільнення М. Л. Ернста зі штату Російської Публічної бібліотеки з 1 листопада 1918 року датований 20 грудня 1918 року. На короткий час учений повернувся до Києва, проте, за порадою директора бібліотеки Університету св. Володимира В. А. Кордта, вирушив у Сімферополь, де була відкрита філіальна установа Київського університету св. Володимира, перетворена на самостійний Таврійський університет. М. Л. Ернст обіймав у 1918–1921 рр. посаду директора Наукової бібліотеки [37, с. 49–59; 303, с. 145–146].

У 1920 р. він поєднує свою роботу з посадою завідувача ЦМТ. Саме на його долю випали найскладніші часи, коли музейна робота фактично здійснювалася тільки в одному напрямі – захисті й охороні музейних колекцій від розграбування, а також спробі поєднати розрізнені музейні зібрання приватного і громадського характеру в єдине ціле [304, с. 118–121; 305, с. 283–284]. У 1922 р. під час черговій реорганізації установи М. Л. Ернст перейшов на посаду завідувача археологічним відділом, при реорганізації музею в 1926 р. він зберіг за собою цю посаду.

Упродовж 1922–1923 рр., згідно зі звітом ЦМТ, археологічний відділ музею був зайнятий підготовкою матеріалів до створення й відкриття постійної експозиції. У результаті, відділ мав зібрання з шести хронологічних епох: старожитності кам'яного століття, старожитності мідного століття, старожитності степових народів (артефакти кіммерійської, скіфської та сарматської культур), старожитності елліністичних колоній, старожитності «скіфсько-грецького городища Неаполіса», старовини кримського

середньовіччя. Загальна кількість експонатів відділу складала 6 372 предмети [193, л. 5–5 зв.]. У наступному, 1923–1924 звітному році, археологічний відділ дещо скоректував свою структуру. Колишній поділ на шість тематичних експозицій залишився, однак, їх назви були сформульовані точніше: 1) кам'яне століття; 2) курганна старовина; 3) антична старовина; 4) готсько-візантійська старовину; 5) татарська старовина. Загальна кількість експонатів оцінювалося в 6 843 предмети. Основним завданням роботи співробітників стала інвентаризація колекцій, яка виявилася ускладнена через тривалість періоду їх формування (враховуючи, що базою археологічного відділу стали фонди Музею старовини ТВАК, окремі експонати вже більше 40 років знаходилися у зібраннях без належного опису й оцінки), несистемності, а іноді нецтва колишніх її опікунів, утрати багатьох ярликів і неадекватності інформації старих інвентарних книг. За рік вдалося провести інвентаризацію близько 2 500 предметів, при цьому відбувалося переміщення тих чи інших артефактів з однієї експозиції до іншої – часто вони до проведення експертизи виявлялися там на не виправданих хронологічно й логічно місцях. Паралельно з визначенням значення експонатів велися роботи з опису колекції єгипетської старовини, написів на епіграфічних пам'ятниках, антропометричні описи й виміри черепів, головним чином, із скіфських поховань. Поповнення фондів були здійснені за рахунок колекцій, вилучених міліцією Вірменського Базару в грабінників, зібрань кераміки, переданих приватними власниками й артефактами з археологічних розкопок, що проводилися М. Л. Ернстом в скіфських курганах біля Сімферополя. Загальне число надходжень оцінювалося в 138 предметів. Самостійні науково-дослідні пошуки велися співробітниками відділу в районах Перекопського рову й валу, Зміїної печери, скіфських городищ і курганів поблизу Сімферополя. Екскурсійна робота також була активною: були проведені численні екскурсії, які організовано відвідали робітники, червоноармійці та учні. При відділі функціонували спеціальні практичні заняття з музейної справи і вивчення

старовини для студентів педагогічного факультету Кримського університету імені М. В. Фрунзе, учні сімферопольських шкіл залучалися для допомоги при проведенні розкопок курганів в околицях Сімферополя [193, л. 18–18 зв.].

У 1924–1925 рр. фонди відділу поповнилися за рахунок передачі колекції археолога-любителя Гидалевича, власних розкопок і розвідок, що проводилися відділом, подарунків від різних дослідників та колекціонерів. Знову піддалися коригуванню назви експозицій, тепер їх було сім і вони включали пам'ятники: палеоліту, неоліту, бронзової культури, скіфської культури, грецької культури, готської культури, об'єднані були в єдиний підвідділ предмети вірменської, генуезької й татарської культури. Найціннішими експонатами відділу вважалися колекції кераміки й монументальної скульптури епохи бронзи й античної кераміки. Необхідним доповненням експозиції визнавалася передача до фондів ЦМТ хоча б частини предметів з розкопок пам'яток палеоліту гірського Криму лєнінградського дослідника Г. А. Бонч-Осмоловського, які проводилися за активної допомоги співробітників відділу.

Науково-дослідна робота відділу була організована за двома напрямками. Першим була допоміжна участь у розкопках Г. А. Бонч-Осмоловського, другий був пов'язаний з самостійними роботами різного масштабу. Так, співробітниками відділу були досліджені ряд «печерних міст» Криму й проведена порівняльна робота з подібними городищами на Кавказі, були продовжені розкопки скіфських курганів біля Сімферополя. Тривало й розпочате раніше за переінвентарізацію експонатів, що в звітному році була завершена на половину, також складання карти пам'яток палеоліту і мікролітичної культури в Криму. Просвітницька діяльність реалізовувалася через роботу практичного семінару зі студентами Кримського університету й учнями шкіл 2-го ступеня, навички польових досліджень були отримані ними під час участі в розкопках [193, л. 23–24].

Остаточну структуру експозицій археологічний відділ ЦМТ отримав у 1925–1926 рр. Було закріплено розподіл відділу на чотири підвідділи: доісторичної археології, скіфської культури, грецьких колоній, кримського середньовіччя [193, л. 43]. Цього року було зафіксовано найбільшу кількість надходжень – 1 500 предметів, основну частину яких склали артефакти з розкопок палеолітичних печер Г. А. Бонч-Осмоловського, загальна ж кількість експонатів разом з колекцією нумізматики зросла до 12 429, з яких постійно експонувалося 3 568 [193, л. 46–46 зв.]. Науково-дослідна активність у звітному році продовжувала залишатися на високому рівні. Були проведені розвідки й розпочаті розкопки скіфського городища Неаполіс в околицях Сімферополя, ранньовізантійських могильників біля Байдарської долини, «печерного міста» Ескі-Кермен, спільно з експедицією Г. А. Бонч-Осмоловського проводилися дослідження в печерному комплексі Сюрень, з експедицією ВНАС при ЦВК СРСР – татарської старовини в Старому Криму. Доказом високого рівня організації роботи в археологічному відділі ЦМТ є інтерес, який виявляли до його діяльності столичні дослідники. Так, у 1925–1926 рр. з матеріалами відділу працювали співробітники ДАІМК Г. А. Бонч-Осмоловський, Т. Ф. Геллах, М. М. Кобиліна, М. І. Рєпніков, О. Ч. Скржинська, М. О. Тиханова-Клименко (м. Ленінград), О. С. Федоровський (м. Харків) [193, л. 49 зв.–50].

Основні напрями роботи археологічного відділу ЦМТ у другій половині 20-х рр. ХХ ст. відбиті в спеціальному комплексі документів, що відклалися в ДААРК. Згідно з недатованою запискою М. Л. Ернста основним завданням роботи підрозділу дослідник бачив «з'ясування для відвідувача з широких загалів населення всіх етапів культурно-історичного розвитку Криму». Виконанню цього завдання сприяло розміщення колекцій відділу в спеціальних групах, що ілюструють окремі культурно-історичні епохи. Ці групи розміщувалися в декількох, також хронологічно розташованих, відділах. Повністю структура археологічного відділу виглядала так. У складі доісторичного відділу були виділені групи експонатів епохи палеоліту,

стоянок бронзового століття в гірському Криму, курганів зі скорченими похованнями бронзового століття в степовому Криму. Античний відділ висвітлював для відвідувачів наступні теми: грецькі колонії в Криму, скіфська степова курганна культура, скіфська осіла культура (городище Неаполіс). Пам'ятники епохи Середньовіччя розподілялися за такими напрямками: візантійська й готська культура гірського Криму; тюркська й мусульманська культура степового Криму [224, л. 5]. Як бачимо, виправдовуючи статус головної музейної установи Кримської АСРР, ЦМТ прагнув до концентрації пам'яток з різних регіонів Криму. У той же час представлена структура демонструє вибірковість експонатів, пов'язану, з одного боку – з об'єктивною обмеженістю колекцій, з іншого – з персональними, у тому числі й дослідницькими пріоритетами завідувача Археологічним відділом М. Л. Ернста.

Усередині хронологічно згрупованих частин експозиції спостерігалася внутрішня структуризація матеріалів, що виставлялися. Так, М. Л. Ернст указував в записці наступні теми, згідно з висвітленням яких повинне було відбуватися розміщення експонатів: виробництво й торгівля; житло й домашній побут; одяг і туалет; мистецтво; релігія й культ мертвих. При цьому дослідник відзначав, що ці критерії не носять універсального характеру й залежно від наявності тих чи інших експонатів елементи виставки можуть піддаватися змінам.

Освітня функція роботи відділу, окрім демонстрації пам'яток старовини, полягала в представленні широкого допоміжного матеріалу. До нього можна віднести професійно оформлені ілюстрації, у т. ч. археологічну карту Криму, вивішену на початку огляду експозиції, на яку спеціальними значками були нанесені місця знахідок старовини різних епох. Історичний розвиток регіону демонструвався на спеціальному графіку, що зображував послідовне проникнення на територію півострова різних культур і етносів. Крім того, експозиція була забезпечена спеціальним маршрутом огляду, а в кожному виставковому залі були представлені спеціальні карти Криму з

вказівкою пам'яток кожної культурно-історичної епохи, плани найбільш важливих археологічних пам'яток, поселень, поховань, малюнки, що пояснювали способи виготовлення й практику застосування тих чи інших експонатів. Також у відділі були представлені фотографії найбільш значущих пам'яток старовини на території Криму й пам'яток з Криму, що зберігалися в музейних установах Москви та Ленінграда [224, л. 5–5 зв.].

Вищезазначене дає можливість зробити висновок про приклад найбільш оптимальної організації роботи експозиції, здійсненої в Археологічному відділі ЦМТ у порівнянні з прикладами такої ж практики в Херсонесі й Керченському музеях. З одного боку, М. Л. Ернсту та його співробітникам вдалося уникнути зайвої догматизації експозиції на основі т. зв. «марксистської» концепції побудови музею, озвученої К. Е. Гриневичем, з іншої – упровадити в роботу нові методи, що, передусім, розширили пізнавальну й освітню функцію музейної діяльності, – у максимальному супроводі експозиції допоміжними й пояснювальними елементами. Цей підхід виправдовував керівне становище ЦМТ у структурі мережі державних музеїв Кримської АСРР, доводив прагнення співробітників Археологічного відділу показати за можливістю повну за формою й синкретичну за змістом картину минулого регіону по залишках матеріальної культури його мешканців.

Безпосереднє вираження основних цих напрямів роботи викладене в тексті «Виробничого плану Археологічного відділу ЦМТ на 1926–[19]27 рік», складеного М. Л. Ернстом [224, л. 2–2 зв.] Документ поділяє діяльність музейного підрозділу на наступні складові: внутрішньомузейна робота, поповнення відділу, науково-дослідна робота, охорона пам'яток старовини. До першого напрямку, зокрема, належало: проведення інвентаризації фондів відділу, надходжень 1926 р. і перевірка інвентаризації 1923 р.; підготовка ілюстративного матеріалу для демонстрації у виставкових залах – карт, планів і розрізів пам'яток старовини, античних міст, середньовічних укріплень, малюнків представників льодовикової фауни, картин побуту

скіфів тощо. Передбачалося також перешивання експонатів на нові картони й поповнення ними вітрин, виготовлення підставок під нестійкі експонати, забезпечення відділу новими вітринами, стелажми. У зв'язку з переїздом етнографічного відділу до нового приміщення, планувалося переміщення колекцій Середньовічного відділу, а фондова частина експонатів відділу повинна була отримати особливе приміщення для зберігання [224, л. 2].

У межах поповнення колекцій Археологічного відділу ЦМТ відділу планувався прийом експонатів з інших музейних установ Кримської АСРР: з Херсонеса та Ялтинського музеїв повинні були надійти колекції мікролітів для доісторичного відділу, антична старовина також передавалася до Сімферополя з Керчі, Севастополя та Ялти, середньовічні пам'ятники матеріальної культури – із Севастополя і Феодосії. Також поповнення колекцій планувалося здійснити за рахунок перевезення до Археологічний відділ «безпритульних пам'яток» – як приклад привозилися т. зв. «кам'яні баби» з Сімферополя, Перекопу, Алупки, Херсонеса, мармурові спорудження Партенітської церкви у Карасані, середньовічні грецькі написи, виявлені в різних місцях гірського Криму.

Здійснювався й обмін з центральними музейними установами РСФРР. Так, доісторичний відділ повинен був поповнитися колекціями з Російського музею, передавалися також матеріали з розкопок 1926 р., здійснених співробітником цієї установи Г. А. Бонч-Осмоловським спільно з М. Л. Ернстом, а також старовини з розкопок М. І. Рєпнікова і Т. Ф. Гелаха того ж року, проведених у гірському Криму. Найбільш цінним надбанням археологічного відділу ЦМТ повинна була стати передача скульптур й епіграфічних пам'яток Неаполя Скіфського із зібрань Державного Історичного музею, Ермітажу й Одеського музею.

Науково-дослідна робота відділу припускала дослідження й вивчення пам'яток, що перебували на обліку КримОХОРІСу, конкретно: обміри, замальовки, фотографування укріплень та насипу Перекопського валу; вивчення скіфських городищ типу «Неаполіс»; дослідження й фіксація

укріплень часів імператора Юстиніана I в гірському Криму; дослідження «печерних міст» (завершення вивчення Ескі-Кермена вивчення Качі-Кальона). Також передбачалося облаштування розкопок палеолітичної стоянки в Сюреньській печері, курганів у степовій частині півострова (у районі Джанкою, Перекопу й Сімферополя) і візантійського могильника у селі Скеля у Байдарській долині. У напрямі пам'яткоохоронних заходів планувався об'їзд найважливіших пам'яток і роз'яснювальна робота з населенням методом бесід і співпраці з місцевими радами [224, л. 2 зв.].

У цілому можна відзначити, що археологічний відділ ЦМТ намагався будувати свою роботу системно, враховував усі аспекти роботи з пам'ятками старовини, які могли бути використані в музейній роботі і експозиції. Це прагнення можна пристосувати до характеристики ділових якостей його керівника М. Л. Ернста, сучасники якого відмічали високу міру організованості, дисциплінованості й скрупульозності дослідника.

Відображення здійснення планів роботи Археологічного відділу ЦМТ можна простежити в «Звіті Археологічного відділу за 1928–[192]9 рік», складеному М. Л. Ернстом [226, л. 1–2]. Так, стосовно експозиційної роботи були заповнені пропуски побудови відділу в хронологічному порядку, виставлені нові вітрини з артефактами: «а) культури кримських дольменів; б) культури бідного селища римської епохи; в) готської старовини». Було збільшено кількість пояснювальних написів та етикеток. Головним надбанням експозиції можна вважати виготовлення й демонстрацію двох масштабних карт – «Археологічної карти Криму» та «Карти світових історичних торгових шляхів», а також двох хронологічних таблиць палеоліту на території СРСР і Криму [226, л. 1].

Здійснення внутрішньомузейної роботи було зосереджене на перевірці, реєстрації й каталогізації низки великих надходжень (близько 2 000 предметів), зокрема: колекцій археолога-любителя Сергія Івановича Забніна (з доісторичних пам'яток), палеолітичних кременевих знарядь зі спільних розкопок з експедицією Г. А. Бонч-Осмоловського в Сюрені, скіфських

пам'яток із самостійних розкопок Археологічного відділу ЦМТ на городищах Сімферопольського району й на середньовічному городищі Бакла, грецьких середньовічних артефактів з розкопок М. І. Рєпнікова на Ескі-Кермені. Освітня робота відділу виражалася в проведенні пояснювальних авторських лекцій, що читалися як самим завідувачем відділу, так і підготовленими ним екскурсоводами, для всіх організованих екскурсій в експозицію відділу. Проводилася робота з молоддю – учнями та студентами. Так, опрацювання матеріалів експозиції проводилося з учнями шкіл II ступеня м. Сімферополя й студентами Кримського робітфаку й Кримського державного педагогічного інституту ім. тов. Фрунзе. Також проводилися відвідування розкопок як групами, так і окремими добровільними відвідувачами. У зв'язку з необхідністю сприяти охороні культурної та історичної спадщини завідувачем відділу проводилися роз'яснювальні бесіди з селянами навколишніх сіл при розкопках з метою висвітлити завдання досліджень, вказати на значення кримської старовини для світової науки й значення археології як науки загалом [226, л. 1 зв.–2].

Таким чином, можна констатувати, що Археологічний відділ ЦМТ у другій половині 20-х рр. ХХ ст. зміг організувати системну роботу з поповнення музейного фонду, налагодив обмін експонатами між музеями у рамках Кримської АСРР, сприяв поверненню до Криму низки пам'яток, вивезених раніше і експонованих у центральних музейних установах Москви і Ленінграда. Вдалося якісно забезпечити всі напрями музейної роботи, створити універсальну експозицію, що формувала фундаментальне уявлення про давній і середньовічний періоди в історії Криму на основі пам'яток матеріальної культури, підкріплених якісним ілюстративним і роз'яснювальним допоміжним матеріалом. У цьому контексті практику діяльності Археологічного відділу ЦМТ можна вважати зразковою для музеїв археологічного профілю Кримської АСРР.

Характерною рисою в діяльності Феодосійського історико-археологічного (краєзнавчого) музею стала його спадкоємність від міського

Музею старожитностей, що існував з 1811 р. Протягом революційної доби охоронцем колекцій став Веніамін Давидович Гейман (бл. 1887 – після 1970), мешканець Феодосії, краєзнавець та журналіст. Після встановлення Радянської влади музейна установа перейшла в підпорядкування КримОХОРИСу, тимчасовому наглядачу була направлена телеграма щодо організації заходів з захисту музею та охороні пам'яток архітектури та історії в місті та повіті. Але ці вказівки не були виконані: В. Д. Гейман покинув батьківщину разом із частинами «Російської армії» генерала П. М. Врангеля [80, с. 261]. Новим завідувачем установи стає Катерина Єлісеєна Пирлик-Шоститко, яка мала вищу освіту, кваліфікацію археолога, посаду приват-доцента та брала участь у роботі Кримсько-Кавказського гірського клубу, стала співробітником Феодосійського повітового ОХОРИСу. Першим завданням роботи нового керівника стала безпосередня охорона колекцій музею, організація поповнення його фондів шляхом вилучення культурних та історичних цінностей у колишніх заможних жителів Феодосії та повіту. Частенько ці предмети залишалися без усякої охорони та були покинуті просто неба [306, л. 252; 307, л. 1; 308, л. 167]. Протягом 1921 р. був здійснений опис художніх цінностей у Судаку, Новому Світі та реєстрація художніх цінностей з дому І. К. Айвазовського у Феодосії [306, л. 36; 309, л. 361–361 зв.].

15 квітня 1922 р. рішенням КримОХОРИСу завідувачем Феодосійського археологічного музею був призначений академік, мистецтвознавець, професор Феодосійського інституту народної освіти за кафедрою російської історії Олексій Петрович Новицький (1862–1934), що мешкав на дачі в Коктебелі з 1918 р. Але це призначення було тимчасовим, вже в червні 1922 р. вчений покинув Крим, вочевидь, головним фактором такого рішення стали обставини масштабного голоду [306, л. 101]. Завідування музеєм знову переходить до К. Є. Пирлик-Шоститко, яка у 1923 р. змінює фамілію на Пирлик-Малявська. Весною 1922 р. Феодосійський археологічний музей відновив свою постійну роботу, спочатку на безкоштовній основі, а з 1923 р.

– з використанням квитків, що коштували 15 копійок [308, л. 166]. Ще в серпні 1921 р. були окреслені межі компетенції Феодосійського ОХОРІСу, відтак були визначені безпосередні об'єкти, які підпадали під увагу співробітників музею: будинок І. К. Айвазовського з картиною галереєю, залишки генуезьких фортець у Судаку та Феодосії, ханського палацу у Старому Криму, мечетей у Карагозах та Колечі [310, л. 65–66 зв., 67 зв.].

Стан музею можна прослідкувати за звітами, що склалися завідувачами за запитом КримОХОРІСу. Так, у звіті за 1923 р. К. Є. Пирлик-Малявська відмічала, що експозиція розміщена у однієї залі та складається з відділів: еллінській, візантійській, генуезькій, вірменській, турецько-татарській, єврейській, російській. Загальна кількість колекції була визначена у 1 348 предметів, з них: первісної доби – 6, давньоєгипетських – 5, еллінських – 1 036, візантійських – 13, вірменських – 14, генуезьких – 54, середньовічних предметів, походження яких не з'ясовано – 11, турецько-татарських – 30, єврейських – 6, російських – 20. У звітному році колекції були поповнені за рахунок наступних надходжень: дев'яти монет, трьох еллінських амфор, персидського кільця. Відвідуваність музею була відносно низькою, у листопаді 1923 р. було зафіксовано 19 відвідувачів, в березні 1924-го – 38, загалом с 1 жовтня по 1 квітня 1923–1924 рр. – 160 осіб. Окрім К. Є. Пирлик-Малявської співробітником установи була А. К. Магула, разом дослідниці склали повний карточний каталог с описом музейної колекції, підготували путівник за музеєм, склали археологічну карту Феодосії, зібрали матеріали для складання аналогічної карти усього Феодосійського повіту. У 1923 р. був проведений ремонт музейного приміщення. Воно розташовувалося на горі Мітрідат, було збудовано у 1871 р. на кошти І. К. Айвазовського. У звіті К. Є. Пирлик-Малявська відмічала, що приміщення замале для розгортання експозиції, його ж віддаленість від центру міста провокувало низьку відвідуваність. Як варіант оптимізації існування археологічного музею пропонувалося перенести колекції до приватного дому І. К. Айвазовського поблизу картинної галереї та

реорганізувати експозицію за трьома відділами: еллінським, генуезьким та сучасної історії (з часу приєднання Криму до Російської імперії) [308, л. 164–167]. Відповіддю міської влади на такі пропозиції стала ідея переведення археологічного музею до підвального приміщення художнього музею, що не були пристосовані для розміщення експозиції та постійно заливалися ґрунтовими водами. При цьому планувалося й звільнення обох співробітників музею під приводом значного скорочення бюджетного утримання [308, л. 169–171]. Проте, цим планам завадила загальна реорганізація музеїв у Феодосійському регіоні.

Згідно з рішеннями КримОХОПІСу и місцевої влади художній и археологічний музеї у жовтні 1923 р. були ліквідовані та об'єднані у єдиний музейний комплекс на чолі з Феодосійською державною картинною галереєю І. К. Айвазовського. На чолі т. зв. «музейного комбінату» встав керівник галереї М. С. Барсамов, К. Є. Пирлик-Малявська зайняла посаду наукового співробітника та зосередилася на організації археологічної експозиції музею. Влітку 1925 р. у приватному будинку І. К. Айвазовського було зроблено ремонт та організовано переміщення колекцій колишнього археологічного музею [80, с. 266]. Загалом, музейницька діяльність К. Є. Пирлик-Малявської у Феодосії документально простежена до середини 1926 р., коли на посаді наукового співробітника її змінив Петро Ничипорович Заболоцький (1878–?), який працював до цього позаштатним науковим співробітником у Керченському державному історико-археологічному музеї [310, л. 250, 257].

Реорганізація музею відбилася й на його назві – в документах з 1925 р. Феодосійський музей іменується і археологічним, і краєзнавчим. Остання назва, вочевидь, була свідченням розширення впливу краєзнавчої роботи на діяльність музеїв та свідченням підтримки саме краєзнавчого напряму діяльності з боку органів влади. Структура експозиції також дістала коректив: тепер колекції були розділені на два відділи – історії давнього світу (з пам'ятками греко-римської доби) та історії середніх віків (з пам'ятками генуезького, вірменського, єврейського, татаро-турецького походження),

стіни були прикрашені планами, фотографіями та акварелями з видами Феодосії, Судака, Старого Криму. Всього археологічна експозиція зайняла три зали, пізніше музей був розширений під впливом активізації краєзнавчої специфіки: був доданий відділ революційного руху у Феодосії та радянського будівництва у 20-тих рр. [311, л. 172]. На межі 20–30-х рр. краєзнавчі тенденції узяли верх, в музеї були започатковані відділи виробничих сил краю та виробничих процесів та, власне, природничий. При цьому, археологічна колекція та картини галереї І. К. Айвазовського продовжували відігравати ключову роль у зростанні інтересу відвідувачів. Так, у 1930 р. музейні установи комплексу відвідали 24 824 особи, в 1931-му – 26 552, в 1934-му – 48 537, а в 1935-му – 50 110 [80, с. 268].

Значущою була й науково-дослідна робота установи: до компетенції музею були віднесено охорону пам'яток на теренах півострова з півночі, від Арабату до Алушти, на півдні – по берегу Чорного моря, та у степу до Джанкою [312, л. 72 об.] Планування дослідницької діяльності включало в себе проведення масштабних польових досліджень: в 1926–1930 рр. мали бути проведені розкопки у південній частині Феодосії, курганів елліно-скифської доби у степу, городища Тепе-Оба та дольменів поблизу Судака [311, л. 116, 117–120 об.]. На чолі цих робіт стояв М. С. Барсамов, що не мав спеціальної історичної чи археологічної освіти, але зумів організувати дослідження на високому науковому рівні. Про масштаб підзвітних музею пам'яток свідчить їх перелік, що був складений 1931 р. У зв'язку з рішенням про перекласифікацію історичних пам'яток до переліку вищої категорії були віднесені залишки генуезьких фортець у Феодосії та Судаку, дольмени та менгіри, розташовані у селища Токлук. У першу категорію були зібрані: генуезькі мости, залишки чотирьох давніх церков на карантині Феодосійського порту, вірменські церкви св. Гаврила та Михайла, пам'ятки Тепе-Оба, Асандров вал, вірменський монастир Сурб-Хач та церкви у селища Топли, залишки мечетей (Узбека, Куршун-Джамі, Бейбарса), медресе та караван-сараю у Старому Криму, мечетей в Карагозі, Колеч-Мечеті та біля

Джанкою, турецька фортеця на Арабаті, залишки турецьких бань та грецької церкви та укріплення Чобан-Куле у Судаку [80, с. 272]. Головним гальмом на шляху масштабних археологічних досліджень була відсутність фінансування, ліквідація ж у 1927 р. КримОХОРОІСу та подальші реорганізації управління музейною сферою у Кримській АСРР фактично поставили здійснення дослідницьких робіт в повну залежність від бажання та можливостей місцевої влади. Безперечно, це мало негативні наслідки для розвитку Феодосійського археологічного (краєзнавчого) музею.

Нової реорганізації музейні установи Феодосії зазнали у 1936 р. В структурі Наркомосу РСФРР був створений Комітет з питань мистецтв, згідно з цим усі художні музеї були передані у його компетенцію, відтак Феодосійська картинна галерея І. К. Айвазовського буда відділена від археологічного (краєзнавчого) музею та отримала державний статус. У вересні 1936 р. цей процес був завершений, Феодосійський археологічний (краєзнавчий) музей перейшов в розпорядження Наркомосу Кримської АСРР. Приміщенням музею продовжував слугувати приватний будинок І. К. Айвазовського поблизу галереї. Посилилася тенденція до перетворення установи у краєзнавчий музей. У звітних документах він називається або історико-археологічним, або краєзнавчим. Так, у звіті за 1937 р. було зафіксовано, що музей реорганізовано саме як краєзнавчий [215, л. 51; 313, л. 198].

Пройшла й зміна керівництва. М. С. Барсамов зосередився на професійній діяльності на чолі галереї. Феодосійський історико-археологічний (краєзнавчий) музей очолив колишній партійний функціонер, історик за освітою, декан історичного факультету Кримського педагогічного інституту імені М. В. Фрунзе в 1935–1936 рр. Олександр Іванович Даниленко (1899–1978) [73, с. 72–74]. Загалом штат музею в 1937 р. складав сім співробітників: директор, науковий співробітник-археолог (П. Н. Заболоцький), діловодник, касир, два сторожи та двірник [313, л. 231]. Структура експозиції знову зазнала корекцій: був оформлений спеціальний

ввідний відділ, що знайомив відвідувачів з походженням життя та людини на Землі, презентувалися природні характеристики Феодосії та району. Далі експозиція будувалася на хронологічно-класовому принципі. Першим був відділ античного рабовласницького суспільства с підвідділом первісної доби, далі – відділ феодального суспільства (що охоплював пам'ятки кочових культур, генуезькі, вірменські, татаро-турецькі артефакти), історико-революційний (що узагальнював в собі події Кримської війни, розвиток капіталістичних відносин, революційного руху, розгортання подій 1905–1907 рр., Першої Світової війни, Лютневої та Жовтневої революцій у регіоні), соціалістичного будівництва (що ілюстрував звершення 20-х рр. ХХ ст. та перших радянських «п'ятирічок») [80, с. 279]. В звітах за 1939 та 1940 рр. можна прослідкувати динаміку музейної роботи. Так, загальна кількість експонатів зростає до 5 131 (в 1941 р. – 5 142), в експозиції були представлені 2 119 (2 134) з них. Зростає й штат працівників: у 1938 р. їх було вісім, а в 1939–1940 рр. – десять-одиннадцять осіб [229, л. 14]. Музей підпорядковувався Наркомосу Кримської АСРР, але фінансувався з коштів міського бюджету, що викликало недостатність матеріального забезпечення працівників.

Основна увага науково-дослідницької роботи була приділена матеріалами, що відповідали ідеологічним настановам партійного керівництва 30-х рр. ХХ ст. Ключовими були гасла антирелігійного та пропагандистського характеру, обов'язковим стало цитування В. І. Леніна та Й. В. Сталіна в оформленні експозиції, використання положень Конституції СРСР 1936 р. як стрижня просвітницької роботи. Перспективними ж темами наукових розробок співробітників визначались наступні сюжети: «Жовтнева революція в Феодосії», «Стахановський рух в Феодосії», «Найдавніше революційне повстання в Криму», «Феодосія в революції 1905 р.» «Громадянська війна в Феодосії», «Відділ соціалістичного будівництва Феодосійського музею». Щоправда залишилися й теми загальноісторичного характеру – «Флора та фауна Феодосійської бухти», «Історія Феодосії»,

«Городище епохи раннього середньовіччя», «Історико-археологічне значення та проблеми Коктебельського городища», «Работоргівля в Феодосії в античну та феодальну епохи». Але пріоритет виконання ідеологічних настанов був беззаперечним. Активною була й екскурсійна діяльність: в 1938 р. музей відвідали 23 400 осіб, в 1939-му – 28 711, постійними були лекції серед учнів, студентів та консультації, що проводилися співробітниками, була організована літня двомісячна практика студентів історичного факультету Кримського педагогічного інституту імені М. В. Фрунзе [215, л. 51; 216, л. 244–244 об.; 229, л. 9–13].

Таким чином, можна констатувати, що в Феодосійському історико-археологічному (краєзнавчому) музеї негативні тенденції 30-х рр. ХХ ст., характерні для усього радянського та зокрема кримського музейництва, не мали кричущих або показових чи занадто політизованих форм. Вочевидь, свою роль зіграла багата та усталена історія установи в дорадянський період, виключна цінність колекцій та професійний рівень роботи що впроваджувався на спадковому рівні К. Є. Пирлик-Малявською, М. С. Барсамовим, П. Н. Заболоцьким та О. І. Даниленком. Необхідність відзначення данини партійним настановам не перетворила музей на рядову агітаційну структуру міської влади, відсутність недолугих керівників з числа партійних висуванців дозволило зберегти колекції від знищення або розкрадання. В цілому, найстарша музейна установа Криму – Феодосійський історико-археологічний (краєзнавчий) музей – протягом 20–30-х рр. ХХ ст. плідно та якісно виконувала свою головну функцію по збереженню та охороні історичної та культурної спадщини регіону.

Щодо діяльності археологічного відділу Євпаторійського археолого-етнографічного музею можна констатувати наступну інформацію, викладену його завідувачем Поліною Яківною Чепуріною (1880-1947) у відкритих публікаціях журналу «Крим» [147; 314] і в доповідній записці, спрямованій керівництву ДАІМК у 1927 р. [261, л. 2–7]. Згідно з нею Євпаторійський музей почав свою роботу в 1916 р. завдяки старанням Л. О. Моїсеєва, що

проводив розкопки в Євпаторії під науковим керівництвом професора Петроградського університету М. І. Ростовцева. Спочатку колекції музею складали матеріали, отримані в результаті цих розкопок, відповідно, музей у перші роки свого існування носив суто археологічну спеціалізацію, отримуючи при цьому фінансування від міської влади. Поповнення колекції в першій половині 20-х рр. ХХ ст. відбулося завдяки значним надходженням етнографічних матеріалів з історії та культури кримських караїмів. У зв'язку з цим, спеціалізація музею була скоректована: основна увага стала приділятися розвитку етнографічної колекції, розбору колекцій та рукописів цінної караїмської національної бібліотеки «Карай-бітіклігі».

У той же час, П. Я. Чепуріна відзначала необхідність продовження розкопок старожитностей на території Євпаторії зважаючи на розширення міської забудови й постійних знахідок мешканцями міста пам'яток античної епохи під час будівництва. Проте для здійснення таких заходів було потрібне виділення цільових коштів, а вплив П. Я. Чепуріної на міську владу, очевидно, було недостатнім, підтримка ж з боку контролюючих органів (Головна наука Наркомосу РСФРР, ДАІМК), в основному виявлялася дослідникові у рамках її затяжного конфлікту з керівництвом КримОХОРІСу, який стосувався експонатів етнографічних колекцій музею. У зв'язку з цим, у тексті доповідної записки П. Я. Чепуріної в ДАІМК, датованої 1927 р., згадка про археологічний відділ також фрагментарна, відзначається тільки важливість цих експонатів для вивчення давньої історії Керкінітиди та Євпаторійського регіону в цілому [233, л. 2].

Рубіж 20–30-х рр. ХХ ст. став доленосним для розвитку музейної справи археологічної спеціалізації в Кримській АСРР. У СРСР відбувався процес остаточного встановлення одноосібного тоталітарного режиму, у зв'язку з чим відбувалося повсюдне виявлення різних контрреволюційних змов, починалися відкриті переслідування незручних або самостійних дослідників. У кінці 1928 р. К. Е. Гриневич залишив посаду директора Державного Херсонського історико-археологічного музею, переїхавши на

постійну роботу до Москви на посаду заступника завідувача Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР. Паралельно адміністративній роботі в столиці, учений проводив масштабні дослідження з виявлення й розкопок т. зв. «Страбонова Херсонеса», найбільш давнього античного грецького поселення на території Херсонеса, свідoctва про яке збереглися в творах давнього географа. Розкопки результатів не принесли. Проте вони відіграли значну роль у подальшій долі вченого [74, с. 76].

У ході узагальнення й формулювання результатів своїх досліджень, К. Е. Гриневич був заарештований органами ГПУ в 1932 р. Однозначну причину арешту виявити складно, швидше за все, вона мала комплексний характер. З одного боку, К. Е. Гриневич належав до яскравих представників нового покоління радянських учених, вихованих на дорадянських наукових традиціях, але у той же час тих, що сприйняли Радянську владу й активно втілювали у своїй роботі її ідеологічні парадигми. Проте, наявність елітарної освіти, критичного ставлення до дійсності й самостійного наукового мислення була достатньою для залучення таких як К. Е. Гриневич до карної відповідальності. Вчений мав тісні зв'язки з колами лєнінградських істориків, які вже постраждали в ході першої хвилі репресій на межі 20–30-х рр. ХХ ст. або що зазнали утиску офіційної влади (академік С. Ф. Платонов, С. А. Жебєльов, Г. А. Бонч-Осмоловський та ін.). Ще небезпечнішою була згадка, допущена Ю. Ю. Марті в нарисі, присвяченому століттю Керченського музею, про призначення К. Е. Гриневича директором Керченського музею в 1919 р. за наказом відділу народної освіти Збройних сил Півдня Росії, тобто армії генерала А. І. Дєнікіна [135, с. 12]. У той час це кваліфікувалося як співпраця з «класовим ворогом».

Головним інтересом ГПУ могла бути співпраця й участь вченого в керівництві Музейним відділом Головнауки. Сама установа була ліквідована в структурі Наркомосу РСФРР у 1930 р., проте головною «провиною» могло бути те, що керувала Музейним відділом упродовж значного періоду його існування Н. І. Троцька, а К. Е. Гриневич з 1928 р. упродовж кількох місяців

був її заступником. Невдалі розкопки «Страбонова Херсонеса» також відіграли роль: на допитах у ГПУ К. Е. Гриневичу було пред'явлено звинувачення у видачі іноземним розвідкам підходів до севастопольських бухт [32, с. 194–195]. Підсумком арешту й розгляду стало заслання в Новосибірськ, а звідти – етапування в Каргопольський табір ув'язнених. З нього учений вийшов у 1939 р. і був відправлений на спецпоселення до Томська, де згодом очолив кафедру давньої історії в Томському державному університеті. У 1944 р. в МДУ відбувся захист докторської дисертації К. Е. Гриневича. Після звільнення з Томського університету в 1948 р. «за зневагу до досягнень радянської науки», учений викладав у вишах Кабардіно-Балкарії, а з 1953 до 1966 р. обіймав посаду завідувача кафедри давньої історії Харківського державного університету, в якому в 1915 р. почалася його наукова кар'єра [61, с. 30–31; 300, с. 124]. Доля більше не зводила засновника Державного Херсонеського історико-археологічного музею зі своїм дітищем.

Місце директора Херсонеського музею на короткий час зайняв професор Віктор Федорович Смолін (1890–1932), що переїхав до Севастополя з Казані в лютому 1929 р. за станом здоров'я. Обійнявши посаду директора 15 березня 1929 р., учений практично одразу відчув на собі дію репресій, що розгорталися. Уже в лютому 1931 р. він був заарештований і знаходився під слідством за звинуваченням у контрреволюційній пропаганді, проте, зумів відвести від себе підозри компетентних органів і 18 березня того ж року був випущений на свободу [61, с. 33; 74, с. 76]. Після звільнення з-під арешту відбувся від'їзд із Севастополя, переїзд до П'ятигорська і раптова смерть 27 жовтня 1932 р. від хвороби серця [315].

Керівництво Херсонеським музеєм з 26 червня 1931 р. переймає на себе заступник директора з наукової роботи Григорій Дмитрович Белов (1898–1979), з його ім'ям пов'язують відновлення активного археологічного вивчення Херсонеського городища, перерване після від'їзду К. Е. Гриневича. У той же час спостерігалися зміни в експозиційній роботі Херсонеського

музею, які почали ще більше відповідати змісту ідеологічних установок партійного керівництва. Так, у путівнику «Музей і розкопки Херсонеса», виданому в 1936 р., Г. Д. Белов представляв іншу концепцію відповідних виставок. В античному відділі додалися стенди з інформацією про місцеве населення Криму як в епоху, що передувала грецькій колонізації, так і синхронно її здійсненню, з'явилися в експозиції пам'ятники скіфського й таврського походження. Присвячені економіці Херсонеса вітрини були розділені на вузькі за змістом тематичні частини: «сільське господарство», «виноградарство й виноробство», «землеволодіння в Херсонесі», «рибальство», «гончарне виробництво», «обробка металів», «текстильне виробництво», «будівельна справа», «торгівля». У розділі «Суспільство й держава» також був посилений ідеологічний принцип: з'явився сюжет про «класову боротьбу» в античному полісі. Велика увага була приділена зовнішній та оборонній політиці Херсонеса. Такий же план експозиції був здійснений і в середньовічному відділі, що тепер носив назву феодального [316, с. 7–28].

Вочевидь, міркуваннями необхідності партійного контролю за діяльністю музею в середині – другій половині 30-х рр. ХХ ст., а також особливостями кадрової політики того періоду, можна пояснити часту зміну директорів Херсонеського музею: з квітня 1933 до листопада 1934 рр. посаду обіймав Ф. Ф. Жилінський, з листопада 1934 до травня 1935 рр. – професор М. М. Даян, з травня 1935 до липня 1937 рр. – Т. І. Нікітіна-Орлова, з липня 1937 до липень 1938 рр. – В. Л. Боголюбов. Тільки у 1938 р., з приходом на посаду керівника представника партійного керівництва міста І. Д. Максименко ситуація стабілізувалася [61, с. 34].

Аналогічні зміни сталися і в експозиції Державного Керченського історико-археологічного музею. Ю. Ю. Марті зумів зберегти в роки репресій і утисків на представників дорадянської науки пост завідувача музеєм, а у 1939 р. – у зв'язку з пенсійним віком і станом здоров'я – перейшов на посаду

заступника директора з наукової роботи. У 1937 р. у пам'ять 100-річчя з дня загибелі О. С. Пушкіна музею було присвоєно ім'я поета [219, л. 10].

30-ті рр. ХХ ст. характеризуються значним зниженням дослідницької ініціативи в роботі Керченського музею, основним стало вдосконалення експозиції відповідно до необхідних ідеологічних установок. Так, у структурі експозиції з'явився відділ «Докласове товариство», що називається також відділом «первісно-комуністичної» формації. У ньому були представлені пам'ятники палеоліту, предмети мікролітичної індустрії, виявлені на території Керченського півострова. Особлива увага приділялася родоплемінному ладу скіфів – зал історії архаїчного Боспора тепер називався «Залом Скіфії та архаїчного Боспора». Хронологічно послідовно подавалися предмети матеріальної культури кіммерійських, таврських, скіфських племен. Окремо освітлювалися господарські аспекти життя скіфів, за даними пам'яток мистецтва (ваза з кургану Куль-Оба) інтерпретувалися сюжети військового життя мешканців причорноморських степів [317, с. 3–8]. В іншому експозиція мало змінила свій зміст: коригуванню піддалися тільки назви її підрозділів. Колишні «Античний відділ» і «відділ Середньовіччя» були замінені на «Античну рабовласницьку формацію» [317, с. 8–43] зі збереженням колишньої внутрішньої періодизації відділу й «Епоху феодалізму на Боспорі», також в експозиції окремо виставлялися експонати з історії Тмутараканського князівства (у контексті присутності слов'ян на території Керченського півострова), Кримського ханства й «докапіталістичного» періоду життя міста – у період суверенітету імперії Османа над Кримським ханством [317, с. 44–47]. Загалом експозиція музею охоплювала період історії міста й регіону з VI ст. до н. е. до середини XVIII ст.

Показовою щодо рівня музейної роботи в Кримській АСРР в другій половині 30-х рр. ХХ ст. є оцінка роботи ЦМТ, відбита в статті К. Врочинської «Музеї Криму», опублікованої органом Музейного відділу Наркомосу РСФРР журналом «Радянський музей» у 1938 р. [121].

Висловлювалася комплексна критика роботи усіх підрозділів музею, відзначалося, що масова політична, освітня, шкільна робота знаходилися в незадовільному стані. Відзначалося, що критичні зауваження щодо роботи музею не сприймаються його керівниками. З чого виходило, що в таких умовах неможливо правильно організувати роботу установи [121, с. 37].

Напружена політична обстановка в Криму у кінці 30-х рр. ХХ ст., масові репресії, спрямовані проти представників інтелігенції й регіонального академічного товариства, «чистки» й «опрацювання» співробітників навчальних, дослідницьких і музейних установ відбилися і на долі керівника Археологічного відділу ЦМТ. 15 лютого 1938 р. М. Л. Ернст був заарештований, йому було пред'явлено звинувачення в шпигунстві на користь Німеччини, а також у «германофільській пропаганді в кримській науці», що відповідало духу зовнішньополітичної орієнтації СРСР на той момент. У контексті організації музейної роботи вченому було поставлено в провину прагнення збалансовано подавати історичний матеріал. Так, указувалося на нібито навмисне завищення ним відсотка грамотності населення Криму в дорядянський період (до 30% від загальної кількості мешканців регіону), тоді як окремі документи свідчили про дійсну цифру – 20%. Археологічна експозиція, організована Ернстом, на думку обвинувачів, не розкривала класової суті антично-рабовласницького ладу в Криму й класову боротьбу в ньому, а обмежувалася демонстрацією побутових предметів рабовласників. Політичні розправи в указаний час проводилися досить швидко. Проте, у випадку з М. Л. Ернстом механізм дав збій, учений провів у попередньому ув'язненні більше двох років. За цей час встиг помінятися зовнішньополітичний контекст, СРСР і нацистська Німеччина стали ситуативними державами-союзниками, скріпленими «Пактом про ненапад» 23 серпня 1939 р. У зв'язку з цим звинувачення в шпигунстві на користь Німеччини пропали, а М. Л. Ернст 21 вересня 1940 р. особливою нарадою при НКВС СРСР був засуджений до 8 років позбавлення волі, які відбував в Унжинському виправно-трудоному таборі Горьківської області.

З кримської науки назавжди пішов самотній і професійний дослідник [37, с. 233–355, 367–398].

У цілому можна констатувати, що період другої половини 20-х–30-х рр. ХХ ст. в розвитку кримських музеїв був часом удосконалення роботи установ, що почали експозиційну й науково-дослідну діяльність у дорадянський час (Державний Керченський історико-археологічний музей, Феодосійський археологічний (краєзнавчий) музей), а також періодом створення нових, науково і професійно організованих історичних експозицій пам'яток матеріальної культури (Державний Херсонський історико-археологічний музей, Археологічний відділ Центрального музею Тавриди), що відбивали основні етапи історії Криму з прадавнього періоду історії регіону до початку ХVІІІ ст.

3.2. Експедиційна діяльність музеїв. Охоронні розкопки

На початку 20-х рр. ХХ століття спостерігалось значне поживлення археологічних досліджень в Криму. Це було пов'язано з початком активної діяльності загальнодержавних установ, покликаних регулювати й курирувати вивчення й збереження пам'яток історії та культури: Головнауки Наркомосу РСФРР, його спеціалізованого підрозділу – Музейного відділу Головнауки, ДАІМК, профільного регіонального підрозділу – КримОХОРИСу, що знаходився у веденні Наркомосу Кримською АСРР. Роботи з вивчення пам'яток старовини отримували фінансову підтримку з боку республіканської влади. Процес безпосередньої організації розкопок пам'яток повинні були забезпечити підрозділи єдиної державної мережі музеїв республіки. На них же покладался технічний супровід збору, опису, обліку й зберігання знайдених об'єктів. У зв'язку з цим, спочатку роль кримських музеїв у вивченні пам'яток історії регіону можна охарактеризувати як допоміжну. Ця робота стала основою діяльності профільних археологічних музеїв Криму – Державних Херсонського й

Керченського історико-археологічних музеїв, самостійно роботу з обстеження пам'яток старовини також зміг організувати Археологічний відділ ЦМТ. Використання нових, методологічно обґрунтованих принципів і форм досліджень археологічних об'єктів дало можливість названим установам вивести процес вивчення пам'яток минулого Криму на новий якісний рівень, зробити археологічні розкопки й охоронні заходи постійними, забезпечити оперативну публікацію результатів досліджень. У зв'язку з цим, можна зробити висновок про вихід колективів кримських профільних музеїв до кінця досліджуваного періоду на рівень основних організаторів розкопок, провідну роль місцевих дослідників у контексті визначення перспектив вивчення, складання відповідної поточної документації експедицій, звітів перед контролюючими органами, багато в чому – про завершення еволюції кримських музеїв до повноцінних науково-дослідних установ.

Найбільш масштабно й стабільно археологічні дослідження були організовані на території Херсонського городища. Це пояснювалося наявністю спадкоємної бази у вигляді «Складу місцевої старовини», що існував з 1882 р. і виконував роль установи первинної музеєфікації знайдених при розкопках експонатів. При цьому статус «Складу», як і саме становище городища до 1921 р. залишалося нерегульованим. Події Першої Світової війни та евакуація більшої частини музейної колекції в Харків, подальша нестабільність періоду Громадянської війни, серйозні матеріальні збитки, нанесені території розкопок при відступі з Севастополя об'єднань «Російської армії» генерала П. М. Врангеля в листопаді 1920 р., подальша присутність на території пам'ятника військ Червоної армії та розміщення на території монастиря міських установ соціального презирства створювала об'єктивні труднощі, а часто – робило неможливим проведення археологічної роботи, а також – заходів з охорони пам'яток [61, с. 8–10].

У той же час у ці роки вдалося організувати окремі археологічні дослідження. Так, у 1920–1922 рр. завідувач розкопками Л. О. Моїсеєвим

було продовжено вивчення західної частини городища, де основним об'єктом інтересу вченого став невідомий раніше північний відрізок оборонної стіни. Також у ході цих робіт вдалося виявити фрагмент надгробної стели, що датується першими століттями нашої ери [318, с. 18; 319, с. 419; 320, с. 160–161]. У 1922–1923 рр. були проведені розкопки й розвідки на території акрополя городища, матеріали яких залишилися неопублікованими [321].

Новий етап археологічного вивчення городища був пов'язаний з діяльністю на посаді завідувача музею К. Е. Гриневича в 1924–1928 рр. Враховуючи, що пріоритетом діяльності вченого було створення постійної музейної експозиції, а також закріплення за Херсонеським музеєм статусу науково-дослідного центру епохи античності й середньовіччя в Криму, проведення цих експедицій і розкопок варто охарактеризувати як практичне оформлення найбільш актуального завдання музейного будівництва у рамках окремої музейної установи. Більше того, розкопки, організовані К. Е. Гриневичем заклали основу для подальшого систематичного вивчення пам'яток городища, створили необхідну базу для їх охорони на державному рівні.

Про масштаб і рівень розпочатих досліджень свідчить інтерес з боку ДАІМК – уповноваженого спеціалізованого органу, який контролював хід і результати, а також здійснював наукове керівництво усіма археологічними дослідженнями на території СРСР. Для здійснення допомоги, а можливо – і для спостереження за діями нового директора влітку 1925 р. до Херсонеса для проведення огляду був спрямований завідувач відділу візантійських пам'яток ДІМ, великий знавець кримських пам'яток середньовічного періоду Микола Дмитрович Протасов (1886–1940). Його звіт, поданий до ДАІМК, детально й об'ємно відображує стан об'єктів пам'яток на момент створення Державного Херсонеського історико-археологічного музею. Учений визначав мету свого візиту як «скромну»: визначити датування окремих предметів старовини з Херсонеса, візантійських пам'яток ДІМ, що зберігалися у відділі. У зв'язку з цим, дослідник визначав і методику своєї роботи – вивчення

археологічних щоденників і звітів у фондах музею, порівняння датування експонатів ДІМ з аналогічними у зібраннях Херсонського музею, визначення топографії тих чи інших об'єктів. Проте стан городища і музею насправді змусив М. Д. Протасова відмовитися від намічених планом лекцій і розглянути ширше коло проблем вивчення старовини Херсонеса. Так, учений констатував відсутність у розпорядженні адміністрації музею археологічних щоденників і звітів про розкопки після 1912 р. При цьому самі знахідки цього періоду й більш ранні предмети знаходилися в складських приміщеннях музею. Саме на зіставленні безпосереднього археологічного матеріалу й зміг побудувати свої висновки М. Д. Протасов, аналізуючи спочатку предмети, знайдені під час розкопок до 1912 р., які мали датування, відповідно, наявність хронологічних меж давала можливість ученому датувати й предмети з розкопок пізніше за 1912 р. Ці порівняння дали можливість засумніватися в датуванні колекції виробів зі скла, бронзи й намист усіх типів з огляду на те, що за «формальними особливостями» експонатів вони могли бути віднесені як до античного, так і до візантійського періоду історії Херсонеса. У результаті спеціальних експертиз М. Д. Протасову усе-таки вдалося визначити особливості предметів, що його цікавили, і встановити приблизне датування. Стосовно ще однієї великої групи предметів, що знаходилися на збереженні в Херсонському музеї, – глиняного поливного посуду, дослідник звернув увагу на її недостатню вивченість, як наслідок відсутності уваги до неї як до цінного історичного джерела у попередніх дослідників. Найцікавішими, за визначенням М. Д. Протасова експонатами були екземпляри глиняного поливного посуду зі звіриним рельєфним орнаментом, датування й походження яких стало можливо тільки завдяки випадковим заміткам у звітах та ідентичності або близькій схожості виявлених предметів з аналогічними з Малої Азії та Єгипту. Завдяки цим знахідкам ставало можливим визначити основні пункти зовнішніх економічних контактів Херсонеса в середньовічний період, а також простежити основні статті експорту й імпорту міста. М. Д. Протасов також

відзначав, що згідно з проханням КримОХОРИСу й дирекції Херсонського музею він проводив й іншу роботу – з організації Візантійського відділу музею. Учений констатував, що використання експонатів відбувалося за «соціологічним принципом» і відбивало основні сфери життя городища в середньовічний період, для експозиції були визначені необхідні датування, складений історико-культурний план і план огляду відділу [257, л. 9–11].

Проте, окрім фіксації характеру колекцій фондів Херсонського музею, М. Д. Протасовим була складена й спеціальна «Доповідна записка», спрямована до Комісії з розкопок ДАІМК. У преамбулі цього документу ученим була визначена головна причина його появи: «такий, світового значення пам'ятник, як Херсонес <...> знаходиться в абсолютно загрозливому стані». У розвиток цієї тези були наведені досить вагомні аргументи. Відзначалося, що не встановлені межі музейної зони й території, що знаходилася у веденні військової фортеці Севастополя. Це спричиняло за «апріорну неможливість для музейної адміністрації» нести відповідальність за охорону й цілісність пам'яток. Указував М. Д. Протасов і на невикористання представниками військової влади ряду, споруд, що були в минулому в їх веденні, але покинутих і не закріплених за музеєм, а отже – наданих для руйнування й розграбування або вандалізму. Логічним висновком московського дослідника стала ухвала про те, що дирекція Херсонського музею об'єктивно не може контролювати недоторканість пам'яток навіть на території, формально підвідомчій їй, зважаючи на відсутність чіткого територіального розмежування. Сама територія городища справила на М. Д. Протасова «враження покинутого пустиря або каменоломень», при повній відсутності необхідних елементів охорони пам'яток просто неба й активному випасі худоби на території городища, що здійснювався місцевим населенням [257, л. 14]. Щодо стану збереження музейного матеріалу в Херсонському музеї була дана така ж негативна оцінка. Мармурові предмети, теракоти і черепиця, розміщені в лапідарії, знаходилися під прямою дією морської води й повітря, що призводило до

утворення патини. Водопровідні труби античного періоду «рідкісної конструкції та форми» були перетворені на масу, «що абсолютно розкласяся». Матеріал розкопок при цьому, за словами дослідника, залишав «хаотичне враження»: він був звалений на підлозі, розкладений на випадкових стелажах, датування на експонатах було відсутнє. Констатував М. Д. Протасов і відсутність звідної й інвентарної бази, відзначив при цьому, що з літа 1925 р. нова адміністрація музею почала обліково-реєстраційну роботу чорнового характеру, яка при цьому не могла виправити загального незадовільного стану [257, л. 14–14 зв.].

Окрім викладених об'єктивних зауважень, М. Д. Протасовим були внесені й конкретні пропозиції з оптимізації становища Херсонеса й музею на його території. Так, учений пропонував офіційно закріпити на рівні декрету центральних органів Радянської влади «визнання світового значення Херсонеса». Наступними пунктами були: точне розмежування територій, підзвітних музейному й військовому відомствам; систематичне зондування найбільш небезпечних з погляду геології місць – усієї берегової смуги Карантинної бухти й північної частини городища до району Західних стін; заборона на відвідування городища (і території розкопок безпосередньо) громадянами без відповідного дозволу дирекції музею; заборона на випас худоби; своєчасне й систематичне очищення розкопаних територій городища. Доцільним також видавалося спорудження спеціального обвідного молу в північно-східній частині Карантинної бухти, де морська вода сильно підмивала берег і загрожувала музейним спорудам. Пропонувалося перенесення мармурових і теракотових експонатів до закритих приміщень. Окрема увага М. Д. Протасовим була приділена необхідності проведення термінової музейно-наукової інвентаризації всього музейного матеріалу, до якої, на його думку, можна було залучити під час літніх канікул студентів-археологів Першого МДУ, а керівництво довірити співробітникам музеїв з Москви й Ленінграда. Остання теза наочно демонструвала слабкість наукової і кадрової бази кримських музеїв з середині 20-х рр. ХХ ст., необхідність

виконання керівної ролі співробітниками центральних музейних установ РСФРР над процесом збереження пам'яток і заходами з музеєфікації. Оговорювалася в записці й необхідність повного обміру всіх пам'яток городища, для чого пропонувалося організувати спеціальну експедицію для складання нових планів і креслень. Мотивацію своїх дій М. Д. Протасов ще раз пояснював тривогою за «дійсно жахливе становище Херсонеса, яке змушує найсерйознішим чином потурбуватися про його цілісність як пам'ятки виняткового значення й наукового інтересу» [257, л. 14 зв.]. Підтвердженням серйозності й принциповості намірів М. Д. Протасова варті вважати його заяву, спрямовану до розряду візантійської археології й мистецтва ДАІМК, датоване 31 грудня 1925 р., відносно дозволу з боку керівної організації на продовження робіт ученого в Херсонесі в 1926 р. [322, л. 1].

Досліджені внутрішні протокольні документи ДАІМК дають можливість зробити висновок про те, що ситуація зі станом пам'яток Херсонеського городища і створюваного спеціалізованого музею стала предметом пильного розгляду співробітниками наукової установи. Уже у вересні 1925 р. була створена комісія з обговорення заходів охорони Херсонеса, яка провела низку засідань. 15 вересня 1925 р. відбулося перше її засідання, що затвердило програму роботи комісії. До складу органа увійшли авторитетні фахівці з античної та середньовічної археології: професор В. О. Городцов (став головою комісії), К. Е. Гриневич, С. Г. Матвеев (секретар комісії), М. Д. Протасов і заступник керівника Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР С. П. Григоров. Центральним питанням розгляду стало питання «Про сучасний стан Херсонеських розкопок і музею», за яком із співдоповіддю виступили К. Е. Гриневич і М. Д. Протасов (що, очевидно, підтверджує наявність деяких контролюючих функцій від ДАІМК у останнього). К. Е. Гриневич у своєму виступі також вказав на факт критичного стану пам'яток городища, який був спричинений дією вітру, моря і людей. Директор музею відзначав, що в рік підготовки до відкриття

установи були вжиті «можливі заходи охорони»: засипані мармурові східці Уварівської та Західної базилік, укріплені ділянки внутрішньої оборонної стіни Херсонеса – протейхізми в районі «вежі Зенона». У цілому ж основні зусилля колективу музею, за словами К. Е. Гриневича «були спрямовані на наближення Херсонеса до загалу, шляхом організації античного й візантійського відділів Музею», також керівник установи перерахував основні заходи, здійснені за його ініціативою перед відкриттям Херсонеського музею як постійно діючого експозиційного й науково-дослідного центру. К. Е. Гриневичем також були представлені матеріали проведених у 1925 р. під його керівництвом розкопок перемишки, що сполучала оборонну стіну городища з протейхізмою. Відзначалося, що необхідні щоденники, протоколи розкопок і опис знайдених предметів були вислані своєчасно до Головнауки.

У свою чергу, М. Д. Протасов відзначив, що К. Е. Гриневичем був досить точно викладений характер робіт, проведених у Херсонесі. Московський дослідник знову звернув увагу на необхідність встановлення датування експонатів з різьбленої кістки, скляного посуду та інших предметів, що знаходилися в розпорядженні фондів ДІМ і Державного Ермітажу. Заходи, вжиті дирекцією музею й представлені в доповіді К. Е. Гриневича, М. Д. Протасов оцінив як «дуже важливі заходи з охорони Херсонеса». У доповненні до своєї доповіді К. Е. Гриневич повідомив комісії, що співробітниками музею був складений картковий науковий каталог, дублетний варіант якого, що складався з 540 фотографій, був привезений для подальшої роботи до Ленінграда і очевидно міг бути наданий у розпорядження ДАІМК. У результаті, комісією було прийнято рішення взяти до відома співдоповідь К. Е. Гриневича і М. Д. Протасова, а виконану в Херсонесі роботу – схвалити [322, л. 6–6 зв.].

Подальші питання розгляду комісії стосувалися безпосередніх заходів з охорони пам'ятника від руйнування. Так, було постановлено для припинення обвалів і зсувів морського берега просити К. Е. Гриневича організувати

дослідження загрозливих місць берега, запросивши для цих цілей професорів-геологів А. С. Слуцького й А. С. Федоровського, за результатами роботи яких заслуховувати на засіданні комісії; щодо порятунку кам'яних кладок і предметів, що знаходилися під відкритих небом від вивітрювання, було запропоновано звернутися до Реставраційного підвідділу Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР з проханням про проведення закріплення наземних пам'яток городища за допомогою спорудження футлярів, дахів та обгороджування колючим дротом, для залучення реставраторів до проблеми, К. Е. Гриневичу й М. Д. Протасову пропонувалося виступити перед співробітниками ЦДРМ зі спеціальною доповіддю. Стосовно проблеми руйнування пам'яток городища через дію людей, комісія ухвалила просити Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФРР вжити заходів щодо «досконалого припинення доступу публіки до городища в неорганізованому порядку», К. Е. Гриневичу ж пропонувалося розробити й представити план ізоляції Херсонеса, також була висловлена ідея поставити перед Раднаркомом Кримської АСРР завдання заборонити купання в межах пам'яток Херсонеса [322, л. 4–4 зв., 7–8 зв.].

Важливість завдань, розглянутих комісією, підтверджує факт продовження її засідань 16 вересня 1925 р. Центральним стало питання про юридичний статус городища. Комісія ухвалила розробити доповідну записку до ВЦВК, а також підготувати проекти декрету про націоналізацію й положення про управління Херсонесом. Запропонований К. Е. Гриневичем проект внутрішнього розпорядку музею був затверджений з доповненням пункту про порядок стягування вхідної плати й відвідування екскурсій і окремими особами тільки в організованому порядку. Також пропонувалося розглянути кошториси на здійснення заходів з охорони й змісту пам'яток городища. Комісія також визнала позитивним факт подання до архіву Херсонеського музею щоденників розкопок за 11 попередніх років (тобто з 1914 р.) й ухвалила зняти копії з відповідних щоденників, що знаходилися в розпорядженні РАИМК. Публікація досліджень К. Е. Гриневича «про стіни й

склеп Херсонеса» була визнана бажаною, а запропонований директором музею план подальших розкопок і кошторис до нього було вирішено направити до Археологічного підвідділу Головнауки Наркомосу РСФРР для подальшого розгляду [322, л. 5–5 зв., 9–10].

Одним з найбільш характерних аспектів вивчення старовини Криму в цей період є наявність помітної конкуренції серед дослідників різного рівня, обумовлена кількома чинниками. Найбільш актуальними з них варто визнати: можливість стабільного фінансування подібних досліджень із коштів, що відпускалися спеціалізованими установами як наукового (Музейний відділ Головнауки, ДАІМК, ДІМ), так і безпосередньо державного характеру (ЦВК СРСР, органи влади Кримської АСРР); наукову конкуренцію та протиборство між «московською» й «ленінградською» групами ДАІМК, які в другій половині 20-х рр. ХХ ст. набули характеру запеклого конфлікту інтересів. Свідомою названої тенденції в середовищі радянських археологів за право контролювати хід розкопок і досліджень в Херсонесі, є лист, спрямований К. Е. Гриневичем 11 квітня 1926 р. до Ленінграда на ім'я вченого секретаря ДАІМК Бориса Володимировича Фармаковського (1870–1928). Директор Херсонеського музею ділився останніми новинами, а саме: 10 квітня 1926 р., після доповіді К. Е. Гриневича в Музейному відділі Головнауки Наркомосу РСФРР було прийнято рішення про створення комісії при Херсонеському музеї в новому складі. ДАІМК в цьому органі повинні були представляти Б. В. Фармаковський і Д. В. Айналов, ДІМ – М. Д. Протасов (при цьому, у листі спеціально зазначалося, що ДІМ виділяє невелику субсидію на проведення розкопок), професор П. І. Голландський (очевидно, як представник КримОХОРІСу) і К. Е. Гриневич – як представник власне Державного Херсонеського історико-археологічного музею. У тексті листа також зазначено, що колишній голова відповідної комісії В. О. Городцов «майже не заперечував» проти зміни її складу, а «відповідальність за все» тепер лягає на сам Херсонеський музей і особисто на К. Е. Гриневича як «розпорядника кредитів» [322, л. 15].

Звільнення від опіки ДАІМК, а точніше – скорочення впливу контролюючого органу, звичайно, варто розглядати як важливу перемогу місцевої, кримської музейної громадськості в особі співробітників Херсонського музею, що довели своє право на самостійну науково-дослідну роботу. При цьому слід визнати ключовою в цьому питанні і роль К. Е. Гриневича, який зміг досягти автономності від впливу ДАІМК, передусім, розробкою сучасних і новаторських методів музейної роботи, які він активно впроваджував до експозиційної й науково-дослідної діяльності музею.

Плани розкопок Херсонеса на 1926 р. були представлені К. Е. Гриневичем на спеціально скликаній нараді в ДАІМК у Ленінграді 6 квітня. На неї були запрошені всі співробітники академії, за висловом Б. В. Фармаковського «найближчим чином зацікавлені старовиною Херсонеса». У результаті доповідь К. Е. Гриневича була обговорена й схвалена такими авторитетними представниками радянської археології, як: академіки Д. В. Айналов, С. О. Жебелюв, О. О. Міллер, О. П. Удаленков, професори Г. І. Боровко, А. П. Смірнов, Б. В. Фармаковський, молодими, але вже авторитетними дослідниками Т. М. Книпович, Є. О. Прушевської, М. О. Тихановой-Клименко. КримОХОРИС представляв Я. П. Бірзгал. План розкопок К. Е. Гриневича містив два основні пункти. Перший стосувався вжиття заходів охорони до вже відкритих пам'яток городища в результаті розкопок Р. Х. Лепера, а також до інших предметів, здобутих у попередні роки. Другий припускав проведення археологічних розвідок у місцевості поблизу «вежі Зенона», з головною метою – з'ясувати систему археологічних нашарувань Херсонеса, що допомогло б внести ясність у роботу з розбору знахідок колишніх років у музеї. До роботи в Херсонесі передбачалося запросити П. І. Голландського, а представникам ДАІМК було необхідно висловити своє бачення наміченого плану робіт і, за можливістю, відряджати свого представника для участі в роботі експедиції. Більшість учасників наради схвалили наміри К. Е. Гриневича і погодилися з необхідністю відрядження свого представника [322, л. 11–11 зв.]. 30 квітня 1926 р.

М. Д. Протасов дав свою згоду стати представником ДАІМК на розкопках в Херсонесі [322, л. 17].

Результатом розкопок Херсонеса влітку 1926 р. стали значні дискусії в середовищі радянських археологів. Уже 24 червня 1926 р. на засіданні Московської секції ДАІМК, яке було зібране спільно з представниками Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, Історико-етнологічним відділом ВНАС, НДІ археології й мистецтвознавства РАНІСН, заслуховувала доповідь М. Д. Протасова про проведені роботи в Херсонесі. Вказавши на малу суму, виділену на розкопки, М. Д. Протасов коротко висвітлив їх хід: згідно зі схваленим планом, запропонованим К. Е. Гриневичем, розкопкам мала бути піддана невелика ділянка в південній частині оборонної стіни городища. Роботи були розпочаті, ділянка виявилася незайманою більш ранніми розкопками, і тому стало можливим дослідження культурних нашарувань, характерних як для цієї ділянки, так і для всього городища в цілому. Вони припускали наявність культурних шарів візантійського, римського й старогрецького періодів. Проте при проведенні подальших робіт виникли перешкоди, викликані обвалом частини «базиліки Святого Лаврентія», реконструкція або інші заходи з порятунку якої припускали необхідність використання спеціального устаткування, що виявилось неможливим, зважаючи на нестачу фінансування. У результаті, за словами М. Д. Протасова, роботи були згорнуті, а він, як представник ДАІМК, повернувся до Москви для отримання вказівок від Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР. У дискусії, що розгорнулася, основними предметами суперечки фахівців, що виступали, стали три позиції: наскільки проведені дослідження були санкціоновані профільними контролюючими органами (ДАІМК, Музейний відділ Головнауки), наскільки виконані рекомендації, висловлені спеціальною комісією за результатами роботи М. Д. Протасова в 1925 р. і наскільки адекватним є рівень уваги контролюючих органів до проблеми охорони пам'яток Херсонеса? Конфліктний момент в обговорення також вніс Б. В. Фармаковський, який

заявив, що ніякої спеціальної комісії при ДАІМК з дослідження Херсонеса весною 1926 р. створено не було, чим спростував відповідну інформацію К. Е. Гриневича.

У своїх відповідях М. Д. Протасов відзначив, що більшість з висловлених у 1925 р. рекомендацій так і залишилися невиконаними, зважаючи на причини, які йому або невідомі, або стосуються бездіяльності ряду установ (конкретно був названий Реставраційний підвідділ Музейного відділу Головнауки). Свідомством розвитку конфлікту між К. Е. Гриневичем і представниками ДАІМК стала дискусія про існування або відсутність спеціальної комісії ДАІМК з дослідження Херсонеса. У результаті, стало ясно, що цей орган так і не був сформований, а представлена в цьому контексті К. Е. Гриневичем інформація не була достовірною. Підсумком наради стала постанова про необхідність створення спеціальної комісії при ДАІМК для вироблення плану дослідження Херсонеса й керівництва роботами надалі із залученням «представників науково-дослідних установ всього Союзу», продовженні розкопок за затвердженим планом і проведенні загального технічного огляду городища [322, л. 29–31 зв.]. Ця комісія була створена в такому складі: Д. В. Айналов, В. О. Городцов, К. Е. Гриневич, С. П. Григоров, Б. М. Засипкін, М. І. Новосадський, М. Д. Протасов, Б. В. Фармаковський [322, л. 33].

Результати експедиції 1926 р. її керівник К. Е. Гриневич представив у спеціальній статті, опублікованій у науковому журналі «Крим». Ним були викладені основні цілі роботи експедиції: підтвердження або спростування попередніх відомостей експедиції 1909-1910 рр. під керівництвом Р. Х. Льюпера про існування поселення VII–VI ст. до н. е. на території Гераклійського півострова, у районі «базиліки Св. Лаврентія», тобто в центрі південної частини городища [125, с. 112–113]. Стратиграфічне дослідження визначило наявність чотирьох геологічних шарів у розкопаній ділянці: перший – містив предмети XV–XIX ст.; другий – належав до X–XI ст.; третій – до пізньоелліністичного часу (рубіж ер); четвертий – до IV–II ст. до н. е.

[125, с. 115–116]. К. Е. Гриневич сформулював характеристику кожного з 6 будівельних періодів, що в різний час були присутніми на цій території: вони починалися з III ст. до н. е. і послідовно змінювали один одного до рубежу XIII – XIV ст., коли середньовічне місто було остаточно зруйноване монголами [125, с. 118–121]. Головними висновками досліджень К. Е. Гриневича були підтвердження версії К. К. Косцюшко-Валюжинича про існування на досліджуваній території в X–XII ст. монастиря й спростування гіпотези Р. Х. Люпера про існування еллінського поселення на Гераклійському півострові в VII–VI ст. до н. е.: його заснування відбулося не раніше III ст. до н. е., швидше за все, самими мешканцями Херсонеса [125, с. 121].

Якісним розвитком археологічних досліджень у Херсонесі варто вважати вироблення п'ятирічного виробничого плану науково-дослідної роботи на території пам'ятника, який був затверджений на засіданні Комісії з вироблення плану дослідження Херсонеса 18 жовтня 1926 р. [322, л. 48]. Цей проект був запропонований К. Е. Гриневичем і містив у собі кілька положень. Першим з них було визнання пріоритету публікації вже розкопаного археологічного матеріалу перед проведенням подальших розкопок, мотивацією цього кроку було названо руйнування пам'яток, викликане стихійними причинами. Висловлювалася навіть ідея про те, щоб перші три роки з моменту затвердження виробничого плану всі сили присвятити складанню й друку розкопаних матеріалів. Проект видання містив випуск щоденників розкопок з 1907 до 1911 рр., а також пізніших робіт, що збереглися, його формою повинні були стати випуски «Херсонеського збірника», причому відповідальність за публікацію К. Е. Гриневич був готовий розділити з ДАІМК, запропонувавши в структурі видання два розділи – «Праці музею» Херсонеса і «Праці Академії історії матеріальної культури». У 1926–1927 рр. передбачалися до виходу в світ матеріали розкопок 1907, 1909–1910 і частково 1911 р., які охоплювали південну територію городища. Очікувалося, що завершення цих робіт

повинне було здійснитися до вересня 1927 р., коли було заплановане святкування столітнього ювілею початку розкопок у Херсонесі. У 1927-1928 рр. до публікації мали бути залучені розкопки 1909-1912 рр. у східній частині Херсонеського городища, які повинні були скласти 3 том «Херсонеської збірки», що припускав наявність тієї ж подвійної структури – «Праць Херсонеського музею» і «Праць Академії історії матеріальної культури». Нарешті, у 1928–1929 рр. мали бути підготовлені матеріали розкопок 1909–1912 рр. і розкопки подальших років під керівництвом Л. О. Моїсеєва в західній частині городища. Вони повинні були скласти 4 том «Херсонеського збірника» [322, л. 44–45].

Відносно ж проведення самих розкопок К. Е. Гриневич пропонував зосередитися на формулюванні нових принципів їх проведення. Вони мали на увазі початок системної роботи на городищі, яка могла бути ґрунтована на поступовому його вивченні. Такий шлях означав облік усіх наявних розвідок і розпочатих розкопок для формування їх черги й пріоритетності. Уперше К. Е. Гриневичем була сформульована думка про необхідність виходу розкопок за межі території оборонної стіни давнього міста. Як джерело для визначення пріоритетності проведення розкопок планувалося також використання наявних конкретних історичних даних, які можна було б опублікувати в «Херсонеській збірці». У результаті, основним методом майбутнього плану робіт на городищі були визначені роботи пошарово-квадратним методом, який повинен був забезпечити розкриття територій поступово. При цьому К. Е. Гриневич знову підкреслював, що безпосередньо розкопки не повинні відіграти головної ролі аж до публікації випусків «Херсонеської збірки», а питання затвердження відповідного плану пропонувало обговорити на урочистостях столітнього ювілею розкопок в Херсонесі восени 1927 р. [322, л. 45].

У результаті дослідження Херсонеса Таврійського в 1927–1928 рр. стали швидше оформленням підготовки до систематичного вивчення городища надалі. У 1928 році об'єктом робіт стали залишки масштабної

багаторівневої будівлі, що містила в собі чотири культурні шари (від V ст. до н. е. до знахідок часів Кримської війни 1853–1856 рр.), що знаходилися на території колишнього «хутора Бермана», яка в античний і середньовічний час не входила в міську смугу, що варто вважати реалізацією пункту про вихід розкопок за межі власне території городища [128, с. 47–71]. Паралельно К. Е. Гриневич керував дослідженням оборонних споруд Херсонеса римського періоду (перші століття нашої ери), ґрунтуючись при цьому на матеріалах робіт О. Л. Бертъє-Делагарда, як першого серйозного їх дослідника [131, с. 18–32]. Подальші дослідники історії вивчення Херсонеса (В. И. Кадєєв, В. М. Зубарь, С. Б. Сорочан) відзначали ключову роль робіт К. Е. Гриневича у відновленні систематичних наукових досліджень на території Херсонеса, що дало можливість створити на території СРСР еталонний пам'ятник греко-римського й візантійського періодів. Автори досліджень також погоджуються з висновками К. Е. Гриневича, які він сформулював стосовно призначення й ролі об'єктів розкопок під його керівництвом у другій половині 20-х рр. ХХ ст., ці дані зайняли важливе місце в реконструкції історії давнього міста і не були спростовані або піддані сумніву [60, с. 42–45; 61, с. 17–20; 323].

Звітна документація Херсонеського музею за 1927–1928 рр. доводить виконання основних положень, озвучених в п'ятирічному виробничому плані робіт на городищі. Так, «Річний звіт Державного Херсонеського музею і площі розкопок за 1927–1928 рік» [181, л. 6–8] відзначає, що за звітний період була виконана значна робота з інвентаризації музейних предметів, було оброблено 8 845 експонатів, і загальна кількість пронумерованих і необхідним чином зафіксованих «предметів-номерів», що піддалося інвентаризації до 1 жовтня 1928 р., склали 21 338. При цьому була завершена робота з інвентаризації безпосередньо експонованих предметів, до яких також були складені необхідні охоронні ключі. Укладач звіту – заступник директора Херсонеського музею з наукової роботи Г. Д. Белов відзначав, що ця робота, хоча і принесла позитивний результат, все ще була незавершеною

через те, що як така інвентаризація пам'яток Херсонеса почалася тільки в 1925 р., а предметів, що вимагають інвентаризації, у музеї накопичилося з 1888 р. Г. Д. Белов також звертав увагу на те, що основною науковою роботою колективу музею стала підготовка до друку матеріалів невиданих розкопок 1908–1912 рр. Щодо розкопок, які проводяться музеєм, у звіті згадуються продовження досліджень в районах оборонної стіни й перше дослідження за межами Херсонеського городища на «хуторі Бермана». У цілому документи про роботу Херсонеського музею підтверджують, що основні пропозиції К. Е. Гриневича з систематичного вивчення Херсонеса, викладені до цього у виробничому плані археологічного вивчення городища, отримали реальне втілення в життя. У спеціальному доповненні до звіту Г. Д. Белов представляв персональний склад експедиції, що працювала в 1927–1928 рр. у Херсонесі: керував роботами К. Е. Гриневич, проводив розкопки на Гераклійському півострові й був їх секретарем (тобто оформлював усю звітну документацію для ДАІМК) дослідник з Ленінграда М. І. Рєпніков, секретарем розкопок на території городища був Г. Д. Белов, черговими науковцями були: Є. В. Веймарн і А. К. Таратінов (студенти Першого МДУ), В. Ф. Гайдукевич і М. П. Вауліна (стажери ЛДУ), співробітники музею Л. М. Белова-Кудь і Н. М. Янишев [181, л. 9].

Виробничий план роботи музею на 1928–1929 рр. також був витриманий у ключі намічених завдань. У зимовий період планувалося здійснити масштабну роботу з підготовки видання матеріалів розкопок східної частини городища в 1908–1914 рр., складанню звітів про розкопки 1927–1928 рр. і виданню матеріалів розкопок західної лінії оборонних стін Херсонеса. У плані проведення розкопок намічалось продовження дослідження оборонних стін і завершення робіт на «хуторі Бермана» [181, л. 10–10 зв.].

В подальшому варто відзначити продовження систематичного характеру археологічних робіт, що проводилися співробітниками Херсонеського музею. Так, у 1930 р. під керівництвом К. Е. Гриневича, що не

виконував обов'язків директора музею, робилися невеликі археологічні розвідки на Гераклійському півострові, а в 1931 р. – була організована комплексна експедиція на Маяковому півострові, для дослідження садиби IV–II ст. до н. е. Одночасно з цими роботами, К. Е. Гриневич здійснив масштабні підводні археологічні дослідження, що припускали пошук т. зв. «затонулого міста» біля берегів Гераклійського півострова. Гіпотеза, висловлена К. Е. Гриневичем про існування під водою залишків масштабних архітектурних й оборонних споруд не отримала підтримки з боку наукового товариства, проте, відіграла одну з головних ролей у трагічній долі самого вченого [61, с. 28–30].

Після звільнення К. Е. Гриневича від посади директора Державного Херсонського історико-археологічного музею у зв'язку з переїздом в Москву на роботу в Музейний відділ Головнауки і приходом на цю посаду професора В. Ф. Смоліна основні розкопки проводилися в західній частині городища, де були досліджені залишки житлового будинку елліністичного періоду, а також була розкопана каплиця XII–XIII ст. Також Г. Д. Беловим на східному березі Карантинної бухти були досліджені два пограбовані склепи перших віків нашої ери. Єдиним масштабним заходом, здійсненим під керівництвом В. Ф. Смоліна, варто вважати розкопки прибережних кварталів на північній частині городища, які піддавалися активному руйнуванню морем [60, с. 43–45]. Ці дослідження дали можливість зробити ділянку північної частини городища основною ділянкою розкопок протягом 30-х рр. XX ст. і виявити ряд важливих за своїм значенням археологічних пам'яток: були виявлені залишки поселення догрецького періоду, виявлений прадавній некрополь, детально вивчена житлово-господарська забудова елліністичного періоду й епохи середньовіччя, були відкриті дві базиліки, каплиці пізнього середньовіччя, простежена хронологія забудови цього району городища з IV ст. до н. е. до кінця XIII ст. [61, с. 34–45].

Таким чином, головним результатом археологічного вивчення Херсонського городища, здійсненого силами співробітників Державного

Херсонеського історико-археологічного музею, стало створення самостійного центру комплексного вивчення минулого на території окремого еталонного пам'ятника епохи античності й середньовіччя. Закладені К. Е. Гриневичем основи й принципи систематичного вивчення городища, були вдало й послідовно розвинені Г. Д. Беловим, що перейняв на себе наукове керівництво розкопками в 30-ті рр. ХХ ст. До середини 30-х рр. ХХ ст. Державний Херсонеський історико-археологічний музей зайняв своє самостійне місце в системі археологічної науки в СРСР.

Роботу з археологічного вивчення пам'яток Керчі й на території Керченського півострова з липня 1921 р. очолив Ю. Ю. Марті – наступник В. В. Шкорпіла і К. Е. Гриневича на посаді директора Державного Керченського історико-археологічного музею. З ім'ям Ю. Ю. Марті пов'язаний процес активного розвитку як безпосередніх археологічних досліджень у регіоні, так й охорони пам'яток у 20-х–30-х рр. ХХ ст., який можна вважати якісно новим етапом в історії вивчення старовини Східного Криму.

У листопаді 1922 р. Ю. Ю. Марті звертався до керівництва Російської академії історії матеріальної культури з описом перспектив подальшого вивчення пам'яток у Керчі. Дослідник звертав увагу координаційного органу археологів (попередника ДАІМК) на пропозицію представників влади щодо виконання робіт з дослідження пам'яток міста у межах громадських робіт. Директор музею пропонував також конкретні об'єкти для досліджень. Згідно з його спостереженнями й розвідками найбільшу наукову цінність представляли християнська катакомба, відкрита в 1895 р., розташована «у дворі Абрамова по Госпітальній вул., б. № 40» і прадавній некрополь античного Пантікапея поблизу покинутого міського кладовища, який був спочатку досліджений директором Керченського музею старовини В. В. Шкорпілом в 1911 р. Пріоритетність вивчення саме цих пам'яток Ю. Ю. Марті аргументував відсутністю перешкод з боку власника будинку в першому випадку (будинок був зруйнований) і послабленням релігійних

почуттів громадян – у другому. Також учений розраховував, що витрати на проведення пам'яткоохоронних робіт не перевищать 1000 рублів, які він і просив виділити РАІМК. Ю. Ю. Марті клопотав про видачу йому дозволу на розкопки взимку 1922 – весною 1923 рр. [252, л. 2–2 зв.]. Звернення Ю. Ю. Марті було спрямоване на рецензування до академіків РАІМК – Д. В. Айналова й С. О. Жебельова. У доповідній записці від 23 січня 1923 р., учені повністю підтримали пропозиції Ю. Ю. Марті стосовно пріоритетів вивчення пам'яток Керчі, підкреслюючи, що християнська катакомба «входить до найчудовіших пам'яток міста», а вивчення некрополя надасть можливість для цінних відкриттів з історії прадавнього періоду Пантікапея. Також академіки РАІМК підтвердили кваліфікацію та знання Ю. Ю. Марті для керівництва відповідними польовими дослідженнями [252, л. 3].

Згідно з документами рукописного відділу Наукового архіву ІМК РАН клопотання Ю. Ю. Марті про дозвіл на розкопки було задоволено. Збереглися його звіти про виконані роботи за 1923–1924 рр., які фіксують масштаби й характер робіт. Зокрема, спроби провести дослідження в 1923 р. на території давнього некрополя, згідно з первинними розкопками К. Е. Думберга і В. В. Шкорпіла, не дали очікуваних результатів. Тому було вирішено перенести праці «до покинутого двору Ковальова на розі Еспланади й Шлагбаумської вулиць». Роботи на новому місці дали можливість виявити й зафіксувати 38 поховань античного й ранньосередньовічного (т. зв. «готських») періодів. Дослідження в іншому напрямі робіт – «на розі Еспланади й Госпітальної» – мали несподівані результати. Замість некрополя тут були виявлені сліди давньої вежі, що входила до системи оборонних споруд Пантікапея. Ю. Ю. Марті відзначав, що знайдені стіни вежі доводять гіпотезу В. В. Шкорпіла про первинність знаходження в цьому районі некрополя (де відбувалися поховання в VI–III ст. до н. е.), пізніше забудованого (не пізніше II ст. до н. е.). Напрямок міських стін, які поєднувала виявлена в ході робіт 1923 р. вежа, дослідити не вдалося,

що стало аргументом для продовження експедиції наступного року [254, л. 2–2 зв.].

Підтвердженням результативності археологічних досліджень Керченського музею для керівних органів є відкритий лист на роботи впродовж 1924 р., який був виданий Ю. Ю. Марті за підписами завідувачів Головнауки й Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР А. П. Пінкевичем і Н. І. Троцької [253, л. 11]. У листопаді, після закінчення робіт, вчений склав звіт, який був поданий до КримОХОРОІСу [253, л. 17]. Ю. Ю. Марті відзначав у ньому, що змістом робіт 1924 р. було продовження розкопок залишків вежі, виявленої за рік до того. Результатом досліджень стало обґрунтування датування споруди – II ст. до н. е., цього висновку Ю. Ю. Марті дійшов, спираючись на знайдені залишки посуду, черепиці й амфорних ручок з клеймами. Для продовження результативних робіт Ю. Ю. Марті вважав необхідним з боку КримОХОРОІСу відчуження кількох дворів, що дало б можливість простежити зв'язок вежі з основною міською стіною Пантікапей, яка була відбита на планах, складених І. П. Бларамбергом, і виявлена під час польових досліджень В. В. Шкорпілом [253, л. 17].

Надалі експедиційні дослідження Державного Керченського історико-археологічного музею під керівництвом Ю. Ю. Марті вийшли за межі Керчі й поширилися на територію Керченського півострова. У 1926 р. були проведені розкопки некрополя в Керчі на вул. Карантинній більшість поховань якого були датовані періодом римського панування в місті. У 1927 р. працівники музею на гроші виділені Головнаукою провели першу виїзну експедицію з дослідження старогрецьких міст сільської околиці Пантікапея – Кіммеріка, Кітея і Акри. Ці експедиції можна вважати першим науково організованим системним вивченням пам'яток старовини Керченського півострова, а зокрема – першим вивченням «малих міст» Боспорського царства. Загальний хід робіт і короткі висновки Ю. Ю. Марті описав у звіті про роботу Керченського історико-археологічного музею за 1926-1927 рр., який був

надрукований у журналі «Крим» [137]. Ґрунтовніший науковий аналіз результатів досліджень був викладений ученим у доповіді «Експедиції Керченського музею влітку 1927 р.», який був прочитаний у Ленінграді на засіданні Кримської комісії ДАІМК 10 квітня 1928 р. Протокол засідання, дає можливість оцінити масштаб робіт, проведених під керівництвом Ю. Ю. Марті [255, л. 25–27]. У вступі вчений затверджував локалізацію першого з досліджуваних міст – Кіммеріка, яка була чітко зафіксована в авторів античних часів, також Ю. Ю. Марті спирався на плани місцевості й опису, залишені дослідниками початку ХІХ ст. – І. П. Бларамбергом і П. А. Дюбрюксом. Ю. Ю. Марті спеціально зафіксував стан, в якому знаходилися залишки античного міста, він відзначав, що «Кіммерік повністю зруйнований». Аналіз підйомного матеріалу й розкопки кількох поховань дали Ю. Ю. Марті можливість зробити висновки про призначення Кіммеріка в античні часи й хронологію його розвитку. Учений відзначав, що слідів поселення прадавньої, античної епохи виявлено не було. Серед знайдених предметів переважали артефакти скіфської культури, що свідчило у свою чергу про значну (а може бути і що переважає) кількість представників варварських народів серед мешканців міста. Ю. Ю. Марті датував час виникнення Кіммеріка ІV ст. до н. е., а час занепаду й загибелі – епохою «великого переселення народів», під час якого було розгромлено й Боспорське царство. Появу на території Кіммеріка акрополя й цитаделі учений залучав до пізньоелліністичного або ранньоримського періоду (тобто верхньою межею тут можна вважати рубіж ер), а знахідки в похованнях підкреслювали саме військове призначення міста. Як завдання для подальшого вивчення Ю. Ю. Марті визначав перевірку плану міста, складеного І. П. Бларамбергом і з'ясування відповідності археологічних об'єктів опису, залишеному П. А. Дюбрюксом [255, л. 25–26]. Робота експедиції та аналіз праць попередників дали можливість Ю. Ю. Марті спростувати думку щодо розташування античних поселень Кітея і Акра. Згідно з описами І. П. Бларамберга і П. А. Дюбрюкса Акра була розташована

між Кизаульскським і Такильським маяками, але зіставлення опису із залишками поселень допомогло виявити помилку. Ю. Ю. Марті відносив Акрі до розпорядження Такильського мису, погоджуючись з думкою професора К. Е. Гриневича.

Досить помітними були й дослідження, проведені Ю. Ю. Марті на місці античного міста Кітея. Дослідженню піддалися некрополь міста, де були виявлені скіфські й римські поховання різних епох, територія самого городища. Ю. Ю. Марті сформулював такі висновки: Кітей був землеробським центром, пов'язаним з кочовим населенням степу, населення було представлене як греками, так і скіфами, що відбилося на побутовій культурі, час існування міста визначався IV ст. до н. н.е.–IV ст. н. е. Загальними ж висновками експедиції стало визначення розташування трьох міст Боспорського царства античного періоду, спростування версій попередників із цього приводу, складання нових, точніших планів городищ і збір багатого підйомного матеріалу. При обговоренні доповіді Ю. Ю. Марті вчений секретар ДАІМК Б. В. Фармаковський відзначив, що продуктивним було б зосередити дослідження на одному з городищ і запропонував зробити таким Кітей [255, л. 26 зв.–27].

Ідея про необхідність ретельного вивчення городища Кітея отримала розвиток під час роботи експедиції Державного Керченського історико-археологічного музею в 1928 р. Звіт Ю. Ю. Марті про виконані дослідження був спрямований до ДАІМК під назвою «Місто Кітей на Боспорі у світлі новітніх розкопок: попереднє повідомлення» [256, л. 2–9]. У 1929 р. трохи відредагований текст цього документа був опублікований в журналі «Крим» як оригінальна стаття Ю. Ю. Марті під назвою «Розкопки Керченської експедиції 1928 року: попереднє повідомлення» [138].

У ході дослідження Ю. Ю. Марті зосередився на загальній характеристиці стану городища до початку польових робіт, в тексті статті був наданий археологічний план Кітея. Учений детально виклав хід розкопок оборонних споруд городища в 1928 р., що дало можливість визначити час

життя в городищі в античну і ранньосередньовічну епохи – з V ст. до н. е. до V – VI ст. н. е. [138, с. 6–9]. Цікаві деталі поєднання грецьких і варварських (скіфо-сарматських) форм похоронних обрядів були представлені в розділі звіту, присвяченому характеристиці некрополя Кітея [138, с. 11–13].

У цілому експедиції Ю. Ю. Марті дали поштовх й підготували ґрунт для подальшого системного наукового вивчення керченських пам'яток і старовини. Упродовж 20-х рр. XX ст. завдяки діяльності експедицій Державного Керченського історико-археологічного музею були закладені основи й визначені основні напрями вивчення давньої та середньовічної історії Східного Криму.

Експедиційна діяльність Археологічного відділу ЦМТ входила до кола наукових інтересів і здійснювалася за ініціативою голови підрозділу – М. Л. Ернста. Уже в 1921 р. у співпраці з першим завідувачем КримОХОРИСом Глібом Анатолійовичем Бонч-Осмоловським (1890–1943) були проведені археологічні розвідки в печери Кизил-Коба в Сімферопольському районі. Знахідки, досліджені археологами, згодом заклали основу для продовження розкопок як безпосередньо на Кизил-Коба, так і на подібних пам'ятниках у передгірському Криму. Самобутність археологічного матеріалу дала можливість виділити їх у самостійну – кизил-кобінську – археологічну культуру, а підсумком дискусії пізніх дослідників стало віднесення її пам'яток до періоду раннього залізного століття й ототожнення з етнічною історією таврів [37, с. 126].

У 1923 р. розкопки були продовжені. До цього ж часу варто залучити складання продуктивного й багаторічного дослідницького союзу двох великих учених-археологів – Г. А. Бонч-Осмоловського, що на той час перебрався назад до Петрограда і пізніше зайняв перші позиції серед дослідників первісної археології, та М. Л. Ернста. Ці експедиції були організовані за рахунок коштів Державного Російського музею, роль кримського дослідника в них полягала в необхідному консультуванні й забезпеченні перебування столичних колег у Криму. Першим об'єктом

спільних досліджень стали пам'ятники в районі села Тав-Кіпчак Сімферопольського району. В експедиції з боку столичних учених взяв участь науковий співробітник Державного Російського музею Федір Артурович Фісельструп (1889–1933), кримських краєзнавців представляв археолог-любитель Сергій Іванович Забнін [324; 325]. У цьому ж році, з 5 до 11 червня, на виконання своїх обов'язків голови Археологічного відділу ЦМТ, М. Л. Ернст зробив дослідження самовільних розкопок, які були здійснені місцевими мешканцями в поселенні Лімени в районі Алупки. Метою археолога було зберегти пам'ятники від руйнування [326, л. 2–3 зв.].

З 1923 р. на території передгірських і гірських районів Криму почалися постійні дослідження Г. А. Бонч-Осмоловського, головною метою яких було виявлення слідів присутності в Криму людей прадавньої епохи. Ці експедиції також організовувалися за рахунок коштів Державного Російського музею й Головнауки Наркомосу РСФРР. У них брали участь ті ж кримські дослідники М. Л. Ернст і С. І. Забнін, а також студенти ленінградських і сімферопольських ВНЗ. У 1923 р. ретельному дослідженню в кримських передгір'ях піддалася печера Кош-Коба. У ній вдалося знайти залишки викопаних кісток тварин, непрямі сліди перебування первісної людини. Наступного року дослідження проходило вже у 14 печерах у районі між Бахчисараєм та Інкерманом. Цінний матеріал з епосу верхнього палеоліту вдалося виявити тільки в одній з них – в Сюреньській печері [327, с. 74–76]. Тоді ж, при завершенні експедиції, у районі, що не передбачався до вивчення, випадково були зроблені «абсолютно виняткові за своїм значенням» знахідки в гроті Киїк-Коба в передгірській частині Криму. У шарі четвертинного періоду разом з кістками тварин, кременевими знаряддями були знайдені два людські кістяки – дитина і дорослого в найнижчому геологічному шарі. Залишки людських кісток були розташовані в спеціальному поглибленні грота, що говорило про усвідомленість поховання. У незайманому положенні залишилися тільки кістки обох стоп і

правої гомілки дорослого, інші кістки були викинуті з могили пізніми мешканцями грота [327, с. 77].

Зважаючи на крайню важливість знахідок в Киїк-Кобі, у 1925–1926 рр. експедиція продовжила свою роботу за рахунок коштів Російського музею, Головнауки і КримОХОРИСу у тому ж складі. При подальшому розкритті ґрунту в печері були виявлені безліч кременевих знарядь, кісток тварин, кілька кісткових фаланг руки дорослої людини, практично неушкоджених [327, с. 78].

Окрім публікації звіту експедиції, Г. А. Бонч-Осмоловський сформулював у нарисі оригінальну концепцію класифікації археологічних культур давнього Криму. Значне місце в ній автор приділяв аналізу власних знахідок в Киїк-Кобі. Аналізувалася місцевість, стратиграфія геологічних шарів, будова вогнищ і кам'яних знарядь [327, с. 79–84]. Окремому опису піддалися знайдені людські кістки, констатовалася відсутність основного елемента в дослідженні останків первісної людини – черепа – що дає можливість точно датувати знахідки за антропологічними даними. Окремо характеризувалася могила, спеціально видовбана в скельній породі грота для поховання. Усі об'єкти цього поховання дали можливість Г. А. Бонч-Осмоловському залучити його до епохи давнього палеоліту, часу існування людей неандертальського типу (у сучасній археологічній науці сталася корекція термінів – час життя неандертальців виділяють в окрему епоху – мустьє, яка також має назву середнього палеоліту). Також дослідник сформулював особливо цінне наукове значення відкриття: уперше стопи людини-неандертальця були знайдені в цілому виді; поховання було здійснене спеціально в гроті, отже, це вказувало на наявність у прадавніх мешканців Криму примітивних сакральних уявлень про замогильне життя. Найбільш важливим результатом експедиції стало виявлення перших людських останків епохи давнього палеоліту на території СРСР на той момент [327, с. 84–86].

Самостійні дослідження М. Л. Ернста, що давали можливість поповнювати експозицію Археологічного відділу ЦМТ, зважаючи на мізерність коштів і відсутність спеціального реманенту, а також – кваліфікованих співробітників для проведення розкопок, в основному, обмежувалися локальними розкопками. Так, у 1924 р. археолог досліджував скіфське поховання в селі Бахчі-Елі біля Сімферополя, про що детально інформував громадськість за допомогою публікації ходу розкопок у періодичній пресі [328; 329]. Свідченням активного процесу дослідження кримської старовини експедиціями столичних наукових установ є залучення М. Л. Ернста до розкопок середньовічних татарських пам'яток у Бахчисараї в 1924 р. Ця експедиція була комплексною, тривала з 1924 до 1926 рр., і включала вивчення як бахчисарайської старовини, так і масштабні розкопки в Старому Криму – на місці першої столиці Кримського улусу Золотої Орди Солхата. Фінансування цих робіт здійснював Раднарком Кримської АСРР у рамках здійснення програми вивчення культури корінних народів. Керівником розкопок був затверджений завідувач Історико-етнологічним відділом ВНАС при ЦВК СРСР, професор Ілля Миколайович Бороздін (1883–1959), його найближчим помічником був авторитетний дослідник пам'яток середньовічного періоду Олексій Степанович Башкіров (1885–1963). У результаті робіт О. С. Башкірова і М. Л. Ернста в 1924 р. в Бахчисараї були розкопані ряд татарських надгробків, частина з яких була згодом датована О. С. Башкіровим періодом XIV–XV ст. [37, с. 128–129; 330, с. 136–144].

Самостійна експедиційна діяльність Археологічного відділу ЦМТ у 1924 р. не обмежилася участю в розкопках столичних дослідників. М. Л. Ернстом було вивчено городище в районі села Ягмурча біля Сімферополя, звіт був представлений у ДАІМК [331, л. 1–3]. Також спеціальна експедиція ЦМТ здійснила роботи з дослідження курганів скіфської епохи в околицях Сімферополя, про що був складений детальний щоденник, звіт у ДАІМК й опис колекції старовини, що поповнила фонди

ЦМТ [332, л. 4–34, 41–42]. У 1925 р. розкопки курганів тривали – тепер дослідник зосередив свою увагу на районі передмість Сімферополя – Баштани-елі й Червоної гірки [333]. Прикладом реакції керівника Археологічного відділу ЦМТ на повідомлення про виявлення старовини є початок дослідження М. Л. Ернстом залишків середньовічного зміцнення Киз-Кермен у гірському Криму, про виявлення якого повідомив ученого краєзнавець Є. Вавилов [334].

Найбільш помітними дослідженнями Археологічного відділу ЦМТ стали розкопки городища Неаполь в околицях Сімферополя, що розпочалися в 1926 р. Предметом дослідження стали ділянки південної оборонної стіни давньої столиці скіфської держави, залишки міських воріт, кам'яних будівель і напівземлянок. Згідно з висновками експедиції для матеріальної культури Неаполя були характерні риси поєднання різних культур епохи раннього залізного століття – таврської, скіфської, грецької й римської, що доводило складний етнічний склад населення давнього міста, а також – підтверджувало стратегічну роль об'єкту в давній історії Криму [335]. Згідно з «Планом археологічних розкопок і розвідок Центрального музею Тавриди на 1927 рік» були проведені дослідження біля села Топчи-Кой та обстежені самовільно розкопані до цього похоронні склепи в районі німецького поселення Нейзац поблизу села Зуя, тривали розкопки й на Неаполі [37, с. 136–138].

У 1926–1927 рр., за даними «Виробничого плану Археологічного відділу ЦМТ на 1926–[19]27 рік», підписаного М. Л. Ернстом передбачалася організація комплексних самостійних археологічних досліджень [224, л. 3]. Так, документом передбачалося проведення розвідувальних робіт пам'яток палеоліту в печерах Сімферопольського району, стоянок відповідного періоду на Яйлі, поселень і курганів у районі Сімферополя. Планувалося розпочати вивчення силами ЦМТ городищ Тепе-Кермен, Ескі-Кермен, Чуфут-Кале, Мармара і Шулдан. Також увага установи мала бути звернена на татарську старовину Старого Криму. Надалі – на 1929 р. – М. Л. Ернстом планувалося вивчення пам'яток Мангупа й Карасубазара. Робота на території

Бахчисарайського, Джанкойського й Карасубазарського районів продовжувала бути основною для співробітників Археологічного відділу ЦМТ і в 1928 р. [37, с. 141].

У 1928 р. за ініціативою Раднаркому Кримської АСРР була проведена масштабна археологічна експедиція з вивчення середньовічних пам'яток татарської старовини в Старому Криму. Відповідальною установою і розробником програми досліджень виступив Державний музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, роботи здійснювалися під керівництвом У. А. Боданинського і О. Н.-А. Акчокракли. М. Л. Ернст керував роботами загону, що займався розчищенням залишків медресе, що розташовувався перед мечеттю Узбека. Завдяки дослідженню пам'ятника були з'ясовані план будівлі, зібрані значні колекції монет, уламків посуду, архітектурних, скульптурних та епіграфічних деталей і фрагментів, датованих XIII–XIV ст. [112, с. 132–134]. У серпні 1928 р. М. Л. Ернстом спільно з О. Н.-А. Акчокракли й У. А. Боданинським був зроблений огляд пам'яток старовини Карасубазара (8 серпня) і Солхата (10 серпня). За результатами цих заходів були складені відповідні акти, які, окрім констатації проблем, пов'язаних зі станом пам'яток, містили перелік конкретних рекомендацій з їх охорони та подальшому використанню [66, с. 129–130].

У 1929–1930 рр. археологічні дослідження в ЦМТ проходили згідно з раніше наміченим планом – досліджувалися пам'ятники в околицях Сімферополя, Карасубазарському й Бахчисарайському районах. З 1930 р. – і впродовж першої половини 30-х рр. XX ст. основним об'єктом вивчення М. Л. Ернста стали масштабні й комплексні розкопки палеолітичної стоянки в печері Чокурча в околицях Сімферополя, відповідний дозвіл був отриманий дослідником від ДАІМК [37, с. 147–148].

Період 30-х рр. XX ст. мав свою специфіку в розвитку досліджень пам'яток старовини Криму. Проявлялася вона в прагненні ряду столичних наукових інституцій повністю контролювати їх проведення, відповідно, закріпивши право на проведення розкопок за собою. До таких можна

віднести ДАІМК, Московське відділення ДАІМК (конфлікт усередині наукової установи до цього періоду розвивався, можна сказати, перейшов в активну стадію, проявом якої стали взаємні звинувачення та скарги у відповідні державні органи, результатом чого стали репресії й розгром кількох дослідницьких колективів радянських археологів), Інститут антропології, археології та етнографії АН СРСР, Антропологічний інститут МДУ. Ці дослідження носили різноманітний характер і не були зосереджені на якомусь окремому періоді або пам'ятці. Так, фахівцями Інституту антропології, археології та етнографії АН СРСР під керівництвом Сергія Миколайовича Бібікова (1908–1988) в 1935 р. були продовжені розпочаті в 1927 р. експедицією Державного Російського музею під керівництвом професора Г. А. Бонч-Осмоловського розкопки первісних стоянок в печері Шан-Коба в Балаклавському районі. Знайдені знаряддя праці, останки тварин і предмети первісного образотворчого мистецтва дали можливість датувати цей комплекс епохою верхнього палеоліту. У свою чергу, експедиція Антропологічного інституту МДУ 1935 р. під керівництвом Отто Миколайовича Бадера (1903–1979) проводила дослідження первісних пам'яток у Карасубазарському районі. Було обстежено близько 150 об'єктів – печер і гротів, частина з яких зберегла залишки слідів перебування людини в різні періоди епохи палеоліту. Окрім закритих житлових комплексів прадавніх людей, експедицією було виявлено 20 давніх відкритих стоянок, віднесених О. М. Бадером до часу палеоліту. У сфері інтересів експедиції також виявилися пізніші пам'ятники району: античні й ранньосередньовічні могили, генуезький замок XIV–XV ст., розташований між селом Ускут і Судаком.

Співробітники Московського відділення ДАІМК, у свою чергу, зосередили свою увагу на розкопках фортеці римського періоду Харакс, розташованої на мисі Ай-Тодор у районі Гаспри. Ці роботи проводилися в співпраці з московськими музеями – ДІМ, Державним музеєм образотворчих мистецтв і Державним антирелігійним музеєм. Результатами робіт стали

розкопки площею близько 1000 кв. м. На цій території був виявлений інвентар 22 могил: амфори з попелом, виявлено місце спалювання покійників, також безпосередньо на місці існування фортеці були виявлені ядра для оборонних споруд [336, с. 266–267]. Наведені приклади – доказ локальності робіт перерахованих експедицій, відсутності в дослідників на той момент можливості проведення повномасштабних і постійних експедицій.

У цілому діяльність Державних Херсонеського і Керченського історико-археологічних музеїв, Археологічного відділу ЦМТ у період 20-х–30-х рр. ХХ ст. з організації самостійного археологічного вивчення пам'яток Херсонеського городища, старовини Пантікапея й античних міст Керченського півострова, пам'яток Сімферопольського, Бахчисарайського й Карасубазарського районів дала можливість розпочати новий якісний етап постійних археологічних розкопок. У результаті проведеного дослідження цієї діяльності можна сформулювати такі висновки:

- Найбільш масштабно, методологічно обґрунтовано й повно археологічні і пам'яткоохоронні заходи проводилися впродовж 20-х–30-х рр. ХХ ст. в Криму на території Херсонеського городища в Севастополі, городища Пантікапей в Керчі й на території античних поселень Керченського півострова. Розробка принципів і послідовного характеру цих робіт була предметом спільного обговорення дирекцій Державних Херсонеського й Керченського історико-археологічних музеїв з профільними контролюючими органами – ДАІМК, Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР, ВНАС при ЦВК СРСР;

- У ході формулювання планів вивчення античних і середньовічних пам'яток Херсонеса спостерігалася активна й змістовна дискусія між представниками дирекції музейної установи (в особі його директора в 1924–1928 рр. К. Е. Гриневича) і представниками ДАІМК, що направили для спостереження за розкопками в 1925–1926 рр. свого представника (М. Д. Протасова). Результатом цієї співпраці став конфлікт

дирекції Херсонеського музею й ДАІМК, що призвів до створення восени 1926 р. спеціальної комісії з вироблення плану дослідження Херсонеса;

- Основним результатом роботи К. Е. Гриневича на посаді директора Херсонеського музею стала пропозиція перспективного п'ятирічного виробничого плану археологічного дослідження Херсонеса, який припускав пріоритет організації публікації матеріалів попередніх розкопок Херсонеса перед проведенням безпосередніх археологічних досліджень. Здійснення цього плану дало можливість заповнити недостатню документальну базу для подальшої організації розкопок в Херсонесі;

- Запропоновані К. Е. Гриневичем принципи здійснення розкопок, що припускали послідовність і комплексність їх проведення, були здійснені на практиці в масштабних роботах 30-х рр. ХХ ст., які здійснювалися на території північної частини городища під керівництвом Г. Д. Белова. Ці розкопки дали можливість вперше повною мірою простежити історію розвитку життя в античну й середньовічну епоху на цілісній ділянці городища, відкрити одні з найбільш масштабних пам'яток музею;

- Предметом вивчення експедицій Державного Керченського історико-археологічного музею під керівництвом Ю. Ю. Марті стали пам'ятники античного періоду на території Керчі, вперше були проведені польові дослідження античних і ранньосередньовічних городищ Керченського півострова;

- Основними результатами експедицій Ю. Ю. Марті стала нова локалізація ряду археологічних об'єктів на території Керченського півострова (конкретно – городищ Кітея та Акрі), проведені на їх територіях дослідження дали можливість визначити хронологію їх існування, склад населення, а також – простежити основні особливості похоронного обряду й принципів житлової забудови території городищ. Ці результати започаткували систематичне археологічне вивчення Керченського району, зберегли пам'ятники від однозначного руйнування й остаточної загибелі;

- У період 20-х–30-х рр. ХХ ст. Державні Херсонеський і Керченський історико-археологічні музеї постали самостійними адміністративними й науково-дослідними центрами вивчення давнього й середньовічного періодів історії окремих регіонів Криму. Масштаб та якість досліджень дають можливість оцінити ці роботи як зразкові для рівня наукових досліджень періоду, що вивчається;

- Експедиційна діяльність Археологічного відділу ЦМТ, що мала як самостійний, так і допоміжний характер участі в експедиціях столичних спеціалізованих наукових установ, виразилася в дослідженнях пам'яток первісної, античної та середньовічної епох. У ході охоронних розкопок завдяки подвижницькій роботі голови відділу М. Л. Ернста були вперше вивчені цілий ряд пам'яток (стоянок, поселень, курганних поховань), врятованих від руйнування та розграбування. Знахідки, виявлені в ході самостійних розкопок Археологічного відділу ЦМТ, поповнювали колекції музею, робили його фонди основним сховищем пам'яток первісної епохи, таврської та скіфської археологічних культур у Криму;

- Актуальною для 30-х рр. ХХ ст. стала проблема взаємозв'язку дослідницької ініціативи кримських археологів із інтересами центральних дослідницьких установ. Зважаючи на посилення контролю з боку державних органів за діяльністю наукових установ експедиції середини 30-х рр., спрямовані до Криму ДАІМК, ДІМ, Інститутом антропології, археології та етнографії АН СРСР, Антропологічним інститутом МДУ носили локальний та епізодичний характер, а участь співробітників кримських музеїв у них обмежувалася технічною допомогою й не мала значення для поповнення колекцій фондів кримських музейних установ.

Висновки до розділу 3. Основними матеріальними об'єктами для вивчення музейними установами Кримської АСРР в другій половині 20-х–30-ті рр. ХХ ст. були найзначніші пам'ятки минулого, зосереджені в регіоні – Херсонеське городище, Пантікапей, Феодосія, Судак, Керкінітида, пам'ятки

епохи кам'яної доби, епохи міді, бронзи, раннього залізного століття, періоду «Великого переселення народів» і Середньовіччя. Можливість безпосереднього зіткнення дослідників з об'єктами вивчення давала можливість здійснювати в музеях Кримської АСРР археологічного профілю повний цикл дослідницьких робіт з пам'ятками матеріальної культури: робити збір, облік, аналіз, камеральні описи, музеєфікацію, підготовку до експонування й експозицію у складі єдиних тематичних колекцій;

- Найбільш значною й масштабною в контексті облаштування самостійної музейної експозиції стала діяльність, здійснена в Державному Херсонському історико-археологічному музеї. Завдяки активності директора установи К. Е. Гриневича (1924–1928 рр.) музей розпочав свою роботу як постійно діюча установа, була сформована його структура, а також – сформульована авторська концепція побудови експозиції на «марксистській» основі. Ця експозиція вперше дала можливість простежити історію міста й Севастопольського регіону в цілому в античній і середньовічній періоди на підставі тематичного представлення пам'яток матеріальної культури. Найбільш характерними рисами концепції музею «що говорить сам за себе» Гриневича стали: загальнодоступність, інформативність, послідовність викладу матеріалу, комплексність музейної експозиції. Результатом діяльності К. Е. Гриневича, В. Ф. Смоліна і Г. Д. Белова на посаді директорів Державного Херсонського історико-археологічного музею стало формування музею як самостійної комплексної профільної установи, здатної проводити як безпосередньо експозиційну, так і дослідницьку, педагогічну, популяризаторську діяльність;

- Спадкоємність досвіду та його поєднання з новими методологічними принципами роботи було продемонстровано в роботі Державного Керченського історико-археологічного музею. Завдяки стабільності керівництва в особі директора Ю. Ю. Марті і безперервності роботи установи стало можливим збереження колекцій музею, забезпечення музею новим приміщенням сприяло структуризації його роботи, надало

можливість організації наукових досліджень в лапідарії. Найважливішою формою популяризаторської роботи Державного Керченського історико-археологічного музею став огляд відвідувачами його окремих підрозділів: Царського і Мелек-Чесменського курганів, «склепу Деметри», розкопок на горі Мітридат.

- У діяльності археологічного відділу Центрального музею Тавриди в м. Сімферополі упродовж 20-х–30-х рр. ХХ ст. спостерігалася тенденція до узагальнення колекцій, формування єдиної експозиції, що відбивала сучасну на той момент концепцію історії регіону. У зв'язку з цим варто відзначити як прогресивну практику хронологічного принципу побудови експозиції, розроблений завідувачем відділу М. Л. Ернстом. При цьому важливим був чинник особистих дослідницьких інтересів ученого, що дало можливість археологічному відділу ЦМТ зосередити у себе значні колекції пам'яток первісної матеріальної культури, періоду «Великого переселення народів» і раннього Середньовіччя. Також експозиція ЦМТ досліджуваного періоду може вважатися найбільш оптимальною в контексті відповідності критеріям об'єктивності, повноти колекцій і наукової обґрунтованості експозиції.

- Яскравим прикладом якісного продовження дорадянських традицій в 20–30-ті рр. ХХ ст. стала діяльність Феодосійського археологічного (краєзнавчого) музею під керівництвом К. Є. Пирлик-Малявської, М. С. Барсамова та О. І. Даниленка. Реорганізація 1923 р., що створила об'єднаний музейний комплекс у Феодосії (існував до 1936 р.) запобігла знищенню музейної установи з більш ніж сторічною історією та дала можливість для оновлення колекцій та реконструкції експозиції. Співіснування музею археологічного профілю з Феодосійською галереєю І. К. Айвазовського мало взаємний позитивний ефект, підвищувало загальний рівень культурної та освітньої підготовки мешканців та гостей курортного міста, робила музейний комплекс справжнім центром наукового та просвітницького життя Феодосійського регіону. Відновлення самостійності

історико-археологічного (краєзнавчого) музею у 1936 р. не мало негативних наслідків у діяльності установи: завдяки професійному керівництву експозиційний та дослідницький процес був продовжений на необхідному науковому рівні.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК МЕРЕЖІ МУЗЕЇВ НАРОДОЗНАВСТВА

4.1. Експозиційна й популяризаторська діяльність

Період створення музейної мережі в Кримській АСРР (1921–1927 рр.) збігся з початком здійснення нової політики Радянської влади в галузі міжнаціональних стосунків. В узагальненому виді ці заходи дістали назву «коренізації», що припускало широке залучення національних кадрів до роботи в органах державного управління, пріоритетну увагу до розвитку й збереження культури народів, що знаходилися в менш вигідних умовах національного розвитку в дорадянську епоху. Така політика мала на меті швидку інтеграцію т. зв. «малих народів» в загальнорадянський ідеологічний і культурний простір. При цьому декларувалося право нації на самовизначення, у тому числі – право на самобутність та унікальність матеріальної, художньої й прикладної культури [337].

У Криму прояви політики «коренізації» виразилися в «татаризації» – пріоритетній увазі до розвитку культури, мистецтва й вивченню етнічної історії й побуту кримських татар. Згідно з даними перепису населення 1926 р. частка кримських татар складала лише 26% від загальної кількості населення Кримської АСРР. При цьому рівень представництва кримських татар в органах управління, культури й мистецтва фактично був рівним представництву етнічних росіян, які становили 51% населення Кримської АСРР. Кримськотатарська мова була другою офіційною мовою автономії, керівні посади в органах управління республікою (РНК Кримської АСРР, ЦВК Кримської АСРР, наркомати автономії) розподілялися на паритетних принципах [37, с. 195–231; 68, с. 175–187].

У свою чергу, особливості етнічної ситуації в Криму наклали відбиток на роботу спеціалізованих музейних установ. Згідно з рішеннями

IV Кримської конференції музейних працівників у вересні 1926 р., підкріпленим відповідними постановами РНК Кримської АСРР від 21 червня 1927 р., профільними установами зі збору, зберігання, вивчення й експозиції етнографічних матеріалів повинні були стати Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійський археолого-етнографічний (краєзнавчий) музей і Східний музей в Ялті [213, л. 3–6; 214, л. 8 зв., 98–101]. У зв'язку з цим, виділяється ряд загальних тенденцій, властивих розвитку музеїв народознавства Криму в 20–30-ті рр. ХХ ст.:

- діяльність музейних працівників була підпорядкована основним ідеям державної національної політики що призводило до значних спотворень об'єктивно-історичного сенсу минулого народів Криму; спроба прищепити «класовий підхід» до вивчення історії та культури народів Криму стала початком процесу створення незбалансованої картини етнічної історії півострова;

- політика «татаризації», що проводилася органами влади Кримської АСРР, виявила прагнення обмежити вивчення культури й мистецтва народів Криму низкою штучно створених пріоритетних напрямів, головним з яких стало вивчення побуту й культури кримських татар. Цей підхід стимулював певний сплеск інтересу до історії кримськотатарського народу, проте, акумульовані зусилля носили часто політизований характер;

- етнографічні лекції музеїв у Кримській АСРР не мали системної програми й керівництва, що стало причиною частих конфліктів між різними музейними установами, спроб штучно створити відособлені центри вивчення культури й мистецтва з претензією на керівництво всім процесом вивчення народів Криму; ці спроби також стали наслідком здійснення політики «татаризації», безпосередні провідники якої, окрім безумовної активізації й масового характеру дослідницької та популяризаторської діяльності, вносили й значну напругу в процес функціонування профільних музейних установ.

Найбільш масштабно, послідовно й результативно всі перераховані тенденції особливостей етнонаціональної політики в Кримській АСРР у 20–

30-ті рр. XX ст. відбилися в діяльності Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Історія цієї музейної установи починається в 1917 р., офіційний статус музею був присвоєний Ханському палацу в Бахчисараї 4 жовтня, а першим директором був призначений У. А. Боданинський. У роки Громадянської війни унікальний палац кілька разів ставав предметом домагань з боку практично всієї влади, що встановлювала свій контроль над містом. У свою чергу, експозиція музею поповнювалася за рахунок пожертв місцевих мешканців, упродовж 1918 р. кількість експонатів збільшилася до 1000. Спроби дирекції музею звернути увагу на жахливий стан комплексу будівель палацу особливого успіху не мали. Так, 21 жовтня 1918 р. за ініціативою Таврійської вченої архівної комісії й Таврійського університету було проведено спеціальну нараду, на яку були запрошені представники Таврійського магометанського духовного управління і Вакуфної комісії. Було прийняте рішення передати музей під управління спеціальної комісії з представників Міністерства внутрішніх справ Кримського крайового уряду й названих вище Таврійської вченої архівної комісії, Таврійського магометанського духовного управління й Вакуфної комісії. Проте, реальну організаційну допомогу першому спеціалізованому кримськотатарському музею надавала тільки Кримськотатарська національна директорія. У 1919 р. при музеї була створена бібліотека-архів, яка повинна була стати місцем збору й зберігання давніх зразків татарської літератури й мусульманських рукописів [286, с. 27–28].

Перший період у діяльності Палацу-музею (1921–1927 рр.) можна охарактеризувати як час реставрації та створення експозиції. У цьому контексті була побудована робота усього колективу установи. Так, у звіті за підсумками роботи в 1921–1922 рр., У. А. Боданинський відзначав самостійний характер роботи музею. Проте наглядовим органом у роботі був КримОХОРИС. Спеціалізованою територією для музейної експозиції визначалися приміщення колишнього Ханського палацу. Крім того, у веденні

музею знаходилися археологічні пам'ятники: городища Чуфут-Кале (у передмісті Бахчисараю), Мангуп-Кале, Тепе-Кермен (у гірській місцевості на південний захід від Бахчисараю); спорудження культового характеру і кладовища: Ескі-Юрт, що містило три дюрбе, Кирк-лар – місце середньовічних татарських поховань XIII – XIV ст., гробниці Ескі-Дюбре і Діляра-Бікеч, мечеть Єшил-Джамі; громадські споруди, садиби і інші пам'ятники: лазні Сари-Гузель, колишній палац князів Юсупових в селі Коккоз і ряд старовинних приватних будинків, фонтанів і господарських будівель у Бахчисараї [169, л. 261–263 зв.].

У зв'язку з цим можна зробити висновок про те, що Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї з самого початку своєї постійної діяльності був багатоплановим музейним комплексом, при цьому, вивчення етнографії й збір етнографічного матеріалу кримських татар і тюркських народів залишався пріоритетним у його роботі. Головним завданням колективу музею в зазначений період У. А. Боданинський визначав порятуюнок пам'яток від руйнування, проведення необхідних реставраційних робіт, продовження формування експозиції [169, л. 264]. Це пояснює повну відсутність інформації в архівних документах за вказаний період відносно безпосередньої популяризаторської діяльності музею в ці роки. Охоронні й реставраційні заходи займали основну увагу й час співробітників.

Уже до 1922 р. в музеї склався стабільний колектив співробітників. Окрім директора музею (що поєднував свою посаду з обов'язками завідувача повітовим ОХОРИСом) У. А. Боданинського, експозицію створювали: науковий співробітник, фахівець з кримськотатарської епіграфіки, філолог Осман-Нурі Асанович Акчокракли, який також отримав призначення на посаду завідувача Будинком-музеєм І. Гаспринського в Бахчисараї, доглядач музею Володимир Пенкальський, хранитель – Абдулла Лятіф-заде, старший вахтер – Павло Гонтаренко. Аврам Дубінський працював доглядачем пам'яток Чуфут-Кале, Абдрахман Шейх-заде виконував ті ж функції в Ескі-

Юрті. Профіль музею визначався У. А. Боданинським як «художньо-історичний». Також було вказано на спеціалізацію з вивчення й популяризації східного мистецтва. Допоміжними відділами Палацу-музею були архів і бібліотека, статус філій мали Будинок-музей І. Гаспринського в Бахчисараї та Палац-музей Юсупових у Коккозах. Загальне число відвідувачів за 1921 р. вказувалося у більш ніж 700 осіб, активніше відвідування музею належало до літніх і осінніх місяців [169, л. 242 зв.–243 зв.].

Організація систематичної дослідницької діяльності Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури пов'язана з ім'ям видатного діяча кримськотатарської культури Усеїна Абдурейфійовича Боданинського (1877–1938). Він народився в 1877 р. в селі Бадану Сімферопольського повіту Таврійської губернії. Місце народження стало основою для прізвища, різне написання назви селища призвело до того, що в анкетних документах дослідник використав варіанти написання свого прізвища, що, іноді утруднює пошук, відновлення й аналіз його біографії [112, с. 11]. Усеїн Абдурейфійович народився в сім'ї викладача Сімферопольського народного татарського училища. Освіту майбутній етнограф отримав у народній школі (закінчив її в 1888 р.), спеціальність отримав у Сімферопольській татарській учительській школі (1895 р.), а вищу спеціальну освіту художника з прикладного мистецтва – здобув у Москві в Строгановському художньо-промисловому училищі (роки навчання: 1895–1905). Професійна діяльність У. А. Боданинського була спочатку пов'язана з Кримом: у 1905–1907 рр. він викладав графіку в Сімферопольському комерційному училищі. У 1907 р. Усеїн Абдурейфійович знову повернувся до Москви, де йому запропонували керувати Художньо-промисловою школою філії Строгановського училища. З 1911 до 1917 року художник удосконалював свою майстерність у Санкт-Петербурзі, працюючи художником-декоратором і виконуючи приватні замовлення на оформлення інтер'єрів. З початком революційних подій

1917 р. він перебрався до Криму, де влаштувався на роботу в Бахчисарайський Палац-музей [112, с. 19–35; 286, с. 38–39].

Упродовж 1922 р. колектив співробітників палацу-музею мусив протистояти наслідкам голоду, що забрав життя ученого-археолога Є. І. Свіщева і доглядача Ескі-Юрта Е. Б. Асана, а також що змусив ряд співробітників установи або поміняти місце проживання, або – перейти на інше місце роботи. Завідувач музеєм У. А. Боданинський упродовж чотирьох місяців боровся з висипним тифом у важкій формі. Проте, незважаючи на ці труднощі, установа змогла організувати постійну роботу за різними напрямками. Були зібрані 12 арабо-татарських написів на історичних пам'ятниках Бахчисараю, була проведена їх систематизація й переклад російською мовою, були організовані роботи із замальовок й обміру чотирьох дюрбе в Ескі-Юрті, старого приміщення «Зінджирли медресе», мавзолеїв Хаджи-Гірея й Ненекеджан Ханім. У організаційному напрямі важливим став початок координації роботи кримських музеїв етнографічного профілю. Така домовленість була досягнута на I Кримської конференції музейних працівників 5–9 жовтня 1922 р. між завідувачами Державного палацу-музею тюрко-татарської культури, Євпаторійського археолого-етнографічного музею в Євпаторії й Східного музею в Ялті, було також запропоновано виробити загальний план роботи закладів [196, л. 1–1 зв.].

Звіт палацу-музею за 1922 р. фіксує поповнення колекцій найширшого профілю. Так, усього до кінця року в музеї знаходилося 1 835 експонатів, із них найбільш значними були зібрання: монет – 560 штук, тканин – 142, начиння – 102, вишивок – 89, зброї – 84, фрагментів скульптури – 78, ювелірних прикрас – 61, килимів – 50, рукописних книг – 42, виробів з фарфору – 31, старовинних книг – 30 тощо. Ці експонати систематизувалися й проходили необхідну експертизу для подальшої каталогізації. Співробітникам музею вдалося налагодити досить стабільний рівень відвідуваності: усього за рік було прийнято 746 відвідувачів (найбільше число відвідувачів у травні, червні й серпні), організовані 15 навчальних

екскурсій і 25 екскурсій для представників іноземних місій. Основними джерелами прибутку установи були субсидії від держави (близько 400 тисяч рублів), прибутки від реалізації сільськогосподарської продукції садів палацу (30 000 рублів) і кошти, що стягувалися як вхідна плата (2 800 рублів) [196, л. 2–2 зв.].

Найбільш важливими подіями в житті палацу-музею в 1923–1924 рр. у наступному звіті У. А. Боданинський визначив: прийом книг з бібліотеки «Зінджирли медресе», що відбувся 24 грудня 1923 р.: 115 рукописних арабсько-татарських фоліантів, 75 – друкарських, 8 альбомів і 11 окремих рукописів; передачу будівлі лазень «Сари-Гузель» у повне ведення установи, що відбулося 9 лютого 1924 р.; організацію з травня 1924 р. при палаці-музеї семінарія з історичного краєзнавства, який працював для молоді і в ході роботи якого заслуховували лекції з історії культури, археології, геології та ботаніки, проводилися екскурсії у вигляді практикумів з місцевої археології, геології та ботаніки.

Була вдосконалена структура установи. Палац-музей налічував вісім сформованих відділів, у кожному з яких спостерігалось постійне поповнення колекцій. Так, у першому відділі були зосереджені тканини, вишивки, килими й сукні (поповнення на 75 експонатів, загальна кількість до кінця 1924 р. – 416), у другому – начиння, меблі, предмети ужитку й техніки (поповнення склало 91 експонат, загальну кількість – 350), у третьому – скло, фарфор, кахлі, фаянс, глина й майоліка (додалися 74 предмети, що призвело до його виділення в окрему структурну одиницю), у четвертому – ювелірні вироби (9 нових експонатів, загальне число – 75), у п'ятому – зброя (22 і 109 експонатів відповідно), в шостому – монети (99 і 659), в сьомому – рукописи, книги, манускрипти й мініатюри (134 і 211), у восьмому – фрагменти скульптури й живопис (4 і 113). Усього в палаці-музеї було зосереджено 2 393 експонати. Окрім цього, у веденні установи знаходилися ханське кладовище при палаці з саркофагами й скульптурами, дюрбе в Ескі-Юрті й велика ханська мечеть. Загальна кількість експонатів у цих підрозділах

складала 339 предметів матеріального й духовного походження [196, л. 5–8]. У плані наукового вивчення пам'яток колективом музею були організовані обміри і фотографування мечеті Єшил-Джамі, Дюрбе Мухаммед-шах-бея в Ескі-Юрті і Ненекеджан Ханім в Чуфут-Кале. Були проведені дослідження городища Ескі-Юрт і некрополя Кирк-Азізлер, доцільним було визнано проведення охоронних розкопок пам'яток. Пробна етнографічна експедиція для вивчення побуту кримських татар також була зроблена У. А. Боданинським і О. Н.-А. Акчокракли на південно-східне узбережжя Криму (села Ускут, Капсіхор, Арпат, Шеллен).

Склад колективу палацу-музею визначався п'ятьма штатними одиницями, фінансування яких здійснювалося Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР. Посаду завідувача продовжував обіймати У. А. Боданинський, науковим співробітником музею із заміщення посади діловода-рахівника працював В. І. Шприк, доглядачем палацу і екскурсиводом В. Ф. Пенкальський, вахтером і нічним сторожем – П. Ф. Гонтаренко, сторожем Коккозського палацу А. Т. Газі. Позаштатними працівниками установи були: доглядачі – печерного городища Чуфут-Кале А. З. Дубінський і пам'яток в Салачику й Ескі-Юрті А. Аблаєв, прибиральниця палацу-музею А. Галчинська. Активність відвідувань палацу-музею була досить стабільною – найбільша кількість відвідувачів була зафіксована в період з травня до серпня (від 800 до 1 200 осіб на місяць), загальна ж кількість відвідувачів за 1923–1924 рр. склала 5 603 людини [196, л. 8–10].

Уже до 1925 р. усередині Палацу-музею було сформовано дев'ять відділів, чотири з яких, – були присвячені безпосередньо кримськотатарській етнографії. Так, окремо були зосереджені: у першому відділі – тканини, вишивки, килими, сукні; у другому – начиння й меблі; у третьому – глина, скло, фаянс; у четвертому – ювелірні вироби й прикраси. У «Річному звіті з 1-го жовтня 1924 р. до 1-го жовтня 1925 р.» є інформація про те, що поповнення колекцій у цей час стало більше систематичним і постійним,

основним видом його був збір артефактів і предметів побуту в місцевого населення, з яким проводилася необхідна роз'яснювальна робота. Передача майбутніх експонатів (предметів побуту, інвентарю, прикрас, старовинних книг, культових предметів) здійснювалася на безвідплатній основі [196, л. 14–15].

У. А. Боданинський докладав значних зусиль для концентрації предметів кримськотатарського побуту, матеріальної культури й мистецтва саме у фондах Палацу-музею. Це входило не лише в його особисті плани як директора установи, багато в чому це було наслідком його активної участі в здійсненні основних принципів політики «татаризації» в музейній справі Криму. Необхідно відзначити, що постійними союзниками директора Палацу-музею в претензіях на лідерство був народний комісар просвіти Кримської АСРР У. В. Балич і керівники КримОХОПІСу О. І. Полканов і Я. П. Бірзгал. Відчутна адміністративна підтримка профільних кураторів від органів влади часто допомагала в здійсненні управлінських планів Усеїна Абдурейфійовича. Підтвердженням цього є інформація про те, що 11 квітня 1924 р. У. А. Боданинський спільно з О. І. Полкановим відвідав Ялту, де домігся передачі в Бахчисарай низки колекцій Східного музею, аналогічну передачу 25 січня 1925 р. здійснив і ЦМТ: зібрання поповнили 58 предметів кримськотатарської зброї, начиння, суконь і взуття [286, с. 30]. Таким чином, у 1924–1925 рр. Бахчисарайський Палац-музей поповнився наступними експонатами: тканин, вишивок, суконь і килимів було отримано 36 одиниць, предметів начиння – 68 [196, л. 35].

Часом остаточного оформлення основної експозиції Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисарайі можна вважати 1927 р. Згідно з рішенням IV Кримської конференції музейних працівників був чітко визначений етнографічний профіль установи. При цьому, проте, пропонувалося істотно змінити його структуру. Так, згідно з тезами доповіді Я. П. Бірзгала, основна увага в експозиції повинна була приділятися предметам, що виключно належать до культури, побуту й мистецтва

кримських татар. Усі інші експонати – персидського, турецького, кавказького походження мали бути передані з Бахчисараю в розпорядження Східного музею Ялти. Крім того, висловлювалася ідея про створення окремого Музею кримськотатарської культури, який повинен був увібрати в себе відділи художньо-кустарної промисловості (створений безпосередньо за ініціативою У. А. Боданинського) етнографії, археології та бібліотеку татарської писемності. Ініціатива обмежити функції Палацу-музею пояснювалася, очевидно, бажанням керівників КримОХОРОІСу уніфікувати систему управління музейними установами. При цьому, як бачимо, особливості експозиції, багатоплановість і синкретичність колекцій до уваги не бралася. Функція охорони пам'яток археології й архітектури всього Бахчисарайського району (передусім – середньовічних печерних міст у горах південно-західного Криму), як і раніше, закріплювалася за палацом-музеєм. Сміливі плани реорганізації так і залишилися планами. З ліквідацією КримОХОРОІСу в квітні 1927 р. їх реалізація була припинена, зважаючи на відсутність коштів [213, л. 6 зв.].

«Звіт про діяльність Державного палацу й музею татарської культури в м. Бахчисараї з 1-го жовтня 1927 р. до 1-го жовтня 1928 р.» [186, л. 25–32 зв.] надає можливість оцінити результати роботи зі створення експозиції, проведеної колективом музею. Важливим чинником ефективності цих зусиль варто вважати бездефіцитність існування установи. Лєвова частка коштів, що виділялися на зміст експозиції та співробітників, виходила безпосередньо з бюджету Головнауки Наркомосу РСФРР, що підтверджувало особливий статус Палацу-музею. За звітний рік, згідно з документом, було отримано 28 677 рублів, а витрачено 28 449 рублів, при цьому доля спецкоштів, отриманих від власної діяльності (продаж квитків, організація та проведення екскурсій, облаштування публічних доповідей і лекцій) складала відповідно 4 111 і 3 887 витрачених рублів.

У тексті звіту зафіксована наступна структура музейного комплексу. Він складався з трьох частин: першою були безпосередньо приміщення

колишнього Ханського палацу, що включали будівлю палацу, гарем, Соколину вежу й внутрішню мечеть, експозиція цієї частини визначалася як експозиція художньо-архітектурного характеру; другою складовою частиною був названий Музей татарської культури, який розмістив експозицію у фасадних флігелях уздовж річки; третьою частиною палацу-музею був бібліотечний флігель [186, л. 26].

Колекції музею були розподілені за дев'ятьма напрямками, які формували відділи. У звіті представлена динаміка збільшення колекцій, які поповнювали експозицію. Так, упродовж 1927–1928 рр. до музею поступили 83 предмети тканин і вишивки (збільшення з 618 експонатів до 701), 35 зразків начиння й меблів (з 492 до 527), 5 виробів зі скла й фарфору (з 97 до 102), 16 ювелірних виробів (з 110 до 126), 2 предмети зброї (з 192 до 194), 6 монет (з 149 до 155), 5 скульптурних композицій (з 219 до 224) і 4 знаряддя народної техніки (очевидно, під таким формулюванням розумілися предмети сільськогосподарського інвентарю (з 29 до 33)). Усього експозиція складала до 1 жовтня 1928 р. 2 062 предмети, збільшення за рік склало 153 позиції, при цьому поповнень музейного фонду в палаці-музеї не сталося і в ньому також залишалося на збереженні 350 різних предметів. Свідомо заострення відносин церкви й Радянської держави варто вважати спеціальне зауваження У. А. Боданинського про передачу протягом року колекції килимів XVII–XVIII ст. і начиння, у тому числі – свічників XIV ст., що зберігалися і використовувалися до цього в мечетях Бахчисараю [186, л. 26 зв.].

Значно збільшився й обсяг фондів музейної бібліотеки: завдяки активній участі АН СРСР, ДІМ і Книжкової палати Узбецької РСР (м. Ташкент) і обмінної діяльності самої установи приріст кількості книг за рік склав 1 542 екземпляри (з 700 до 2 242). Бібліотека отримала окреме пристосоване приміщення, в якому був проведений ремонт і обладнана кімната безпосередньо для читання, штатний співробітник, згідно зі звітом, завершував роботу з каталогізації фондів книгосховища [186, л. 27–27 зв.].

Популяризаторська робота виконувалася працівниками музею планово. Так, спільно з місцевим відділенням ТВК (яке базувалося на території палацу-музею, керівництво яким здійснював У. А. Боданинський) були організовані краєзнавчі курси з перепідготовки екскурсіводів, в яких взяли участь 25 осіб [68, с. 74–75]. Центром популяризаторської краєзнавчої роботи в місті став Будинок просвіти, керівну посаду в якому – голови правління зайняв співробітник палацу-музею Мамет Казас. У свою чергу ще один співробітник установи – М. В. Шейх-Заде був інструктором Академічної ради НКО Кримської АСРР з питань збору матеріалів татарської наукової термінології та одночасно – лектором з історії релігії при Антирелігійному гуртка Будинку освіти. Участю в популяризаторській роботі в звіті названа також поїздка У. А. Боданинського до Москви в якості делегата III Всеросійської конференції з краєзнавства та його обрання членом ЦБК від Кримської АСРР і публікації співробітників у газетах, журналах, науково-популярних і наукових збірках [186, л. 28]. Проводилися в Палаці-музеї й наукові збори, де співробітники за звітний рік прочитали 3 наукові доповіді, поза стінами музею (у Бахчисараї, Сімферополі, Москві, Харкові) – ще 12. Проводилася й освітня лекційна робота: упродовж 1927–1928 року співробітники музею (О. Н.-А. Акчокракли, У. А. Боданинський, М. Казас, Ш. Кох, М. В. Шейх-Заде) провели 22 заходи, на яких слухачам були представлені відомості не лише про сам Палац-музей і його експозицію, але й про історію тюркських народів, окремі сюжети історії Криму, етнографії кримських татар, епіграфіку та історію костюма.

Безпосередньо екскурсійна робота була менш вдалою порівняно з попереднім звітним роком. У. А. Боданинський вказував у звіті, що в 1926–1927 рр. усього усі об'єкти комплексу (Палац-музей, Чуфут-Кале, Мангуп-Кале і Будинок-музей І. Гаспринського) відвідали 20 055 осіб, з яких 13 974 зробили це в складі 506 екскурсійних груп. У звітний же рік через пам'ятники і експозиції пройшли вже 658 груп екскурсантів, які об'єднали 15 971 одну людину, поодинокому ж відвідування віддали перевагу ще 2 637 осіб,

загальну кількість відвідувачів, таким чином, склали 18 608 осіб. Цікаво відзначити, що облік екскурсантів і відвідувачів вівся за певними соціальними групами: у звіті виділені «члени профспілок», «червоноармійці» й «учні». Як окремий вид робіт також були визначені виставки: вони були організовані палацом-музеєм до 10-річчя Жовтневої революції та містили в собі матеріали сільського господарства й кустарної промисловості району. Інтерес до заходу був великий, що підтверджує його висока відвідуваність. За п'ять днів виставки (4–9 листопада 1927 р.) її відвідали 9 262 селян, членів профспілок, учнів, червоноармійців та інших громадян [186, л. 29 зв.–31].

У 1928 р. склад колективу Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї налічував 14 співробітників. Обов'язки директора і хранителя продовжував виконувати У. А. Боданинський, на посадах помічників хранителя працювали М. В. Шейх-Заде і М. Казас, завідувачем господарської частини й діловодством був Георгій Овчаров, старшим музейним служителем – Володимир Пенкальський, бібліотекою завідувала Шарлота Кох, доглядачем Чуфут-Кале була Есфірь Дубінська. Допоміжні роботи здійснювали: Павло Гонтаренко (сторож-прибиральник), Осман Алі (двірник-сторож), Абла Сеїт-Яг'я, Тюменбек Джантатов, Семен Дубінський (нічні сторожі на територіях палацу-музею, окремих історичних пам'яток, Мангуп-Кале й Чуфут-Кале відповідно), Усеїн Сеїт-Абла (садівник) [186, л. 32 зв.].

Період рубежу 20–30-х років став переломним у діяльності Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Пов'язано це було з розпочатим процесом згортання як загальної культурної політики радянської держави, спрямованої до цього на заохочення дослідницьких ініціатив в галузі історії й етнографії, так і відмовою від основних теоретичних принципів «коренізації», замість чого були проголошені гасла створення «єдиного радянського народу». У цьому контексті активна діяльність подібних установ не віталася. Уже в звіті про роботу музею за 1930 р. відсутня будь-яка згадка про власне етнографічну роботу, а пріоритет

відданий археологічним дослідженням, щодо цього відігравав допоміжну роль і не здійснювався силами Палацу-музею [338, л. 1–12]. Симптоматичною виглядала й відмова у видачі відкритого листа на розкопки в 1930 р. У. А. Боданинському. Причиною стали нібито помилки, допущені дослідником раніше [112, с. 168–169].

Логічним підсумком згортання активної дослідницької та популяризаторської діяльності Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї є формулювання, використане при складанні «Виробничого плану» установи на 1934 р. Пропонувалося «переглянути і докорінно переробити систему показу палацу, – як пам'ятника феодальної формації в Криму й Музею татарської культури, національного за формою і соціалістичного за змістом». Це означало, що головний акцент повинен був міститися не в об'єктивній і доступній інформації експонатів та експозиції у цілому а в демонстрації «експлуатації правлячим класом <...> населення трудящого й грандіозних досягнень після Жовтневої Революції Радянської держави та її невід'ємної частини – Кримської АСРР під керівництвом Комуністичної партії й Великого вождя світового пролетаріату тов. Сталіна». У цьому контексті абсолютно логічним виглядало зміщення У. А. Боданинського з посади директора музею в 1934 р. та його подальший арешт влітку 1937 р. в Тбілісі, де видатний майстер мусив працювати рядовим реставратором на будівництві. У результаті вибитих неправдивих свідчень творець унікальної музейної установи був звинувачений у шпигунстві й контрреволюційній діяльності та засуджений до вищої міри покарання – розстрілу, що відбувся в квітні 1938 р. [112, с. 172–174].

Показовою, у контексті зміни пріоритетів діяльності Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури, стала ситуація, що склалася навколо діяльності в ньому Вульфа Лейбовича Дашевського (1883–1942). Після звільнення У. А. Боданинського посаду директора палацу-музею обійняв бахчисарайський партійний функціонер Файков. Проте, вже 22 березня 1935 р. офіційний орган Кримського обкому ВКП (б), що

видавався кримськотатарською мовою – газета «Єні-Дунья» опублікувала статтю, в якій новий керівник установи був підданий критиці за «політичні помилки в роботі». Призначена Бахчисарайським райкомом ВКП (б) перевірка не виявила ніяких серйозних порушень, єдиним реальним покаранням була рекомендація усунути від роботи деяких екскурсоводів (що, проте, у ті роки значило позбавити людей єдиних коштів для існування), також у спеціальній постанові бахчисарайські партійні чиновники звертали увагу на відсутність контролю роботи Палацу-музею з боку Наркомату просвіти Кримської АСРР. 22 грудня 1935 р. до цього відомства поступила доповідна записка, підписана В. Л. Дашевським, в якій знову викладалися претензії до діяльності адміністрації установи: згадувалися безгосподарність, неправильне керівництво роботою й неісторичний принцип реставраційних робіт, подібні документи були спрямовані й на адресу керівництва Бахчисарайського райкому ВКП (б). Результатом наполегливих звернень В. Л. Дашевського стало представлення його кандидатури на посаду директора Палацу-музею, яке було затверджене НКО Кримської АСРР на початку 1936 р. [306, с. 480].

Науковий авторитет і репутація В. Л. Дашевського на момент його переїзду до Криму були значними. Пояснювалося це його становищем в провідній академічній установі радянського сходознавства, що розташовувалася в Ленінграді: за короткий термін (1930–1934 рр.) дослідник зумів пройти шлях від наукового співробітника Інституту сходознавства АН СРСР до вченого секретаря цієї організації. Одночасного ним виконувалися обов'язки завідувача Рукописним відділом цієї установи й Відділу рукописів Державної Публічної бібліотеки СРСР імені М. Є. Салтикова-Щедріна (м. Ленінград). Проте, у квітні 1935 р. В. Л. Дашевський звільнився з Інституту й знову оформив собі пенсію з інвалідності, яка була джерелом його прибутків до 1930 р. Далі відбувся переїзд В. Л. Дашевського з сім'єю до Сімферополя, де ним була розпочата кампанія зі зміни керівництва Державного Палацу-музею тюрко-татарської

культури. Важливим чинником, що грав на користь аргументів В. Л. Дашевського, було знання ним практики збору етнографічних матеріалів саме сходознавчого профілю. У травні 1930 р. він виконував подібну роботу в Криму. За сприяння видатного громадського діяча кримчакського народу І. С. Кая йому вдалося виявити в приватних колекціях і перевезти в Ленінград цілі зібрання невідомих давніх кримчакських книг і рукописів. Успіх цієї експедиції і створив авторитет В. Л. Дашевському в столичних наукових колах. Враховуючи відсутність у нього друкованих робіт (список таких складався, проте, всі вони були за твердженням автора в рукописному варіанті), робота зі збирання й перевезення рукописів вважалася цілком логічним поясненням дослідницьких пріоритетів ученого [36, с. 388–389].

Проте, уже в липні 1936 р. заступник директора Палацу-музею з наукової роботи Зіядінов направив до НКО Кримської АСРР заяву, в якій перерахував факти дезорганізації роботи установи й звинуватив у цьому В. Л. Дашевського. Прикладами, що підкріплюють бездіяльність директора, були відсутність планових наукових і виробничих нарад, часта відсутність керівника на робочому місці, непрозора фінансова діяльність. Перша заява залишилася без реакції. Надалі, 22 жовтня 1936 р. в газеті «Єні-Дунья» вийшла стаття викладача Кримського державного педінституту ім. тов. М. В. Фрунзе Усеїнова, в якій також перераховувалися основні пункти, озвучені до цього Зіядіновим. Бахчисарайським райкомом ВКП (б) була сформована спеціальна комісія, яка ознайомила з ситуацією на місці в листопаді 1936 р. Її висновки свідчили: за півроку роботи В. Л. Дашевський два місяці знаходився у відпустці, 72 дні провів у відрядженнях і часто був відсутній на роботі через хворобу. Крім того, з'ясувалося, що ніяких спеціальних доручень від Інституту сходознавства АН СРСР по роботі в Бахчисараї у директора Палацу-музею не було. Спростування також отримала інформація про наявність вищої освіти й володіння іноземними мовами, у т. ч. – східними. Підсумком діяльності В. Л. Дашевського на посаді

директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї стала вичерпна характеристика, відбита в довідці Обкому ВКП (б), датованій 23 листопада 1936 р.: експозиція музею була «рядом порожніх кімнат, неохайно утриманих, де по стінах розміщені гравюри, що зображують ханів і їх спадкоємців, тоді як експонати зброї, предметів побуту, тканин зберігаються під замком» [339, с. 481–482]. Стосовно ж подальшої долі В. Л. Дашевського, варто відзначити, що 18 лютого 1937 р. він був заарештований, до того моменту, він уже встиг звільнитися з посади директора палацу-музею (це сталося 2 лютого 1937 р.). У ході слідства завдяки допиту його рідної сестри, що мешкала в Одесі, виявилися факти тотальної фальсифікації біографії, зроблені экс-директором установи. Так, ним були повністю вигадані всі факти біографії до 1923 р.: насправді він не мав ні вищої освіти, ніколи не бував за кордоном, тим більше – не вів дослідницької й наукової роботи, а також – не обіймав ніяких відповідальних посад в органах Радянської влади в роки Громадянської війни. Окрім усього перерахованого, В. Л. Дашевський фальсифікував навіть час свого вступу до лав ВКП (б). Насправді до 1914 р. він безвиїзно мешкав в Одесі, працював музикантом, у роки Першої Світової війни – перебував на службі в резервному полку, на фронті так і не побував. У роки Громадянської війни – також був рядовим у загонах Червоної Армії. Підсумком допитів стало визнання своєї провини й вирок суду (8 січня 1938 р.) до 15 років позбавлення волі. В. Л. Дашевський помер в ув'язненні 25 липня 1942 р. [36, с. 389].

Показовою щодо занепаду роботи Палацу-музею в Бахчисараї є відсутність згадок про нього в оглядових нарисах О. І. Полканова [143] і К. Врочинської [121] 1934 і 1938 рр., в яких підводилися підсумки чергових етапів музейного будівництва й визначалися основні завдання подальших перетворень у дусі риторики успіхів «перших п'ятирічок». Єдина згадка про роботу музею, яка ще й витримана в дуже загальних тонах, міститься в замітці викладача Ленінградського державного університету, археолога

Т. Ф. Гелаха [122], який у 1936 р. називає музей таким, що «відбиває побут і культуру основного кримського населення – татар».

У цілому варто відзначити, що друга половина 30-х рр. ХХ ст. стала періодом затяжної кризи в роботі Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Порушення природного ходу розвитку установи, згортання політики «коренізації», звільнення У. А. Боданинського привнесли до роботи музею зайвий політичний контекст, що викликало гостру залежність від місцевих партійних чиновників. Ситуація ж, що виникла у зв'язку з розслідуванням діяльності В. Л. Дашевського, наочно продемонструвала необхідність професійного й відповідального кадрового відбору музейних працівників. До кінця 30-х рр. ХХ ст. Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї фактично призупинив дослідницьку діяльність і спеціалізувався суто на організації екскурсійної і популяризаторської роботи.

Заснування спеціалізованої музейної установи в Євпаторії стало можливим завдяки активній діяльності завідувача розкопками й музеєм у Херсонесі, археолога Л. О. Моїсеєва. За підтримки професора Петроградського університету, дослідника античних пам'яток Північного Причорномор'я М. І. Ростовцева Євпаторійський археолого-етнографічний музей був відкритий у 1916 р. і переданий на утримання міської влади. За роки Громадянської війни сформувалися два основні відділи, що відбилися в назві установи. До 1920 р. значення етнографічної колекції музею стало зростати, передусім, завдяки значним жертвам, що здійснювалися караїмською общиною міста. У зв'язку з цим, уже в 1921 р., після встановлення Радянської влади, сформувалася наукова специфіка етнографічної роботи установи, виражена у зборі, класифікації, зберіганні й експозиції предметів караїмської культури і побуту [261, л. 2; 286, с. 139–140].

Спеціальне приміщення музею було виділене вже в лютому 1921 р., після чого почалися роботи з класифікації зосереджених у колекціях

експонатів, загальна кількість яких у липні 1921 р. визначалася в більш ніж дві тисячі. У звіті про роботу музею в 1921 р. відзначалося, що первинним завданням колективу став ремонт приміщення, після чого був складений каталог, пронумеровані експонати й зроблена їх класифікація. Перший персональний склад співробітників музею налічував п'ять осіб: директором Євпаторійського археолого-етнографічного музею з часу його відкриття як постійно діючої установи була П. Я. Чепуріна. Штатними співробітниками працювали: фахівець в галузі античного мистецтва Л. Г. Песчанський і мистецтвознавець, завідувач Євпаторійського археологічного району з 1915 р. Г. Х. Бояджиєв. На громадських засадах музею допомагали: Б. С. Сльяшевич, що обійняв посаду завідувача караїмським відділом музею та С. М. Шайтан, що став хранителем бібліотеки музею [286, с. 140–141]. Утім, згідно з інформацією пізніших документів, уже в 1922 р. штатними залишаються всього дві одиниці: завідуючого й технічного співробітника, у подальші роки додаткові оплачувані одиниці передбачалися тільки для сезонної роботи в літній період [261, л. 5].

Першим науковим організаційним завданням колективу музею стало оформлення експозиції «Східної кімнати». П. Я. Чепуріна мала план дій, який виклала на засіданні Євпаторійської секції ОХОРИС. Передбачалося, що «Східна кімната» має бути «чимось подібним убранню татарської саклі», також відзначалося, що забезпечити це завдання можна самостійно: «зараз речей вже досить, щоб заповнити таку кімнату». Чорновий каталог музею за 1921 р. фіксував обґрунтованість таких міркувань завідувача: у ньому налічувалися 213 одиниць східних тканин, килимів, чадри, паранджі; художні меблі були представлені 22 одиницями, різних побутових предметів, прикрас і т. д. було зафіксовано 160. У цілому роботи зі створення експозиції «Східної кімнати» були проведені в термін з 22 червня до 16 липня 1921 р. Тоді ж було поставлене питання про необхідність залучення до роботи в музеї в якості завідувача «Східною кімнатою» представника кримськотатарської громадськості. Ним став І. С. Аїрчинський. Окрім

«Східної кімнати», у музеї в цей час також працювала кімната прикладних мистецтв [340, л. 30, 58, 64, 90, 92, 178].

Створення й діяльність Євпаторійського археолого-етнографічного музею як профільної музейної установи стала можливою завдяки роботі видатного старателя музейної справи Криму Поліни Яківни Чепуріної (1880–1947). Вона народилася 8 жовтня 1880 р. в Києві, у сім'ї священника. Освіту отримала в Євпаторійській гімназії, Одеському художньому училищі і Московському археологічному інституті, який закінчила за фахом «археолог-художник». З 1903 до 1910 рр. вона працювала в Одеській фабричній недільній школі й міській художньо-промисловій виставці. Інтерес до вивчення кримськотатарської художньої вишивки й побутового мистецтва у цілому проявився у дослідника, за її власним свідченням, у 1910–1911 рр. Тоді ж відбулася її перша експедиція в Крим, що охопила район Судакської долини. Посаду завідувача Євпаторійського археолого-етнографічного музею Поліна Яківна зайняла в кінці 1920 р., на спеціальне запрошення Євпаторійського відділу народної освіти [286, с. 143–144].

Перші підсумки діяльності музейної установи його керівник підвела в спеціальній замітці, опублікованій у 1925 р. в московському науковому журналі «Крим». Автор відзначала наявність у музеї п'яти відділів: караїмського (що містив предмети релігійного культу й побутової культури), татаро-ногайського (зібраного за матеріалами Євпаторійського повіту), археологічного (що зосередив в собі знахідки з розкопок античної Керкінітиди), курортно-бальнеологічного й виробничого (що освітлював діяльність Сакського бромистого заводу й соляних артілей). У цей же період П. Я. Чепуріна була включена до складу делегації, що представляла Кримську АСРР на Міжнародній виставці сучасної художньої промисловості, що відбулася в Парижі. Там зібрані й представлені дослідником вишивки були удостоєні бронзової медалі. Цей факт підтвердив системність роботи завідувача Євпаторійського археолого-етнографічного музею, дав імпульс подальшим творчим планам [146].

У 1926 р. в спеціальній замітці «Євпаторійський музей», опублікованій у журналі «Крим», П. Я. Чепуріна подала характеристику складу караїмської і татарської колекцій музею. Джерелами поповнення першої називалися добровільні пожертви караїмської общини, відзначалося стратегічне значення Євпаторія як духовного центру караїмства, куди звозилися предмети релігійного культу й архіви з різних країн. Ініціативу створення музейної експозиції, присвяченої караїмам, П. Я. Чепуріна відносила на рахунок активістів караїмської общини, окремо вона відзначала, що національна бібліотека караїмів в Євпаторії налічувала на той момент уже 12 500 книг, і представляла особливу наукову цінність. Щодо змісту татаро-ногайського відділу, завідувач музеєм відзначала відносну обмеженість матеріалів експозиції. При цьому спеціально зазначалося, що зібрані впродовж 1921–1922 рр. експонати вимагають реорганізації, що спричиняє за собою необхідність організації спеціальної експедиції зі збору пам'яток матеріальної та побутової культури. Відзначала П. Я. Чепуріна й той факт, що експедицією під керівництвом У. А. Боданинського в 1925 р. були встановлені багаті джерела зосередження предметів татаро-ногайської культури в Євпаторійському та Перекопському повітах. Проте для поповнення музейних колекцій необхідно було продовження цих експедиційних робіт, про що автор замітки теж згадала. При цьому, метою своєї роботи завідувач музею відзначала паритет усіх його підрозділів: татаро-ногайський відділ «має бути представлений в усій науковій і тоді він також цікавий і цінний, як і караїмський відділ музею» [147].

У цілому до 1927 р. Євпаторійський археолого-етнографічний музей пройшов етап становлення профільної музейної установи. Згідно з рішенням IV Кримської конференції музейних працівників за ним був закріплений статус етнографічного музею, до його ведення входила охорона й облік усіх пам'яток західного Криму. Структура музею полягала у такому розділенні експонатів: матеріали розкопок античних пам'яток 1916–1917 рр. лягли в основу Археологічного відділу музею; Етнографічний відділ підрозділявся на

караїмську й татарську частини з явним переважанням першої; окремими підрозділами називалися дві національні бібліотеки – «Карай-Бітіклігі», що спочатку виконувала роль книжкових зібрань Караїмського духовного управління і налічувала 7 500 томів (з яких 250 були рукописними пам'ятками) і зібрання книг А. Ю. Мічрі, що налічувало 12 000 томів, у тому числі видання XVI ст. Джерелами поповнення караїмської колекції експонатів музею в спеціальній записці «Євпаторійський археолого-етнографічний музей і його матеріали» (1927 р.) називалися колекції С. М. Шапшала (500 не розібраних предметів середньовічного періоду: тканини, мідь, домашня обстановка, начиння, фотографії цих предметів), експонати, передані музею з кенас Євпаторії (від 500 до 600 предметів: тканини, мідь, срібло, різьблене дерево). Розбором і систематизацією цих матеріалів, а також паралельним вивченням караїмських архівів, листуванням з духовними громадами займалася П. Я. Чепуріна і позаштатний співробітник музею Б. С. Єльяшевич. Перспективними джерелами поповнення караїмських колекцій музею в записці названі контакти з караїмськими громадами Польщі, Туреччини та Єгипту, які готові були передати цінні матеріали за умови їх недоторканості й уведення до штату музею фахівця-караїма.

У записці визнавалося, що матеріали Татарського відділу музею не дають повноцінної картини побуту татар-ногайців, а експозиція представляє то один, то другий елемент їх побуту. Відзначалося, що головним завданням по татарознавства району є збір тамг – священних знаків кримських татар, що, у свою чергу, могло призвести до створення спеціалізованого Музею тамг. Також пріоритетом роботи називалися охоронні заходи щодо архітектурних пам'яток епохи Османа. До них належали: мечеть Хан-Джамі XVI ст., мечеть Шукурла-ефенді XV – XVI ст. і Теккіє дервішів при ній [261, л. 2–4]. Проте на шляху перспективного й масштабного розвитку установи постали проблеми організаційного характеру й конфлікту інтересів усередині музейної громадськості Криму.

Так, у записці, датованій 1927 р., завідувач музеєм П. Я. Чепуріна відзначала що «умови робіт в Євпаторійському музеї за наявності вказаних можливостей і потреби є діаметрально протилежними штату й бюджету». Колектив установи складався з двох оплачуваних співробітників, а також працівників, що сезонно залучалися на літній період. Оплата праці штатних співробітників знаходилася в компетенції керівництва КримОХОРИСу, оклад П. Я. Чепуріної при цьому складав 53 рублі й 1 копійку.

Витоки цього становища П. Я. Чепуріна бачила у своєму принциповому конфлікті із заступником завідувача КримОХОРИСом Я. П. Бірзгалом: ще в травні 1923 р. чиновник намагався вивезти із зібрань Євпаторійського музею ряд довільно обраних ним картин. Ці дії отримали мотивовану відмову П. Я. Чепуріної: експонати були передані до музею на зберігання, більше того, Я. П. Бірзгал не мав відповідного мандату на вилучення картин. Проведена ревізія була підтверджена перевіркою голови КримОХОРИСу О. І. Полкановим в 1924 р. і про конфлікт на якийсь час забули. Проте, Я. П. Бірзгал «приїхавши в середині серпня 1926 р. на відпочинок до Євпаторійського музею», дізнався про те, що Коран, переданий музею мусульманською общиною, був виставлений для огляду в приміщенні мечеті. Цей факт викликав бурхливу реакцію чиновника: він зажадав негайно вилучити Коран, і, незважаючи на пропозиції П. Я. Чепуріної зробити це в слухний час, особисто вивіз унікальний пам'ятник з Євпаторії, чим образив почуття вірян. Завдяки втручання Кримського ЦВК Коран був повернений до Євпаторії для подальшого вивчення (чим займалася П. Я. Чепуріна). Проте надалі, експонат мав бути переданий на зберігання до Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї [261, л. 5–6]. Цей факт зайвий раз підтвердив незбалансованість політики керівництва музейною справою в Криму, згідно з проектами керівництва КримОХОРИСу допускалося створення штучних умов для розвитку одних науково-дослідних установ на шкоду інтересам інших. Розголос цей конфлікт отримав на Всесоюзній археологічній конференції в

Керчі у вересні 1926 р., де, незважаючи на заборону О. І. Полканова, П. Я. Чепуріна виступила з доповіддю про Коран Євпаторійської мечеті, в якому згадала про роль керівників КримОХОРИСу в долі унікального експоната. Також необхідні звернення були спрямовані дослідником на адресу Головнауки Наркомосу РСФРР, який зажадав звільнення Я. П. Бірзгала «як людини, непридатної створити атмосферу для правильної наукової роботи» [261, л. 6–7].

Проте Я. П. Бірзгал не лише зумів зберегти своє керівне становище, але і здійснити ряд дій, спрямованих на шкоду Євпаторійському археолого-етнографічному музею. Так, 6 березня 1927 р. музей відвідав з візитом народний комісар просвіти Кримської АСРР У. В. Балич, який оголосив про рішення Академічної ради НКО Кримської АСРР про закриття установи й передачу її колекцій до Державного палацу-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї. Проте огляд експозиції вплинув на думку чиновника. Прямо на місці він відклав виконання цього рішення на два роки [286, с. 148].

Цей конфлікт продемонстрував напружені стосунки не лише П. Я. Чепуріной з чиновниками КримОХОРИСу, але й усередині середовища музейних працівників Криму. Зацікавленим у конфлікті виступав також У. А. Боданинський. У плани керівника Палацу-музею в Бахчисараї входила концентрація як можна більшої кількості раритетних або особливо цінних експонатів. Це дало можливість підвищувати статус музейної установи, що, у свою чергу, було вагомим аргументом при розгляді питання про збільшення бюджету й асигнувань на збір колекцій. Згідно з листуванням П. Я. Чепуріной з московським архітектором, співробітником ЦДРМ Б. М. Засипкіним, саме У. А. Боданинський перешкоджав поверненню Корану назад до Євпаторії, для чого він використав свої зв'язки як у керівництві КримОХОРИСу, так і вплив на У. В. Балича [271, л. 13–13 зв.]. У результаті, 6 червня 1927 р. Головнаука Наркомосу РСФРР зобов'язав КримОХОРИС і НКО Кримської АСРР відмінити усі рішення про закриття Євпаторійського археолого-етнографічного музею й передачу його колекцій фондам інших установ

[261, л. 24]. Відповіддю чиновників КримОХОРИСу стало порушення кримінальної справи проти П. Я. Чепуріної. За результатами перевірки, зробленої Я. П. Бірзгалом, було виявлено, що низка експонатів музею були вилучені з фондів і передані приватним особам. Пояснення завідувачки музею стосувалися того, що ці речі були передані в музей шляхом реквізиції в 1921 р. незаконним чином – при «ущільненні» житлових умов заможних мешканців Євпаторії. Згідно зі зміною законодавства ці речі підлягали поверненню колишнім власникам, що і було зроблено адміністрацією музею. Проте це не завадило висуненню звинувачень. І хоча усі звинувачення в результаті слідства були з П. Я. Чепуріної зняті, посаду завідувачки музеєм його творцеві довелося залишити в березні 1928 р. [341, л. 23–24; 342, л. 48–49].

Посаду директора Євпаторійського археолого-етнографічного музею зайняв Яків Георгійович Благодарний (1882–1942), представник «нового покоління» кримських чиновників – кураторів науки й музейної справи, що не мав при цьому вищої освіти [36, с. 386–388]. Як і варто було чекати, новий керівник сформулював пріоритетні завдання роботи установи. У службовій записці від 1 вересня 1928 р. він відзначав, що «останніми роками музей став на неправдивий шлях – він не несе на собі завдань нашого соціалістичного будівництва». Основною метою новий завідувач ставив реорганізацію музею до установи краєзнавчого профілю, дослідження якого повинні були стосуватися виявлення виробничих сил району й можливостей економічного та культурного його розвитку. У зв'язку з цим, Я. Г. Благородним було намічено створення нових відділів у рамках експозиції: кустарно-промислового, сільського господарства, кооперації й торгівлі, історико-революційного, татарського [342, л. 50]. Очевидно, що при здійсненні цих планів етнографічна спеціалізація установи повністю втрачалася. Більше того, показовою є відсутність у структурі нової установи караїмського відділу. Це можна вважати своєрідним проявом відгомонів політики «татаризації», у цьому випадку – абсолютно негативного характеру

Співпраця Я. Г. Благодарного в якості завідувача Євпаторійським краєзнавчим музеєм і П. Я. Чепуріної на посаді помічника завідувача й хранителя музейного майна тривала з березня 1928 до березня 1929 р. У ці місяці колишній керівник стала свідком варварського ставлення малограмотного «призначенця» до експонатів етнографічної колекції. Так, згідно з розпорядженнями Я. Г. Благодарного, вишивки зі «Східної кімнати» безконтрольно передавалися промисловим артілям для використання в швацькому виробництві або на продаж, а унікальні раритетні книги з бібліотеки А. Ю. Мічрі вільно передавалися риболовецьким артілям для упаковки товару. Такі злочинні дії завідувача викликали протест дослідника, проявом якого став тривалий від'їзд з Євпаторії для організації етнографічних виставок, доповідей, спілкування з фахівцями в Москві, звідки 25 лютого 1929 р. П. Я. Чепуріна прислала заяву про звільнення з музею [343, л. 120, 160, 168]. Надалі дослідник зосередила свої зусилля на організації ткацьких артілей для виробництва кримськотатарської вишивки ,у тому числі. – на експорт, а з 1931 р. – повністю присвятила себе дослідницькій і виставковій роботі в Москві. Результатом її лекцій стала монографія «Орнаментальне шитво Криму», видана в 1938 р. Після закінчення Великої Вітчизняної війни П. Я. Чепуріна повернулася до Криму, мешкала в Сімферополі, померла 4 березня 1947 р. [286, с. 151–156].

Результати діяльності Я. Г. Благодарного на посаді завідувача були відбиті ним у листі, спрямованому до Головнауки НКО РСФРР 29 серпня 1929 р. У цьому документі з одного боку, підводяться підсумки всієї масштабної етнографічної роботи, що проводилася П. Я. Чепуріною впродовж 20-х рр. ХХ ст., з іншої – очевидні нові тенденції, співзвучні гаслам часу. Так, Я. Г. Благодарний відзначає, що «Євпаторійський музей <...> перейшов на краєзнавчі основи й форми своєї роботи. Його район діяльності зі збирання й вивчення матеріалу – Євпаторія та її повіти». У музеї ще функціонувала «Східна кімната», її Я. Г. Благодарний називає складовою частиною етнографічного відділу, що у свою чергу, мав підвідділи –

татарський і караїмський. При описі експонатів татарського підвідділу (мідний посуд, предмети одягу, зброї, монети, два рукописних Корану, вишивки й тканини ручної роботи) звучить характерний висновок: «Музей, здається, вичерпав усі засоби, аж до пропозиції купівлі, витягаючи у населення предмети татарської старовини й усе, що можна зібрати, зібрано, придбано музеєм». Це твердження можна цілком вважати дискусійним, а поява його була продиктована небажанням Я. Г. Благодарного розвивати етнографічний відділ музею. Підтвердженням нових пріоритетів роботи стала відмова завідувача Євпаторійським краєзнавчим музеєм розглянути пропозиції Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї й Східного музею в Ялті, керівники яких – У. А. Боданинський і Я. М. Якуб-Кемаль, пропонували здійснити обмін експонатами й встановити тісну співпрацю [343, л. 91–93 зв., 118–119].

Утім, нові орієнтири роботи знайшли підтримку в давніх покровителів Я. Г. Благодарного. Колишній керівник КримОХОРИС О. І. Полканов у своєму огляді 1934 р. відзначав, що «єдиним винятком в усій непривабливій картині кримських краєзнавчих музеїв є Євпаторійський музей і саме не культурно-історична його частина, що страждає багатьма гріхами, а молодий відділ соцбудівництва, розташований у великій мечеті Хан-Джамі». Також підкреслювалося, що «робота Євпаторійського музею <...> найбільш багатого на тісні зв'язки з партійними, професійними організаціями й господарськими установами повинна послужити прикладом для інших музеїв» [143, с. 62].

Проте, незважаючи на таку втішну характеристику роботи нового керівника, Євпаторійський краєзнавчий музей не зміг уникнути нових утисків з боку влади. 28 травня 1937 р. рішенням РНК Кримської АСРР йому було наказано переїхати до повністю непристосованої будівлю мечеті Хан-Джамі. Незабаром сталася зміна керівництва: новим завідувачем став Ю. Г. Буш. При вступі на посаду 28 травня 1938 р. він склав «Акт здачі-приймання колекції», зі змісту якого можна зробити висновок про остаточну

перебудову структури установи. Так, експонати татарського побуту й мистецтва (а в документі йшлося тільки про них) були сконцентровані в «Кімнаті бідної татарки», «Кімнаті капіталізму», «Татарській кімнаті», «Весільній кімнаті», «Феодальній кімнаті». Цей розподіл вказує на те, що колекції піддалися розчленуванню, а робота етнографічного відділу фактично була припинена, експонати перерозподілені усередині загальноісторичної експозиції [286, с. 163–164].

Вичерпним підсумком двадцятирічної роботи музейної установи в Євпаторії можна вважати оцінку, подану в нарисі К. Врочинської в офіційному журналі «Радянський музей» у 1938 р. Оперуючи ідеологічними кліше епохи, автор визнає установу «одним з найбагатших районних музеїв», експозиція якого розташована у 18 кімнатах, і налічує до 5 000 експонатів. Також як досягнення відзначені політична заостреність і рівень антирелігійної пропаганди. При цьому також вказані й недоліки: «дуже слабо подані розділи капіталізму й громадянської війни», «в особливому приміщенні знаходиться антирелігійний відділ музею <...> експозиція цього відділу є зразком того, як не потрібно її будувати», «класова роль релігії, її контрреволюційна суть абсолютно не розкриті». Висновком з міркувань стала теза автора про те, що «Євпаторія, де багато сектантів, повинна мати самостійний антирелігійний музей». Єдиним позитивним фактом у викладеному К. Врочинської матеріалі, можна вважати, інформацію про те, що завдяки втручання центральних організацій і прокуратури, Євпаторійському краєзнавчому музею було повернене старе приміщення. Це зупинило руйнування багатьох експонатів, непристосованих до утримання в приміщенні колишньої мечеті [121, с. 38–39].

У цілому можна відзначити, що історія Євпаторійського археолого-етнографічного (краєзнавчого) музею в 20–30-ті рр. ХХ ст. несла на собі відбитки усіх коливань і різких поворотів загальнодержавної політики в галузі музейної справи. Сплеск ініціативи, характерний для 20-х рр. ХХ ст. змінився тотальною уніфікацією музейного простору в рамках пануючої

державної ідеології. Музейні установи та їх співробітники з дослідників перетворювалися на безвільних виконавців, ставали звичайними спостерігачами й фіксаторами, а не перетворювачами й дослідниками навколишньої дійсності.

Особливими зібраннями етнографічних матеріалів на Південному березі Криму став Східний музей. Він був заснований в Ялті в 1921 р. і його експонатами стало майно палаців і садиб, що мало відношення до побуту, культури й мистецтва народів Сходу. Під приміщення музею був виділений колишній палац Еміра Бухарського в Ялті, це дало можливість швидко організувати експозицію. Уже в 1921 р. в музеї було сформовано п'ять відділів: узбецького, середньоазіатського, азербайджанського, персидського й арабського (з включенням експонатів японського й китайського походження). Відділ кримськотатарського побуту і мистецтва був сформований у музеї офіційно тільки в 1925 р. Першим завідуючим музеєм був А. Хатіпов, в 1923–1927 рр. цю посаду обіймав Й. О. Родждеро, з 1927 по 1929 рр. установу очолював Я. М. Якуб-Кемаль [205, л. 89–89 зв., 95, 107].

Основні етапи роботи музею в 1921–1922 рр. відбиті в чорновому варіанті статті «Про Східний музей», складеної А. Хатіповим 18 жовтня 1922 р., в якій у вигляді тез визначалися його завдання: збирання й вивчення предметів, що стосуються історії та етнографії тюркських та арабських народів. Пріоритет також надавався письмовим джерелам і речам епохи Кримського ханства. Музей, на думку завідувача, повинен був відіграти провідну роль у збереженні культури Сходу в Криму. Установа планувалася як логічне продовження Державного палацу-музею тюрко-татарської культури, що існував у Бахчисараї, де була представлена тільки культура мусульман Криму. Ялтинські зібрання повинні були стати подальшим етапом у презентації матеріальної та духовної культури народів Сходу, що мешкають за межами Криму. Робочі завдання установи були сформульовані А. Хатіповим конкретно: музею мали бути делеговані найширші повноваження з концентрації «всіх найбільш цінних» витворів мистецтва

Сходу; для працівників музею мали бути створені необхідні робочі умови, у т. ч. – із забезпечення їх існування та активної діяльності; музей претендував на передачу до його ведення усіх флігелів та інших будівель, що прилягали до будівлі Палацу Еміра Бухарського, а також – на забезпечення необхідним транспортом; ставилося питання формування постійного бюджету Східного музею та його прямого підпорядкування центральним керівним спеціалізованим органам. Виконання цих умов, на думку, А. Хатіпова могло гарантувати подальший прогрес у роботі [205, л. 107–107 зв.]. У 1922 р. була створена перша експозиція музею – «Татарська кімната». Вона давала уявлення про побутовий устрій кримськотатарської сім'ї Південнобережжя. В експозиції були представлені кримськотатарські чадри, посуд, одяг, килими місцевого виробництва [205, л. 95 зв.].

Активізація експозиційної роботи музею пов'язана з діяльністю Й. О. Роджеро. На період його керівництва випадає час перерозподілу основних багатств з колишніх маєтків Південнобережжя, відповідно поле для поповнення колекцій музею значно розширилося. Завдяки зібраним експонатам, була реорганізована перша постійна експозиція «Татарська кімната», при цьому її основне поповнення відбулося на 1924–1925 рр., коли музей придбав 198 предметів, що належали до різних галузей матеріальної культури й виробництва кримських татар. Це були предмети, що належать до окремих галузей праці, відбивають характерні риси того чи іншого виробництва. У розділі «Наукова робота» звіту музею за 1924–1925 рр. відзначалося, що в татарському відділі описано побутове призначення предметів. Робився опис, облік, каталогізація експонатів, співробітники музею проводили виїзди в татарські села Ялтинського району для збору матеріалів. Завдяки цій експедиційній діяльності був придбаний ткацький верстат, скрині, жіночі металеві прикраси. З 86 лекцій, прочитаних співробітниками музею в 1924 – першій половині 1925 рр., можна виділити такі: «Художня форма й побут мусульман», «Мистецтво мусульман, як продукт побуту й соціально-економічних умов життя народу», «Побут

кримських татар та їх художня творчість» (на жаль, автори цих лекцій не були названі в тексті звіту). Першочерговими завданнями розвитку музею називалися: устаткування залів вітринами, написання назв експонатів на російську і кримськотатарську мови, установлення наукових контактів з етнографічним відділом Державного Російського музею, Державним Ермітажу і Музеєм східних культур в Москві [205, л. 91–92].

Звіт за 1925–1926 рр. інформував про те, що, окрім наповнення шести постійних відділів музею, велася робота зі створення сьомого – художнього виробництва й художньої промисловості південнобережних татар, а також восьмого – революційного Сходу. Більше за інших поповнювалися кримськотатарський та персидський відділи. Істотним доповненням фондів музею стала передача сюди майна колишнього Юсупівського палацу («мисливського будинку») в селі Коккози, виконаного в кримськотатарському стилі. Окрім цього, музей придбав колекцію предметів з етнографії південнобережних татар. До кінця 1926 р. в музеї налічувалося 2006 експонатів, приріст колекцій за рік склав 450 предметів, що поповнили, у першу чергу, кримськотатарський і персидський відділи [205, л. 97, 100]. Етнографічні зібрання, що були в музеї до 1926 р., визнавалися однією з кращих колекцій, які характеризують побут і культуру кримських татар, що дає можливість говорити про значне коригування цілей і завдань, поставлених перед установою при заснуванні. Основою таких змін можна назвати здійснення основних заходів політики «коренізації», що означало в Кримській АСРР підвищений інтерес до вивчення культури й побуту кримських татар. Так, журнал «Етнографія» в огляді, присвяченому радянським етнографічним музеям, виділив «Татарську кімнату» Східного музею через унікальність зібраних там експонатів, що характеризують побут народу [344]. Завідувач Історико-етнологічним відділом ВНАС при ЦВК СРСР, відділом Радянського Сходу Центрального музею народознавства, професор Ілля Миколайович Бороздін (1883–1959), що відвідав Східний музей у 1926 р. особливо виділив його етнографічні колекції серед

аналогічних музеїв у СРСР [345]. У цьому ж році Східний музей відвідав науковий співробітник ДІМ О. Клейн, що вивчав зібрання давніх тканин і вишивок, що зберігаються в кримських музеях. У звіті, поданому до Музейного відділу Головнауки, О. Клейн відзначив, що в основній своїй частині збори Східного музею «носять досить випадковий характер і не дають цілісності враження». О. Клейн відзначив унікальність зібрань килимів кавказького, турецького і персидського виробництва, зосереджених у музеї [197, л. 46]. Архівні матеріали дають можливість встановити штат співробітників установи в 1925–1926 рр.: посаду завідувача обіймав Й. О. Роджеро, науковим співробітником працював Валерій Юліанович Березовський, сторожем – Данило Белов. На час найбільш активної роботи установи – чотири літні місяці (з травня до вересня) на службу приймалися ще дві людини [205, л. 102].

Новий якісний етап у роботі Східного музею в Ялті пов'язаний з діяльністю Якуба Меметовича Якуб-Кемалю (1887(5)–1938). Майбутній етнограф народився в селі Улу-Сала Ялтинського повіту Таврійської губернії, у різних біографічних анкетах ним вказані різні дати народження – 1887 і 1885 рр. Достовірних відомостей про його освіту не збереглося, проте відомо, що він навчався теології або в медресе, або на теологічному факультеті університету в Стамбулі. У цілому, здобуваючи освіту, Я. М. Якуб-Кемаль провів 12 років за межами Російської імперії. Вищу спеціальну освіту він отримав у Лазаревському інституті східних мов, де був учнем академіка А. Ю. Кримського. У роки Першої Світової війни як громадянин імперії Османа був висланий до Тамбова. У 1917 р. повернувся до Криму, де спочатку обійняв посаду казиаскера, а після загибелі в лютому 1918 р. муфтія Криму Н. Челебіджихана – став головою всіх мусульман півострова [286, с. 175–176].

Інтереси нового керівника Східного музею відразу проявилися в реорганізації профільного кримськотатарського відділу. При ньому була створена нова експозиція, присвячена художній промисловості

південнобережних татар – ткацтву, килимовому, лляному, вовняному виробництву та ювелірній справі. Дослідницька робота співробітників музею була зосереджена на обробці зібраних матеріалів. Згідно з рішеннями IV Конференції кримських музейних працівників, науково-дослідна діяльність Східного музею повинна була обмежитися вивченням етнографії та мистецтва татар Південного берега Криму, а також науковим описом тих зразків мистецтва народів Сходу, які мала установа [213, л. 4 зв.]. У планах роботи на 1927–1928 рр. було зафіксовано намір видати каталог музею й коротку монографію, присвячену матеріальній культурі мусульман, проте це видання не відбулося. Проводилася робота зі створення бібліографії про кримських татар і мусульман узагалі [205, л. 97, 101–102]. У зв'язку з цим цікава характеристика, дана музею керівником КримОХОПІСу О. І. Полкановим: він відзначав, що «тут зібрана значна кількість килимів, східної зброї та начиння <...> Музей цікавий і має безперечне майбутнє» [346, л. 31].

Ще до приходу в Східний музей Я. М. Якуб-Кемаль заявив про себе як дослідник статтею «Напис на порталі «Мечеті Узбека» в м. Старий Крим» [165], яка чітко визначила його наукові пріоритети. Ними стала історія Кримського ханства, вивчення археографічних пам'яток цієї епохи. Стаття присвячена характеристиці напису на порталі мечеті Узбека – однієї зі старих вцілілих пам'яток культури кримських татар. Низка наявних перекладів цього напису суперечили один одному (О.-Н. А. Акчокракли, О. Л. Бертье-Делагард, О. Ф. Негрі, В. Д. Смірнов). Причини різночитань напису, на думку Я. М. Якуб-Кемаля, полягали в тому, що в арабській мові через нестачу голосних літер одну форму вираження легко сприйняти за іншу. Учений запропонував свою виправлену версію перекладу напису.

Очоливши Східний музей, Я. М. Якуб-Кемаль основну увагу приділив збору польових матеріалів з історії та культури кримських татар, а також старовинних рукописів на тюркській і арабській мовах, килимів, зброї. Тільки у 1927 р. установою було організовано й проведено 3 польові

експедиції. У кінці березня – у районі узбережжя між Алуштою та Судаком. Етнографи збирали начиння, килимові вироби, елементи сільськогосподарського і ремісничого інвентарю, що зробився непридатним, в селах Куру-Узень, Кучук-Узень, Туак, Ускут. Окремим завданням даної й подальших експедицій була роз'яснювальна робота про необхідність передачі на зберігання до музею старовинних рукописів, що були в населення, і книг, передусім духовних. Наступна етнографічна поїздка відбулася у вересні 1927 р. й охопила район від Ялти до Байдар: селища Ореанда, Корейз, Місхор, Лімени, Кекенеїз. Вона принесла менше етнографічного матеріалу, ніж експедиція в південно-східний Крим. Це було пов'язано з тим, що район Південного берега (особливо Великої Ялти) ще з кінця XIX століття бурхливо розвивався як курорт, що не сприяло збереженню всіх елементів народної культури. Уже в кінці жовтня 1927 р. була повторена експедиція в південно-східну частину півострова: від Алушти у бік Судака. Наукові співробітники музею спільно зі студентами-практикантами факультету кримськотатарської мови та літератури Кримського педінституту ім. М. В. Фрунзе об'їхали села Туак, Ускут, Капсіхор, Кутлак. Під час експедицій був зібраний великий фотографічний матеріал, який склав окремий фонд музею [205, л. 101].

Східний музей відвідав у 1927 р. відомий радянський орієнталіст, професор Володимир Олександрович Гордлевський (1876–1956), ознайомившись з колекцією, він відзначив, що основу етнографічних зібрань музею складає матеріал, дібраний у прибережних селах між Алуштою і Судаком. Особливо В. О. Гордлевський виділив рукописні зібрання музею – 65 рукописів і майже таку ж кількість ярликів, фірманів і юридичних договорів, на яких збереглася печатка медресе в Адріанополі, печатка епохи Кримського ханства. Я. М. Якуб-Кемаль справедливо відзначав, що рукописи, зібрані по селах, об'єктивно показують реальний рівень поширення освіти серед кримських мусульман у XVII – XIX ст. В. О. Гордлевський класифікував рукописи Східного музею на три групи: рукописи арабською

мовою; духовні твори турецькою мовою; особливу групу склали документи з історії Кримського ханства: десять ярликів кримських ханів і фірмани турецьких султанів, а також один казієскерський зошит [347, с. 221–223].

В окремій статті, підсумовуючи роботу Східного музею за 1927 рік Я. М. Якуб-Кемаль відзначив, що, незважаючи на маленький штат співробітників, вдалося розгорнути етнографічну роботу збирача, в основному, у південно-східному Криму, де разом зі збором предметів побуту й рукописів проводився також запис фольклорного матеріалу. Співробітники музею привезли близько ста книг, частина з яких була написана кримськотатарською мовою. Це, на думку директора, проливало світло на темні сторінки досі ще малорозробленої історії кримськотатарської літератури. Найціннішою знахідкою була книга Баба Шатх бін Хавадіса 683 р., де був наведений епізод бесіди Амір Тимура з Улугбеком [348].

Упродовж 1928 – початку 1929 р. Я. М. Якуб-Кемаль намагався налагодити взаємодію з іншими науковими центрами з вивчення етнографії Криму – Державним палацом-музеєм тюрко-татарської культури в Бахчисараї та Євпаторійським краєзнавчим музеєм. Про це свідчить його листування з директорами У. А. Боданинським і Я. Г. Благодарним. Ялтинський дослідник пропонував обмінюватися експонатами, які в одних музеях дублювали один одного, а в інших – були відсутні [343, л. 95].

Зміна напряму державної політики в галузі управління музейною справою одним з перших проявилася в Криму щодо Східного музею в Ялті. 20 березня 1929 р. Я. М. Якуб-Кемаль був звільнений з роботи за рішенням Ялтинської міської комісії з чистки. У провину дослідникові ставився зайвий інтерес до історії Кримського ханства, до того ж відіграло рокову роль його визначення як «політично нестійкого», що впливало з його минулої суспільно-політичної діяльності в 1917–1920 рр. Згодом, у 1934 р. Я. М. Якуб-Кемаль був заарештований і засуджений до 5 років виправно-трудових таборів. У 1938 р. йому були пред'явлені нові звинувачення в участі

й керівництві міфічною панісламістською підпільною організацією «Идель Уралу», проте, новий вирок щодо видатного етнографа органи НКВС винести не встигли: 12 вересня 1938 р. Якуб Меметович помер, знаходячись у слідчому ізоляторі від зупинки серця, очевидно, не винісни знущань і фізичного насильства в ході допитів [286, с. 179–182].

У свою чергу Східний музей в Ялті як самостійна установа припинив своє існування 1 січня 1930 р. Він був об'єднаний з Ялтинським музеєм краєзнавства, нова установа дістала назву – Ялтинський об'єднаний музей краєзнавства. Частина етнографічних колекцій відразу ж була відправлена до запасників, у палаці Еміра Бухарського була розташована археологічна експозиція. Втрата самостійного статусу дуже швидко позначилася на загальній якості експозиції [349, л. 22–23]. Іншу спрямованість уже в 1930 р. отримала й експедиційна діяльність об'єднаного музею. Головною її метою було «фотографування моментів колгоспного будівництва в селах Мума, Кучук-Ламбат, Біюк-Ламбат, Кизилка, Кизильташ, Карабах» [349, л. 29, 34]. Східний музей був закритий саме в той час, коли інформація про його унікальні колекції стала відома європейській науковій громадськості [350].

Уже в 1934 р. О. І. Полканов у своєму оглядовому нарисі про кримські музеї піддав східний відділ Ялтинського об'єднаного музею краєзнавства розгромній критиці. Так, дослідник відзначав, що «про Східний музей просто важко говорити як про музей, настільки виставлені в ньому матеріали недостатні, випадкові, різнохарактерні й безпаспортні. <...> У кращому разі – це виставка східних килимів, головним чином ХІХ ст., й розрізнених колекцій зброї та посуду». Т. зв. «кімната бека» й «кімната хана» були названі «грубою музейною халтурою», експозиція ж цього комплексу «є наївною спробою пристосовництва до сучасних музейних установок, повною вульгаризацією комплексного принципу <...> показ «поза часом і простором» випадкових зібрань килимів, зброї тощо». Щодо експозицій тюркського, персидського, арабського та японського відділів О. І. Полканов був ще категоричніший, що варто залучити до специфіки політичних

взаємовідносин між СРСР і перерахованими державами Сходу в цей час: «це просто виставка антикварного магазину середньої руки», відзначалася хаотичність виставлених предметів і відсутність логічного зв'язку між ними. У татарському етнографічному відділі О. І. Полканов побачив урочистість позачасового й позакласового підходу, що сприяло, на його думку, укриттю «відомої панісламістської буржуазної теорії про національну «єдність» татарської науки, про відсутність класових протиріч та інших контрреволюційних концепцій». Висновком колишнього керівника музейного будівництва в Криму була однозначна пропозиція: «повна й термінова ліквідація східного відділу й розширення за його рахунок татарського етнографічного, який має бути переглянтий» [143, с. 60–61]. Оцінку дослідника, звичайно, можна частково списати на ідеологічні тенденції періоду першої хвилі вичищень й репресій у СРСР у 1934–1935 рр. Проте, комплексний характер критики експозиції, наявність не лише політичних, але й змістовних наукових аргументів, дає підстави вважати, що рівень роботи східного відділу Ялтинського об'єднаного музею краєзнавства значно знизився.

Підтвердженням пріоритету ідеологічних установок у музейній роботі стала оцінка роботи східного відділу в нарисі К. Врочинської в 1938 р. Автор чітко визначає актуальні завдання в роботі установи: «Розкрити в експозиції сутність ленінсько-сталінської національної політики <...> Показати в експозиції роль партії й товариша Сталіна в боротьбі за щастя народів – ось почесне завдання Ялтинського музею». Далі були стандартні звинувачення на адресу співробітників музею: шкідники, що «засіли в Ялтинському музеї, і чужаки, користуючись безпечністю й політичною сліпотою керівництва музею та місцевих організацій, зробили усе, щоб розвалити музей. Тепер вони викриті органами НКВС». Єдиними об'єктивними звинуваченнями К. Врочинської можна назвати незадовільний стан обліку, зберігання й інвентаризації експонатів. Усі інші звинувачення лежали в політичній площині. Підсумком міркувань чиновника НКО РСФСР стало звернення до

комісії, створеної Ялтинським райкомом ВКП (б) з вимогою «глибоко досліджувати музей, розкрити усі наявні там недоліки» [121, с. 38].

Таким чином, створений в Ялті в 1921 р. Східний музей за вісім років свого існування перетворився на великий центр з експозиції предметів матеріальної та духовної культури народів Сходу й вивченню кримськотатарської історії та етнографії. Найважливішу роль у вивченні й популяризації етнографії кримського етносу відіграли південнобережні експедиції музею, у ході яких збиралися колекції та записувалися фольклорні пам'ятники. Видатну роль у розвитку етнографічних досліджень, формуванні фондів внесли ті, хто керував Східним музеєм у різні роки А. Хатіпов, Й. О. Роджеро, Я. М. Якуб-Кемаль.

У цілому історія діяльності Східного музею в Ялті стала наочним підтвердженням суперечності етнонаціональної політики Радянської влади в 20–30-ті рр. ХХ ст. Жорсткі рамки пануючої ідеології змусили припинити розпочаті дослідження, позбавили музейну мережу Криму унікальних зібрань сходознавчого профілю, не дозволили розвинути установу як самостійний центр вивчення побуту й культури південнобережних татар Криму.

Обмеженою рамками краєзнавчого музею залишалася упродовж досліджуваного періоду діяльність Етнографічного відділу ЦМТ. Після відкриття установи в травні 1921 р. в Сімферополі воно довго не могло розпочати постійну експозиційну роботу, зважаючи на неясність становища з приміщенням музею. Згідно зі звітами ЦМТ за 1922–1923 рр. в структурі Археологічного відділу були організовані і зібрання етнографічних матеріалів [193, л. 5–5 зв.]. У річному звіті ЦМТ за 1924–1925 рр. зафіксована інформація, що відділ був організований на рубежі 1923–1924 рр., експозиція ж розпочала свою постійну роботу з 1925 р. [193, л. 24]. На III Кримській конференції музейних працівників, що відбулася в 1924 р., була ухвалена окрема резолюція, присвячена розширенню етнографічних досліджень. Передбачалося організувати спеціальну експедицію Кримом для збору етнографічних колекцій, збирання й фіксації фольклорних пам'яток, фото-

фіксації етнографічних пам'яток, координацію цієї роботи повинен був забезпечити ЦМТ [295, л. 3].

1 травня 1925 р. Етнографічний відділ ЦМТ був відкритий для відвідувачів. У «Звіті Центрального музею Тавриди за 1924/25 рік» директор установи О. І. Полканов відзначав, що цей підрозділ «має своїм завданням вивчення побуту народів, що населяють Крим і в першу чергу – татар (гірських і степових), караїмів, болгар, циган». Колекція Етнографічного відділу розміщувалася за змішаним принципом. Частина її була представлена в побутовій обстановці «Татарської кімнати», а частина – в систематичному порядку за етнографічними категоріями. До середини 1925 р. загальна кількість предметів у відділі налічувала 578, причому за звітний рік поступили 123 предмети [193, л. 24].

Представлена при відкритті експозиції частина етнографічних зібрань ЦМТ поступила в музей з матеріалів експедицій 1923, 1925 рр. співробітників Державного Російського музею (м. Ленінград) Г. А. Бонч-Осмоловського і Ф. А. Фіельструпа, які проводили збір колекцій для Етнографічного відділу Російського музею. ЦМТ за допомогою КримОХОРИС звернувся до дослідників з проханням передати частину зібраного матеріалу до фондів головного кримського музею. КримОХОРИС, у свою чергу, брав на себе турботи про матеріальну частину експедиції Російського музею. У 1923 р. в ЦМТ були передані предмети, зібрані в Сімферопольському повіті (села Баксан, Узен-Баш, Ескі-Юрт, Топчукой) і Ялтинському повіті (села Коуш, Керменчик, Ускут), – сільськогосподарські знаряддя, начиння, інструменти, предмети убрання житла, елементи ткацького верстата. Частиною речей складала предмети одягу: костюм пастуха, елементи чоловічого і жіночого кримськотатарського повсякденного одягу, рушника [351, л. 11–19 зв.].

У зв'язку з відкриттям експозиції з кримськотатарської етнографії було прийнято рішення поповнити зібрання колекції. У 1925 р. науковою експедицією КримЦВК, РНК і КримОХОРИСу, яким керував У. А. Боданинський, велися збори матеріалів у районі Карасубазара, в

околицях Алушти, Бахчисараю і Судака. Усі знахідки зосереджувалися в Державному палаці-музеї тюрко-татарської культури в Бахчисараї, але дублетні матеріали передавалися в ЦМТ. У результаті в музей була передана колекція чадр і кбризів (вишивок і тканини), колекція старовинних дерев'яних предметів і речей домашнього вжитку [193, л. 24]. До теперішнього часу в зібраннях ЦМТ з речей, переданих в 1925 р. збереглися зразки інструментів, одягу, вишивки, взуття, мідного посуду [352, с. 395]. Тоді ж проводилася фотографічна зйомка надгробних пам'яток, житлових будівель, ремісничих майстерень, а також представників різних кримських етносів в їх національному, повсякденному й святковому одязі [193, л. 24 зв.]. Цікаво, що О. І. Полканов і М. Л. Ернст відібрали «гірші за якістю чадри і кбризи», вони були відправлені на міжнародну Паризьку виставку, яка була відкрита в квітні 1925 р. Вони принесли СРСР бронзову медаль. Кримська АСРР представляла із зібрань своїх музеїв убрання кімнат караїмів і кримських татар, татарське побутове мистецтво: килими, кбризи, чадри, вироби з металу, шкіри, золотошвейну промисловість [353].

Уже до кінця 1925 р. у фондах етнографічного відділу оформилися оригінальні колекції домашнього мідного карбованого посуду і різьбленого начиння, колекція національних костюмів, зібрання сільськогосподарських знарядь. Основна робота зі збору, систематизації колекції відділу й формуванню експозиції була виконана М. Л. Ернстом за участю співробітниць музею А. Я. Ісхаковою і Урхуш [193, л. 24 зв.].

У 1926 р. завідувачем етнографічного відділу була призначена Айше Якубівна Ісхакова (1888–?). Вона була активним учасником революційних подій на півострові в 1917–1918 рр.: була членом Тимчасового Мусульманського виконкому, делегатом І Курултаю [22, с. 106–107]. Єдина кримська татарка за національністю серед 14 завідувачів відділів, що працювали в різні роки в ЦМТ, вона обіймала цю посаду до 1928 р. Перед відділом ставилися завдання вивчення типів житла кримських караїмів, болгар і циган. Для цього передбачалося організувати експедиції для збору

побутових матеріалів у болгарських селах Болгарщина, Ізюмівка, Кишлав. Передбачалося створити другу побутову кримськотатарську кімнату. В одній представити побут сільської сім'ї, а в іншій – кімнату міського татарина [193, л. 24 зв.–25].

У 1927 р. у ході реалізації цього плану було зроблено перегрупування колекцій Етнографічного відділу. Важливе значення для вивчення кримських циганів мала наукова експедиція з їх вивчення, проведена цього року. Її роботу очолила А. Я. Ісхакова. Разом з науковими співробітниками ЦМТ до складу експедиції були включені студенти-практиканти етнологічного відділення ЛДУ. Дослідження проводилися в Сімферополі й у Перекопі. Зі «Звіту про роботу ЦМТ у 1926–1927 рр.» відомо, що студент І. І. Кургін в якості звіту про практику підготував нарис «Походження й побут Перекопських циган». А. Я. Ісхакова також узагальнила польові спостереження і останні публікації про циган у дослідженні «Сімферопольські цигани-курбети». Ці рукописи були передані у бібліотеку «Таврика» ЦМТ [354, л. 10]. Одночасно етнографічним відділом була розгорнута експозиція «Кримськотатарський орнамент», в якій були представлені чадри і кбризи. Робилося фотографування експонатів [193, л. 65 зв.]. Частина фототеки збереглася: зображення татарського мідного посуду, вишивального верстата з виконаними композиціями, виставки тканин, верстата, мідного кованого посуду, внутрішнього виду «Татарської кімнати», кримськотатарського побутового начиння, традиційного жіночого одягу. Фонди етнографічного відділу були також поповнені в 1926–1927 рр. давніми кримськотатарськими надгробками з кладовищ Старого Криму з розкопок московських професорів І. М. Бороздіна і О. С. Башкірова. При відділі були створені Кримськотатарський археологічний гурток і Вірменський археологічний гурток. Їх метою було вивчення пам'яток культури цих народів [224, л. 2–3].

У 1926 р. А. Я. Ісхакова пройшла в Москві курси з перепідготовки музейних працівників. Спільно з П. І. Голландським, Д. С. Спиридоновим і

М. Л. Ернстом вона представляла ЦМТ на конференції археологів СРСР у Керчі у вересні 1926 р. Одночасно в Керчі відбулася IV Конференція кримських музейних працівників, де ЦМТ представляли А. Я. Ісхакова і М. Л. Ернст.

Розгорнута А. Я. Ісхаковою активна діяльність з вивчення, збору й популяризації етнографії Криму привернула до себе увагу великих учених. Так, етнографічні зібрання ЦМТ були відзначені І. М. Бороздіним [345]. Колекції, що відбивають культуру караїмів і кримських татар у ЦМТ, виділив у 1926 р. журнал «Етнографія» [344]. Проте сучасники підкреслюючи унікальність зібраних матеріалів, констатували незадовільні умови їх зберігання, а іноді й прямі факти розкрадання цінних експонатів при повній байдужості керівництва як ЦМТ, так і КримОХОРОІСу [355].

У ці роки етнографічна колекція ЦМТ поповнювалася шляхом надходжень через уповноваженого РНК Кримської АСРР зі Всеросійських кустарно-промислових виставок (м. Москва, 1924 і 1926 рр.). Поповненню фондів сприяли й пожертви національних товариств: у 1928 р. Кримчакське товариство передало в музей футляри для тори з синагоги в Карасубазарі. Цілеспрямовані закупівлі ремісничих виробів здійснювалися науковими співробітниками музею в 1927–1933 рр. у Бахчисараї, Карасубазарі й Сімферополі (кримськотатарські речі), селі Кишлав і колгоспі «Шлях Леніна» (болгарські речі). Фонди поповнювалися й шляхом спеціальних розпоряджень КримЦВК. Так, згідно з розпорядженням від 2 липня 1930 р. головами колгоспів села Кутлак (під Судаком) і села Єнисала Бахчисарайського району був переданий до ЦМТ ряд предметів домашнього вжитку [352, с. 396]. У 1928 р. Етнографічний відділ отримав як подарунок колекцію археолога С. І. Забніна, що включала середньовічні предмети греків і кримських татар, а також сучасні речі вірмен і кримських татар.

У 1928 р. А. Я. Ісхакова була звільнена з музею. Подальша доля дослідника й організатора експозиційної роботи невідома. Реорганізований був також Етнографічний відділ ЦМТ. Його фонди були знову влиті до

Археологічного відділу музею, яким керував М. Л. Ернст. Основною формою роботи в галузі етнографічного вивчення Криму ЦМТ з того часу стала виставкова робота. Постійно діючою виставкою була експозиція художніх кустарних виробів кримських татар Південного берега Криму: предмети карбування, різьблення. Вироби для виставок надавали й численні в кінці 1920-х – початку 1930-х кустарні артільні з відродження національної художньої вишивки. Окремі колекції склали ювелірні вироби бахчисарайських циган, художнє ткацтво болгар, а також збори, присвячені культурі вірмен, караїмів і кримчаків [356, с. 158–160].

Таким чином, у ЦМТ у середині 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст. була розгорнута активна робота з етнографічного вивчення народів півострова:

- з урахуванням провідного положення ЦМТ у державній мережі музеїв Криму створенню етнографічної експозиції було приділено підвищену увагу;
- колекція поповнювалася завдяки передачі експонатів експедиціями Російського музею (1923, 1925 рр.); експедицією Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї (1925 р.), постійними купівлями й збором речей у Сімферополі й районі, а також шляхом передачі речей з національних сіл за рішенням органів влади;
- плани роботи ЦМТ систематично планували проведення етнографічних експедицій з метою вивчення побуту кримських болгар, караїмів, татар і циган. Проте реально були проведені роботи тільки з вивчення побуту циган (1927 р.);
- провідну роль в організації етнографічних досліджень у ЦМТ у досліджуваний період відіграли А. Я. Ісхакова, О. І. Полканов, М. Л. Ернст.

4.2. Експедиційна робота

Необхідність проведення польових досліджень, що передбачають збір етнографічних матеріалів, запис творів фольклору й фіксацію безпосередніх

традиційних форм побуту народів Криму, була одним з найбільш актуальних завдань, що стояли перед колективами музеїв. Значення цих досліджень ще більше посилювалося в контексті рішень IV Конференції кримських музейних працівників у вересні 1926 р., коли за кожною з музейних установ народознавства був закріплений безпосередній район науково-дослідної роботи. Проте, недостатність наукової та кадрової бази, відсутність стабільного фінансування й слабкість організаційних можливостей кримських музеїв не дозволяли їм здійснювати масштабні етнографічні експедиції. У зв'язку з цим ці заходи проводилися столичними ученими, а музеї виступали як учасники й партнери експедицій та обмежувалися допоміжною роллю. Найсистемніше й повноцінно до етнографічного вивчення народів Криму в 20–30-ті рр. ХХ ст. підійшли дослідники з історико-етнологічного відділу Всесоюзної наукової асоціації сходознавства (ВНАС) при ЦВК СРСР і Центрального музею народознавства (ЦМН, м. Москва).

Заснована в 1921 р. в Москві асоціація орієнталістів замислювалася як всеросійське наукове об'єднання. Проте в 1924 р. вона була реорганізована у ВНАС і отримала офіційний статус установи при найвищому законодавчому органі СРСР. Головою співдружності сходознавців був обраний революціонер, діяч РКП (б), історик і публіцист Михайло Павлович Павлович (Михайло Лазаревич Вельтман, 1871–1927). Свою безпосередню діяльність асоціація почала в січні 1921 р. Серед комісій, що входили до її складу, була й Комісія з вивчення східних культур Півдня Росії, Криму й Кавказу. У ході реорганізацій у ВНАС оформилися два основні відділи: політико-економічний та історико-етнологічний. Філії асоціації відкривалися в багатьох містах СРСР, у тому числі й у Сімферополі. Київська філія ВНАС була реорганізована у Всеукраїнський центр наукового сходознавства, а на початку 1926 р. він об'єднався зі сходознавчою секцією Харківського наукового товариства у Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавців із центром в Харкові й філіями в Києві та Одесі [357; 358].

У різнобічній діяльності ВНАС помітне місце займали кримознавчі дослідження. Найяскравіше це проявлялося в роботі Історико-етнологічного відділу й працях його завідувача професора Іллі Миколайовича Бороздіна (1883–1959). У Історико-етнологічному відділі співпрацювали відомі радянські орієнталісти – кримознавці Д. М. Анучін, В. В. Бартольд, Б. П. Денікс, М. Я. Марр, Б. В. Фармаковський та ін. [359]. Серед наукової спадщини ВНАС у галузі етнографічного вивчення народів Криму найбільш вагомий внесок належить І. М. Бороздіну.

Після закінчення Московського університету (1907 р.) І. М. Бороздін займався педагогічною діяльністю в навчальних закладах Москви. Уже в 1908 р. він вступив до Московського археологічного товариства, брав участь у роботі XV Археологічного з'їзду в Новгороді. У 1912 р. відряджався Товариством на III Міжнародний археологічний конгрес у Римі [360]. У дорадянські роки учений заявив своїми публікаціями про стійкий інтерес до кримознавства: історії вивчення півострова, його давнім пам'ятникам [361]. З 1920 р. він працював науковим співробітником Московської секції ДАІМК. З 1922 до 1929 р. І. М. Бороздін – заступник голови Археологічної комісії Московської секції цієї наукової установи. Одночасно він працював у Музеї східних культур.

Уже восени 1923 р. відбулося перше відрядження І. М. Бороздіна по лінії ВНАС до Криму. Його підсумки історик виклав у спеціальній статті «Музейна й археологічна робота в Криму: З особистих вражень» [362]. Знайомлячи читачів зі своїми емоціями з приводу відвідування Бахчисарайського ханського палацу й першими кроками музею кримськотатарської культури, що оформлявся в його стінах, І. М. Бороздін визначив, що «тепер черговим завданням нашого сходознавства є вивчення кримськотатарської культури в усіх її проявах» [362, с. 497]. Констатуючи «сумний стан кримської археології», історик виділив певні кроки місцевих учених сил з розвитку етнографічних досліджень, зокрема, початок

формування колекції, присвяченій кримськотатарській культурі та побуту в ЦМТ.

ВНАС спільно з Державним палацом-музеєм тюрко-татарської культури в Бахчисараї провели першу наукову експедицію в червні-вересні 1925 р. Її завданням було всебічне вивчення кримськотатарської культури в Криму. Рішення про її проведення було прийняте ЦВК і РНК Кримської АСРР. У листі від 22 червня 1925 р. до І. М. Бороздіна голова кримського Раднаркому О. А.-Г. Дерен-Айєрли запропонував йому взяти участь у роботах експедиції, зокрема, у ході дослідження залишків матеріальної культури Кримського улусу Золотої Орди в Старому Криму [363, л. 1]. Цікавий той факт, що І. М. Бороздін брав участь у дослідженнях не з початку роботи експедиції. Це пояснює його лист до вченого секретаря ДАІМК, професора Б. В. Фармаковського від 4 червня 1925 р., де повідомляється, що гроші на дослідження кримськотатарської культури в Старому Криму виклопотала ВНАС. Паралельно керівник КримОХОРИСу О. І. Полканов через Музейний відділ Наркомосу РСФРР вів переговори про доручення робіт особисто йому [363, л. 12–13]. Підсумком здійснених в 1925 р. археологічних розкопок у Старому Криму й Гераклійському півострові стали кілька публікацій І. М. Бороздіна [364; 365; 366]. Займаючись етноархеологічними розкопками в Старому Криму, експедиція І. М. Бороздіна ставила завдання вивчення середньовічної культури Солхата на основі пам'яток матеріальної культури. Офіційно завданням експедиції було визначено – «зробити облік наявних на території Старого Криму пам'яток старовини й скласти генеральний план старого міста» [367]. У процесі роботи були виявлені й описані караван-сарай, Узбецьке медресе й мечеть XIV ст., а також дюрбе. Матеріали досліджень в Старому Криму, відбиті в публікаціях, дали І. М. Бороздіну можливість зробити найважливіший висновок про взаємодію культур різних етносів Криму в епоху середньовіччя. Виступаючи проти «екзотичного» підходу схід, що виражався, зокрема, у прагненні ізолювати його історію від історії західних

країн, І. М. Бороздін стверджував, що «старокримські пам'ятки свідчать про потужні струмені впливів сельджукської Малої Азії та Єгипту епохи мамлюків. З іншого боку, не можна не зважати на вплив, що йшов з Візантії та італійських приморських торгових факторій. При цьому в місцевих кримських умовах складався своєрідний культурний вигляд» [368]. Ці положення разом зі звітом про проведені дослідження І. М. Бороздін виклав на Першому Всесоюзному тюркологічному з'їзді в Баку (лютий-березень 1926 р.), а також на Всесоюзній конференції археологів СРСР в Керчі, що проходила у вересні 1926 р. [369]. Даючи високу оцінку культурі татар золотоординського періоду, про яких «ще нещодавно говорили зневажливо й з висока, як про дикунів і руйнівників» [367, с. 11], учений приходить до висновку про те, що розкопки в Поволжі, Ескі-Юрті (околицях Бахчисараю) і в Старому Криму «виявили низку таких золотоординських пам'яток, які дуже далекі від якої-небудь дикості» [368, с. 37].

Підсумком експедиційних досліджень у Криму стала публікація І. М. Бороздіна «Проблеми наукових експедицій на схід» [370], де розкриваються методи підготовки етнологічних й археологічних експедицій (необхідність попереднього опрацювання музейних експонатів, планів і карт), даються рекомендації із правильного підбору спорядження, а також розглядаються найбільш оптимальні форми популяризації отриманих даних у вигляді наукових і науково-популярних статей і брошур.

Грунтовний огляд зроблених робіт з аналізом знахідок були зроблені І. М. Бороздіним у брошурі «Виставка науково-дослідних робіт експедиції з вивчення татарської культури в Криму в 1925–1926 рр.», написаною в співавторстві з професором Олексієм Степановичем Башкіровим (1885–1963). Виставка проходила в Музеї східних культур і була результатом роботи експедиції 1925–1926 рр. [371]. Вчені відзначили, що разом з топографічною зйомкою було зроблено наукове дослідження основних старокримських пам'яток з відповідними обмірами, замальовками, естампами, фотознімками. Експедиційні матеріали, представлені на виставці,

чітко підрозділялися на два відділи: 1) пам'ятники-оригінали; 2) репродукції з пам'яток, що залишилися в Криму. У тому числі були представлені фото й естампи, зняті з надгробків з написами на арабській і старо-татарській (джагатайській) мовах. Ці й пізніші надгробні пам'ятки дали можливість етнографам простежити хід етнічних міграцій у середньовічному Криму, особливості орнаментів різних народів, що населяли Крим у XIII–XIV ст. [371, с. 6–7].

В особистому архівному фонді видатного російського орієнталіста В. В. Бартольда, що відклався в СПФАРАН, зберігся відгук ученого на роботи в Криму О. С. Башкірова, датований 28 червня 1927 р. [372]. Оскільки О. С. Башкіров був учнем І. М. Бороздіна та їх роботи проводилися спільно, багато в чому неопублікований нарис В. В. Бартольда дає оцінку й кримським експедиціям І. М. Бороздіна. Окреслюючи праці О. С. Башкірова і І. М. Бороздіна в галузі етноархеології кримських татар, В. В. Бартольд говорить про необхідність продовження досліджень давніх кримськотатарських пам'яток мистецтва, «так же бажано, щоб були призначені кошти для своєчасної публікації детальних звітів про здійснення і роботи» [339, л. 2]. При цьому В. В. Бартольд особливо виділив значення вивчення надгробків для відновлення етнічної різноманітності населення Таврики.

Підсумки археологічного вивчення Старого Криму (Солхата) були узагальнені І. М. Бороздіним в ґрунтовній публікації «Нові дані про золотоординської культуру в Криму: роботи археологічної експедиції 1926 року», підготовленої для «Нового Сходу» й виданої потім окремою брошурою [373–374]. Акцент на етнологічному ухилі своїх археологічних досліджень у Криму І. М. Бороздін зробив у доповіді на етнологічно-лінгвістичній підсекції Бюро з'їздів Держплану СРСР, що проходив у Москві в 1927 р. [375] у рамках програми з підготовки Другої Всесоюзної конференції з вивчення продуктивних сил СРСР. Автор виділив необхідність пріоритетного вивчення етнографії кримських татар у Криму, що

пояснювалося політикою татаризації, що розгорнулася, у Кримській АСРР. Далі він зупинився на своїх етноархеологічних дослідженнях у Солхаті та їх значенні для вивчення культури середньовічного Криму.

Добре вивчивши за час багатомісячного перебування в Криму особливості економіки й народонаселення Криму, І. М. Бороздін узагальнив цю інформацію у великому нарисі для журналу «Новий Схід» «Сучасна Кримська республіка» [376]. Матеріал включав ґрунтовний історичний нарис з оглядом найбільших пам'яток епохи Кримського ханства, географічний огляд території, статистичні дані про етнічний склад населення та його зайняття, а також свідчення про стан просвіти, бібліотек і т. д. При цьому приділяючи основну увагу середньовічній історії та культурі краю, автор лише фрагментарно зупинився на давній історії півострова та його розвитку в ХІХ – початку ХХ століття.

Активні історико-етнографічні розробки І. М. Бороздіна в 1925–1926 рр. сприяли складанню його стійкого іміджу, як етнографа Криму [377]. Окреслена ним програма подальшого вивчення етнографії Криму виконувалася до початку 30-х рр. ХХ ст. Її результати були підсумовані самим ученим у 1932 р. в публікації «Науково-дослідна робота в національних республіках і областях» [378], де відзначалося, що в Кримській АСРР зроблено значно більше, ніж де б то не було з історико-етнографічного вивчення народів, при цьому, звичайно, зважаючи на вивчення побуту і культури кримських татар.

Закінчення роботи експедиції ВНАС із вивчення культури кримських татар співпало з Першою Всесоюзною археологічною конференцією, що проходила 5–10 вересня 1926 р. в Керчі на базі Державного Керченського історико-археологічного музею, співорганізатором якої виступила ВНАС [379, с. 31–32]. У рамках конференції сходознавці об'єдналися в тюрко-татарську секцію. Цікаво, що віддрукована в Москві й розіслана організаційним комітетом попередня «Програма конференції» містила тільки три секції: первісну, ірано-еллінську й середньовічної археології [380].

Виділенню доповідей з тюркської культури в особливу секцію сприяло те, що «конференція відбулася на кримськотатарському ґрунті <...> і в цьому – реалізація гасла самовизначення народностей, і – в галузі науково-дослідній – виконання обов'язку перед тюрко-татарами, так мало вивченими досі» [381]. На секції заслуховували доповіді з вивчення кримськотатарського мистецтва (О. С. Башкіров, І. М. Бороздін, П. І. Голландський), етнографії (О.-Н. А. Акчокракли, У. А. Боданинський, А. М. Рефатов).

І. М. Бороздін доповів про роботу археологічної експедиції з вивчення кримськотатарської культури в Солхаті в 1925-1926 рр., спрямованої на відшукування «слідів, які допомогли б «відновити з попелу» минулу велич Солхата» [382]. Він продемонстрував, як за допомогою прийомів археології можна відновити окремі картини культури й побуту різноманітного населення Криму. На засіданні тюрко-татарської секції конференції значний інтерес викликала також доповідь У. А. Боданинського, присвячена спільній етнографічній експедиції, проведеної з О.-Н. А. Акчокракли і А. М. Рефатовим.

Резолюцією, прийнятою Тюрко-татарською секцією Конференції археологів СРСР в Керчі передбачалося звернення до ЦВК Кримської АСРР і Головнауки з вимогою вжити термінових заходів для охорони видатних пам'яток кримськотатарської культури в Бахчисараї, Євпаторії, Карасубазарі, Старому Криму, Феодосії. Ставилося завдання продовження етноархеологічних досліджень у Солхаті та Ескі-Юрті, що зберегли пам'ятники початкової історії кримських татар. Декларувалася необхідність широкого антропологічного дослідження населення степового Криму.

Серед членів ВНАС при ЦВК СРСР, у сферу наукових інтересів яких входило вивчення кримської етнографії, у 20-ті рр. ХХ ст. виділяється діяльність видатного радянського тюрколога Володимира Олександровича Гордлевського (1876–1956). Учений народився у Свеаборзі. Освіту він отримав в Гельсінгфорській гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті Московського університету і у Лазаревському інституті східних

мов. У 1904 р. молодий учений вчинив першу поїздку для практичного знайомства з турецьким наріччям в Крим і Туреччину. З того часу в його творчості спостерігається неослабний інтерес до фольклору турок і кримських татар. З 1907 р. В. О. Гордлевський вступив до лав викладачів Лазаревського інституту східних мов у Москві. У 1911 р. він склав магістерський іспит, а в 1911 р. отримав звання екстраординарного професора цього навчального закладу [383, с. 7–28].

Активно розробляючи питання кримської етнографії, уже в 1913 р. В. О. Гордлевський справедливо називався своїми європейськими колегами першим серед нечисленних на той час етнографів-кримознавців. У 20-ті рр. ХХ ст. В. О. Гордлевський працював у Московському інституті сходознавства. Одночасно він викладав у І МДУ й Військовій академії. У 1923 р. він виступив з ініціативою організувати невелику експедицію до Криму від Московського інституту сходознавства. Проте ця ідея не знайшла підтримки у керівництва. У 1924 р., не добившись фінансування експедиції, учений зробив самостійну поїздку в Крим з метою вивчення культури й побуту кримських татар. Він оселився в селі Куру-Узень і займався записом фольклору, описом побуту, житлових будівель, свят населення Куру-Узеня й сусідніх сіл [286, с. 85–86].

У 1925 р. за підтримки ВНАС В. О. Гордлевський здійснив етнографічну експедицію на Південний берег Криму. Об'єктом вивчення стали не лише кримські татари, але й цигани, що мешкали тут, і кримські греки. Були обстежені села Куру-Узень, Кучук-Узень й Улу-Узень. Етнограф цікавило, як соціальні зміни вплинули на традиційний життєвий устрій кримськотатарських селян. В. О. Гордлевський порівнював нові матеріали зі своїми замітками, зробленими в ході експедицій дорадянського періоду. Ці матеріали лягли в основу роботи «Уламки старих культур у південнобережних татар» (1925 р.), яка не була опублікована. Етнограф зафіксував консерватизм народних вірувань, прикмет, весільних і похоронних звичаїв. Не виявлено ним принципової новизни в традиційних

формах фольклору кримських татар. У той же час, в експедиційних матеріалах, які вів В. О. Гордлевський, фіксуються корінна перебудова побуту, вплив російськомовного населення, що все збільшувався. Свої спостереження над побутом мешканців Кучук-Узеня й Улу-Узеня В. О. Гордлевський також узагальнив у матеріалі «Етнографічні дрібниці». Цей опис одягу, їжі, народної медицини, вірувань і свят. Етнограф констатував «культурну відсталість» місцевих мешканців, до яких у зв'язку з віддаленістю селищ не докотилася ще хвиля побутових перетворень Радянської влади [286, с. 87].

Предметом окремого інтересу етнографа під час етнографічних експедицій по Криму в 1924–1925 і подальші роки, коли В. О. Гордлевський приїжджав на півострів під час відпусток приватно, стало вивчення цехового виробництва кримських татар. Уперше це питання було порушене вченим у публікації «Дервіші Ахі Еврана й цехи в Туреччині» (1927 р.) [384]. У статті, проводяться аналогії в цехових організаціях турків і кримських татар, що беруть початок ще в середньовіччі – період, коли Кримське ханство було васально залежним від Оттоманської Порти. Інтерес, викликаний цим питанням, автор пояснював тим, що століття тому оформилися принципи організації виробництва, які вже в радянські роки були перенесені в кримськотатарські артїлі. Детально учений зупинився на питанні цехової організації кримських татар у статті «Організація цехів у кримських татар» (1928 р.), написаною на матеріалах ремісничих майстерень Карасубазара [385]. Етнограф особливо відзначив важливість вивчення цехового виробництва, оскільки ремісничі звичаї краще за інші дійшли до нас і сприяють відтворенню етнографічних особливостей народу. Особливу цінність цієї публікації надає наявність у ній детального історіографічного нарису питання. Автор детально відтворив особливості цехової організації кримських татар.

Серед кримознавчих етнографічних праць В. О. Гордлевського, написаних у 1920-ті роки, виділимо неопублікований нарис «Про кримське

село Ускют» (1929 р.), автограф якого зберігся [286, с. 88–89]. У його основі – порівняльний аналіз етнографічних спостережень, зроблених в Ускюті в 1924 р. й під час приїзду сюди В. О. Гордлевського в 1928 і 1929 рр. З наведеного матеріалу видно, як за минулі п'ять років сталася певна урбанізація традиційного побуту кримських татар, стиралися особливості з культури, забувалися мусульманські свята. У дусі часу автор відзначав роль Радянської влади в розвитку культури кримських татар, підвищенні їх освітнього рівня.

Підсумком поїздки ученого в Євпаторію в 1924 р. стала публікація В. О. Гордлевського «Лексика караїмського перекладу Біблії» [386]. Етнограф, знаходячись в Євпаторії, основну увагу приділив вивченню караїмських письмових пам'яток у частині відомих національних книжкових зібрань караїмів «Карай-Бітіклігі». Роботи проводилися спільно з євпаторійськими етнографами Б. С. Єльяшевичем і П. Я. Чепуріною. Предметом дослідження став лексичний аналіз пам'ятника караїмської писемності – перекладу Біблії. У той же час, у публікації для історії вивчення Криму в цей період становить інтерес інформація про стан учених сил в Євпаторії, зокрема, діяльності в галузі етнографії Євпаторійського археолого-етнографічного музею.

З опублікованої спадщини ученого значний інтерес для відновлення історії історичних досліджень в Криму в період 20–30-х рр. ХХ ст. становить стаття «Рукописи Східного музею м. Ялти» [387]. Робота присвячена історії збору колекції кримськотатарських рукописів, що сформувалися в Східному музеї, короткій характеристиці діяльності О.-Н. А. Акчокракли, У. А. Боданинського, Я. М. Якуб-Кемаля з вивчення етнографії кримських татар. Ця публікація є одним із небагатьох доступних опублікованих джерел, що характеризують ці унікальні музейні зібрання, повністю знищені радянською репресивною машиною. Не випадково вже в ті роки робота викликала інтерес в колах європейських орієнталістів [350].

Таким чином, хоча в програмі ВНАС при ЦВК СРСР питання вивчення народів Криму декларувалися, вони не стали окремим напрямом діяльності. У той же час, ці дослідження були провідними в творчості багатьох членів асоціації. Один з керівників «нового сходознавства І. М. Бороздін – став одним з організатором робіт ВНАС, фактично координуючи в асоціації кримознавчі студії. Він став організатором і керівником одного із загонів найбільшої з етнографічних експедицій до Криму 1925–1926 рр., організованих ВНАС спільно з Державним палацом-музеєм тюрко-татарської культури за рахунок коштів ЦВК і РНК Кримської АСРР. У численних кримознавчих публікаціях дослідника розглянуті середньовічні надгробки як джерело з відновлення етнічної картини Криму тієї епохи. Постійно звертаючи увагу на необхідність історико-етнографічного вивчення Криму, І. М. Бороздін популяризував цю проблему в публікаціях у провідних сходознавчих і популярних радянських та європейських виданнях.

Етнографія Криму займала провідне місце в науковій спадщині видатного радянського сходознавця В. О. Гордлевського в 20-ті рр. ХХ ст. Об'єктом його досліджень стали побут і фольклор кримських татар, караїмів, кримчаків. Дослідження проводилися шляхом щорічних експедицій упродовж 1924–1929 років, більшість з яких учений здійснював за власний рахунок під час відпусток. Тільки дослідження 1925 р. були проведені за програмою й при фінансуванні ВНАС. У вивченні кримських татар основну увагу етнограф приділив порівнянню дорадянського зрізу культури (фольклорних і побутових особливостей) і стану справ в другій половині 20-х рр. ХХ ст. Справедливо вважаючи цехову організацію кримських татар найцікавішою для відновлення й порівняння етнографічних особливостей у кримських татар в середньовічну епоху, що збереглася в досліджуваний період, етнограф присвятив цьому питанню дві ґрунтовні статті.

У роботі ВНАС при ЦВК СРСР брали активну участь у формі участі в з'їздах і виступах з доповідями на засіданнях асоціації кримські етнографи О.-Н. А. Акчокракли, У. А. Боданинський, А. М. Рефатов, П. Я. Чепуріна.

Кримиознавча тематика стала складовою у сфері діяльності Центрального музею народознавства (ЦМН, м. Москва). Завдання цього музею визначалися, як «відображення й вивчення економіки, виробництва, ідеології та побуту народів СРСР, колоніальних і напівконтинентальних країн у діалектичному й історико-матеріальному розрізі; висвітлення класової політики Комінтерну в національному питанні; висвітлення шляхів індустріалізації, колективізації й культурної революції в національних районах СРСР» [388, с. 12–13].

У період організації музею, коли до ЦМН були передані етнографічні колекції з різних московських приватних зібрань, що оформилися в дорадянський час, стало очевидним завдання створення окремої експозиції, присвяченої кримським татарам. Матеріалів для неї бракувало [389]. Тоді в Головному музеї Наркомосу РСФРР виникла ініціатива провести етнографічну експедицію в Крим, яку було доручено очолити науковому співробітникові Головного музею, доценту Першого МДУ Борису Федоровичу Добриніну (1885–1951). Другим учасником експедиції стала дружина дослідника Софія Іванівна Добриніна-Дорошенко. Експедиція проходила впродовж чотирьох місяців з 20 червня до 20 жовтня 1921 р. Її головною метою було визначено «ознайомитися з матеріальним побутом і народним мистецтвом народностей кримського півострова, переважно – кримських татар» [191, л. 7]. Окрім цього, передбачався збір етнографічної колекції для ЦМН. Експонати отримувалися на привезений з Москви обмінний матеріал. Московські етнографи просувалися по маршруту: Карасубазар – Старий Крим – Отузи – Таракташ – Судак – Капсіхор. З 27 вересня до 19 жовтня збори етнографічної колекції й записи фольклору етнографи проводили в Бахчисараї та його районі. Окрім збору предметів одягу й домашнього побуту, вони записували народні повір'я й робили фотознімки. У результаті було зібрано 95 предметів кримських татар. Окремим завданням, поставленим перед ученими, Головному музеєм, було ознайомлення зі станом музейної справи в Криму й роз'яснення керівникам музеїв «проблеми необхідності широкої наукової

постановки вивчення етнографії». У «Короткому попередньому звіті про наукову етнографічну експедицію в Крим» Б. Ф. Добринін відзначив, що повернення з Сімферополя до Москви з колекцією було справою небезпечною. Тому дослідники їхали разом із зібраними експонатами в товарному вагоні упродовж 12 днів [191, л. 8].

Покладений Б. Ф. Добриніним і С. І. Добриніною-Дорошенко початок етнографічним експедиціям в Крим був продовжений у подальші роки видатним етнографом Криму, науковим співробітником ЦМН, що обійняв незабаром посаду завідувача відділом Сибіру, Південної і Східної Азії – професором Борисом Олексійовичем Куфтіним (1892–1953). Нарівні з відсутністю в науковій літературі якої-небудь інформації про етнографічні дослідження Б. О. Куфтін в Криму, не було представлено й об'єктивного життєпису вченого. В опублікованих замітках, присвячених пам'яті Б. О. Куфтін [390; 391; 392], кримська тематика його пошуків у них опущена, як і окремі періоди біографії.

Б. О. Куфтін народився в 1892 р. в офіцерській сім'ї. Після закінчення в 1909 р. Оренбурзького реального училища юнак вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету Московського університету. За участь у студентських революційних виступах у 1911 р. Б. О. Куфтін був виключений з університету і висланий з Москви. Не бажаючи проводити час у провінції, Борис Олексійович, отримавши статус емігранта, виїхав до Італії та Швейцарії. У зв'язку з амністією з приводу 300-річчя Будинку Романових (1913 р.) він повернувся до Росії, відновився в університеті й в 1914 р. закінчив курс за фахом «ботаніка». Відразу після закінчення університету Борис Олексійович почав викладацьку діяльність на посаді асистента кафедри ботаніки в Московській сільськогосподарській академії, а в 1915–1916 рр. читав також курс ботаніки в Народному університеті Шанявського. Бажаючи розширити свою освіту Б. О. Куфтін знову став студентом Московського університету, де прослухав додатковий цикл з курсу «археологія, антропологія та етнографія». Одночасно він став «стороннім

слухачем» в спеціальних класах Лазаревського інституту східних мов, де вивчав перську й арабську мови. У 1917 р. після складання додаткових іспитів у Московському університеті він захистив другу кандидатську роботу з цієї спеціальності: «Орфографія джунгарського Алатау». Обдарований кандидат був залишений при університеті для підготовки до професорського звання. З 1919 р. він обіймав посаду доцента МДУ. У цьому ж році Борис Олексійович почав працювати в етнографічному відділі Московського відділення Російської академії історії матеріальної культури й Інституті антропології ім. Д. М. Анучіна, де з 1923 р. він завідував циклом «Народознавство». З 1924 р. Б. О. Куфтін – завідувач відділом Середньої Азії та Сибіру (Північної й Східної Азії) ЦМН. У Московському університеті впродовж 1920-х рр. він читав курси «Історія первісної культури», «Описове народознавство», «Народознавство Східної Європи й Кавказу», «Народознавство Сибіру й Середньої Азії», «Народознавство турецьких племен». У цей же час він вів активну експедиційну роботу в різних регіонах Росії [286, с. 100–101].

Перша етнографічна експедиція Б. О. Куфтїна в Крим датується 1923 р. Дослідження були продовжені восени 1924 р., коли учений об'їхав низку татарських сіл. Маршрут експедиції дав можливість встановити польові записи етнографа: Бахчисарай – Керменчик – Аїргуль – Фоті-Сала – Гаври – Біюк-Узенбаш – Ай-Василь – Ялта – Гурзуф – Дегерменкой – Біюк-Ламбат – Партеніт – Ялта. Як видно з цих записів, об'єктом вивчення були кримські татари: їх антропологія, одяг, типи поселень, заняття, громадський устрій, календарні свята, образотворче мистецтво, фольклор. Підсумки етнографічних спостережень учений виклав в окремій статті «Південнобережні татари Криму», опублікованій у виданні Російського товариства з вивчення Криму – журналі «Крим» [393].

Даючи характеристику антропологічним ознакам татар Південного берега Криму, Б. О. Куфтін погоджується з думкою О. М. Харузїна [394] про більший вплив іранського, ніж монгольського типу на будову їх тіла. Ця ж

теза простежується при описі одягу, який «за винятком, можливо, дуже широких штанів не має нічого спільного з костюмом кочових й осілих народів Середньої Азії» [393, с. 25]. Наведені описи типового одягу кримських татар містять вказівки назв його елементів кримськотатарською мовою. Даючи опис типу південнобережного села (без особливостей окремих будівель), автор відзначив, що ці поселення схожі на закавказькі й малоазіатські, що «примушує» віднести розвиток подібного виду сіл до доскіфського «культурному шару». Детально охарактеризоване заняття населення. Якщо цю інформацію автор синтезував з власних спостережень, то опис громадського побуту в дорядянський час наведений за матеріалах Ф. А. Хартахая [395], і тенденційність викладу цього історика перенесена в статтю Б. О. Куфтїна. Коротко охарактеризовані сімейні звичаї та обряди, календар, образотворче мистецтво й поетична творчість кримських татар. У цілому стаття стала одним з перших у радянській історіографії розгорнутим науковим нарисом, присвяченим етнографічній характеристиці кримських татар. Вона давала об'єктивне різнобічне уявлення про культуру і побут населення Південного берега Криму.

Експедиція Б. О. Куфтїна в Крим весною 1925 р., як видно з польового щоденника за цей рік, була повністю присвячена вивченню житлових будівель кримських татар [396]. Вона була проведена за завданням Антропологічного науково-дослідного інституту й Товариства любителів природознавства, антропології й етнографії при Московському університеті. Експедиція проходила за маршрутом: Сімферополь – Феодосія – Судак – Кутлак – Капсіхор – Шелень – Ор Талан – Бекчі-Елі – Уйшунь – Карасубазар. В особистому архівному фонді ученого нами виявлений цікавий документ – карта Криму з нанесеними олівцями маршрутами етнографічних експедицій Б. О. Куфтїна в різні роки [397]. Цей документ допоміг відновити географію його кримських пошуків.

Дані польові щоденників 1924 і 1925 років були узагальнені Б. О. Куфтїним в ґрунтовному дослідженні «Житло кримських татар у зв'язку

з історією заселення півострова», завдяки якому за етнографом закріпився стійкий імідж фахівця з цього питання [398]. Справедливо відзначивши, що «житло є лише одним культурним елементом, проте найважливішим і найбільш складним продуктом побутової культури» [398, с. 6], автор зупинився на характеристиці різних типів житлових будівель кримських татар (будинки в Бахчисараї, степовому аулі, гірському Криму, Південному березі Криму). Автор дійшов висновку, що прадавній тип татарського житла можна відтворити, проводячи аналогі з Кавказом. Виділяються два основні типи житла: з плоту, обмазаного глиною, з двосхилим дахом і будинки квадратного плану з трьома стінами з каменю, а четвертою – плотовою з плоским дерев'яним дахом. Третій тип житла, характерний для Бахчисараю, – з дерев'яними стінами й двосхилим дахом. Етнограф спробував простежити, які зміни зазнали вказані типи будинків під впливом різних культур (готська, візантійська, османська).

На Першій конференції археологів СРСР, що проходила у вересні 1926 р. в Керчі, професор Першого МДУ й Антропологічного інституту Б. О. Куфтін виступив з доповіддю «Типи житла кримських татар як джерело для вивчення культурно-етнічних змін доісторичного й історичного Криму». Нам вдалося виявити опубліковані тези цієї доповіді [399].

Значна частина наукової спадщини Б. О. Куфтіна в галузі етнографії Криму залишилася неопублікованою й зберігається в особистому фонді етнографа в МАЕ (ф. 12). Серед різноманітних за формою матеріалів інтерес становить стаття «Кримська етнографія як матеріал для навчально-показових екскурсій в Крим» [400]. Робота над нею проводилася у 1926–1928 рр. Говорячи про можливість залучення етнографічних об'єктів до навчально-пізнавальних екскурсій по Криму, Б. О. Куфтін зупинився на своєрідності побуту, права, етнографічних типів, мови народів півострова. Автор відзначив слабку вивченість етнографії Криму, відсутність єдиного комплексного музею, який зосередив би етнографічні колекції, присвячені всім кримським етносам. У статті підкреслена роль Бахчисараю як

етнографічного музею просто неба, який дає можливість ознайомитися з побутом кримських татар, караїмів, історією Кримського ханства. У статті приведені також окремі нотатки про спостереження над кримськотатарським житлом.

Окреме дослідження Б. О. Куфтіна «Про походження тюрків» (1926–1930 рр.) [401] присвячено розгляду етимології терміну «тюрк». Автор показав історичні зв'язки прадавніх тюрків з кочовими народами, передусім – скіфами. При цьому він спирається на древні і середньовічні джерела (Геродот, Махмуд Кашгарський). Рукописні матеріали, що збереглися, демонструють хороше знання автором європейської літератури з цього питання (А. Гутшмідт, Т. Ньольдеке, П. Пельо, Н. Поппе, В. Томсен). Збереглися також і польові записи Б. О. Куфтіна, характеризуючи тамги кримських татар [402], датовані 1926 р. Зібрані Б. О. Куфтіним матеріали становлять наукову цінність у зв'язку з наявністю в них великої кількості замальовок. Проте вони не є закінченим науковим дослідженням.

Найбільшою з проведених ЦМН в Криму етнографічних експедицій під керівництвом Б. О. Куфтіна стала поїздка 1928 року. У експедиції також брали участь Кондратьєв, М. Орлов, К. Ф. Соколов, Є. М. Стройков, М. М. Чебоксаров, що збирали на Керенському півострові матеріали про способи приготування їжі, посуд, домашнє начиння, сільськогосподарські знаряддя, будівлі, міграції населення. Польові зошити й матеріали, зібрані цими дослідниками збереглися в особистому архівному фонді Б. О. Куфтіна. Сам він під час цієї поїздки збирав дані про одяг, взуття, начиння кримських татар [403]. Збереглися також вісім збірок кримськотатарського фольклору: пісні, епічні поеми й билини, повісті кримськотатарською мовою (в'язь), зібрані Б. О. Куфтіним цього року. Кореспондентами були місцеві мешканці.

Завдяки експедиційній діяльності Б. О. Куфтіна значною мірою була поповнена колекція ЦМН. Так, Б. О. Куфтін передав у музей колекції жіночого й чоловічого одягу, рушники, зразки вишивок. Цей матеріал (19 предметів) збирався впродовж 1923–1925 рр. у Судакському районі

(д. Шелень) і Бахчисарайському районі (с. Керменчик) [404]. Після ліквідації Музею народів СРСР колекція була передана до Музею етнографії народів СРСР у Ленінграді (на сьогодні – Російський етнографічний музей).

Таким чином, ЦМН як профільна наукова установа, що займалася етнографічними лекціями, значну увагу в експедиційній діяльності приділив вивченню народів Криму:

- об'єктом дослідження стали, передусім, кримські татари (експедиції Б. Ф. Добриніна, С. І. Добриніної-Дорошенко, Б. О. Куфтїна).
- завдяки експедиціям співробітників ЦМН 1921–1928 рр. була зібрана унікальна колекція предметів культури побуту болгар і татар Криму. Матеріали із записами фольклору експедицій, якими керував Б. О. Куфтін, не оброблялися й збереглися в польових щоденниках Б. О. Куфтїна, К. Ф. Соколова, Є. М. Стройкова, М. М. Чебоксарова. Матеріали зібрані Б. Ф. Добриніним у 1921 р. не збереглися.
- у наукових дослідженнях Б. О. Куфтїна, побудованих на результатах експедиційних пошуків, значна увага приділена особливостям кримськотатарського житла. Порівнюючи різні типи будівель, етнограф спробував простежити генезис архітектури степових і південнобережних татар Криму. Б. О. Куфтін одним з перших у радянській етнографії зробив спробу охарактеризувати етнічну різноманітність півострова й простежити етногенез кримських татар.

Висновки до розділу 4. В цілому, діяльність мережі народознавчих музеїв Кримської АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст. здійснювалася у межах і контексті національної політики «коренізації». Завдяки зусиллям колективів Державного Палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійського археолого-етнографічного музею, Східного музею в Ялті, Етнографічного відділу ЦМТ склалися логічні й насичені багатими матеріалами експозиції, кожна з музейних установ почала самостійні наукові й популяризаторські дослідження, сформувалася їх специфіка, намітилися

тенденції співпраці. Найважливішим результатом роботи етнографічних музеїв у цей період стало формування двох самостійних центрів вивчення татарської та караїмської історії, культури й побуту в Бахчисараї та Євпаторії відповідно. На чолі музеїв і відповідних підрозділів стояли компетентні й ініціативні керівники – У. А. Боданинський, А. Я. Ісхакова, П. Я. Чепуріна, Й. О. Роджеро, Я. М. Якуб-Кемаль. У той же час, залежність роботи музеїв від зміни ідеологічних установок правлячого режиму, відсутність послідовного плану їх розвитку, початок розгрому й репресій проти представників академічної науки та краєзнавців на рубежі 20–30-х рр. XX ст. призвів до згортання або перепрофілізації діяльності музеїв. Перехід музейної роботи в сферу відповідності ідеологічним партійним установкам призвів кримські етнографічні музеї до системної кризи в середині 30-х рр. XX ст.

РОЗДІЛ 5

МУЗЕЇ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНОГО ТА ХУДОЖНЬОГО ПРОФІЛЮ

5.1. Діяльність музеїв військово-історичного профілю

Розвиток мережі музейних установ у Кримській АСРР мав метою діяльності широке залучення якомога ширшого кола різних суспільних прошарків до експозицій, просвітницької та науково-дослідної роботи. Становлення, розвиток музейної мережі як єдиної системи передбачав появу професійних спеціалізованих галузевих центрів, що були спроможні до організації самостійних наукових досліджень та експедицій. Саме такі принципи стали панівними в діяльності музеїв археологічного та народознавчого спрямування, що змогли запропонувати нові концепції музейних експозицій, активно впроваджували нові методики безпосередньої роботи з відвідувачами та організації поповнення фондів. Можна констатувати, що гармонійне поєднання просвітницької та дослідницької функцій дало свої наявні позитивні плоди. Втім, в 20–30-х рр. ХХ ст. склалася й інша мережа музеїв регіону, що мали на меті пріоритет експозиційної та виставкової діяльності, себто – в цих музеях дослідницькі проекти майже не реалізовувалися. До такої категорії можна віднести діяльність військово-історичних та художніх музеїв півострова. Пояснити такий феномен варто обставинами формування цих установ та специфікою зібраних матеріалів. Проте, значення їх діяльності від цих обставин не можна принизити в жодному сенсі.

Історичне минуле Криму сконцентрувало не один масштабний військовий конфлікт, що мав наслідки як регіонального, так і загальнодержавного або міжнародного значення. Із моменту приєднання Криму до Російської імперії півострів почав відігравати провідну роль у геополітичному регіоні Чорноморського басейну, виконував роль південного

форпосту військового, економічного й культурного потенціалу держави. У цьому контексті військові конфлікти, що зачіпали Крим, неминуче залишали масштабні матеріальні свідчення історичного й культурного значення, що становили інтерес із дослідницької, популяризаторської та пам'яткооохоронної сторони.

Сама по собі ідея збереження пам'яток військового характеру з'явилася після закінчення Кримської війни 1853–1856 рр. – першого та єдиного конфлікту основних світових держав, центром і основним театром військових дій якого став півострів. Пам'ятники фортифікаційного й кріпосного характеру (будівлі казарм, батарей, місця розташування кораблів флоту), що збереглися, монументальної архітектури та скульптури (пам'ятні знаки і пам'ятники основним керівникам і учасникам оборони Севастополя 1854–1855 рр.) значний документальний і наочний матеріал (офіційна документація та листування, зразки військової форми й нагород, особисті папери учасників подій), речові атрибути життя захисників Севастополя були невичерпним джерелом для створення відповідних тематичних колекцій. Створення музейних установ спеціалізованого профілю стало прерогативою громадської ініціативи, висуненою широкими колами ветеранів Кримської війни 1853–1856 рр.

Повернення Севастополю статусу військової бази Чорноморського флоту в 70-х рр. XIX ст. зробило місто активним учасником подій Першої Світової війни 1914-1918 рр., значна політизація матросів та офіцерів у роки революційних подій і Громадянської війни (1917–1921) також сприяли появі та збереженню значного обсягу свідчень і матеріальних об'єктів музейного значення для вивчення цих періодів історії Криму. Після встановлення Радянської влади і початку процесу активного формування державної музейної мережі виділення цих пам'яток в особливий напрям музейної роботи стало абсолютно логічним та обґрунтованим.

Концентрація та значення пам'яток військової історії Криму дорадянського періоду, необхідність їх збереження і популяризації стали

основним мотивом становлення й діяльності військово-історичних музейних установ у регіоні. Ініціатива увічнення пам'яті героїв оборони Севастополя 1854–1855 рр. у ході Кримської війни (1853–1856) належала самим учасникам подій і була реалізована у формі створення Музею Севастопольської оборони, який був відкритий у 1869 р. Установа може вважатися першим музеєм у Криму, який здійснював не лише експозиційну, але й значну організаційну роботу. У грудні 1895 р. було визначено спеціалізоване призначення музею, що відобразилося в зміні назви: Військово-історичний музей Чорноморського флоту, що також можна вважати першим прикладом створення постійної профільної установи в регіоні. Значну допомогу в організації експозиції надавала робота спеціальної комісії з організації музею, яка займалася присиланням документів і речей з усієї країни. Величезне значення для завершення становлення Військово-історичного музею Чорноморського флоту як музейного комплексу мала організація Панорами «Штурм 6 червня 1855 року», у центрі якої використовувалося батальне полотно художника Ф. О. Рубо. Відкриття цього підрозділу музею відбулося в 1905 р. і сприяло значному сплеску уваги відвідувачів до роботи музею та необхідності збереження пам'ятників оборони 1854–1855 рр. як його основної матеріальної складової [30, с. 197–202, 280–282].

Після встановлення Радянської влади музейна установа продовжила свою роботу. Архівні документи знову фіксують первинне найменування – Музей Севастопольської оборони 1854–1855 рр. Він був знову відкритий для відвідувачів 17 квітня 1922 року. На організації діяльності установи значну роль відіграв особливий принцип керівництва музейними установами, здійснений у Севастополі в 20-х рр. ХХ ст. Він виражався в централізованому принципі адміністрування. Самостійний характер носив тільки «Музей розкопок» у Херсонесі, його філією називався «Музей Севастопольської оборони», а «Панорама штурму Севастополя 6 червня 1855 г». була допоміжною установою при «Музеї Севастопольської оборони». Усіма

трьома установами керував завідувач Севастопольським ОХОРОСом Лаврентій Олексійович Моїсеєв. У квітні 1922 р. були виділені кошти на реставрацію переднього плану полотна Панорами. Почалися також інші необхідні ремонтні роботи: на Історичному бульварі привели до ладу приміщення ресторану, огорожі й оранжереї, у Музеї оборони й Панорамі були замінені покрівельні ліхтарі [405, л. 17]. У спеціальній анкеті про стан музейних об'єктів, заповненій на запит Музейного відділу Головнауки, Л. О. Моїсеєв відзначав, що Музей Севастопольської оборони розташовувався в окремій будівлі за адресою: вулиця Єкатерининська, будинок 9, вказувався філіальний статус музею. Часом створення як постійно діючої установи називався 1871 р., переїзд до окремого приміщення був здійснений у 1895 р. Згідно з даними кошторису, відображеними в анкеті, на утримання музею на 1923 р. було виділено 1 717.000 124 рублі. Відповідальною особою установи був названий Л. О. Моїсеєв, у штаті музею були також: хранитель, доглядач будівель і троє служителів. Профіль музею визначався як історичний і побутовий, у ньому знаходилося 2 147 експонатів, зосереджених у трьох відділах – загальному, гарматному й історичному. Допоміжні служби були представлені бібліотекою та архівом, дослідницька діяльність полягала в реєстрації колекцій. За 4 місяці 1922 р. (квітень-серпень) музей відвідало 1 870 осіб [169, л. 249].

По «Панорамі штурму Севастополя 6 червня 1855 року», яка була названа підрозділом «Музею Севастопольської оборони» відзначалася така інформація: дата заснування – 14 травня 1905 р., констатувалася наявність власного спеціального приміщення на Історичному бульварі. Бюджет панорами регулювався загальним бюджетом музею та був закладений у нього окремим пунктом. У штаті було п'ять осіб: хранитель, старший служитель, два служителі, касир. Спеціалізація установи визначалася як «художня військово-побутова картина», у ній виділялися два відділи – відділ ескізів (42 експонати) і фігур героїв (29 експонатів). Відзначалося, що упродовж 1922 р. робилася реставрація низки ескізів і ремонтні роботи зі скління й

оновлення дверей і входів. Відвідуваність у квітні-серпні 1922 р. склала 10 010 осіб [169, л. 250]. У 1923 р. архітектором О. І. Енбергом був спроектований і виконаний ремонт доріжок Історичного бульвару. Окрім організаційної, активізувалися також наукова й освітня робота, у 1922 році була складена «наукова програма екскурсій з історії та природи Криму в Севастопольському районі» [201, л. 17 зв.]. Із метою популяризації роботи музеїв, надалі, 1923 р. спільно з Будинком просвіти Союзом працівників освіти при Севастопольському ОХОРІСі було організоване Екскурсійне бюро [190, л. 20.].

Особливості управління севастопольськими музеями повною мірою відобразилися в конфлікті їх керівника Л. О. Моїсеєва з керівництвом КримОХОРІСу в 1924 р. Л. О. Моїсеєв у січні 1924 р. подав прохання про наукове відрядження до Москви і Петрограду. Поїздка припускала узгодження багатьох адміністративних питань, і 8 березня 1924 р. Л. О. Моїсеєв виїхав до Москви. У його звіті про відрядження знайшли віддзеркалення результати майже двомісячної поїздки [174, л. 176 зв.–177.]. Директором севастопольських музеїв було прочитано 6 доповідей у різних наукових організаціях. Л. О. Моїсеєв відзначав, що в результаті доповідей та особистих бесід із членами наукових та управлінських органів усі «доручення й невідкладні питання музейного будівництва були виконані й дозволені в бажаному для справи сенсі» [174, л. 177]. Зокрема, Л. О. Моїсеєв брав участь у засіданні правління РАІМК, на якому розглядався проект першої Археологічної науково-дослідної станції в Херсонесі. Пропозиції директора музею були схвалені, Л. О. Моїсеєву було доручено провести переговори з організаційних питань з усіма центральними й місцевими органами влади. На засіданні Президії Музейного відділу Головнауки, що відбулося 10 квітня 1924 р. було вирішено до заснування станції організувати при музеї кабінет наукових досліджень для приїжджих фахівців із гуртожитком для їх проживання. На тому ж засіданні було прийнято «Положення про Херсонеський музей і розкопки». У ньому відзначалося, що

до остаточного звільнення будівель монастиря музейні матеріали, які мали реєвакуювати з Харкова, необхідно було розмістити в будівлі Будинку-музею Л. М. Толстого. Затверджені були кошторис і план 9-ти томного видання про розкопки Херсонеса, що не мав аналогів. Крім того, був схвалений кошторис на витрати з огорожування городища (до 6 000 рублів), засоби на яке було вирішено виділити за рахунок «чавунного фонду», переданого дирекції музею, із вирахуванням 10%. Покинувши 24 квітня 1924 м. Москву, Л. О. Моїсеєв вирушив до Харкова, де зробив прийом і реєвакуюцію 25 ящиків із колекціями з севастопольських музеїв, відправленими туди ще в 1914 р. Проте, повернувшись до Севастополя, Л. О. Моїсеєв дізнався, що закріплений за музеєм за дозволом Музейного відділу Головнауки «чавунний фонд», що зберігався на особливому поточному рахунку музейної дирекції в Держбанку, був переведений на рахунок Управління уповноваженого Музейного відділу з Криму, тобто – у розпорядження КримОХОРИС. Уже затверджений проект зведення огорожі й усі інші питання про Херсонес мали бути переглянуті Вченою радою КримОХОРИСу. Подібний переклад питань, уже вирішених у Музейному відділі Головнауки, у ведення кримських органів управління музейною справою викликав протест Л. О. Моїсеєва. На початку травня 1924 р. він написав лист Н. І. Троцькій із проханням урегулювати конфлікт і повернути затверджений фонд до розпорядження севастопольських музеїв [174, л. 176–176 зв.].

Дії КримОХОРИСу відображали його прагнення до централізації управління музейною справою на півострові. Невдоволення сімферопольських чиновників – О. І. Полканова і Я. П. Бирзгала – постійними прагненнями Севастопольського міського ОХОРИСу до самостійності виявлялося ще в 1922 р. на I Кримській конференції музейних працівників. Дискусія між цими установами була гострою: при обговоренні питання про необхідність подальшого існування КримОХОРИСу севастопольська делегація (а конференція проходила на їх території) висловлювалася за пряме підпорядкування основних музеїв Головнауці в

Москви. О. І. Полканов же відзначав, що збереження органу управління в центрі Криму потрібне, щоб проводити ті скорочення фінансування, «щоб не давати можливості окремим, розторопнішим установам добувати кошти безпосередньо з Центру у збиток іншим, скромнішим» [190, л. 93]. У цьому випадку малося на увазі скорочення штатів Севастопольського ОХОРОСу з 54 до 40 осіб, проведене у зв'язку з переводом кримських музеїв на держбюджет [168, л. 337]. Кредити, що виділялися з Москви за держбюджетом, КримОХОРОС пропонував перерозподіляти через Сімферополь, враховуючи інтереси установ усіх кримських міст, оскільки центр «Не знає місцевих умов». Як приклад наводився факт, що «у Севастополі є деякі місцеві прибутки, а в Євпаторії, Сімферополі, Бахчисараї – ніяких» [168, л. 280]. Цілком можливо, що О. І. Полкановим мався на увазі якраз «чавунний фонд», хоча не можна не звернути увагу і на те, що саме севастопольські музеї, і в першу чергу – Музей оборони і Панорама продовжували повноцінну експозиційну й екскурсійну діяльність, яка й приносила основний самостійний дохід. Положення ж розкопок в Херсонесі ще не було остаточно визначеним, постійної музейної установи там ще створено не було. Як би то не було, але на вимогу Л. О. Моїсеєва в 1924 р. повернути право розпорядження цими коштами Херсонесу новий уповноважений КримОХОРОСу з Севастопольського району К. Е. Гриневич відповів відмовою, посилаючись на проведену «концентрацію бухгалтерії всіх радмузеїв» [74, с. 43].

Прагнення до концентрації коштів, а також до загального посилення централізації управління були явищем загальнодержавним у той час. Крім того, проявлялися нові тенденції в кадровій політиці підбору керівних кадрів у музеях. Усвідомлення значущості ролі музеїв у пропаганді радянської ідеології призвело до розуміння, що для успішного виконання цієї функції потрібні відповідні політично підготовлені кадри в штаті музейних співробітників. Присутність же серед музейників представників дореволюційної інтелігенції розцінювалася як зайва і навіть шкідлива. І якщо

в Музейному відділі Головнауки, що трималося на авторитеті лояльної до інтелігенції Н. І. Троцької, провести подібну зміну кадрів було скрутно, то на місцях із таким завданням без зусиль впоралися місцеві партійні й радянські активісти. Так сталося і в Севастополі, коли в 1924 р. практично увесь склад правління місцевого ОХОРОСу був зміщений, а проти колишніх його діячів було порушене карне переслідування [74, с. 48–49].

Документація Севастопольського ОХОРОСу була опечатана, у музеях були призначені нові тимчасові завідувачі. 17 липня 1924 р. Севастопольським відділенням ДПУ був заарештований колишній директор усіх севастопольських музеїв Л. О. Моїсеєв [201, л. 3 зв.]. У серпні 1924 р. науковий співробітник Будинку-музею Л. М. Толстого М. Д. Брилкін і хранитель Музею оборони А. С. Заньковський були притягнені до карної відповідальності за зловживання владою, подібні дії каралися позбавленням волі або примусовими роботами на строк до 1 року або усуненням з посади [172, л. 36]. Постраждав від переслідувань і військовий архітектор О. І. Енберг, якого в 1924 р. через помилковий донос звинуватили в шкідництві й він теж потрапив до ув'язнення [74, с. 49].

Подію можна охарактеризувати як цілком продуману і злагоджену кампанію міської влади, тим більше що справи деяких із притягнених були порушені задовго до їх офіційного арешту. Наприклад, ще в березні 1924 р. О. І. Полканов клопотав про припинення виселення М. Д. Брилкіна з меж Криму і залишення його на службі. Завідувач КримОХОРОСом дав цілком позитивну характеристику цьому співробітникові: «дуже сумлінно ставився до своїх обов'язків, відрізнявся особливою сумлінністю і завжди виражав повне співчуття Радянській владі» [168, л. 86]. До клопотання додавалися копії особистої заяви й анкети М. Д. Брилкіна. У них співробітник Севастопольського ОХОРОСу доповідав, що з нього, «як колишнього офіцера», Севастопольським особливим відділом ДПУ була взята «підписка про виїзд з меж Криму, що ставило його сім'ю, яка не має ніякого майна і

живе на скромну платню, у безвихідь» [172, л. 4–4 зв.]. На жаль, факт наступного арешту М. Д. Брилкина підтверджує, що звернення було марним.

Що стосується Л. О. Моїсеєва, то на його захист уже після арешту висловився керівник РАІМК, академік М. Я. Марр. У кінці серпня 1924 р. він відправив до Музейного відділу Головнауки характеристику, що містила таку оцінку діяльності колишнього директора, зважаючи на специфіку діяльності РАІМК вона була присвячена роботі дослідника з пам'ятниками Херсонеса: «[Л. О.] Моїсеєв за 6 з лишком років встиг краще, ніж хто-небудь інший, ознайомитися зі станом Херсонеса та його пам'ятників. він відданий своїй справі.. стан Херсонеса задовільний нині, що, вочевидь, повинно бути приписано турботам про Херсонес Моїсеєва». Проте поверх цієї характеристики стоїть така резолюція від 19 жовтня 1924 р.: «ревізія, зроблена Музвідділом, знайшла ведіння справ товаришем Моїсеєвим далеко не таким задовільним» [172, л. 4–4 зв.].

Вироблені арешти дали привід для корінного перегляду музейної мережі Севастополя та її реорганізації на нових ідеологічних основах, причому увага до подібних змін приділялася міською пресою. Так, 8 червня 1924 р. в офіційному органі міської влади вийшла стаття завідувача Севастопольським міським відділом народної освіти О. О. Флодіна «Про наші музеї», присвячена Музею оборони і Панорамі. На думку автора, в епоху, коли історія вже не служить прославлянню «різних генералів на білих конях», а відображає істинну науку – «історію розвитку економічних стосунків, зіткнення інтересів капіталістичних країн», музею, подібному Музею оборони в його колишньому вигляді, «у місті не місце». Щоб музей «дихав жаром сучасності», у першу чергу рекомендувалося прибрати плакати «ура-патріотизму», як «Слава безвісним героям», «від яких несе такою брехнею і лицемірством, що стає нудно», адже при огляді переконуєшся, що трагедія цього солдата залишилася нічим не відзначеною. Далі пропонувалося очистити музей від портретів царів, а замість них повісити діаграми, що відображають економіко-політичні взаємини держав. Тільки

після подібних змін, на думку автора, музей міг стати корисним для відвідувачів. Панорамі пощастило більше, полотно визнавалося таким, що об'єктивно відображає всі страхи війни [74, с. 51].

На жаль, аналогічних висновків дійшла комісія, що обстежила Музей 13 серпня 1924 р. [405, л. 189], тобто вже після арешту колишнього хранителя музею А. С. Заньковського. Комісія у складі чотирьох працівників Севастопольського ОХОРОСу (у тому числі й новий завідувач музеєм Є. Д. Шахбазьян) оглянула приміщення і дійшла висновку, що «з часу впровадження радянської влади в музеї жодного разу не складалося каталогу і не велася інвентаризація майна», єдиним залишався опис ще дорадянського часу. До того ж комісія виявила, що у вітринах центрального залу «досі як реліквії знаходяться царський і генеральський одяг, фотознімки генералів і офіцерів, які налічуються сотнями», і що величезні царські портрети, хоч і затягнуті тканиною, але й досі знаходяться на колишніх місцях. Комісією було встановлено, що з музею не був прибраний «куточок Олександра II» – з його знімками, гіпсовою рукою та особистими речами. У нижніх вітринах «без ліку й обліку» зберігалися речі військового ужитку, гравюри й листи французькою мовою, а на стінах музею були виявлені дві православні ікони. У результаті ікони були зняті, а всі вітрини опечатані. Музей був закритий на повну реорганізацію [405, л. 189].

III Конференція Кримських музейних працівників, що пройшла у вересні 1924 р. в Севастополі, це рішення схвалила. В її резолюції містилася пропозиція реорганізувати музей у Військово-історичний з ширшими завданнями, відповідно до яких необхідно було створити в ньому відділи, що «характеризують соціальні основи, побутові особливості й захватні прагнення» воєн 1854–1855 рр., Першої Світової війни і періоду іноземної інтервенції на територію Криму в роки Громадянської війни. Панораму Севастопольської оборони необхідно було використовувати як «знаряддя пропаганди проти буржуазного мілітаризму» [190, л. 120–120 а].

Резолюції конференції приймалися вже в новому складі Севастопольського ОХОРИСу. Делегацію від міста очолював новий завідувач – К. Е. Гриневич. Виступаючи з доповіддю на конференції, К. Е. Гриневич не мав у розпорядженні необхідних конкретних цифрових даних [406, л. 192]. Новий глава міського ОХОРИСу відзначив у своєму виступі слабку організацію роботи при колишньому керівництві і не відповідний ідеології марксизму підхід у формуванні експозицій музеїв. Потім К. Е. Гриневич проаналізував поточний стан справ у міських музеях. Зокрема, зупинився на причинах, що спонукали до проведення повної реорганізації Музею оборони. На його думку, у музеї «всюди відчувається культ офіцерства, царя і попівства», тому для переоформлення експозиції «на марксистських основах» була призначена комісія під керівництвом одного з організаторів критики севастопольських музейників О. О. Флодіна. У доповіді зверталася увага на необхідність організації перепідготовки музейних співробітників, особливо з числа «сторожів-пояснювачів» для роботи на Історичному бульварі і в Панорамі. Резолюція була такою: «переглянути штати сторожів і керівників на предмет видалення старорежимного елемента» [406, л. 201].

При обговоренні доповіді на адресу Севастопольського ОХОРИСу та його нового завідувача посипалися різкі нападки з боку представників Севастопольського виконкому. К. Е. Гриневич зміг довести свою невинність у провині колишньої адміністрації. У звіті про виконану роботу, наданому в Музейний відділ Головнауки [201, л. 1–8 зв.], він пояснив керівному органу причину напружених стосунків, що склалися, між місцевим ОХОРИСом і виконкомом. За його словами, після прибуття в Севастополь він зустрів різко неприязне ставлення до ОХОРИСу і його особового складу з боку місцевої влади і партійних організацій. Місцеві органи, на думку К.Е. Гриневича, не влаштувала, по-перше, «постановка музейної справи з ідеологічного боку», по-друге, система прямого підпорядкування Севастопольського ОХОРИСу через КримОХОРИС Музейному відділу Головнауки, незважаючи навіть на наявність конфлікту інтересів у колишнього завідувачого Л. О. Моїсеєва з

О. І. Полкановим і Я. П. Бирзгалом [201, л. 1]. На думку К. Е. Гриневича, Севастопольському міському виконкому давно був потрібний привід для втручання в справи Севастопольському ОХОРОІСу, ці обставини були розцінені як можливість звернутися в центральні органи влади з пропозицією підпорядкувати місцевий ОХОРОІС Севастопольському відділу народної освіти на чолі все з тим же О. О. Флодіним [201, л. 5].

Прагнення місцевої влади поставити роботу міського ОХОРОІСу під свій контроль у результаті повністю реалізувати не вдалося, проте дало можливість суттєво обмежити його повноваження. Добившись арешту колишніх керівників ОХОРОІСу, Севастопольський виконком прийняв постанову про призначення комісії фінансового відділу (Севрайфінвідділу) «для обстеження грошових справ і виявлення сум витрат СевОХОРОІСу» [406, л. 201]. Була проведена детальна ревізія діяльності Севастопольського ОХОРОІСу (з 12 вересня 1924 р. по 31 січня 1925 р.), що порушила не лише фінансові питання, але й інші напрями роботи за весь період діяльності цієї установи. За результатами роботи комісії Севрайфінвідділу був складений «Акт ревізії Севастопольського ОХОРОІСу від 31 січня 1925 року» [405, л. 1–58]. К. Е. Гриневич усунувся від участі в роботі цієї комісії, на період ревізії він оформив через КримОХОРОІС відпустку і поїхав до Москви і Ленінграда. Активну участь у проведенні ревізії взяла Євгенія Давидівна Шахбазьян, заступник К. Е. Гриневича по Севастопольському ОХОРОІСу, спадкоємиця Л. О. Моїсеєва на посту завідувача Музеєм Севастопольської оборони, Панорами і пам'яток Кримської війни.

Завершальний акт ревізійної комісії негативно характеризував діяльність Севастопольського ОХОРОІСу, підкреслюючи персональну відповідальність за виявлені порушення «головних дійових осіб колишньої адміністрації», до моменту проведення обстеження вже заарештованих. Згодом звільнений з-під варті в грудні 1924 р. Л. О. Моїсеєв, ознайомившись з положеннями акту, написав до Головнауки відгук, в якому заперечив усі пункти висунутих звинувачень [174, л. 154–178]. Зіставлення текстів акту

ревізії з відгуком Л. О. Моїсеєва дає можливість говорити про бездоказовість численних звинувачень на адресу працівників ОХОРОСУ. Передусім, на думку Л. О. Моїсеєва, ревізори перевищили свої повноваження, і вийшли за межі поставлених перед ними завдань. Ревізія повинна була торкатися стану «грошових і матеріальних капіталів, їх господарського застосування, стану уведення в життя декрету про спецзасоби». Замість цього ревізори проводили оцінку дослідницької діяльності, обстежували наукові й художні фонди музеїв, на що не мали відповідних повноважень і компетенції [174, л. 150, 154 зв.]. Дійсно, порядку витрачання грошових коштів в акті присвячена тільки перша частина документу. Інший текст документу містить висновки ревізійної комісії про умови зберігання предметів у фондах ОХОРОСУ, стану ведення інвентарних описів та іншим питанням внутрішньої організації діяльності установи. Члени комісії не змогли уникнути особистих нападок на адресу службовців Севастопольського ОХОРОСУ.

Звинувачення на адресу Л. О. Моїсеєва торкалися його керівництва усіма музейними установами Севастополя. Передусім, йому ставили в провину відсутність «навіть сліду якої б то не було інвентаризації» предметів, витягнутих із розкопок з 1914 року по 1924 рр. Проте необхідно зазначити, що у зазначений період на території Херсонеса не робилися ніякі масштабні розкопки. Була проведена невелика розвідка Херсонеського акрополя влітку 1922 р., про яку повідомлялося в річному звіті ОХОРОСУ, і, як у своєму відгуку стверджував Л.О. Моїсеєв, усі знахідки були описані [174, л. 168]. Ревізійна комісія констатувала, що «в Херсонесі, Музеї Оборони і в інших історичних місцях СевмузОХОРОСУ за 4 року існування Радянської влади в Криму не було інвентаризації» [405, л. 35]. У відгуку Л. О. Моїсеєва ця заява оголошувалася помилковою. Відносно Музею оборони, за словами колишнього завідувача був опис, доведений А. С. Заньковським до моменту арешту до 700-х номерів [174, л. 161 зв.]. Л. О. Моїсеєв нагадував у відгуку, що опис музейних колекцій в Херсонесі був відкладений до заключного переїзду в монастирські будівлі, приміщення

яких почали звільнятися Соцзабезом і комскладом тільки влітку 1924 р. Проте, ці фактори, інвентаризації, що безумовно гальмували проведення, ревізійною комісією не враховувалися.

Акт ревізії Севрайфінвідділу торкався багатьох сторін діяльності колишньої адміністрації Севастопольського ОХОРОСу. На жаль, у ньому відсутня згадка про проведену співробітниками у важких умовах роботу з обліку та реєстрації цінностей, ремонту музеїв, організації перших екскурсій, зведенню огорож або відстоюванню у вищих інстанціях прав музеїв, пошуку коштів на їх утримання з будь-яких можливих джерел. Основним змістом документу стала огульна і заідеологізована критика: «Безгосподарність, хаотичність, занедбаність і бездіяльність – риси адміністрації у веденні справи СевОХОРОСом до весни 1924 року. ... Цей безлад створювався свідомо, у системі й продумано, починаючи з 1921 року, при колишньому уповноваженому СевОХОРОСу Моїсеєві, і підтримувався в 1924 році його наступниками Тихим, Полкановим, Гриневичем для втрати в майбутньому всяких слідів зі з'ясування винуватців розкрадань і недостач», - констатувала ревізійна комісія [405, л. 53]. Очевидне прагнення підкреслити спадкоємність між колишньою і новою адміністрацією севастопольського і кримського ОХОРОСів у цьому випадку показово. Так, активний учасник ревізії Є. Д. Шахбазьян визнала необхідним доповнити висновки ревізійної комісії, виклавши власний погляд в окремому листі до керівництва Головнауки. Прагнення адміністрації КримОХОРОСу зберегти в штаті досвідчених фахівців, вона трактувала як пособництво противникам Радянської влади. Зокрема, у листі вказувалося, що О. І. Полканову «бажано працювати зі зграєю генералів, поміщиків і злодіїв, з якими він і працював і яких так щедро нагороджував». Далі вона переходила до конкретних звинувачень: «Заньковский – завідував музеєм, поміщик. Милашевич – генеральша, що ховалася від ДПУ – завідувала Панорамою, і, нарешті, Енберг – генерал [закреслено, поверх написано – інженер] – завідував пам'ятниками оборони» [407, л. 54 зв.–55]. Цей лист наочно ілюструє атмосферу, в якій відбувалася

зміна системи управління севастопольськими музеями, початок періоду домінування класового марксистського підходу в музейній роботі.

Щасливим збігом обставин можна назвати той факт, що завершальний акт ревізійної комісії від 31 січня 1925 р. не отримав остаточної юридичної сили. На завершальному етапі до діяльності цієї комісії приєднався заступник завідувача Художнім відділом Головнауки Л. Я. Вайнер, що відряджається до Севастополя. Представник центру звернув увагу на бездоказовість критики на адресу К. Е. Гриневича і О. І. Полканова. Розбіжність у думках позбавила комісію можливості надати акту легітимний характер. У підсумковому протоколі комісії відзначалося, що у результаті цього інциденту «товариш Шахбазьян відразу змінила своє ставлення на неприязне і відмовилася підписати навіть ті документи, у складанні яких брала безпосередню участь» [405, л. 57]. Акт ревізії так і не був завірений представниками Севастопольського ОХОРИСу, що, очевидно, було обумовлено думкою представника Музейного відділу Головнауки про якість проведеної перевірки. У той же час керівництво Музейного відділу Головнауки зберігало вичікувальну позицію, хоча після отримання відгуку Л. О. Моїсеєва про ревізію визнавало, що останній у своїй критиці спирається «на дуже ґрунтовний фактичний ґрунт». При цьому у відповідь на наполегливу вимогу Л. О. Моїсеєва притягнути ревізорів до судової відповідальності, Музейний відділ відповів, що це – «особиста справа» колишнього директора севастопольських музеїв [174, л. 150–150 зв.].

Реакція керівних органів на події навколо Севастопольського ОХОРИСу в другій половині 1924 р. у цілому була суперечливою. Прибулий як емісар Головнауки Л. Я. Вайнер повинен був знайти шляхи врегулювання конфлікту між місцевими органами виконавчої влади і працівниками міського ОХОРИСу. Про свої висновки Л. Я. Вайнер проінформував Музейний відділ Головнауки в спеціальній доповідній записці. З одного боку, пропонувалося зберегти певну автономію Севастопольського ОХОРИСу, що означала пряме підпорядкування севастопольських музеїв Головнауці, з іншою стороною,

розділялася думка комісії про те, що музеї Севастополя потребують реорганізації. Ці пропозиції розглядалися на засіданні Музейного відділу 12 листопада 1924 р., спеціально присвяченому музеям Криму [190, л. 113–114]. Відзначалося, що причина виниклого в Севастополі конфлікту між місцевими виконавчими органами влади і ОХОРИСом полягала в консервативному відношенні відділу до музейної роботи, прагненні зберегти в такому важливому культурному центрі, як Севастополь, колишню структуру музеїв. На засіданні було вирішено направити в місто кваліфікованих працівників з центру для реорганізації музейної роботи. Реалізувати поставлене завдання повинен був Л.Я. Вайнер. Він знову відправився в Севастополь і незабаром представив свій план реорганізації Музею оборони [201, л. 27].

Формально початок цієї реорганізації був покладений рішенням III Конференцією кримських музейних працівників, прийнятим у вересні 1924 р. Планувалося створити на основі Музею оборони Севастопольський військово-історичний музей. Це прагнення можна пояснити як бажанням підкреслити профілізацію установи, піти від описовості в музейній роботі, так і бажанням переглянути основні сюжети й акценти експозиції у зв'язку з необхідністю дотримувати ідеологічні установки Радянської влади. Проте начальник Головнауки Ф. М. Петров, що обстежив влітку 1925 року музейні установи Криму, у звіті запропонував визнати Панораму і Музей оборони «архаїчними», «швидше негативними для теперішнього моменту» і поставити «питання про їх доцільність у справжньому вигляді» [174, л. 135 зв.]. На підтвердження подібного висновку в документах є згадка вже розглянутого Наркомпросом Кримської АРСР питання «про доцільність підтримки пам'ятників імперіалістичної бійні» [408, л. 208]. У результаті реорганізація була тимчасово припинена.

З приводу діяльності Панорами кардинальних рішень прийнято не було. Музей був збережений без істотних змін, що пояснювалося стабільним доходом від його діяльності і відсутністю виразного, а головне - реального

плану з переформатування експозиції. По суті, такі ідеї були нездійсненними, зважаючи на масштабність полотен Ф. О. Рубо, і, як наслідок – необхідності залучення великих матеріальних коштів для проведення таких робіт. При цьому спеціальні кошти, що виручаються від вхідної плати в Панораму, до ліквідації КримОХОРІСа концентрувалися в Сімферополі і підтримували діяльність менш прибуткових музеїв Криму – Феодосійського археологічного, Судакської фортеці і т. д. [192, л. 89–89 зв.]. Певним змінам піддалася будівля Панорами. У 1925 р. з нього були демонтовані елементи історичного «декору»: були зняті атрибути царської Росії – величезний бронзовий орел, георгіївський хрест і низка бюстів адміралів [409, с. 145]. На засіданні Севастопольського відділу народної освіти під керівництвом О. О. Флодіна це рішення аргументували тим, що «гіпсові бюсти не мали ні наукового, ні художнього значення і псували стиль будівлі» [410, л. 43]. У 1926 р. був проведений капітальний ремонт даху будівлі Панорами, замість черепиці її перекрили листами оцинкованого заліза і замінили скло у світловому ліхтарі. Ремонт не перешкодив прийому туристів: усього за 1926 рік дохід музею склав 36 000 рублів.

У зв'язку з цим логічним виглядає звернення Севастопольської міськради до ЦВК Кримської АСРР у червні 1926 р. з проханням «про закріплення за Севмузеєм і пам'ятниками мистецтва і старовини, «спеціальних коштів», що отримуються від їх експлуатації». Цікава аргументація, з якою виступала Севастопольська міськрада, відстоюючи своє прохання залишити музейним установам кошти, що йшли на їх утримання. Спочатку у зверненні наводився перелік невідкладних заходів, на які планувалося використовувати ці кошти: капітальний ремонт даху і реставрація полотна Панорами, підтримка збереження інших історичних пам'ятників району і так далі. Потім давалося теоретичне обґрунтування, яке звучало таким чином: «Потрібна підтримка пам'ятників епохи, що підлягає вивченню й освітленню з марксистського погляду, у цілях пропаганди серед широких робочих мас» [408, л. 208]. Питання було вирішене позитивно, було

визнане безумовне значення Панорами в справі антивійськової пропаганди. При музеї вирішено було відкрити «Куточок оборони Севастополя», який міг представити Кримську війну з марксистської точки зору. При вході в Панораму була організована виставка картин та ескізів академіка Ф. О. Рубо [201, л. 29].

Реорганізація Музею Севастопольської оборони була відновлена в лютому 1926 р. і тривала протягом трьох місяців. У роботі комісії реорганізації брали участь К. Е. Гриневич, В. П. Бабенчиков і новий завідувач створеним Військово-історичним музеєм Іван Парменович Івін. Колишня завідувачка Музеєм оборони і Панорамою Є. Д. Шахбазьян у лютому 1926 р. була відряджена Кримським обкомом ВКП(б) у розпорядження Центрального комітету партії [74, с. 79].

Після реконструкції музей був відкритий 23 травня 1926 р. [201, л. 35]. Експозиція була побудована за принципом тематичних куточків із дотриманням хронологічного принципу. Починався огляд у вестибюлі, де графічними засобами були представлені причини Кримської війни погляду економічного детермінізму. Далі в залах у хронологічній послідовності відображалися події початку Кримської війни, ключових битв, оборони Севастополя. Завершувалося знайомство з музеєм у залі військової техніки і «куточку Пирогова». При оформленні залів використовувалася ідея музею, «що говорить сам за себе», експозиція була забезпечена маршрутом і правилами огляду, вітрини пронумеровані, усі експонати забезпечені відповідними текстами пояснень, часто - агітаційно-пропагандистського характеру [201, л. 64, 68]. Матеріали експозиції супроводжувалися плакатами з висловами з творів класиків марксизму і В. І. Леніна. Нова експозиція була лише першим кроком на шляху перетворення музею на військово-історичний, у ній був явно помітний вплив методичних розробок К. Е. Гриневича, у 1924–1925 рр. на аналогічних принципах Державного Херсонського історико-археологічного музею, що організував експозицію. Комісія з реорганізації пов'язувала подальші перспективи поповнення

експозиції новими матеріалами з детальним вивченням бібліотеки та архіву. Бібліотека музею включала найбагатші зібрання літератури з військово-історичних питань, у тому числі іноземної. В архіві, окрім матеріалів з історії музею, зберігалися рідкісні ілюстративні зображення і рукописи періоду Кримської війни [201, л. 37].

Проведена реорганізація викликала критику Л. О. Моїсеєва, опубліковану на сторінках офіційного органу Центрального бюро краєзнавства – журналу «Краєзнавство» [411]. Помилковим кроком, на думку автора, було вилучення з експозиції бюстів начальників частин Севастопольської оборони, першокласного портрета адмірала М. П. Лазарева, написаного в співавторстві І. К. Айвазовським і К. П. Брюлловим, особистих меблів В. О. Корнілова, «частина яких чомусь виявилася переданою у філію Херсонського музею, ймовірно, просто, як меблі». Л. О. Моїсеєв поставив проблему, на його думку, спровоковану реорганізацією: «Якщо пішли в надра музейного архіву герої війни, захована особистість, то що витягнуто було з цього архіву?» [411, с. 127]. Із його погляду, представлені в музеї плакати з портретами класиків марксизму-ленінізму та їх окремими цитатами, не давали можливості переконати відвідувачів в економічних, а не політичних або династичних причинах війни. В експозиції музею не вистачало матеріалів, плакатів, картограм, в яких би не в загальних фразах, а на ділі, «як висновки неблаганних цифр, являлися б глядачеві самі собою причини і наслідки війни» [411, с. 128–129].

Відповідь співробітників і кураторів Севастопольського військово-історичного музею також була опублікована на сторінках журналу «Краєзнавство» і продубльована в журналі РТВК «Крим» [412; 413]. У колективній рецензії (авторами її виступили організатор Севастопольського музею краєзнавства В. П. Бабенчиков, заступник голови КримОХОРИС Я. П. Бирзгал, безпосередній організатор та ідейний натхненник реорганізації К. Е. Гриневич і заступник наркома освіти Кримської АРСР І. Ф. Наумов, що демонструвало бажання надати тексту

офіційний характер) на статтю Л. О. Моїсеєва відзначалося, що детальніше опрацювання матеріалів експозиції «для підведення фактичної основи під загальну марксистську ідею» вже почалося. При цьому сам Л. О. Моїсеєв звинувачувався в бездіяльності з цього питання в період перебування на посту завідувача Севастопольським ОХОРОСом. У статті наводилися аргументи, що пояснювали відношення співробітників музею до вилучення з експозиції портретів і бюстів генералітету й офіцерства періоду Кримської війни. Ці зображення були видалені з експозиції, «як неприйнятні в пролетарському музеї, оскільки завдання такого музею – показати, що не особа грає роль в історії. .. З цією ж метою з музею прибрані .. штани Корнілова, кашкет Нахімова, чоботи Миколи І» [412, с. 503]. Можна стверджувати, що це листування через наукову періодику носило як характер міжособистісного протистояння Л. О. Моїсеєва з К. Е. Гриневичем, що змінив його в керівництві міським ОХОРОСом, так і з керівництвом КримОХОРОСу в особі Я. П. Бирзгала. Проте не можна не відзначити факт, що Л. О. Моїсеєву вдалося опублікувати свої зауваження в солідному науковому виданні, будучи при цьому вже фактично звинуваченим у політичній неблагонадійності.

У 1926–1927 рр. істотно розширилася не тільки експозиційна, але й культурно-освітня діяльність Севастопольського військово-історичного музею. Якщо раніше основним видом просвітницької роботи в музеї були екскурсії та лекції, то тепер був організований «гурток друзів музею», у діяльності якого до кінця 1927 р. брали участь 94 людини. Заняття в гуртку повинні були «виховати у молоді погляд на історичні матеріали – як на щось необхідне для будівництва сучасності, а не як на безповоротно загибле, зміщене ходом часу». Робота в гуртку проводилася за секціями: військово-історичною, економіко-політичною, художньою, історико-революційною, клубною та іншим. Кожна з секцій повинна була, спираючись на конкретні дослідження, вирішувати окремі завдання освіти трудящих у дусі марксистської ідеології: військово-історична – розкривати капіталістичну

сутність воєн, художня - демонструвати класову основу мистецтва, клубна - розвивати методи екскурсійної роботи. Зокрема, були розроблені програми кількох екскурсій по військово-історичному музею і Панорамі. Екскурсія «На шляхах до Жовтня» звертала головну увагу на наслідки Кримської війни, представляла її історію як крах кріпосництва. Друга – «Кримська війна» детальніше зупинялася на подіях військової історії [201, л. 40–41, 44 зв.–45 зв.].

Поступово поповнювалася експозиція музею: з'явилися ті самі цифрові дані, про відсутність яких писав Л. О. Моїсеєв, зокрема карти зростання промисловості Росії в першій половині XIX століття і порівняльні таблиці економічного розвитку країн-учасниць Кримської війни. Проте в музеї не обмежувалися тематикою тільки Кримської війни, планувалося відобразити історію Російсько-японської, Першої Світової воєн та іноземної інтервенції. У 1927 р. почалося створення відділу сучасної війни, для якого звільнилося місце в залі, де раніше знаходився «куточок Пирогова» [201, л. 41]. Таким чином, неминучим ставало стирання специфіки Севастопольського військово-історичного музею як музею, присвяченого історії Кримської кампанії середини XIX ст. Усе більше значення приділялося експозиції матеріалів з військової історії без прив'язки до конкретних історичних обставин і регіональної специфіки. Таким чином, профілізація установи, здійснена в 1895 р. у формі Військово-історичного музею Чорноморського флоту, остаточно втрачалася, а матеріали з історії Кримської війни та обороні Севастополя хоча й продовжували займати ключове місце в експозиції, не носили ексклюзивного характеру, а виконували роль ілюстрації до основних ідеологічних установок діяльності установи. Логічним результатом цього процесу стало перейменування в 1931 р. Севастопольського військово-історичного музею на музей Червоної Армії і Флоту [74, с. 81].

Ідея створення Музею Червоної Армії і Флоту виникла в кінці 20-х рр. XX століття. Військово-історичний музей не влаштував місцеву владу внаслідок того, що він був «далеким від завдань сьогоденного дня -

посилення оборони країни. Він не будить, не кличе маси трудящих бути готовими до відсічі ворогові, до оборони, до захисту радянських меж» [78, с. 4]. Висловлювалися ідеї створити в Севастополі Центральний музей Червоної армії і флоту Криму. До створення подібної установи в Севастополі частково приступили вже в 1930 р. Було вирішено перебудувати експозиції Військово-історичного музею. У його структурі був створений новий відділ, присвячений сучасній війні та її техніці. Основна мета нового відділу – пропаганда необхідності зміцнення обороноздатності країни. Тематично він був розбитий на такі підвідділи: артилерійський, мінно-торпедний, авіації, хімічних засобів оборони, механізації і моторизації, маскування, побуту солдатів і червоноармійців. Створення нового відділу в структурі Військово-історичного музею повинно було наблизити момент повної його реорганізації в Центральний музей Червоної армії і флоту Криму.

Проте незабаром Музей Червоної армії і флоту був реорганізований у Музей Кримської війни, проіснувавши в такому вигляді аж до початку Великої Вітчизняної війни. Музей мав низку відділів: ввідний, морський, сухопутний і зал – «кінець Севастополя».

20 жовтня 1937 р. Кримську АРСР відвідала інспектор Музейного відділу Наркомпросу РРФСР К. О. Врочинська, яка здійснила обстеження стану кримських музеїв, у тому числі – Музею Кримської війни. У звіті, за результатами інспекції, було сказано, що музей вимагає корінної перебудови. «Так само як і два роки тому, так і тепер він залишається аполітичним, не розкриває колоніальної політики к[олишньої] царської Росії, не відображає участі місцевого національного населення, що не відбиває антирелігійних моментів, не дає ведучого політично загостреного етикетажу, висловлювань класиків марксизму, мало доступним для окремих відвідувачів і неможливим для вивчення історії Кримської війни погляду сучасності» [78, с. 9–10].

К. О. Врочинська відзначила, що керівництво Севастопольського музейного об'єднання, в особі його директора Д. М. Анкудінова, поступово приводить музей до ладу, звернувши свою увагу на художнє оздоблення і

приступивши до серйозної розробки тематичного й експозиційного плану. Підводячи підсумки проведеної інспекції, вона констатувала, що робота, яка була виконана керівництвом Севастопольського музейного об'єднання, є вдалою і своєчасною. Проте було рекомендовано прискорити розробку і затвердження планів, встановивши календарні терміни їх виконання і персональну відповідальність за головами музею. Також було рекомендовано до 1938 р. видати путівник по музею, негайно приступити до реставрації картин Ф. О. Рубо і І. К. Айвазовського, вжити заходи з термінового очищення від іржі зброї музею, що зберігається у фондах [78, с. 10].

У 1938 р. при Музеї Кримської війни був організований новий, завершальний відділ, який підбивав підсумки і наслідки війни для Криму. «Перебудова музею ставить за свою мету показати героїзм і відвагу російського солдата в захисті Севастополя від іноземних союзників – Англії, Туреччини, Франції та Сардинії. Додаткові матеріали музею покажуть війну на Кавказі і Дунаї» [74, с. 83].

У 1939 р. науково-дослідна діяльність співробітників Музею Кримської війни відобразилася в розробці нових експозицій, обробці матеріалу для складання низки науково-популярних видань і заміток для газет, а також у тісній співпраці з місцевими і столичними науково-дослідними установами. Директором музею, у ці роки була Берта Борисівна Клебанер. Науково-дослідна робота музею зачіпала значний спектр питань музейної справи. Так, науковими співробітниками музею була розроблена низка нових експозицій: Сютіним – «Причини поразки Росії у війні 1853–1856 рр.», Б. Б. Клебанер – «Росія після Кримської війни», В. П. Бабенчиковим – «Малахів курган в Кримську війну», Корнюшиним – «Проект експозиції музею у вежі Малахового кургану». В. П. Бабенчиковим був здійснений також відбір матеріалу і складений текст альбому-посібника з Кримської війни, підготовлений конспект лекцій: «Чорноморський флот в обороні Севастополя», «Героїзм захисників Севастополя», «Кримська війна»,

маршрути екскурсій: «Містом – пам'ятки Кримської війни», «По братському кладовищу», «По лінії оборони» [407, л. 56].

У цілому протягом 30-х рр. ХХ ст. в роботі Військово-історичного музею – Музею Червоної Армії і Флоту – Музею Кримської війни в Севастополі відбилися усі негативні тенденції розвитку радянської музейної справи. Практично повністю були згорнуті будь-які дослідницькі ініціативи співробітників музеїв, головною метою їх роботи стало виконання виставкової і просвітницької роботи, значна частина якої зводилася до віддзеркалення в музейних експозиціях основних ідеологічних постулатів сталінського часу. Робота Музею Кримської війни тільки фактично фіксувала все багатство матеріалів і перспективи тем досліджень, проте в силу значної політизації музейної справи не могла реалізувати їх в якісному руслі і на достатньому методичному й професійному рівні.

5.2. Робота художніх музеїв

Значна концентрація пам'ятників художньої культури на території маєтків і палаців представників привілейованих класів Російської імперії в Криму створила об'єктивні умови для формування спеціалізованих музейних установ, основним завданням яких стало збереження та експозиція картин, скульптур, предметів художнього значення. Ця діяльність стала основою роботи Феодосійської картинної галереї, Алупкінського історико-побутового палацу-музею, Ялтинського художнього музею і Севастопольської картинної галереї.

Єдиною музейною установою художнього профілю, створеною в Криму в дорадянський час, була галерея великого російського художника-мариніста Івана Костянтиновича Айвазовського (1817–1900) у Феодосії. У 1845 р. була сформована перша експозиція з 49 полотен живописця, розміщена в його приватному будинку, яка не мала статусу постійно діючої установи, у 1871 р. виставка стала приймати відвідувачів організовано. У

1880 р. за ініціативою І. К. Айвазовського до приватного будинку було прибудовано велику будівлю виставкового залу, з цієї миті галерею робіт одного автора можна вважати постійно діючою музейною установою. У 1900 р., згідно із заповітом власника, картини і будівля виставкового залу були подаровані Феодосії [414, с. 12–15].

Після встановлення Радянської влади у Феодосії, в 1921 р. галерея перейшла у ведення міського відділу освіти, яким спочатку завідував письменник Вікентій Вікентійович Вересаєв (Смидович, 1867–1945). У структурі відділу була створена повітова (пізніше – окружна) секція ОХОРИСу, яку очолив художник, мистецтвознавець Герасим Опанасович Магула (1873–1923), що незабаром поєднав цю посаду з безпосереднім завідуванням галереєю. Новий керівник мав професійну освіту і кваліфікацію: він закінчив Вище художнє училище живопису, скульптури і архітектури при імператорській Академії мистецтв у Санкт-Петербурзі, був художнім оглядачем столичної щоденної газети «Новий час», із 1920 р. – проживав у Феодосії [73, с. 63]. Згідно інформації М. С. Барсамова, спочатку галерея стала центром концентрації предметів художнього значення і цінностей, вилучених із колишніх дворянських маєтків округу Феодосії, найбільш значні колекції були отримані й тимчасово розміщені в житлах будинку І. К. Айвазовського з маєтку князів Голіциних «Новий Світ» під Судаком і з колекції художника Михайла Пелопидовича Латрі (1875–1942), онука І. К. Айвазовського, що емігрував. При установі в червні 1921 р. були відкриті Феодосійські державні художні майстерні, а в січні 1922 р. – художні народні курси. Співробітниками Г. О. Магули по роботі в секції ОХОРИСу були художники Феодосії і громадські діячі К. Ф. Богаєвський, М. О. Волошин, Л. Квятковський, М. Піскар'юв, Є. Святський, М. Хрустачов, М. Шаровнов. На базі галереї І. К. Айвазовського був створений Музей художніх цінностей (на чолі з Г. О. Магулою), на базі Музею старовини – археологічний [414, с. 39–41; 73, с. 63].

Реалії розрухи в Криму після Громадянської війни, прихід до влади людей, часто далеких від проблем мистецтва, призводив іноді до сумних наслідків. У вересні 1923 р. Г. О. Магула помер у результаті інсульту, унаслідок конфлікту з міською владою відносно ключових питань розвитку музеїв [73, с. 63]. Вочевидь, проблеми торкалися забезпечення необхідної охорони приміщень, колекцій і співробітників музейних установ від мародерства і бандитизму. Місце завідувача Феодосійським ОХОРОСом, галереєю і створеним Археологічним музеєм зайняв видатний кримський краєзнавець, мистецтвознавець, художник Микола Степанович Барсамов (1892–1976). Він народився в Тбілісі, здобув освіту в Ростовській школі малювання (1913 р.) і Московському училищі живопису, ліпки і архітектури (1913–1917). У Феодосії – з 1923 р., знаходився на відпочинку в літній і осінній період, після смерті Г. О. Магули перейняв на себе завідування всією музейною і пам'яткоохоронною справою міста й округу [73, с. 65].

Детальна інформація про стан Феодосійської картинної галереї І. К. Айвазовського міститься в спеціальному звіті, складеному для Головнауки Наркомосу РСФРР у 1924 р. У документі відзначається, що галерея як музейна установа була створена 5 лютого 1921 р. Кримським ревкомом, потім це рішення було затверджене спеціальною уповноваженою комісією РНК і ВЦВК РСФРР 26 липня 1921 р. Розміщався музей у спеціальній кам'яній будівлі, побудованій у 1880 р. і відремонтованій у 1892 р. Стан приміщення оцінювався як міцний, але вимагав поточного ремонту, загальна площа визначалася в 300 кв. м., підлог – у 209 кв. м., у приміщенні був розташований один виставковий зал, уся будівля і будівлі при ній позначалися як «корисна площа», сумарна площа всіх музейних будівель визначалася в 1065 кв. сажнів. Окремо відзначалася наявність спеціального застіння, що забезпечувало бічне і верхнє денне світло, опалювання забезпечувалося роботою двох регулювальників, працювало електричне освітлення, місто забезпечувало музею роботу водопроводу і каналізації. При музеї розміщувалися квартири співробітників, вони займали 12 кв. сажнів,

підсобні приміщення квартир були позначені в 32 кв. сажні. Опис рухомого і нерухомого майна був зроблений у 1923 р., домоуправління здійснювалося уповноваженим КримОХОРИСу у Феодосії. Структура музейної установи припускала наявність в ній власне галереї робіт І. К. Айвазовського, Музею художніх цінностей, що розміщувався в колишньому приватному будинку сім'ї Айвазовських, а також спеціального Археологічного музею – наступника Музею старовини, що розташувався в будинку на горі Мітрідат. Штат співробітників усього музейного комплексу розподілявся таким чином: 3 людини працювали в картинній галереї, по одній – у художньому і археологічному музеях. При цьому в приміщеннях комплексу проживали і члени сімей працівників – при галереї 12 осіб, при художньому музеї – 7 (члени сім'ї І. К. Айвазовського). Охорону усіх приміщень здійснювали сторожі, проте вони не були озброєні, сигналізація була відсутня також, зате були забезпечені умови пожежної безпеки – вогнегасники і спеціальні шланги для води, сполучені з водопроводом. Приміщення повністю знаходилися у веденні і юрисдикції музеїв [184, л. 35–36 зв.].

Експозиційна робота галереї в 1921–1924 рр. залишалася на колишньому рівні – було виставлено 49 робіт І. К. Айвазовського, причому був дотриманий старий принцип їх угруповання у виставковому залі. У 1924–1925 рр. відбулося об'єднання експозицій галереї та Музею художніх цінностей, із ліквідацією останнього, Археологічний музей був перебазований у колишній приватний будинок І. К. Айвазовського і став підрозділом єдиного «музейного комбінату» за висловом М. С. Барсамова [80, с. 265–266]. Також КримОХОРИСом була передана низка картин із Сімферополя, на балконі виставкового залу тепер були розміщені картини художників Феодосії, переважно – учнів або молодших сучасників І. К. Айвазовського: К. Ф. Богаєвського, М. О. Волошина, М. П. Латрі, Л. Ф. Лагоріо, А. І. Фесслера. Фонди галереї поповнювалися все новими входженнями, які не експонувалися зважаючи на обмеженість площі приміщень. Тоді ж, у 1925 р. низка приміщень галереї, що виходили вікнами

на Ленінський проспект, були тимчасово передані для розміщення колекцій створюваного краєзнавчого музею, три кімнати з боку двору були надані в постійне користування вдові І. К. Айвазовського Ганні Микитівні, що мала статус персонального пенсіонера, у них вона прожила аж до 1943 р., коли її змусили покинути приміщення і переїхати на проживання до Сімферополя німецько-фашистські окупанти [203, л. 37–39; 414, с. 63].

Організована виставкова робота почалася в картинній галереї Феодосії в 1925 р., вона припускала демонстрацію робіт художників регіону Феодосії. Перша виставка містила 81 художню роботу: 16 картин І. К. Айвазовського, отриманих із приватних зібрань, 34 акварелі і малюнки К. Ф. Богаєвського і 31 акварель М. О. Волошина. У 1926 р. експонувалася 91 картина: 8 – І. К. Айвазовського, 49 – К. Ф. Богаєвського, 24 – М. О. Волошина, 10 – А. І. Фесслера. Перша масштабна виставка (і третя за рахунком у галереї), що включала роботи художників різних регіонів СРСР, була проведена в 1927 р., у ній взяли участь картини К. Ф. Богаєвського, О. Ф. Гауша, М. О. Добрава, О. О. Дейнеки, О. І. Кравченка, М. П. Кримова, М. І. Піскарьова та інших майстрів. Усього у Феодосії було виставлено 479 картин сорока авторів [414, с. 70; 203, л. 40; 415, с. 5–12]. Відвідуваність галереї мала позитивну динаміку, зберігаючи при цьому стабільний рівень інтересу жителів Феодосії та гостей міста: у 1923 р. було зафіксовано 4 175 осіб, у 1924 р. – уже 15 169, у 1925 р. – 10 187, у 1926 р. – 8 301, у 1927 р. – 10 819 відвідувачів [187, л. 2]. У 1927 р. в галереї був створений спеціальний відділ, присвячений творчості К. Ф. Богаєвського, із постійною експозицією його робіт.

Детальну картину структури і діяльності музею становить «Річний звіт Державного Феодосійського археологічного музею і Галереї Айвазовського за час з 1/X 1927 до 1/X 1928 р.» [187, л. 2–6]. Згідно з документом, часом створення установи дирекція вважала 1871 р. (очевидно, обґрунтуванням такого датування було створення експозиції в будинку І. К. Айвазовського як постійно діючої). Галерея складалася з окремих зібрань картин І. К. Айвазовського, К. Ф. Богаєвського і постійно діючої виставки робіт

художників Феодосії, у звітному році був відкритий спеціальний гравюрний кабінет. Співробітниками галереї й археологічного музею були: завідувач обома установами М. С. Барсамов, що мав 6 років стажу на музейній роботі, старшим помічником був художник К. Ф. Богаєвський (3 роки), помічником – археолог П. Н. Заболоцький (2 роки), науково-технічним співробітником Ф. Г. Попов (4, 5 роки), служителем галереї Ф. І. Дорменко (35 років), служителем музею П. В. Тертишников (1, 5 року), нічним сторожем М. Д. Фоменко (9 місяців). Зіграли свою роль у роботі галереї наслідки кримського землетрусу 1927 р.: були закладені тріщини в стінах будівель, проведена перебудова прибудов до галереї для створення гравюрного кабінету, вирівняна стеля і перероблені віконниці, оштукатурена вся прибудова, скляний дах галереї був пофарбований, відремонтовані були також сходи і підлога всередині виставкового залу [187, л. 2–2 зв.; 416, с. 103].

Склад художньої колекції галереї був визначений М. С. Барсамовим таким чином: картин і малюнків І. К. Айвазовського – 93, К. Ф. Богаєвського – 117, також у звіті до неї були віднесені роботи феодосійських та іноземних художників, предмети з фарфору, меблів і бронзи, кількість яких вказана не була. Загальний бюджет археологічного музею та галереї складав у 1927–1928 рр. 12 363 рублі 65 копійок, проте, визначити які конкретно кошти були витрачені на роботу галереї встановити неможливо [187, л. 3].

Основним змістом роботи галереї була культурно-освітня та виставкова робота. Були розроблені теми й форми організованого екскурсійного обслуговування відвідувачів, читання лекцій, як у музеї, так і на запрошення окремих організацій, створення відповідних тематичних виставок. Окремо була організована робота з освіти школярів, робітників і червоноармійців. Про правильність такого підходу свідчать звітні дані відвідуваності музею. У 1927–1928 рр. платні й безкоштовні екскурсії в галереї відвідали 4 825 людини, також прийшло 500 червоноармійців, 1 758 учнів, 3 723 члени різних профспілок, і тільки 12 інших відвідувачів, загальне ж число

відвідувачів склало 10 818, для порівняння – Археологічний музей, що знаходився в одному комплексі із галереєю, відвідали за рік усього 4 154 людини [416, с. 102].

Виставкова робота музею була організована відповідно до спеціального плану. До десятиліття Жовтневої революції у виставковому залі галереї була організована тижнева виставка матеріалів, що характеризують досягнення в промисловості, кооперації, профспілковій роботі, діяльності окремих наукових і просвітницьких установ. У липні 1928 р. була відкрита четверта виставка картин сучасних російських художників, яка залучила 40 майстрів різних напрямів, що передали для експозиції 268 робіт. Окрім кримських і феодосійських художників були представлені «майже всі художні угруповання Москви і окремі художники Ленінграда», що дає можливість назвати цей захід виставкою загальносоюзного значення. Працювала експозиція протягом 2 з половиною місяців – у розпал курортного сезону, що звичайно ж, посилює інтерес відвідувачів і відпочивальників. Витрати Художнього відділу Головнауки Наркомосу РСФРР на проведення виставки склали 200 рублів, продаж квитків по 10 і 15 копійок дав дохід у сумі 195 рублів і 15 копійок. Окрім цього, група столичних художників, що брали участь у виставці, подарувала галереї для створюваного гравюрного кабінету 23 роботи [417, с. 3–8]. Активною була і видавнича діяльність музейного комплексу. Так, були випущені у світ спеціальна листівка «К. Ф. Богаєвський», присвячена відкриттю постійної виставки його робіт, путівник по галереї під назвою «Художники Феодосії» [418] і каталог четвертої виставки картин, у планах галереї було видання «Збірки Феодосійського музею» і літографованого видання «Середньовічний орнамент Феодосії» [187, л. 4 зв.–5; 416, с. 103–104].

Реставраційна робота була зосереджена на переправленні до Москви і роботам з розчищення картини А. І. Фесслера, придбаної галереєю у приватних власників у поганому стані. Відзначалося в звіті, що галерея і Археологічний музей, окрім збереження своїх колекцій, що становили

«величезну науково-художню цінність», є установами, що відображають історію місцевого краю, тому робота музею тісно пов'язана з діяльністю місцевого відділення ТВК до складу правління якого входив М. С. Барсамов. Про рівень наукових і дослідницьких контактів говорить перелік осіб, що відвідали і працювали в музейному комплексі в 1927–1928 рр.: з Москви – професори В. С. Муралевич і О.О. Фортунатов з Державного Історичного музею, з Ленінграда – співробітниця Державного Ермітажу Є. О. Прушевська, викладач ЛДУ І. І. Бабков, із Сімферополя – професор М. Л. Ернст, із Бахчисараю – науковий співробітник Державного палацу-музею тюрко-татарської культури О.-Н. А. Акчокракли [187, л. 5 зв.]. Описані в звіті були і спроби двох крадіжок експонатів з приміщень галереї. Обидві були відвернені співробітниками музею, проте, прецеденти дали можливість говорити про недостатність охорони приміщень, а також про малу чисельність штатів співробітників у самих музейних залах. Так, у галереї фактично без нагляду залишалися виставка робіт феодосійських художників і зал з роботами К. Ф. Богаєвського, із відкриттям гравюрного кабінету, кількість неконтрольованих приміщень збільшувалася. У зв'язку з цим, М. С. Барсамовим ставилося питання про необхідність ще однієї штатної одиниці для галереї І. К. Айвазовського, хоча б на літні місяці [187, л. 6].

Річний звіт музейного комплексу за період із жовтня 1928 до жовтня 1929 р. [183, л. 2–4 зв.] фіксував збереження того ж колективу співробітників музею, без змін залишалася і структура галереї, відзначалося, що гравюрний кабінет був готовий до роботи. Загальна кількість інвентарю з відділу живопису і графіки була визначена в 866 експонатів. Окремо відзначалося, що кошторис музейного комплексу, виділений з боку кримської республіканської влади, у звітному році був значно скорочений, а необхідні кошти виділялися «україн неакуратно», фактично не були профінансовані ремонтні роботи і видавничі проекти. У зв'язку з фінансовими проблемами план роботи музеїв був скоректований. Основні ремонтні роботи торкалися облаштування приміщення гравюрного кабінету: там були вставлені і

пофарбовані подвійні віконні рами, встановлені двері, настелена підлога у сторожовому приміщенні галереї. Завершені були і фарбування скляного даху галереї, був закуплений паркет для оформлення Генуезького залу. Для устаткування гравюрного кабінету були зроблені три масивні дубові щити і одинадцять дубових рам-вітрин, для виставок було споруджено 18 великих рам.

Із нових надходжень експонатів можна відзначити передачу трьох картин маслом із феодосійських церков: «Мадонни з немовлям та Іоанном Хрестителем» (з міського собору), поясне зображення святої Терези, що молиться (з феодосійської католицької церкви), «Проповідь Іоанна Хрестителя» (з католицької церкви Карасубазара). Із фондів Алупкінського історико-побутового палацу-музею була передана картина Кюгельхена «Феодосія», що становила науковий інтерес, зважаючи на зображені на ній вежі, що не збереглися, і стіни міської генуезької фортеці. Також поступили одна невелика картина І. К. Айвазовського, три великі картини К. Ф. Богаєвського, п'ять акварелей Л. Ф. Лагоріо, вісім малюнків М. О. Волошина і три роботи А. І. Фесслера [183, л. 2–2 зв.].

Виставкова робота галереї в 1928–1929 рр. продовжувала тенденцію з організації масштабних заходів. Була організована п'ята виставка живопису і графіки сучасних російських художників, в якій взяли участь 40 майстрів столичних міст і Криму, цього разу була притягнена велика група графіків із Ленінграда. Загальне число експонованих робіт склало 279, 8 акварелей і 16 гравюр поповнили фонди галереї, при цьому, тільки три з них були куплені, інші – були подаровані авторами [419, с. 5–11]. Також галереєю була проведена виставка 65 етюдів онука І. К. Айвазовського М. П. Латрі, які дали можливість простежити творчу еволюцію художника, оцінити міру родинного впливу на його творчість [183, л. 3].

Видавнича діяльність галереї виразилася у виданні чергового путівника М. С. Барсамова «Феодосійська галерея Айвазовського – вогнище живописної культури в Криму» [420], каталогу п'ятої виставки художників,

також складеним М. С. Барсамовим, фотолистівок з картин І. К. Айвазовського, загальним накладом у 2 000 екземплярів. Тривала активна культурно-просвітницька робота, організація екскурсій, читання лекцій, спеціальні заходи для учнів, робітників і червоноармійців. Загальне число відвідувачів галереї склало в 1928–1929 рр. 14 737 осіб, з них 6 313 були самостійними, а 8 424 – скористалися екскурсіями, окремо були пораховані і відвідувачі виставки етюдів М. П. Латрі (1 137 осіб) і п'ятої виставки сучасних художників (1 504 людини). Активним залишався і процес контактів з представниками столичних дослідницьких кіл – музейний комплекс у звітному році відвідали: О. І. Вауліна і С. М. Гайдін з Державного Ермітажу, Корсунський з Державного історичного музею, Н. М. Малишева з Інституту історії мистецтва, І. І. Бабков з ЛДУ, М. Т. Юрін з Московського відділення ТВК. У цілому, прогрес роботи галереї відзначався на всіх напрямках, знову було звернено увагу на недостатність охорони і штату співробітників музеїв [183, л. 4–4 зв.].

У період 30-х рр. ХХ ст. у роботі Феодосійської картинної галереї І. К. Айвазовського відбилися усі негативні тенденції розвитку музейної справи в СРСР як допоміжного знаряддя ідеологічного виховання і контролю. Галерея продовжувала виконувати суто експозиційну і виставкову роботу. У 1930 р. був відсвяткований 50-річний ювілей з часу відкриття виставкового залу і початку роботи галереї як музейної установи. Із цієї нагоди 2 травня 1930 р. перед будівлею галереї був встановлений пам'ятник І. К. Айвазовському роботи скульптора І. Я. Гінцбурга, що зберігся і зараз. Також була проведена виставка 48 картин великого мариніста, зібраних з 24 радянських музеїв і експонованих у Феодосії вперше, 14 картин після виставки було передано до фондів галереї офіційно. Загальна кількість робіт І. К. Айвазовського, сконцентрованих у фондах галереї була настільки значною – 282 картин, малюнків і графік, що експонувати частину з них стали в залах на мольбертах, загальне число експонатів галереї досягло 1 404. У 1931 р. сарай, прибудований до головної будівлі галереї, був

переобладнаний на зал для тимчасових виставок, у 1938 р. для тимчасових виставок був застосований і особистий кабінет І. К. Айвазовського, а в залі прибудови був розміщений новий відділ західноєвропейських мариністів.

Протягом 30-х рр. ХХ ст. галерея проводила постійні виставки як робіт кримських художників (у 1931 р. на честь 10-річчя встановлення Радянської влади в республіці), так і персональних виставок К. Ф. Богаєвського (1932, 1938 рр.), М. С. Барсамова (1935 р.), російських художників ХІХ–ХХ ст. із зібрань Сімферопольської обласної картинної галереї (1940 р.) і Державної Третьяковської галереї (1941 р.) [421, с. 13–17; 422, с. 21–26; 423; 424; 425; 426]. При цьому, якісно збільшився потік відвідувачів галереї: у 1930 р. загальна кількість їх склала 24 824 людини, у 1935 р. – 36 899 осіб, а в 1940 р. – 70 135 осіб. Після початку Великої Вітчизняної війни, галерея та велика частина експонатів була евакуйована – спочатку до Краснодару, а пізніше – в Єреван [414, с. 72–76, 132].

Цінність художніх колекцій, зосереджених в Алупкінському палаці-музеї дає можливість розглядати його як історико-художню музейну установу. Рішення про націоналізацію і створення державного музею на території колишнього маєтку графа М. С. Воронцова було прийняте Кримським ревкомом 19 серпня 1921 р. Проте, упродовж 1921–1925 рр. створення повноцінної колекції в музеї було неможливим, зважаючи на передачу частини приміщень (Шуваловський корпус, флігелі) під Будинком відпочинку співробітників Наркомосу РСФРР. За штатом у музеї працювали 4 людини, реально зайнято було три ставки: завідувач М. О. Менгден, доглядач О. М. Орлов, нічний сторож Г. П. Жуков, вакансія ще одного музейного службовця була вільною [194, л. 12–14]. Після звільнення приміщень Алупкінського палацу-музею від Будинку відпочинку створення єдиного музейного комплексу стало можливим. Головна наука Наркомосу РСФРР, розуміючи важливість збереження такого пам'ятника в січні 1925 р. відряджала для призначення директором Сергія Дмитровича Ширяєва, до цієї організованої мережі історико-побутових музеїв у Підмосков'ї [172, л. 45,

102]. Саме під керівництвом досвідченого музейника (призначення відбулося 1 березня 1925 р.) була створена основа експозиції і колекцій Алупкінського державного історико-побутового палацу музею.

У звіті про роботу музею за 1925–1926 рр. міститься така характеристика структури установи: перший відділ був власне палацом-музеєм, другим підрозділом була названа бібліотека з відділом гравюр і малюнків, третім – історико-побутовий відділ, що представляв спосіб життя привілейованих класів Російської імперії XIX ст. Штат постійних співробітників музею включав директора С. Д. Ширяєва, наукових співробітників М. О. Менгдена, М. І. Погодіна, доглядача О. М. Орлова, нічного сторожа Г. П. Жукова, садового робітника Г. Г. Фарбштейна. Тимчасовими працівниками були професори Л. П. Гроссман і В. М. Дьяков [194, л. 18–18 зв.]. Основна експозиція, у тому числі – художніх експонатів була зосереджена в старому палаці Воронцових, інші території мали теж бути включені в музейну роботу. Усього музеєм було зайнято 914, 8 кв. м., з яких корисною площею були 756, 3 кв. м., квартири службовців займали 213 кв. м., кімнати для приїжджих фахівців – 126, 6 кв. м., житло, що здавалося в оренду – 432, 5 кв. м. Виставки були зосереджені на 552 кв. м. Протягом 1925–1926 рр. у будівлях Воронцовського палацу був зроблений капітальний ремонт [194, л. 19–19 зв.].

Одним із пріоритетних завдань С. Д. Ширяєва стала реорганізація експозиції музею. На початок курортного сезону була створена низка інтер'єрів, витриманих у стилістиці 30-х рр. XIX ст., в яких були експоновані збори живопису і скульптури. Усього експозиція займала вісім залів, в яких експонувалися твори живопису за такими тематичними напрямками: картини західноєвропейських майстрів XVIII – XIX ст., російський живопис першої половини XIX ст., портретний живопис і малюнки. Цими діями співробітники музею змогли добитися найбільшого наближення до відновлення атмосфери епохи створення і розвитку палацу за часів життя його перших власників. У зв'язку з цим, С. Д. Ширяєв спеціально звертав

увагу в тексті звіту на необхідність подальшої реорганізації музею як історико-художнього з побутовим ухилом [194, л. 24 зв.]. Окремо велася робота з перебудови т. зв. «відділу старого Криму» в історико-побутовий. Ця ідея була висловлена на III Кримській конференції музейних працівників у вересні 1924 р. і опрацьовувалася музеєм як можливість створення звідних зібрань іконографії про Крим періоду 1783–1900 рр. як ілюстрації його історичного минулого в імперський період. Проте, після формування експозиції на нових принципах, постало питання про необхідність ширшого дослідницького проекту, що припускав детальне вивчення феномену російської садибної культури як такої. У зв'язку з цим організація історико-побутового відділу була визначена в звіті як перспектива роботи в майбутньому звітному році [194, л. 25–25 зв.].

Характеризуючи відділи музею, С. Д. Ширяєв відзначав, що основну частину музейного комплексу займає палац-музей, який представляє композицію інтер'єрних ансамблів і відповідний набір картин і скульптур як окремих історико-культурних комплексів. У вестибюлі палацу був зосереджений портретний живопис першої половини XIX ст., у «блакитній вітальні» – портретний живопис XVIII ст., в їдальні — зібрання портретів сім'ї Воронцових і Браницьких, а також портретні скульптурні бюсти кінця XVIII – початку XIX ст., у колишній більярдній були виставлені полотна західноєвропейських художників, у кабінеті – аналогічне зібрання картин російських живописців, у прохідній галереї і китайському кабінеті були розміщені портрети і малюнки першої половини XIX ст., в бібліотеці були розміщені зібрання гравюр і літографій, карт і архітектурних малюнків. «Відділ Старого Криму», зважаючи на реорганізацію в 1925–1926 рр., був закритий, була розроблена схема його подальшого функціонування: темами виставки повинні були стати дворянська колонізація Криму як явище і господарство і побут сім'ї Воронцових, під розміщення цієї експозиції планувалося звільнити весь другий поверх головного корпусу палацу. Для оформлення майбутнього відділу у художника К. Ф. Богаєвського були

придбані 14 акварелей з видами Алупки і Південного берега Криму [194, л. 25 зв.–27]. У планах Алупкінського палацу-музею також було зафіксовано прагнення отримати з фондів Державного Ермітажу, Російського музею і Третьяковської галереї портрети із зібрань сімей Воронцових і Воронцових-Дашкових. У 1925–1926 рр. була проведена інвентаризація зібрань гравюр і літографій – усього було враховано 1 489 предметів, загальна кількість предметів в експозиціях палацу-музею була визначена в 951 предмет, у Шуваловському корпусі – 278 предметів.

Наукова діяльність музею виразилася у вивченні фондів і документів, що зберігалися в палацовій бібліотеці, у цілях вивчення проблеми дворянської колонізації С. Д. Ширяєвим було здійснено відрядження до Ленінграда і Москви для роботи в столичних бібліотеках, було налагоджено постійну співпрацю з бібліотекою «Таврика» при ЦМТ в Сімферополі. Підсумком цієї роботи стала підготовка С. Д. Ширяєвим монографічного дослідження з опису Алупкінського палацу і його зібрань, який був поданий весною 1926 р. на затвердження до Кримліту, але не отримав відповідної дозвільної візи на видання. У музеї були розроблені маршрути і складені тексти необхідних екскурсій, постійними були лекції та інші культурно-просвітницькі заходи. Усього протягом 1925–1926 рр. Державний Алупкінський історико-побутовий палац-музей відвідали 40 697 осіб, основна маса яких припала на літні місяці (липень–вересень 1926 р.), значна маса відвідувачів була курортниками. Послугами організованих екскурсій при цьому скористалися 11 260 осіб, спеціальна робота проводилася з учнями, робітниками і червоноармійцями. У гості до алупкінських музейників приїжджали також іноземні делегації робітників з Німеччини, Італії та Англії, для них також були організовані спеціальні екскурсії на іноземних мовах, що підтверджує високий професійний рівень колективу під керівництвом С. Д. Ширяєва [194, л. 30–31 зв.].

Особлива увага приділялася організації виставкової роботи. Так, у 1925–1926 рр. на основі матеріалів фондів палацу-музею були заплановані

дві тематичні виставки: іноземної та російської гравюри кінця XVI – початку XIX ст. і «Старий Крим в зображенні російських та іноземних художників XIX століття». Перша проводилася з 1 червня до 15 серпня і містила 134 гравюри, друга – була відкладена, зважаючи на реорганізацію «відділу Старого Криму» [194, л. 33].

У 1926–1927 рр. в діяльності Алупкінського державного історико-побутового палацу-музею проявлявся розвиток тенденцій, закладених С. Д. Ширяєвим. Реорганізація установи завершилася, історико-побутовий відділ був створений. Розширився штат співробітників музею, на постійній основі працювали 9 осіб: директор С. Д. Ширяєв, старший помічник хранителя М. І. Погодін, діловод М. М. Боборикін, доглядач О. М. Орлов, служителі А. А. Круліковський і С. Л. Луньов, сторож Г. Г. Фарбштейн і садовий працівник О. В. Майорченков, вакантною залишалася посада помічника хранителя. Тимчасовими співробітниками були професор В. М. Дьяков, вчений секретар Управління музеями-садибами Головнауки К. В. Сивков, науковий співробітник Державної академії художніх наук О. М. Греч, історик-педагог С. І. Воскресенський, художники-скульптори Б. Б. Кафенгауз і О. М. Мануйлова. Згідно з рішенням РНК і ВЦВК РСФРР від 4 квітня 1927 р. приміщення Шуваловського корпусу і старого палацу були передані Південнокримському курортному управлінню для організації в них відповідних курортних установ. Як відзначав С. Д. Ширяєв таке рішення позбавило палац-музей «можливості подальшого територіального зростання» [194, л. 46–47].

Експозиція Алупкінського палацу-музею не зазнала значних змін. Кімнат з історичними побутовими ансамблями також залишилося дев'ять, тематичне наповнення експозиції зберігалось. У планах співробітників музею було зафіксовано створення кімнат з інтер'єрами епохи життя пізніх його власників – кінця XIX – початку XX ст., для цього передбачалося використовувати приміщення вітальні і спальної кімнати на другому поверсі палацу [194, л. 50 зв.–51 зв.]. Поповнення фондів музею відбувалося за

рахунок надходжень з інших музейних зібрань. Так, із Гатчинського палацу-музею було передано десять портретів із зібрань сім'ї Воронцових-Дашкових, із зібрань Воронцових-Дашкових в Ленінграді також були передані два сімейні портрети, Ялтинський художній музей передав в Алупку бюсти княгинь Юсупових і низку картин, Алупкінська міська бібліотека – низку предметів, вилучених при реквізиціях з приватних зібрань у 1920 р., серед них дві роботи І. К. Айвазовського «Вид Смольного» і «Судак». Пріоритетом подальшого розвитку палацу-музею називався розвиток історико-побутового відділу, який повинен був стати вичерпним описом процесу російської поміщицької колонізації Криму і розвитку дворянської садибної культури на півострові. Загальна кількість музейних експонатів складала 1 129 предметів, у листопаді 1926 р. була проведена повна перевірка матеріального майна музейної установи і складений новий опис інвентарю [194, л. 52–53 зв.].

Основним підсумком наукової роботи палацу-музею стало видання в 1927 р. в Сімферополі монографії С. Д. Ширяєва «Алупка. Палац і парки», що стало можливим при матеріальному сприянні Головнауки Наркомосу РСФРР. Також активними були контакти музею зі столичними дослідниками: у 1926–1927 рр. Алупкінський палац-музей відвідали співробітник Державної публічної бібліотеки в Ленінграді В. О. Брілліант, доцент ІІ МДУ, у майбутньому – доктор історичних наук, один із видатних радянських істориків М. В. Нечкина, співробітниця Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства З. В. Орлова, співробітник Толстовського музею в Москві К. С. Шохор-Троцький, співробітник Бібліотеки Української Академії наук в Києві М. І. Ясинський. С. Д. Ширяєв у свою чергу провів тривалі відрядження в Одесу і Ленінград для продовження вивчення епохи першої половини ХІХ ст. і діяльності М. С. Воронцова [194, л. 54–55]. Упродовж року палац-музей відвідало 46 018 осіб, основний потік відвідувачів знову збігся з літнім курортним сезоном [194, л. 55 зв.].

Активна організаторська і науково-дослідна робота С. Д. Ширяєва на високому, столичному рівні, очевидно, не викликала підтримки і розуміння у

місцевих чиновників, зокрема – керівників КримОХОРОІСу О. І. Полканова і Я. П. Бірзгала, а після розформування КримОХОРОІСу в квітні 1927 р. – в уповноваженого Наркомосу Кримської АСРР по музеям Я. П. Бірзгала. Критика принципів роботи С. Д. Ширяєва, у досить стриманій формі, була озвучена ще у вересні 1926 р. на IV Кримській конференції музейних працівників у програмній доповіді Я. П. Бірзгала про реорганізацію музейної мережі в регіоні. По суті, претензії зводилися до недостатності ідейної спрямованості експозиції палацу-музею, підкреслювалося прагнення надати музею якомога більший історико-побутовий характер. Відносно ж рекомендацій Я. П. Бірзгалом були озвучені пропозиції, які в цілому співпадали з планами С. Д. Ширяєва [213, л. 4 зв.]. Проте, протягом 1927 р. конфлікт перейшов в активну фазу.

Свідченням цього є сюжет, пов'язаний з ліквідацією посади уповноваженого Музейного відділу Головнауки по Криму і передання цієї посади у ведення Наркомосу Кримської АСРР. 15 жовтня 1926 р. це рішення було прийняте, а 1 лютого 1927 р. начальник Головнауки Наркомосу РСФРР Ф. М. Петров інформував Наркомос Кримської АСРР про бажаність залучення до роботи КримОХОРОІСу директора Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї У. А. Боданинського. Фактично, Ф. М. Петров вніс кандидатуру дослідника культури і побуту кримських татар на заміну О. І. Полканову і Я. П. Бірзгалу [427, л. 14–15]. При цьому ще 6 листопада 1926 р. Ф. М. Петров відкрито писав наркомові освіти Кримської АСРР У. В. Баличу про те що «Головнаука ні в якому разі не може допустити призначення Бірзгала на посаду заступника представника Музейного відділу Головнауки по Криму. Питання про усунення Бірзгала від роботи в Управлінні уповноваженого Музейним відділом в Криму було узгоджене з Кримським Наркомосом та іншими інстанціями і залучати його нині до роботи є абсолютно недоцільним». У результаті, Ф. М. Петров резюмував, що зважаючи на відмову К. Е. Гриневича обійняти посаду уповноваженого у справах музеїв у Криму, керівництво Головнауки рекомендує на цю посаду

кандидатуру У. А. Боданинського [427, л. 58]. Очевидно, свою роль у такій відкритій неприязній характеристиці, даній Я. П. Бірзгалу одним з найбільш впливових радянських чиновників гуманітарної сфери того періоду, зіграли наслідки дискусій на IV Кримській конференції музейних працівників, активними учасниками яких були опоненти керівництва КримОХОРОІСу, в першу чергу – П. Я. Чепуріна і С. Д. Ширяєв, а Ф. М. Петров був головою засідання конференції.

На місцевому, кримському рівні чиновникам Наркомосу і КримОХОРОІСу було простіше вплинути на незадовільних. Так, 30 листопада 1927 р. У. В. Балич писав Ф. М. Петрову, що між Наркоматом автономії і С. Д. Ширяєвим «з вини останнього склалися украй ненормальні відносини». У провину директорів Алупкінського палацу-музею ставилося ігнорування вимог і приписів Наркомосу Кримської АСРР, довгі відрядження до столиці, надання малої кількості інформації про роботу музею. Особливо У. В. Балич відзначив відсутність узгодження з боку С. Д. Ширяєва прийому на роботу співробітників музею. Так, чиновник відзначав, що С. Д. Ширяєв з сім'єю покинув Алупку після кримського землетрусу у вересні 1927 р., залишивши замість себе виконуючим обов'язки директора Ярошевського, якого У. В. Балич коротко охарактеризував як «монархіста». Ніяких претензій безпосередньо до музейної роботи під керівництвом С. Д. Ширяєва в листі висловлено не було, але було звернено увагу, що ним подана заява на звільнення у зв'язку з переходом на роботу до Москви або Твері (незабаром С. Д. Ширяєв очолив Істринський історико-культурний заповідник під Москвою). У результаті У. В. Балич висунув на затвердження на посаду директора Алупкінського державного історико-побутового музею кандидатуру Я. П. Бірзгала, відзначивши, що він по факту вже направлений на цю роботу за узгодженням з партійною організацією [427, л. 51]. Очевидно, такий поворот подій не задовольнив Ф. М. Петрова, і 24 грудня 1927 р. йому було надіслано лист за підписом заступника наркома освіти Кримської АСРР І. Ф. Наумова. У документі відзначалося, що 13 грудня

1927 р. Головна наука відмовилася затвердити кандидатуру Я. П. Бірзгала унаслідок недостатньої кваліфікації. Далі кримський чиновник перераховував аргументи на користь висуненого кандидата: головним з них був досвід роботи в кримських музеях протягом кількох років, наявність художньої освіти (цей факт біографії Я. П. Бірзгала досі не підтверджений ніякими документами) і добра теоретична і практична підготовка. Найбільш дієвий аргумент був наведений останнім: було вказано, що серед співробітників Алупкінського палацу-музею немає жодного комуніста, Я. П. Бірзгал же був членом ВКП (б). Очевидно, почуття корпоративної солідарності чиновників кримського Наркомосу до Я. П. Бірзгала було настільки сильним, що вони заручилися підтримкою Алупкінської міської організації ВКП(б), яка вже погодила можливе призначення. До Ф. М. Петрова знову було звернене прохання затвердити призначення Я. П. Бірзгала [427, л. 57]. Після появи політичних мотивів для призначення аргументів проти у Ф. М. Петрова не залишилося. У грудні 1927 р. Я. П. Бірзгал став до виконання обов'язків директора Державного Алупкінського історико-побутового палацу-музею.

Час керівництва Я. П. Бірзгалом музейною установою збігся із кардинальним поворотом усієї музейної політики в СРСР і остаточним згоранням будь-якої ініціативи, а також проявою незалежності в роботі професійних колективів. Незабаром з назви музею було прибрано позначення його специфіки як історично-побутового, а сам Я. П. Бірзгал виявляв більшу цікавість до вивчення кримськотатарської етнографії та фольклору [37, с. 289–292]. Виставкова і просвітницька робота стали основними в діяльності музею, дослідницькі проекти і плани були зупинені, співробітники обмежувалися виконанням функцій екскурсоводів і організаторів просвітницьких заходів для учнів. Найбільш складним для музею був період кінця 30-х – початку 40-х рр. ХХ ст. 28 грудня 1937 р. після доносу директора виноробного комбінату «Масандра» А. І. Ципуля Я. П. Бірзгал був заарештований, двадцять із половиною місяців провів під слідством і

після виходу з в'язниці покинув Алупку, переїхавши до Сімферополя, де з літа 1940 р. завідував міською картинною галереєю [37, с. 354–355]. На посаду директора палацу-музею був призначений партійний чиновник, колишній інструктор Кримського обкому ВКП(б) Портной, який своїм першим наказом як директор – про створення в музеї відділу флори і фауни (так і невиконаному) – довів свою повну професійну неграмотність. У 1939 р. із Севастополя, із посади завідувача Севастопольською картинною галереєю на посаду заступника директора з наукової частини за політичними мотивами був переведений прекрасний знавець живопису творець художніх експозицій в Ялті і Севастополі Анатолій Григорович Коренєв. Його спроби якимось чином побудувати роботу на наукових засадах натрапляли на нерозуміння малограмотного керівника Портного, хиткість становища (дочка і зять А. Г. Коренєва були репресовані) обумовлювала застій у музейній роботі. Останнім керівником Алупкінського палацу-музею в 1941 р. був партійний призначенець Сайкін, у ці місяці посаду завідувача експозицією та усіма фондами музею займав С. Г. Щеколдін [428, с. 10–15].

Ще однією музейною установою художнього профілю в Криму був Ялтинський художній музей, заснований у 1920 р. Згідно складеній у вересні 1922 р. спеціальній анкеті вказувалося, що музей має самостійний статус і знаходиться у веденні Ялтинського ОХОРОСу, ніяких бюджетних коштів на його утримання не виділялося. Розташована установа була в колишньому особняку княгині Барятинської – садибі «Сельбільяр», основою експозиції стали реквізовані в 1921–1922 р. художні цінності з маєтків Південного берега Криму. Завідувачем музеєм був А. Г. Коренєв, експозиція розподілялася за відділами: скульптури (30 експонатів), картин (700), гравюр і репродукцій (300), фарфору, фаянсу і скла (1000), килимів (20), меблів (250), бронзових та інших металевих виробів (600), загальна кількість експонатів оцінювалася в 2 900 предметів. Робота музею виражалася в реєстрації та обліку художніх цінностей, проведенні екскурсій і просвітницьких заходів, середній рівень відвідуваності був визначений у

30 осіб на день [169, л. 248–248 зв.]. Самостійна робота музею тривала недовго. Перша ідея про його ліквідацію була висловлена на III Конференції кримських музейних працівників у вересні 1924 р., була розвинена в ході інспекції ялтинських музеїв представником Головнауки Л. Я. Вайнером у січні 1925 р. На IV Конференції кримських музейних працівників Ялтинський художній музей визнавався в доповіді Я. П. Бірзгала спеціалізованим художнім музеєм з історико-культурним напрямом. На думку одного з керівників КримОХОРІСу його структура повинна була містити відділи західноєвропейського і російського живопису, а також відділ гравюр. Наукові дослідження в музеї пропонувалося обмежити описом експонатів музею. Зважаючи на нечисленність експонатів, пропонувалося ліквідувати відділ скла і фарфору, а всі колекції перенести до ЦМТ [213, л. 5–5 зв.]. У результаті, у липні 1927 р. музей був розформований, а його колекції передані до створюваної Севастопольської картинної галереї [214, л. 101].

Ініціатива зі створення художнього музею в Севастополі йшла від влади міста. У вересні 1924 р. була прийнята спільна постанова Президії Севастопольського міськкому ВКП(б) і III Кримської конференції музейних працівників, в якому було визнано доцільним створення в Севастополі, «як у робітничому центрі», художнього музею [74, с. 86–87]. У Музейний відділ Головнауки Наркомосу РСФРР було відправлено звернення з проханням надіслати до Севастополя відповідний музейний матеріал. У 1925 р. з Центрального музейного фонду Головнауки для майбутньої галереї прибули 92 твори російської школи живопису 1860–1910 рр., що стали основою колекції [429, с. 122]. Раніше ці твори знаходилися у відомих державних і приватних зібраннях Москви і Петрограду. Значною була передача з розформованого в 20-і рр. ХХ ст. Московського Румянцевського музею. Із приватних колекцій Л. К. Зубалова, М. П. Вишнякова, О. В. Касьянова, К. Т. Солдатенкова надійшли картини І. Є. Грабаря, К. Е. Маковського, В. Д. Орловського, В. Д. Полєнова, В. І. Якобі та інші

твори. Тоді ж, у 1925 р. в Севастополь з Державного Російського музею були надіслані 34 роботи, у тому числі картини А. Є. Архипова, Л. С. Бакста, О. М. Бенуа, К. Ф. Богаєвського, В. В. Верещагіна, К. О. Коровіна, Б. М. Кустодієва, М. К. Реріха, В. О. Серова, М. О. Ярошенко. Спочатку виставка картин була відкрита в приміщенні розформованого будинку-музею ім. Л. М. Толстого [74, с. 87]. Проте, після переїзду в ті ж приміщення Севастопольського музичного технікуму, картинну Галерею були вимушені згорнути, а картини відправити до фонду КримОХОПІСу [430, л. 8]. Клопотання до різних інстанцій про надання нового приміщення довго не давали результатів [172, л. 30]. Тільки у 1927 р., коли Раднарком Кримської АСРР прийняв рішення про передачу до Севастополя творів з Центрального музею Тавриди і колекцій Ялтинського художнього музею, що містили західноєвропейський живопис, графіку, витвори декоративно-прикладного мистецтва, постало питання про виділення приміщень для картинної галереї. На засіданні Президії Севастопольської міськради від 13 квітня 1927 р. відділу комунального господарства було доручено «надати відповідне приміщення». Приміщення було знайдено досить швидко: невеликий двоповерховий будинок по вулиці Фрунзе, 35, поряд із Будинком просвіти [429, с. 122]. Замовлення на ремонтні роботи виконував Севастопольський відділ Кримкомунбуду за договором з воєнно-історичним музеєм. У липні 1927 р. між сторонами договору виникли деякі розбіжності, пов'язані зі зміною термінів закінчення робіт і збільшенням кошторису. Конфлікт був улагоджений, до осені завершився ремонт, і 6 листопада 1927 р. відбулося відкриття верхнього поверху галереї – залів російського живопису. 24 червня 1928 р. були відкриті нижні зали, що знайомили з роботами західноєвропейських майстрів [74, с. 88].

Першим директором музею став Анатолій Григорович Коренєв, що переїхав з Ялти з експонатами, а науковим співробітником був прийнятий Михайло Петрович Крошицький. Уже в ці роки музей став відомим, у пресі картинна галерея в Севастополі називалася одним з найбільших досягнень

Жовтневої революції в культурному будівництві в Севастополі, адже її відкриття було приурочене до святкування 10-річного ювілею Жовтневої революції, а твори мистецтва, що були раніше в приватних колекціях, стали «надбанням щонайширших мас». «Маяк комуни» рекомендував відвідувати музей групами, щоб послухати екскурсію, під час якої його завідувач і науковий співробітник багато що пояснювали, вводили «до таємниць творчості старих майстрів». Поступово удосконалювалися виставкові зали музею, розроблявся путівник-каталог, тривала систематизація фондів [429, с. 123; 431, с. 28–31]. Разом з тим, і художній музей не уникнув загальної ідеологізації. Як було відзначено на V Кримській конференції музейних працівників у 1929 р., картинна галерея в Севастополі повинна була допомогти населенню «критично усвідомити і виявити класовий характер мистецтва, що відображає громадські формації різних країн і епох», а також дати «тверезий погляд на мистецтво, як на ідеологічне явище, що розвинулося на економічній базі» [432, л. 151]. Негативні тенденції в роботі радянських музеїв у 30-і р. XX ст. повною мірою відбилися і на діяльності Севастопольської картинної галереї, що перетворилася на рядову музейну установу експозиційного та виставкового характеру.

Висновки до розділу 5. Специфіка наповнення фондів та колекцій низки музейних установ Кримської АСРР створили умови для формування мережі закладів, що в своїй діяльності надавали перевагу експозиційній та виставковій роботі, науково-дослідницька ж діяльність в них була допоміжною або зосереджувалася на вивченні якоїсь конкретної теми, пов'язаної з щоденною роботою музею. До цієї категорії відносяться музеї військово-історичної (Музей Севастопольської оборони, Панорама) та художньої спеціалізації (Феодосійська картинна галерея І. К. Айвазовського, Державний Алупкінський історико-побутовий палац-музей, Севастопольська картинна галерея).

Функціонування спеціалізованої музейної установи військово-історичного профілю в Севастополі в 20–30-і рр. ХХ ст. було пов'язане з постійним втручанням міської влади, що прагнула контролювати експозиційну і організаторську діяльність установи. Спочатку конфлікт інтересів торкнувся усієї системи управління музеями Севастополя, зосередженого в руках міського ОХОРОІСу, що підпорядковувався КримОХОРОІСу і Музейному відділу Головнауки. Така схема організації роботи давала можливість завідувачу ОХОРОІСом Л. О. Моїсеєву домагатися своєчасного фінансування роботи, що давало можливість організувати якісну охорону пам'ятників. Конфлікт Л. О. Моїсеєва з керівництвом КримОХОРОІСу і Севастопольським міськвиконкомом привів до фактичного розгрому міського ОХОРОІСу і карного переслідування більшості його співробітників. Проте спроби реорганізувати і перепідпорядкувати Музей оборони Севастополя не увінчалися успіхом, незважаючи на зусилля міської влади. Ідея створення Військово-історичного музею в Севастополі на базі Музею оборони Севастополя й Панорами на межі 20–30-х рр. ХХ ст. була покликана підкреслити специфіку установи, дати ширший контекст його роботі – до експозиції повинні були увійти матеріали з історії Першої Світової і Громадянської воєн, іноземної інтервенції. Проте, ні ця форма, ні варіант продовження функціонування музею як Музею Червоної Армії і Флоту не мали продуктивного розвитку. У 30-і рр. ХХ ст. музей існував як виставкова й експозиційна установа під назвою Музей Кримської війни у складі Севастопольського музейного об'єднання. Ці обставини не сприяли якісному розвитку його роботи, по суті – стали причинами згорання будь-яких дослідницьких ініціатив і подальшого розширення експозиції.

На території Кримської АСРР у 20–30-х рр. ХХ ст. сформувалася і активно розвивалася низка музеїв художнього профілю. Найбільш системною і послідовною була робота Феодосійської картинної галереї І. К. Айвазовського і Державного Алупкінського історико-побутового палацу-музею. Завдяки спадкоємності традицій і багатій базі експонатів,

творчому потенціалу керівників цих музеїв М. С. Барсамова і С. Д. Ширяєва в середині – другій половині 20-х рр. ХХ ст. були створені повноцінні, історично обґрунтовані і художньо цінні експозиції, що носили характер як суто галерейних виставок, так і складних історико-краєзнавчих і побутових комплексів, що давали можливість відтворювати конкретну обстановку історичних подій і епох. За ініціативою М. С. Барсамова у Феодосії організовувалися масштабні виставки робіт сучасних радянських художників, були створені необхідні тематичні виставки, феодосійська картинна галерея перетворилася на один з найбільших центрів художньої музейної справи в масштабах усього СРСР. Завдяки високій професійній підготовці С. Д. Ширяєва Алупкінський палац-музей став унікальним музейним комплексом, що містив не лише найбагатші колекції, але й переслідував конкретні дослідницькі завдання, що виражалися у вивченні феномену російської дворянської садибної культури, ролі і внеску роду Воронцових в історію і культуру Криму. На жаль, ці ініціативи дослідників не знайшли підтримки з боку місцевих чиновників, які створили умови для згорання подібних ініціатив. Створення картинної галереї в Севастополі стало результатом ініціативи міської влади, здійснення якої стало можливим після передачі в 1927 р. до фондів створюваного музею значної кількості експонатів ЦМТ (м. Сімферополь) і колекцій Ялтинського художнього музею. При цьому, професійні основи роботи колективу установи під керівництвом А. Г. Коренева знаходилися під постійним контролем з боку контролюючих органів міськвиконкому. По суті вся робота галереї зводилася лише до необхідного міському керівництву віддзеркаленню процесу соціалістичного будівництва і виконанню необхідних пропагандистських установок, основні ж колекції залишалися без уваги, вивчення і нормальних умов експозиції.

Перехід до політики тотального ідеологічного контролю над сферою культури, мистецтва, у тому числі – музейною справою – на рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. призвів до значного скорочення ініціативи працівників музейних

установ, фактично повній переорієнтації цієї роботи в художніх музеях в 30-і рр. ХХ ст. в експозиційний і виставковий контекст, що не давав ніяких можливостей проводити дослідницьку роботу поза рамками і обмеженнями політичного та ідеологічного характеру.

ВИСНОВКИ

1. Історіографічний аналіз літератури з теми дослідження свідчить про недостатню вивченість проблеми. Співробітники академічних центрів радянського музеєзнавства, починаючи з другої половини 50-х рр. ХХ ст. оглядово відновили основні віхи історії музейного будівництва й становлення державної мережі музейних установ у різних регіонах СРСР, що стало першим проявом інтересу до теми дослідження. З середини 80-х рр. ХХ ст. з'являється низка статей і нарисів (В. Ф. Козлов, Д. П. Урсу), в яких використовувався певний корпус архівних джерел, що дало можливість точніше й предметно відновити як сюжети історії окремих музеїв, так і біографії найвидатніших кримських музейних працівників. Проте, при цьому були відсутні необхідна єдина методологічна база й комплексний підхід до вивчення проблеми, були характерними значні неточності в інтерпретації фактів і непоінформованість про масштабні комплекси архівних джерел при оцінці тих чи інших явищ і тенденцій музейного будівництва.

Універсальний методологічний і об'єктивний підхід до вивчення історії музейної справи в Криму, ґрунтований на компаративному дослідженні архівних і маловідомих опублікованих джерел, був сформульований на рубежі ХХ–ХХІ ст. З'явилися капітальні роботи біоісторіографічного характеру, присвячені найбільш помітним фігурам кримознавства, безпосередньо пов'язані з темою дослідження (А. А. Непомнящий). У цей період також вийшла низка публікацій, присвячених сюжетам історії окремих музеїв, проводилися комплексні дослідження зі спеціалізованих напрямів роботи державної мережі музеїв у перші два десятиліття радянської влади. Проте, узагальнюючої роботи, що усебічно висвітлює процес створення й діяльності музейної мережі в Кримській АСРР у 20–30-ті рр. ХХ ст., у ході вивчення опублікованих і архівних джерел, створено досі не було.

2. Залучений в ході роботи корпус опублікованих маловідомих джерел, а також уведений в науковий обіг матеріали центральних і відомчих архівів України й Російської Федерації дали можливість об'єктивно реконструювати хід становлення й організаційного розвитку музейних установ Криму. Найбільш інформативними та об'ємними для вивчення стали документи, зосереджені в фондах ДАРФ, ВПД ДІМ РФ, ДААРК, ПМК РАН НА РВ, ЦМММ. Аналіз документальної бази дав можливість виявити основні напрями керівної та контролюючої діяльності центральних спеціалізованих державних органів: Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, Державної академії історії матеріальної культури, Державного Історичного музею, Центральних державних реставраційних майстерень; органів влади Кримської АСРР: Раднаркому, Центрального виконавчого комітету, Наркомосу автономії, КримОХОРОІСу. Сукупність використаних матеріалів дала можливість простежити обставини й умови формування музейних колекцій, роль кримських музейних працівників у порятунку значної кількості пам'яток музейного значення від експропріації, розграбування, вивезення за кордон, безпосередню популяризаторську та науково-дослідницьку діяльність колективів кримських музеїв протягом 20–30-х рр. ХХ ст. Відновлена послідовність організаційних заходів зі створення єдиної музейної мережі в регіоні (у ході I–IV конференцій кримських музейних працівників, 1922–1926 рр.), визначені основні етапи цього процесу, з'ясовані причини й зміст реорганізації роботи музеїв на межі 20–30-х рр. ХХ ст., позначена залежність цих подій від загального напрямку державної ідеологічної, культурної та етнічної політики.

3. В історії діяльності державної мережі музейних установ Кримської АСРР нами виділені чотири основні етапи: 1) 1921–1924 рр.: характеризується створенням і початковим періодом роботи спеціальних регіональних органів з керівництва музейною справою й охороною пам'яток історії та культури на території Кримської АСРР – КримОХОРОІСу та його підрозділів міського й повітового рівнів. Цей період став часом

пріоритетного здійснення керівниками музеїв, їх співробітниками функцій охорони й порятунку експозицій музеїв дорадянського періоду, а також – участі в реквізиціях, експертизі, обліку, переміщенні, первинній музеєфікації й розподілі колекцій предметів музейного значення й пам'яток культури й мистецтва з маєтків і палаців окремих районів Криму. Цей процес мав на меті як розподіл цінностей у музейних колекціях й експозиціях, так і пряму організацію вивезення цих предметів за кордон в умовах голоду 1921–1923 рр. в Криму. Безпосередні учасники цих подій (Г. А. Бонч-Осмоловський, О. І. Полканов, Я. О. Тугендхольд, М. Л. Ернст) намагалися чинити опір масовому вивезенню цінностей, проте, ці заходи носили недостатній характер. Основні завдання роботи кримських музеїв були сформульовані керівництвом КримОХОРИСу у ході I з'їзду організації (жовтень 1922 р., м. Севастополь), що увійшов до історії також як I Конференція кримських музейних працівників. У цілому перший етап історії музейного будівництва в Криму можна вважати часом накопичення експозицій, коли пріоритетом роботи колективів музеїв була охорона пам'яток, фондів і будівель музеїв; 2) 1924–1927 рр.: характеризується початком повноцінної роботи низки кримських музейних установ (Центральний музей Тавриди, Державні Херсонський і Керченський історико-археологічні музеї, Державний Палац-музей тюрко-татарської культури, Державний Алупкінський історико-побутовий музей, Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Феодосійський і Ялтинський музеї краєзнавства). До цього ж часу належить спроба сформувати єдину мережу музейних установ регіону, розподілити їх за рівнями підлеглості й фінансування. Ці ініціативи стали предметом розгляду III Конференції кримських музейних працівників (вересень 1924 р., м. Севастополь), на якій було вперше поставлено питання про необхідність структуризації музейної мережі регіону. Якісне втілення ця теза знайшла в ході роботи IV Конференції кримських музейних працівників (вересень 1926 р., м. Керч), де була остаточно організаційно оформлена мережа

музейних установ Кримської АСРР. Частина музеїв переходила під безпосереднє управління Головнауки Наркомосу РСФРР та її фінансування (Центральний музей Тавриди, Державні Херсонський і Керченський історико-археологічні музеї, Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Державний Алупкінський історико-побутовий музей, Севастопольський музей краєзнавства, Ялтинський музей краєзнавства), інші передавалися на баланс республіканського й міських бюджетів. Важливим підсумком цього етапу розвитку музейної справи в Криму став прояв і закріплення спеціалізації відповідних музеїв за певними профілями діяльності: археологічну спеціалізацію отримали Державні Херсонський і Керченський історико-археологічні музеї; народознавчу (етнографічну) – Державний Палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійський археолого-етнографічний (краєзнавчий) музей, Східний музей в Ялті; історико-краєзнавчу – Центральний музей Тавриди, Державний Алупкінський історико-побутовий палац-музей, Севастопольський, Феодосійський, Ялтинський музеї краєзнавства; військово-історичну – Військово-історичний музей і Панорама оборони в Севастополі; художню – Севастопольська картинна галерея, Феодосійська картинна галерея І. К. Айвазовського, Ялтинський художній музей; меморіальну – Будинок-музей О. С. Пушкіна в Гурзуфі, Будинок-музей Л. М. Толстого в Севастополі, Будинок-музей А. П. Чехова в Ялті. Створення структурованої постійно діючої підзвітної системи музеїв у регіоні стало логічним підсумком завершення діяльності КримОХОРІСу у музейному будівництві. Розформування цієї установи в квітні 1927 р. стало початком здійснення нової політики управління музеями Криму; 3) 1928–1932 рр.: характеризується як етап реорганізації системи управління й перебудови принципів роботи й формування експозицій музейних установ. Характерним став поворот загальної державної політики у бік тотального ідеологічного контролю над діяльністю музейних установ, проникнення в їх роботу чинників політичної кон'юнктури, початок процесу згорання дослідницької

ініціативи співробітників та їх утисків унаслідок професійної діяльності, що входила в протиріччя з установками партійно-державного апарату. Після ліквідації КримОХОРІСу керівництво музеями Криму здійснював уповноважений Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР, а після розформування останньої в 1930 р. – ці функції були передані Наркомосу Кримської АСРР, в якому був створений музейний сектор на чолі з інспектором. Ці дії негативно відбилися на загальному рівні роботи музеїв Криму, за ініціативою чиновників керівні посади в Державному Херсонському історико-археологічному музеї покинув його творець К. Е. Гриневич, а в Євпаторійському археолого-етнографічному (краєзнавчому) музеї – П. Я. Чепуріна. До керівництва музейною справою в Криму прийшли або безпосередні призначенці з партійних органів, або – для багатьох установ стала характерною значна кадрова нестабільність, яка негативно впливала на якість і зміст роботи; 4) 1932–1941 рр.: стали етапом повного підпорядкування музейної мережі Кримської АСРР здійсненню політико-ідеологічного виховання й діяльності в пропагандистських цілях державних органів. Остаточо були переглянуті принципи формування експозицій, основною в них стала відповідність представлених матеріалів політичним тенденціям й установкам найвищих партійних органів. Проти низки музейних працівників Криму були розгорнуті гоніння й репресії (їх жертвами стали У. А. Боданинський, К. Е. Гриневич, Л. О. Моїсеєв, М. Л. Ернст, Я. М. Якуб-Кемаль). Організація роботи музеїв знаходилася в руках Музейного відділу Наркомосу Кримської АСРР, основним завданням якого було визначення відповідності музейної роботи необхідним політичним гаслам. Спроба оживити діяльність музеїв шляхом активізації діяльності Науково-методичної ради музеїв при Наркомосі Кримської АСРР у другій половині 30-х рр. ХХ ст. не дала позитивних результатів. У цілому єдина державна мережа музеїв регіону в кінці цього періоду стала повноцінною частиною загальної державної ідеологічної системи, її необхідним популяризаторським і пропагандистським інструментом.

4. Основними принципами роботи Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР з організації музейної мережі регіону були: принцип загальнодоступності музейної установи, принцип хронологічної й тематичної єдності експозиції, принцип відповідності експозиції основним положенням марксистської теорії, принцип побудови експозиції згідно теорії музею «що говорить сам за себе». У різні етапи музейного будівництва в Криму в 20–30-ті рр. XX ст. пріоритети принципів мінялися, проте до початку 30-х рр. XX ст. загальне керівництво й методичне забезпечення роботи музейної мережі здійснювалося Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР. Як форми керівництва використовувався увесь набір документальних розпоряджень і поточного діловодного листування, відрядження співробітників спеціалізованих державних установ для роботи в музеях Криму і представлення звітів про їх стан. Так, у 1922–1923 рр. згідно з вимогами Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР була проведена комплексна перевірка майна й територій, що знаходилися у веденні музейних установ, це дало можливість виявити недоліки й направити для їх виправлення необхідні кошти. Згодом Музейним відділом Головнауки Наркомосу РСФРР було здійснено декілька експедиційних поїздок співробітників Державної академії історії матеріальної культури, Державного Історичного музею, Центральних державних реставраційних майстерень (Г. А. Бонч-Осмоловський, Л. Я. Вайнер, Б. М. Засипкін, О. В. Лебедев, М. Д. Протасов, М. І. Репніков), які здійснили огляд і аналіз стану музейних експозицій й подали загальну характеристику рівню розвитку музейної роботи в регіоні. У другій половині 30-х рр. XX ст. подібні інспекції здійснювалися також співробітниками центральних установ (Т. Ф. Геллах, К. Врочинська), проте, їх висновок значною мірою можна оцінити як нападки на роботу музейних установ і спробу через претензії до експозицій ще більше посилити політико-ідеологічний контроль над роботою колективів музеїв.

5. Протягом 20–30-х рр. XX ст. на території Кримської АСРР зафіксована стабільна діяльність 22 музейних установ різного тематичного,

наукового й експозиційного профілю. Це розділення сприяло професіоналізації роботи співробітників музеїв, робило музейні установи самостійними науково-дослідними центрами, дозволяло виступати їх керівникам (Я. П. Бірзгал, К. Е. Гриневич) з авторськими концепціями розвитку музейної справи в регіоні, представляти ці тези для широкого обговорення й впровадження в роботу музейної мережі в масштабах СРСР. Серед музеїв Криму в досліджуваний період можна чітко виділити музеї археологічного (Державні Херсонеський та Керченський історико-археологічні музеї, Феодосійський археологічний (краєзнавчий) музей), краєзнавчого й історико-краєзнавчого (Центральний музей Тавриди, Алупкінський історико-побутовий та Лівадійський палац-музей), народознавчого (Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійський археолого-етнографічний музей, Східний музей в Ялті), художнього (Алупкінський історико-побутовий палац-музей, Севастопольська та Феодосійська картинні галереї, Ялтинський художній музей) й військово-історичного профілів (Музей та Панорама оборони Севастополя). В основі їх роботи чітко простежується здійснення основних напрямів державної гуманітарної, культурної й освітньої політики у рамках Кримської АСРР, що виразилося у впровадженні в усі сфери громадського життя принципів і тез концепції «коренізації».

На різних етапах існування музейних установ впроваджувалися різні форми їх підпорядкування. Так, протягом 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. низка кримських музеїв перебувала під прямим головуванням Музейного відділу Головнауки Наркомосу РСФРР (Державні Херсонеський та Керченський історико-археологічні музеї, Державний палац-музей тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Музей та Панорама оборони Севастополя, Алупкінський історико-побутовий палац-музей та Лівадійський палац-музей). Це сприяло формуванню системності в їх роботі, надавало організаційну та матеріальну можливість здійснювати масштабні дослідження з профільних інтересів співробітників, розширювати експозиції

та впроваджувати в своїй діяльності нові методичні прийоми. З 1932 р. здійснюється кардинальний поворот в питанні управління мережею музеїв в регіоні: всі музейні установи переходять під контроль Наркомосу Кримської АСРР, роль Музейного відділу Наркомосу РСФРР звужується до загального контролю та впровадженню нових ідеологічних завдань. Ці обставини значно погіршили стан експозиційної та науково-дослідницької діяльності, позбавили співробітників музеїв належної ініціативи, створили умови для згортання дослідницької активності та переходу кримських музеїв на рівень штучного знаряддя тоталітарної політико-ідеологічної системи, що була затверджена в СРСР в першій половині 30-х рр. ХХ ст.

б. У діяльності музеїв археологічної спеціалізації можна виділити кілька характерних рис, що характеризували загальний рівень вивчення історії Криму у період, що досліджується. Завдяки високому професійному рівню колективів музеїв під керівництвом М. С. Барсамова, Г. Д. Белова, К. Е. Гриневича, О. І. Даниленка, Ю. Ю. Марті, М. Л. Ернста були створені нові за змістом, але спадкоємні за принципами розбудови експозиції, що надавали відвідувачам музейних установ усталену та повноцінну картину вивчення минулого регіону та конкретних пам'яток. Окрім експозиційної діяльності усі музеї провадили активну та плідну дослідницьку роботу, що була зосереджена на проведенні розкопок найбільш цінних та масштабних пам'яток античного, скіфо-сарматського, середньовічного, татарського періодів історії Криму. Найбільш системними стали експедиції під проводом К. Е. Гриневича та Г. Д. Белова у Херсонесі, Ю. Ю. Марті на території Керчі та Керченського півострова, М. Л. Ернста у степовій та гірській місцевостях Криму. Важливим та якісним доповненням досліджень колективів археологічних музеїв Кримської АСРР були постійні контакти з вченими із столичних наукових центрів, а також – залучення до роботи експедицій центральних дослідницьких установ СРСР – ДАІМК, ДІМ, Державного Руського музею (Г. А. Бонч-Осмоловський, М. Д. Протасов), ВНАС при ВЦВК СРСР (О. С. Башкіров, І. М. Бороздін) та інших.

7. Активізація вивчення культури та побуту мешканців Криму в повній мірі була відображена у діяльності музеїв народознавчого профілю – Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисараї, Євпаторійського археолого-етнографічного музею, Східного музею в Ялті. Кожна з цих установ сформувала чітку та послідовну спеціалізацію роботи: керівництво колишнього Ханського палацу у Бахчисараї (У. А. Боданинський) поставило за мету створення єдиного центру вивчення культур тюркських народів півострова. Цій меті були підпорядковані як зусилля колективу установи, так і підтримка з боку влади (Наркомосу Кримської АСРР, в першу чергу його очільника в середині – другій половині 20-х рр. ХХ ст. У. В. Балича) та контролюючого закладу (КримОХОРІСу), що було характерним проявом основних заходів політики «татаризації» в Кримській АСРР. Разом із тим, ці зусилля призводили й до конфліктів з іншими музейними установами народознавчої спеціалізації (передусім, з Євпаторійським археолого-етнографічним музеєм на чолі з П. Я. Чепуріною). У цілому, період 20-х – першої половини 30-х рр. ХХ ст. можна вважати часом закладення основ та успішного формування повноцінної та якісної концепції створення музею тюркської культури, що буда реалізована в Бахчисараї. Подальші події, пов'язані зі значною політизацією музейної роботи, загалом звели ці зусилля нанівець.

Аналогічний сплеск етнографічних досліджень протягом 20-х рр. ХХ ст. можна прослідкувати й в діяльності Євпаторійського археолого-етнографічного музею та Східного музею в Ялті. Обидві установи визначили пріоритети своєї роботи: перша – у вивченні культури та побуту караїмів, друга – у збереженні культурної спадщини тюркського населення Південного берега Криму, а також – вивченні пам'яток мусульманської культури та мистецтва. Відповідно до цих завдань були створені експозиції та організовані польові дослідження по збору та музеєфікації предметів побуту, матеріальної та духовної культури. Самостійна та постійна експедиційна діяльність проводилася усіма трьома музеями, також була постійною участь

кримських етнографів у експедиціях центральних дослідних установ (ВНАС при ВЦВК СРСР, ЦМН та інші).

8. Особливістю існування та провадження діяльності музеїв військово-історичного профілю (Музею та Панорами оборони Севастополя) стала їх спадкоємність від установ дорадянського періоду. Зміна ідеологічних парадигм та поглядів на історію військових зіткнень колишньої Російської імперії у Чорноморському регіоні спричинила значну реорганізацію експозицій та корегування основних прийомів висвітлення історичних подій. Спеціалізація Музею оборони Севастополя на вивченні конкретних подій Кримської війни (1853–1856) в другій половині 20-х рр. ХХ ст. була змінена на більш широкий огляд військово-історичної тематики із залученням вивчення подій Російсько-японської, Першої світової, Громадянської воєн та іноземної інтервенції. Це призвело до намагання реорганізувати роботу установи у бік створення уніфікованого Військово-історичного музею. Але ці спроби виявилися малопродуктивними, перейменування в Музей Червоної Армії та Флоту також не призвело до якісних перетворень. В 30-і рр. ХХ ст. музей повернувся до своєї спеціалізації під назвою Музею Кримської війни, втім, загальна негативна тенденція розвитку музейної справи в країні спричинила його існування як рядової експозиційної та виставкової організації з чіткими ідеологічними та політичними рамками та обмеженнями.

9. Діяльність музеїв художнього профілю (Державний Алупкінський історико-побутовий палац-музей, Севастопольська картинна галерея, Ялтинський художній музей, Феодосійська картинна галерея) була наслідком значної концентрації художніх цінностей, що залишилися після встановлення радянської влади у маєтках колишніх представників привелійованих верств Російської імперії. Предмети художньої та музейної цінності стали об'єктами реквізицій з боку відповідних державних установ, велика частина цінностей була втрачена для музеїв внаслідок масованого розпродажу колекцій меблів, картин, скульптур, ювелірних виробів за кордон

зادля подолання наслідків голоду 1921–1923 рр. у Кримській АСРР. Одним із головних завдань керівників КримОХОРІСу в ці роки був захист колекцій музейної цінності від направлення на продаж або у розпорядження інших органів влади.

В середині 20-х рр. ХХ ст. у Феодосійській картинній галереї та Державному Алупкінському історико-побутовому палаці-музеї були створені професійні експозиції, що відображали багатства як суто художнього характеру (зібрання картин І. К. Айвазовського, К. Ф. Богаєвського та інших художників Феодосійського регіону, тематичні колекції живопису в Алупці), так і зв'язок цих експонатів із конкретною історичною епохою, що робило можливим комплексний підхід до вивчення історії та культури певної соціальної верстви (інтер'єрна експозиція Алупкінського історико-побутового палацу-музею). На тлі цих робіт актуальними ставали й інші дослідження, що логічно витікали з музейної роботи: організація виставок всерадянського масштабу (М. С. Барсамов), створення оригінальних історичних досліджень на основі вивчення музейних колекцій (С. Д. Ширяєв). Проте, кардинальна зміна політики в сфері музейного будівництва на початку 30-х рр. ХХ ст. не дала можливості розвитку цих ініціатив, музеї художнього профілю були змушені зосередитися на експозиційній та виставковій діяльності у рамках відповідного ідеологічного контролю.

10. Активна організаційна, методична, експозиційна, популяризаторська діяльність музейних установ Кримської АСРР відіграла значну роль у розвитку культури, науки, кримознавчих досліджень, соціально-політичному творенні регіону. Практичне значення роботи співробітників музеїв 20–30-х рр. ХХ ст. не втрачене на сучасному етапі, а втілюється в життя в роботі мережі державних музеїв Криму, довоєнні зібрання експонатів і створені в 1921–1941 рр. експозиції залишаються основою сучасних музейних колекцій і зібрань. Наукова спадщина й методологічні прийоми музейних працівників досліджуваного періоду

створили необхідну основу для стабільного функціонування музеїв Криму різного профілю, що відіграє значну роль у сучасному вивченні минулого й сучасного Криму, забезпечує охорону історичних пам'яток і музейних експонатів, сприяє відродженню багатонаціональної й унікальної культури Півдня України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ионова О. В. Создание сети краеведческих музеев РСФСР в первые десять лет Советской власти / О. В. Ионова // Труды НИИ музееведения. – М. : Гос. изд-во культ.-просвет. лит-ры, 1957. – Вып. 1 : История музейного дела в СССР : сб. ст. – С. 37–72.
2. Ионова О. В. Из истории строительства краеведческих музеев РСФСР / О. В. Ионова // Труды НИИ музееведения. – М. : Советская Россия, 1961. – Вып. 2. – С. 80–175.
3. Закс А. Б. Областные музейные конференции в РСФСР 1926–1927 годов (по материалам ОПИ ГИМ) / А. Б. Закс // Археографический ежегодник за 1980 год / АН СССР ; Отд. истории, Археографическая комиссия. – М. : Наука, 1981. – С. 197–212.
4. Козлов В. Ф. Источники об охране и использовании памятников истории и культуры в Крыму, 1917–1928 гг. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.09 «Историография и источниковедение» / В. Ф. Козлов. – М., 1984. – 25 с.
5. Козлов В. Ф. Обзор документов ОПИ ГИМ о музейном деле и охране памятников истории и культуры в Крыму в первые годы Советской власти / В. Ф. Козлов // Историография и источниковедение архивного дела в СССР : межвуз. сб. / Московский ист.-архивный ин-т. – М., 1984. – С. 81–89.
6. Козлов В. Ф. Материалы о руководстве Наркомпроса РСФСР делом охраны исторических памятников Крыма в 1920-х годах / В. Ф. Козлов // Советские архивы. – 1985 – № 1. – С. 67–71.
7. Козлов В. Ф. Охрана исторических памятников в Крыму (1920–1941 гг.) / В. Ф. Козлов // Художественное наследие : хранение, исследование, реставрация. – М., 1994. – Вып. 15. – С. 126–156.
8. Жуков Ю. Н. Становление и деятельность советских органов охраны памятников истории и культуры. 1917–1920 гг. / Ю. Н. Жуков ; отв. ред. Н. М. Катунцева / АН СССР, Ин-т истории СССР. – М. : Наука, 1989. – 301 с.

9. Филимонов С. Б. Краеведческие организации Европейской России и документальные памятники (1917–1929) / С. Б. Филимонов / АН СССР, Археографическая комиссия. – М. : Поли, 1991. – 208 с.
10. Севастьянов А. В. Десять лет на службе краеведения : Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / А. В. Севастьянов ; под ред. А. А. Непомнящего / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – К. ; Симферополь, 2010. – 255 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 13).
11. Дашкевич Я. Р. Тюркские источники об Украине XVI–XVIII вв. : актуальные проблемы публикации / Я. Р. Дашкевич // Советская тюркология. – 1990. – № 3. – С 20–30.
12. Козлов В. Ф. Музей директоры / В. Ф. Козлов // Ыылдыз. – 1987 . – № 4. – С. 112–125.
13. Козлов В. Ф. О роли провинциальных музеев в сохранении культурного наследия в первой трети XX в. / В. Ф. Козлов // Российская провинция XVIII–XX веков : мат-лы III Всеросс. науч. конф. : в 2 кн. – Пенза, 1996. – Кн. 2.– С. 271–275.
14. Зарубин А. Г. Из истории Бахчисарайского дворца-музея / А. Г. Зарубин // Проблемы истории и археологии Крыма : сб. научн. тр. / БГИКЗ. – Симферополь : Таврия, 1994. – С. 210–213.
15. Дубилей Л. П. Центральный музей Тавриды, 1921–1940 гг. / Л. П. Дубилей // Известия Крымского республиканского краеведческого музея. – 1996. – № 14. – С. 95–98.
16. Ефимов А. В. Малоизвестные материалы по истории Бахчисарайского музея / А. В. Ефимов // Проблемы истории и археологии Крыма : сб. научн. тр. / БГИКЗ. – Симферополь : Таврия, 1994. – С. 213–225.
17. Ефимов А. В. Новые материалы к биографии Якуба Кемаля Сеит-Мемет-Эфенди (1885–1935) / А. В. Ефимов // Проблемы политической истории Крыма / Крымский инж.-пед. ин-т. – Симферополь, 1996. – Вып. 1. – С. 44–47.

18. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941) / Д. П. Урсу. – Симферополь : Крымучпедгиз, 1999. – 144 с. – (Серия : «Источник знаний»).
19. Урсу Д. П. Трагедия крымской науки и культуры / Д. П. Урсу // Кримські татари : історія і сучасність : до 50-річчя депортації кримськотатарського народу : мат-ли міжнарод. наук. конф. / Ін-т історії України НАН України. – К., 1995. – С. 180–184.
20. Урсу Д. П. З історії сходознавства в Криму / Д. П. Урсу // Східний Світ. – 1996. – № 1. – С. 106–122.
21. Урсу Д. П. Востоковедение и востоковеды Крыма (1918–1941) / Д. П. Урсу // Востоковедный сборник / Таврический экологич. ин-т. – Симферополь, 1997. – Вып. 1. – С. 4–27.
22. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.) : биобиблиографический словарь / гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. – Симферополь : Доля, 1999. – 240 с. – (Серия : «Источник знаний» ; вып 2).
23. Урсу Д. П. Новые архивные материалы по истории востоковедения в Крыму / Д. П. Урсу // Востоковедный сборник / Таврический экологич. ин-т. – Симферополь, 2000. – Вып. 4. – С. 3–19.
24. Непомнящий А. А. Музей Таврической ученой архивной комиссии и развитие исторического краеведения в Крыму в конце XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий // Шоста Всеукраїнська наук. конф. з історичного краєзнавства / Ін-т історії України АН України. – Луцьк, 1993. – С. 338–339.
25. Непомнящий А. А. Очерки развития исторического краеведения Крыма в XIX – начале XX века / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Таврида, 1998. – 208 с.
26. Непомнящий А. А. А. Е. и Е. Е. Люценко – исследователи боспорских древностей : по новым архивным материалам / А. А. Непомнящий // Боспор Киммерийский и Понт в период античности и средневековья : мат-лы II Боспорских чт. / Крымское отд. Ин-та востоковедения им. А. Е. Крымского НАН Украины. – Керчь, 2001. – С. 103–110.

27. Непомнящий А. А. Один из основателей Керченского музея древностей : Поль Дюбрюкс / А. А. Непомнящий // 175 лет Керченскому музею древностей : мат-лы межд. конф. / Керченский гос. ист.-культ. заповед. – Керчь, 2001. – С. 8–10.
28. Непомнящий А. А. Владислав Шкорпил – историк-крымовед = Vladislav Skorpil – historic a znalec Krymu / А. А. Непомнящий // Чехи в Крыму : очерки истории и культуры = Cesi na Krymu : studie z historie a kultury / сост. Ю. Н. Лаптев. – Симферополь : АнтикВА, 2005. – (Серия : «История, культура и традиции народов Крыма» ; кн. 4). – С. 124–132.
29. Непомнящий А. А. Забутий дослідник кримських пам'яток : С. І. Веребрюсов / А. А. Непомнящий // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України і УТОПК. – К., 2007. – Вип. 11. – С. 148–154.
30. Непомнящий А. А. Музейное дело в Крыму и его старатели (XIX – начало XX века) : биобибли. иссл. / А. А. Непомнящий / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь, 2000. – 360 с.
31. Непомнящий А. А. Историчне кримознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : біобібл. досл. / А. А. Непомнящий / Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
32. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич : страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 3).
33. Непомнящий А. А. «Еще держится у нас старая культурность...» : новые материалы по истории крымоведения в переписке местных историков с академиком И. Ю. Крачковским / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 19. – С. 181–202.
34. Непомнящий А. А. «Поки оберігаємо та рятуємо, там де можна, але це дуже важко...» : невідомі матеріали з історії пам'яткоохоронної роботи в Криму за матеріалами листування А. І. Маркевича та С. Ф. Платонова / А. А. Непомнящий // Праці Центру пам'яткознавства / НАН України ; УТОПК. – 2008. – Вип. 13. – С. 201–227 ; Вип. 14. – С. 133–156.

35. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь : СГТ, 2006. – Т. 1. – 324 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 7).
36. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения : в 2 т. / А. А. Непомнящий / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь : СГТ, 2008. – Т. 2 : TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 12).
37. Непомнящий А. А. Профессор Николай Эрнст : страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – К. : СтилоС, 2012. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 15). – 464 с.
38. Андросов С. А. Деятельность Крымохриса по созданию и развитию музейной сети в Крыму (1920–1926 гг.) / С. А. Андросов // II Таврические научные чтения : сб. мат-лов / Крымский респ. краевед. музей. – Симферополь, 2002. – С. 26–32.
39. Андросов С. А. Охрана памятников истории и культуры Крыма в 20-е–30-е гг. / С. А. Андросов // Культура народов Причерноморья. – 2005. – № 66. – С. 7–16.
40. Андросов С. А. Охрана памятников истории и культуры Крыма в конце 1920-х–1930-е годы / С. А. Андросов // VI Таврические научные чтения, г. Симферополь, 27 мая 2005 г. : сб. мат-лов / Крымский респ. краевед. музей. – Симферополь, 2006. – С. 8–26.
41. Андросов С. А. Охрана памятников истории и культуры Крыма в конце 1920-х–1930-е годы / С. А. Андросов // Мат-лы науч.-практич. конф. «Архивы и крымоведение», г. Симферополь, 22 окт. 2004 г. ; «Тематическая направленность исследований в архивных учреждениях Крыма», г. Симферополь, 23 декабря 2005 г. / Гос. архив в АРК; сост. С. А. Андросов. – Симферополь, 2007. – С. 5–25.

42. Андросов С. А. Алупкинский дворец : от родового замка Воронцовых к государственному музею / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 14. – С. 33–41.
43. Андросов С. А. Алупкинский дворец : от родового замка Воронцовых к государственному музею / С. А. Андросов // Мир усадебной культуры : VI Крымские межд. научные чт. : сб. докл. / Алупкинский дворц.-парк. музей-заповедник. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2006. – С. 3–21.
44. Андросов С. А. Алупкинский дворец : от родового замка Воронцовых к государственному музею / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 22/23 : Памятники Крыма. – С. 245–257.
45. Андросов С. А. Из музейного прошлого усадьбы «Сельбиляр» в Ялте (1920–1927) / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 17. – С. 44–49.
46. Андросов С. А. Из музейного прошлого усадьбы «Сельбиляр» в Ялте (1920–1927 гг.) / С. А. Андросов // Мир усадебной культуры : VII Крымские межд. научные чт. : сб. докл. / Алупкинский дворцово-парковый музей-заповедник. – Симферополь : Н. Ореанда, 2007. – С. 8–20.
47. Андросов С. А. Из музейного прошлого усадьбы «Сельбиляр» в Ялте (1920–1927 гг.) / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 22/23 : Памятники Крыма. – С. 258–265.
48. Андросов С. А. Деятельность Центрального музея Крымской АССР в 1930-ые годы / С. А. Андросов // VII Таврические научные чт., г. Симферополь, 19 мая 2006 г. : сб. мат-лов : в 2 ч. / Крымский респ. краевед. музей. – Симферополь, 2007. – Ч. 1. – С. 8–18.
49. Андросов С. А. Деятельность Севастопольского комитета по делам музеев и охране памятников искусства, старины, народного быта и природы (1920–1924 годы) / С. А. Андросов // Историческое наследие Крыма. – 2009. – № 24. – С. 26–34.
50. Андросов С. А. Деятельность Севастопольского комитета по делам музеев и охране памятников искусства, старины, народного быта и природы /

С. А. Андросов // IX Таврические научные чтения, г. Симферополь, 30 мая 2008 г. : сб. мат-лов : в 2 ч. / КРУ «Центральный музей Тавриды». – Симферополь, 2009. – Ч. 1. – С. 10–27.

51. Андросов С. А. Основные тенденции музейного строительства в Крыму в 1930-ые годы / С. А. Андросов // XI Таврические научные чтения, г. Симферополь, 28 мая 2010 г. : сб. мат-лов : в 2 ч. / КРУ «Центральный музей Тавриды». – Симферополь, 2011. – Ч. 1. – С. 14–37.

52. Антонюк А. А. Создание и деятельность Центрального музея Тавриды в первые годы становления (1921–1924) / А. А. Антонюк // Историческое наследие Крыма. – 2006. – № 16. – С. 120–127.

53. Антонюк А. А. Комплектование и изъятие фондов Центрального музея Тавриды в 1920–30-е годы / А. А. Антонюк // VI Таврические научные чтения : сб. мат-лов / Крымский респ. краевед. музей. – Симферополь, 2006. – С. 26–33.

54. Дубилей Л. П. Страницы истории Центрального музея Тавриды / Л. П. Дубилей // II Таврические научные чтения : сб. мат-лов / Крымский респ. краевед. музей. – Симферополь, 2002. – С. 4–9.

55. Дубилей Л. П. Центральный музей Тавриды : первое десятилетие // VII Таврические научные чтения, г. Симферополь, 19 мая 2006 г. : сб. мат-лов : в 2 ч. / Крымский респ. краевед. музей. – Симферополь, 2007. – Ч. 1. – С. 95–103

56. Григор'єва Л. І. Історія вивчення етнічних культур та розвиток музейної етнографії Криму (перш. пол. XIX – поч. XX вв.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 17.00.01 «Теорія та історія культури» / Л. І. Григор'єва. – К., 2006. – 20 с.

57. Баукова А. [Ю.] Кримськотатарська колекція Керченського історико-культурного заповідника / А. Ю. Баукова // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства НАН України; УТОПК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 304–305.

58. Баукова А. [Ю.] Пам'яткоохоронна діяльність Керченського історико-археологічного музею в 20–30-х рр. ХХ ст. / А. Ю. Баукова // Наукові записки Національного педагогічного ун-ту ім. М. П. Драгоманова. Сер. : «Історичні та педагогічні науки». – К., 2007. – Вип. 67. – С. 213–218.
59. Баукова А. Ю. Наукова-дослідна діяльність Керченського історико-археологічного музею (1922–1988): археологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.04 «Археологія» / А. Ю. Баукова. – К., 2008. – 20 с.
60. Сорочан С. Б. Жизнь и гибель Херсонеса / С. Б. Сорочан, В. М. Зубарь, Л. В. Марченко. – Х. : Майдан, 2001. – 828 с.
61. Зубарь В. М. Летопись археологических исследований Херсонеса–Херсона и его округи (1914–2005) / В. М. Зубарь // Мат-лы по археологии, истории и этнографии Таврии / Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского ; Крымское отд. – Supplementum, вып 6. – Симферополь, 2009. – 496 с.
62. Величко Т. В. Етнографічне музейництво Півдня України : історична та регіональна своєрідність, сучасні тенденції : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / Т. В. Величко. – К., 2009. – 20 с.
63. Величко Т. В. Етнографічні музейні дослідження традиційно-побутової культури «кримських циган» ХХ–ХХІ ст. / Т. В. Величко // Наукові записки : зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – К., 2008. – Т. 15. – С. 95–107.
64. Величко Т. В. Музейні дослідження традиційно-побутової культури кримських татар кримськими музейними осередками в 1920-х рр. / Т. В. Величко // Дні науки Історичного факультету : мат-ли міжн. наукової конф. студентів, аспірантів та молодих учених, присвяченої 90-річчю Гетьманату Павла Скоропадського / Відп. ред. І. В. Семеній. – К., 2008. – Вип. 1. – С. 162–165.

65. Хлівнюк О. В. Охорона культурної спадщини в Криму (1887–1941 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 26.00.05 «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» / О. В. Хлівнюк. – К., 2009. – 20 с.
66. Охрана и изучение памятников истории и культуры в Крымской АССР : исследования и документы / авт.-сост. А. В. Хливнюк ; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего / Центр памятниковедения НАН Украины и УООПИК. – Симферополь : СГТ, 2008. – 240 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып 11).
67. Севастьянов О. В. Внесок Російського товариства з вивчення Криму у розвиток історико-краєзнавчих досліджень (1922–1932) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / О. В. Севастьянов. – Дніпропетровськ, 2011. – 20 с.
68. Севастьянов А. В. Десять лет на службе краеведения : Российское общество по изучению Крыма (1922–1932) / А. В. Севастьянов ; под ред. А. А. Непомнящего / Центр памятниковедения НАН Украины и УТОПИК. – К. ; Симферополь, 2010. – 255 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 13).
69. Змерзлий Б. В. Формування і трансформація системи просвітництва кримськотатарського народу в умовах радянської політики коренізації (20–30 рр. ХХ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / Б. В. Змерзлий. – Х., 2008. – 30 с.
70. Змерзлий Б. В. Нариси з історії розвитку системи освіти кримських татар у Кримській АРСР / Б. В. Змерзлий. – Сімферополь : Атлас-Компакт, 2006. – 280 с.
71. Змерзлий Б.В. Розвиток системи просвітництва кримських татар у 1921–1941 рр. / Б. В. Змерзлий / Ін-т сходознавства НАН України ; Кримське відд. – Сімферополь : Енергія-Дельта, 2007. – 344 с.
72. Змерзлий Б. В. Історія кримських татар у експозиціях та роботі музеїв Криму у 1930-х рр. / Б. В. Змерзлий // Откровения древнего Солхата : мат-лы

межд. научно-практической конференции «Сохранение культурного и исторического наследия Крыма» «Солхат – центр золотоордынской культуры Крыма : итоги и перспективы исследования, проблемы сохранения памятников» / Совет Министров АРК / под. ред. А. Г. Герцена. – [X., 2010]. – С. 149–156.

73. Сотрудники Феодосийского музея древностей – деятели науки и культуры : биобиблиогр. словарь / Феодосийский музей древностей / Отв. ред. Е. И. Жарков. – Киев : Болеро, 2011. – 192 с.

74. Бойцова Е. Е. Музейное строительство в Севастополе в 1920-е годы / Е. Е. Бойцова, М. В. Онучина / Севастопольский гор. гуманитар. ун-т. – Севастополь : Рибэст, 2011. – 120 с.

75. Акимченков В. В. К вопросу о роли Севастопольского музея краеведения в изучении Крыма в 20-е–30-е гг. XX века / В. В. Акимченков // Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма : мат-лы III межд. научной конф., Новый Свет, 1–3 октября 2010 г. / Новосветский поселковый совет / сост. О. С. Анисимова ; под ред. В. Ю. Ганкевича, А. А. Непомнящего. – Новый Свет, 2011. – С. 5–11.

76. Акимченков В. В. У истоков становления краеведческого движения в Севастополе : братья Бабенчиковы / В. В. Акимченков // XI Таврические научные чтения : сб. мат-лов. : в 2 ч., г. Симферополь, 28 мая 2010 г. / КРУ «Центральный музей Тавриды». – Симферополь, 2011. – Ч. 1. – С. 8–14.

77. Акимченков В. В. Невідома сторінка історії Севастопольського музейного об'єднання / В. В. Акимченков // Український технічний музей : історія, досвід, перспективи : мат-ли 8-ї Всеукр. науково-практичної конф., 26–28 травня 2011 р., смт. Ворзель / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – С. 3–5.

78. Акимченков В. В. К истории Военно-исторического музея Севастополя в конце 20-х–30-е годы XX века / В. В. Акимченков // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия : «Исторические науки». – 2013. – Т. 26 (65), № 2. – С. 3–14.

79. Акимченков В. В. «Академия в миниатюре» : Севастопольский музей краеведения (1923–1939) / В. В. Акимченков ; под ред. А. А. Непомнящего / Таврический национальный ун-т им. В. И. Вернадского. – К. ; Симферополь : АнтикВА, 2012. – 120 с. – (Серия : «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 17).
80. Петрова Э. Б. Феодосийский музей древностей и охрана памятников Феодосии и ее окружи в 1920–1930-х годах / Э. Б. Петрова // Археологический альманах : сб. статей. – № 28 : Древняя и средневековая Таврика / Отв. ред. В. В. Майко. – Донецк : Донбасс. 2012. – С. 259–284.
81. Пашеня В. Н. Этнокультурное развитие в Крыму с древнейших времен до конца XX века / Крымский ин-т информ.-полиграф. технологий Украинской академии печати / В. Н. Пашеня. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2012. – 405 с.
82. Асанова У. К. Музейное дело в Крыму в 1920-е годы: новые источники / У. К. Асанова // Матер. I Всеукр. науч.-практ. конф. [«Культура в системе гуманитарного знания»] / Крымский ун-т культуры, искусств и туризма. – Симферополь, 2010. – С. 175–186.
83. Асанова У. К. Новые документы по истории музейного дела в Крымской АССР в 20-е годы XX века из фондов Государственного архива Российской Федерации / У. К. Асанова // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского : науч. журнал. Сер. «Исторические науки». – Симферополь, 2010. – Т. 23 (62), № 1. Спецвыпуск «История Украины». – С. 10–21.
84. Асанова У. К. Новые документы по развитию музейного строительства в Крымской АССР 1920-1940 гг. / У. К. Асанова // V Междунар. науч. on-line конф. «Филология, история и культура крымских татар: традиции и современность», посвященная 110-летию со дня рождения Амди Гирайбая, 14 апреля 2011 г., Симферополь, КИПУ. – Режим доступа : <http://ilmiybuletен.uaprom.net>.

85. Асанова У. К. Новые документы к истории формирования музейной сети в Крыму (1920–1924 гг.) / У. К. Асанова // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 58 (№ 3). – С. 36–41.
86. Мусаєва У. К. Роль науковців Східного музею в Ялті у розвитку історико-етнографічних студій / У. К. Мусаєва // Сіверщина в контексті історії України : зб. наук. праць : матер. шостої наук.-практ. конф. (17–18 трав. 2007 р.) / Держ. іст.-культ. заповід. у м. Глухові. – Суми : Видавничий будинок «Еллада», 2007. – С. 182–186.
87. Асанова У. К. Деятельность Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры (1917–1922 гг.) / У. К. Асанова // Матер. 9-ї Всеукр. наук. конф. [«Актуальні питання історії науки і техніки»], (Житомир, 7–9 жовт. 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – С. 140–143.
88. Асанова У. Створення нових експозицій у кримських музеях (перша половина 20-х рр. ХХ століття) / У. Асанова // Краєзнавство : наук. журнал. – 2011. – № 2. – С. 199–207.
89. Асанова У. К. Крымские археологические музеи в первые годы советской власти / У. К. Асанова // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : матер. 8-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 26–28 трав. 2011 р., смт. Ворзель / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2011. – С. 5–8.
90. Асанова У. К. Развитие музейной сети в Крымской АССР: археологические профильные музеи 1920–1930 гг. / У. К. Асанова // Культура народов Причерноморья : науч. журнал. – 2012. – № 228. – С. 29–32.
91. Асанова У. К. Реализация концепции «Нового музея» на примере Государственного Херсонесского историко-археологического музея в 1920-е годы / У. К. Асанова // Гуржіївські історичні читання : зб. наук. праць / ред. кол.: В. А. Смолій, О. І. Гуржій, А. Г. Морозов та ін. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького, 2012. – Вип. 5. – 184–187.

92. Асанова У. К. К вопросу о реализации концепции «Нового музея» в Крыму в 20-е годы XX века (На примере Государственного Херсонесского историко-археологического музея) / У. К. Асанова // Технический музей: история, опыт, перспективы : матер. 3-й Междунар. науч.-практ. конф., 24-26 мая 2012 г., Киев / Национальный авиационный ун-т. – К., 2012. – С. 3–5.
93. Асанова У. К. Музейное дело в Крыму в лицах : Константин Эдуардович Гриневич / У. К. Асанова // Таврійські студії. – 2012. – № 2. – С. 3–16.
94. Асанова У. К. Музейное дело в Крыму в лицах: Константин Эдуардович Гриневич / У. К. Асанова // Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма : матер. V Междунар. науч. конф. / сост. О. С. Анисимова ; под ред. В. Ю. Ганкевича, А. А. Непомнящего. – Симферополь ; Новый Свет, 2013. – С. 28–39.
95. Asanova Ü. XX. Y.Y. 'in 20'li Yillarında «Çağdaş müzecilik» konseptinin hayata geçirilmesi / Ü. Asanova // 10. Uluslararası türk dünyası sosyal bilimler kongresi. – Istanbul, 2012. – S. 833-837.
96. Асанова У. К. К истории Государственного Херсонесского историко-археологического музея (середина 20-х гг. XX в.) / У. К. Асанова // Питання історії науки і техніки. – 2013. – № 2. – С. 61–68.
97. Асанова У. К. Народоведческие музеи в процессе музейного строительства в Крымской АССР (1921–1941 гг.) / У. К. Асанова // Культура народов Причерноморья : науч. журнал. – 2013. – № 261. – С. 12–15.
98. Асанова У. К. Из истории деятельности Государственного Херсонесского историко-археологического музея (середина 20-х гг. XX в.) / У. К. Асанова // Український технічний музей: історія, досвід, перспективи : матер. 9-ї Всеукр. наук.-практ. конф., 30–31 трав. 2013 р., м. Севастополь / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – К., 2013. – С. 7–10.
99. Асанова У. К. Новая музейная система в Крымской АССР (20-е годы XX века) / У. К. Асанова // Культура народов Причерноморья : науч. журнал. – 2011. – № 199. – С. 16–21.

100. Асанова У. К. Формы и методы руководства и организации музейной работы в Крыму / У. К. Асанова // Гілея. Науковий вісник : зб. наук. праць. – К., 2012. – Вип. 63 (№ 8). – С. 118–123.
101. Асанова У. К. Формы и методы музейной работы в Крыму / У. К. Асанова // Матер. 11-ї Всеукр. наук. конф. [«Актуальні питання історії науки і техніки»], (Київ, 4–6 жовт. 2012 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2012. – С. 3–5.
102. Асанова У. К. Реквизиции историко-культурных ценностей в Крымской АССР в первые годы советской власти (1921–1923 гг.) / У. К. Асанова // Матер. IV Междунар. науч.-теор. конф. [«Социально-политические и культурные проблемы современности»] / Крымский инж.-пед. ун-т. – Симферополь : ДИАЙПИ, 2012. – С. 15–19.
103. Асанова У. К. Формы и методы руководства и организации музейной работы в Крыму / У. К. Асанова // Південь України у вітчизняній історії : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 22–23 лист. 2012 р., Одеса / Одеська держ. акад. будівництва та архітектури. – Одеса : Астропринт, 2012. – С. 206–211.
104. Асанова У. К. Проблема реквизиций историко-культурного наследия в Крымской АССР (1921–1923 гг.) / У. К. Асанова // V Научные чтения памяти У. Боданинского : тез. докл. и сообщ. междунар. науч. конф., 23–27 окт. 2013 г., Бахчисарай / Бахчисарайский ист.-культ. заповед. – Симферополь : Антиква, 2013. – С. 16–17.
105. Мусаева У. К. У. А. Боданинский – организатор работы по изучению и охране памятников истории и культуры крымских татар / У. К. Мусаева // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 20. – С. 37–61.
106. Мусаева У. К. У. А. Боданинский – директор Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в Бахчисарае (1920–1930 гг.) / У. К. Мусаева // Матер. 6-ї Всеукр. наук. конф. [«Актуальні питання історії науки і техніки»], (11–12 жовт. 2007 р.) / Полтавська держ. аграрна академія. – Полтава : Вид-во Тетра, Полтавська державна аграрна академія, 2008. – С. 138–140.

107. Асанова У. К. У. А. Боданинский – организатор этнографических исследований Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в 1920–1930 гг. XX века / У. К. Асанова // Социально-политические и культурные проблемы современности : матер. I Межвузовской науч.-теор. конф. [«Социально-политические и культурные проблемы современности»], (8 апр. 2008 г.) / Крымский инж.-пед. ун-т. – Симферополь, 2008. – Вып. 1. – С. 150–152.
108. Асанова У. К. У. А. Боданинский – организатор этнографической деятельности Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры в 20–30-е гг. XX в. / У. К. Асанова // Другі Зарембівські читання : матер. Других Всеукр. Зарембівських наук. читань [«Українське пам'яткознавство: сучасні проблеми та тенденції»], (Київ, 22 січ. 2009 р.) : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – К., 2009. – С. 7–19.
109. Асанова У. К. Деятельность Государственного дворца-музея тюрко-татарской культуры (1917–1922 гг.) / У. К. Асанова // Матер. 9-ї Всеукр. наук. конф. [«Актуальні питання історії науки і техніки»], (Житомир, 7–9 жовт. 2010 р.) / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК. – К., 2010. – С. 140–143.
110. Асанова У. К. Усеин Абдурефиевич Боданинский (1877–1938 гг.): художник-декоратор / У. К. Асанова // Актуальные вопросы истории, культуры и этнографии Юго-Восточного Крыма : матер. III Междунар. науч. конф., 1–3 окт. 2010 г., Новый Свет / Новосветский поселковый совет ; сост. О. С. Анисимова; под ред. В. Ю. Ганкевича, А. А. Непомнящего. – Новый Свет : Соло-Рич, 2011. – С. 16–21.
111. Асанова У. К. Усейн Боданинський – організатор державного палацу-музею тюрко-татарської культури (1920–1940 рр.) / У. К. Асанова // Друга світова війна (1939–1945 рр.): сучасні погляди та інтерпретації : зб. наук. статей учасників Четвертих всеукр. драгоманівських чит. молодих істориків, 28 квіт. 2011 р., Київ. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 323–334.

112. Мусаева У. К. Народный учитель: Документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя Усеина Боданинского / У. К. Мусаева ; отв. ред. А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2007. – 240 с. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 9).
113. Данилевский И. Н. Источниковедение : история, теория, метод : источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева / Российский гос. гуманитар. ун-т. – М. : Изд. центр РГГУ, 2004. – 702 с.
114. Спеціальні історичні дисципліни : дов. : навч. посіб. / кер. авт. кол. І. Н. Войцехівська. – К. : Либідь, 2008. – 520 с.
115. Барсамов Н. С. Феодосийский музей краеведения / Н. С. Барсамов // Крым. – 1926. – № 2. – С. 185.
116. Боданинский У. [А.] Новые материалы по этнографии татар в Крыму : экспедиция Кр. ЦИКа и СНК по изучению татарской культуры в Крыму / У. А. Боданинский // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 3. – С. 6–7.
117. Боданинский У. [А.] Татарские мавзолеи «Дурбе» в Крыму : из истории искусства крымских татар / У. А. Боданинский // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т. 1. – С. 195–201.
118. Боданинский У. [А.] Производства из шерсти у крымских татар / У. А. Боданинский // Крым. – 1928. – № 1 (6), вып. 2. – С. 67–75.
119. Боданинский У. [А.] Бахчисарайский музей / У. А. Боданинский // Человек. – 1928. – № 1/4. – С. 281–283.
120. Боданинский У. [А.] Археологическое и этнографическое изучение крымских татар в Крыму / У. А. Боданинский / Гос. Дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. – Симферополь, 1930. – 31 с.
121. Врочинская К. Музеи Крыма / К. Врочинская // Советский музей / Музейный отдел Наркомпроса РСФСР. – 1938. – № 2. – С. 36–40.
122. Гелах Т. Ф. Музеи в Крыму / Т. Ф. Гелах // Советский музей. – 1936. – № 4. – С. 85–86.

123. Гриневич К. Э. Вместо монастыря – Музей : письмо из Херсонеса / К. Э. Гриневич // Крым. – 1925. – № 1. – С. 80–81.
124. Гриневич К. Э. Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом : Корсуни – наших древних летописей / К. Э. Гриневич // Крым. – 1926. – № 2. – С. 195–196.
125. Гриневич К. Э. Раскопки Херсонеса Таврического в 1926 году / К. Э. Гриневич // Крым. – 1927. – № 1 (3). – С. 112–121.
126. Сто лет Херсонесских раскопок (1827–1927) : исторический очерк с экскурсионным планом / сост. К. Э. Гриневич / Гос. Херсонесский музей. – Севастополь, 1927. – 57 с.
127. Гриневич К. Э. Очередные задачи музейного строительства в Крыму / К. Э. Гриневич // Крым. – 1928. – № 2 (7). – С. 60–64.
128. Гриневич К. Э. Раскопки Гераклеяской экспедиции 1928 г. : предварительный отчет с описанием архитектурного комплекса / К. Э. Гриневич // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. 2. – С. 34–71.
129. Гриневич К. Э. За новый музей : Херсонесский музей, как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве / К. Э. Гриневич / Государственный Херсонесский музей. – Севастополь, 1928. – 16 с.
130. Гриневич К. Э. Херсонес Таврический : История. Руины. Музей : иллюстрированный путеводитель / К. Э. Гриневич / Государственный Херсонесский музей. – Севастополь, 1928. – 2-е изд. – 112 с.
131. Гриневич К. Э. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. : предварительный отчет / К. Э. Гриневич // Крым. – 1929. – № 1 (9). – С. 14–32.
132. Гриневич К. Э. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района / К. Э. Гриневич // Крым. – 1929. – № 2 (10). – С. 38–50.
133. Марти Ю. Ю. Отчет / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1925. – № 1. – С. 79.
134. Марти Ю. Ю. К столетию Керченского музея / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1926. – № 2. – С. 126–131.

135. Марти Ю. Ю. Сто лет Керченского музея : исторический очерк / Ю. Ю. Марти. – Керчь, 1926. – 96 с.
136. Марти Ю. Ю. Путеводитель по Керченским древностям / Ю. Ю. Марти. – Керчь, 1926. – 62 с.
137. Марти Ю. Ю. Краткий отчет о деятельности Керченского историко-археологического музея за 1926–1927 г. / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1928. – № 1 (6), вып. 2. – С. 99–101.
138. Марти Ю. Ю. Раскопки Керченской экспедиции 1928 года : предварительное сообщение / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1929. – № 1 (9). – С. 5–13.
139. [Марти Ю. Ю.] Пять лет краеведческой деятельности Керченского отделения Общества по изучению Крыма / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1929. – № 1 (9). – С. 203–206. – Изд. под. псевд. : Ю. М.
140. Опалов В. Г. О массовой работе крымских музеев / В. Г. Опалов // Крым. – 1928. – № 1 (5). – С. 102–105.
141. Полканов А. И. Охрана памятников старины в Крыму за время Советской власти / А. И. Полканов // ИТОИАиЭ. – 1928. – Т. 2 (59). – С. 171–184.
142. Полканов А. И. История музейного дела и охраны памятников культуры за десять лет Советской власти в Крыму / А. И. Полканов // ИТОИАиЭ. – 1930. – Т. 4 (61). – С. 96–120.
143. Полканов А. И. Крымские краеведческие районные музеи на грани второй пятилетки / А. И. Полканов // Советский музей. – 1934. – № 2. – С. 54–62.
144. Пузанов И. И. Естественно-исторический музей в Симферополе / И. И. Пузанов // Крым. – 1926. – № 2. – С. 181–182.
145. Россилевич Г. Я. Ялтинский музей краеведения / Г. Я. Россилевич // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. 2. – С. 106–109.
146. Чепурина П. Я. Евпатория – ее живая археология / П. Я. Чепурина // Крым. – 1925. – № 1. – С. 73 – 74.

147. Чепурина П. Я. Евпаторийский музей / П. Я. Чепурина // Крым. – 1926. – № 2. – С. 200.
148. Чепурина П. Я. О Коране Евпаторийской мечети / П. Я. Чепурина // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 3. – С. 9–10.
149. Чепурина П. Я. Евпаторийская ханская мечеть Джума-Джами (Хан-Джами) / П. Я. Чепурина. – Евпатория, 1927. – 8 с.
150. Чепурина П. Я. Орнаментальное тканье крымских татар / П. Я. Чепурина // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3 (60). – С. 72–77.
151. Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма / П. Я. Чепурина. – М. ; Л., 1938. – 64 с.
152. Ширяев С. Д. Алушкинский дворец-музей / С. Д. Ширяев // Крым. – 1926. – № 2. – С. 191–193.
153. Ширяев С. Д. Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и первой половине XIX века / С. Д. Ширяев // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 169–186.
154. Ширяев С. Д. Усадебная архитектура Крыма в 1820–1840 гг. / С. Д. Ширяев // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. 2. – С. 72–102.
155. Эрнст Н. Л. Раскопки Центрального музея Тавриды в области доистории 1921–[19]26 гг. / Н. Л. Эрнст // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 4. – С. 2.
156. Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма : [тезисы] / Н. Л. Эрнст // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 5. – С. 5–6.
157. Эрнст Н. Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой : к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т. 1 (58). – С. 167–180.
158. Эрнст Н. Л. Бахчисарайский ханский дворец и архитектор Великого князя Ивана III фрязин Алевиз Новый / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1928. – Т. 2 (59). – С. 39–54.

159. Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3 (60). – С. 15–43.
160. Эрнст Н. Л. Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя : информация / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3 (60). – С. 188–190.
161. Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930) / Н. Л. Эрнст / Центральный музей Крымской АССР. – Симферополь, 1931. – 23 с.
162. Эрнст Н. Л. «Бахчисарайский фонтан» в Ленинграде / Н. Л. Эрнст // Литература и искусства Крыма. – 1935 – № 1. – С. 89–92.
163. Эрнст Н. Л. Древнейшие остатки человеческой культуры в СССР / Н. Л. Эрнст // Наука и жизнь. – 1935. – № 5. – С. 37–40.
164. Эрнст Н. Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. / Н. Л. Эрнст // Советская археология. – 1937. – Т. 3. – С. 240–245.
165. Якуб-Кемаль [Я. М.] Надпись на мечети Узбека в Старом Крыму / Я. М. Якуб-Кемаль // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т. 1 (58). – С. 202–204.
166. Якуб-Кемаль Я. М. Тюрко-татарская рукопись XIV века «Нехджу-ль-Ферадис» / Я. М. Якуб-Кемаль ; предисл. А. Н. Самойловича / Ялтинский объедин. краевед. музей. – Симферополь, 1930. – 58 с.
167. [Якуб-Кемаль Я. М.]. Арабські, суфійські рукописи XIII ст. в Криму знайдені : чи не в Криму написані / Я. М. Якуб-Кемаль // Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1930. – № 89 : Студії з Криму, I–IX. – С. 159–164. – вид. під. псевд. : Кемаль Я.
168. **Государственный архив Российской Федерации**
Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 3.
Д. 316. Переписка государственными и музейными учреждениями Крыма об охране и субсидировании музеев Крыма, 1923 г., 456 л.
169. **Государственный архив Российской Федерации**

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 3.

Д. 130. Анкеты, сведения о дворцах-музеях, присланные в Главнауку, 07.1922–02.1923 г., 318 л.

170. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 8.

Д. 180. Сведения о владениях музеев Крымской области и переписка с ними по административно-хозяйственным вопросам, 9.11.1922–12. 11. 1923 г., 116 л.

171. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 9.

Д. 119. Переписка с музеями Крыма и другими учреждениями по вопросам административного управления, охраны и учета художественных ценностей, 5.01.–29.12.1924 г., 238 л.

172. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 189. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. I. 6.01.–25.02.1925 г., 119 л.

173. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 190. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. II. 3.03.–28.04.1925 г., 238 л.

174. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 192. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. IV. 1.10.–19.12.1925 г., 198 л.

175. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 15.

Д. 50. Тезисы докладов, сделанных на I Всероссийском музейном съезде, ч. IV, 1930 г., 89 л.

176. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 8.

Д. 135. Протоколы заседаний коллегии Отдела по делам музеев и охране памятников искусства и старины, 5.01.–24.12.1921 г., 104 л.

177. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 8.

Д. 124. Переписка с музеями и научными учреждениями о вывозе художественных ценностей и по административным вопросам, 9.02.1920–17.02.1923 г., 130 л.

178. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 3.

Д. 166. Переписка с музеями Крыма по административным и хозяйственным вопросам, 1922 г., 517 л.

179. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 3.

Д. 170. Переписка с музеями, подведомственными Главнауке о прекращении вывоза ценностей за границу, о приобретении экспонатов, о ремонте и реставрации зданий, о субсидировании музеев и другое, 1.04.–27.08.1923 г., 471 л.

180. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 2.

Д. 83. Переписка с учреждениями Главнауки и Наркомпроса об организации научных экспедиций в 1925 г., планы экспедиций, сведения о работе экспедиций и раскопок в Крыму, 1925 г., 179 л.

181. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 13.

Д. 20. Отчеты о деятельности местных музеев: Херсонесского, Архангельского, Калязинского за 1927–1928 гг., 28.09.–27.11.1928 г., 26 л.

182. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 14.

Д. 45. Планы местных музеев: Иваново-Вознесенского, Молочского, Ставропольского, Мордовского, Феодосийского, Кольского на 1928–1929 гг., 10.01.–27.05.1929 г., 23 л.

183. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 14.

Д. 59. Отчеты местных музеев: Пензенского, Оренбургского, Феодосийского, Ржевского, Средне-Волжского за 1928–1929 гг., 31.10.–16.12.1929 г., 39 л.

184. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 9.

Д. 77. Сведения об имуществе музеев Крымской области и переписка с ними по хозяйственным вопросам, 13.05.–12.12.1924 г., 92 л.

185. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 9.

Д. 54. Годовые отчеты музеев за 1924 год, ч. 1, 17.12.1924–23.01.1925 г., 183 л.

186. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 13.

Д. 33. Отчеты о деятельности местных музеев за 1927–1928 гг., 15.11.1928–3.11.1929 г., 54 л.

187. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 13.

Д. 28. Отчеты местных музеев: Феодосийского археологического, Саранского, Ставропольского и Севского за 1927–1928 гг., 25.10.–07.12.1929 г., 50 л.

188. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 3.

Д. 57. Отчеты о деятельности государственного музея изящных искусств и губернских музеев за 1924–1925 гг., 10.1924–10.1925 г., 456 л.

189. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 13.

Д. 24. Отчеты о деятельности местных музеев: Епифанского, Невьянского, Кокчетавского и Ялтинского Дома-музея А. П. Чехова за 1927–1928 гг., 13.10.–28.10.1928 г., 17 л.

190. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 996. Документы Крымского отдела по делам музеев, охране памятников старины, искусства, природы и народного быта, 1921–1926 гг., 127 л.

191. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 997. Документы Крымского отдела по делам музеев, охране памятников старины, искусства, природы и народного быта, 1920–1927 гг., 78 л.

**192. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 998. Документы Крымского отдела по делам музеев, охране памятников старины, искусства, природы и народного быта, 1920–1926 гг., 92 л.

**193. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 999. Документы Центрального музея Тавриды, 1921–1927 гг., 86 л.

**194. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1000. Документы Алушкинского дворца-музея, 1923–1927 гг., 86 л.

**195. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1001. Документы Алушкинского дворца-музея, 1923–1927 гг., 118 л.

**196. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1002. Документы Бахчисарайского музея-дворца, 1922–1927 гг., 121 л.

**197. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1003. Документы Евпаторийского государственного музея местного края, 1921–1926 гг., 46 л.

198. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1004. Документы Керченского отдела по охране памятников (Керченский ОХРИС), документы Керченского краеведческого музея, 1922–1925 гг., 122 л.

199. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1005. Документы Керченского и краеведческого музея (за 1925–1927 гг.), 1925–1927 гг., 95 л.

200. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1006. Документы Ливадийского дворца-музея, 1924–1925 гг., 12 л.

201. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1007. Документы музеев г. Севастополя, 1921–1927 гг., 129 л.

202. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1008. Документы Государственного Херсонесского музея, 1921–1927 гг., 106 л.

203. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1010. Документы Краеведческого музея Феодосии, 1922–1924 гг., 42 л.

204. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1011. Документы музеев г. Ялты, 1922–1926 гг., 93 л.

205. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1012. Документы музеев г. Ялты, 1923–1926 гг., 109 л.

206. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 92. Протокол № 18 від 3 січня 1922 р. засідання Президії Раднаркому с додаванням матеріалів, 3.01.–23.01. 1922 р., 47 арк.

207. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 104. Протокол № 28 від 4 лютого 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 31.01.–9.02. 1922 р., 64 арк.

208. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 116. Протокол № 40 від 18 березня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 9.03.–4.06. 1922 р., 34 арк.

209. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 120. Протокол № 44 від 4 квітня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 28.03.–6.04. 1922 р., 28 арк.

210. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 123. Протокол № 47 від 22 квітня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 28.04.–22.10. 1922 р., 21 арк.

211. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 132. Протокол № 55 від 23 травня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 18.05.–27.05. 1922 р., 26 арк.

212. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 102. Протокол № 21 засідання Президії КримЦВК з матеріалами про вилучення художніх цінностей, меблів та академічних бібліотек з Південнобережних палаців, радгоспів, санаторіїв та будинків відпочинку та концентрації їх у Сімферополі, 14.06.–21.06. 1923 р., 30 арк.

213. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2.

Спр. 2. Протокол засідання IV Всекримської музейної конференції, 12.09.1926–13.09.1926 г., 22 арк.

214. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 1024. Протокол № 12 засідання Ради народних комісарів Кримської АСРР від 21 червня 1927 р. з додаванням матеріалів, 21.06.1927–25.06.1927 р., 156 арк.

215. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 1. Вказівки, інструкції Наркомату освіти РРФСР, протокол наради при музейно-краєзнавчому відділі Комісаріату. Постанова РНК Кримської АСРР та довідки про роботу музеїв, 10.04.1936–18.12.1940 р., 69 арк.

216. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 5. Постанова Ради Народних Комісарів Кримської АСРР, плани, доповідні записки та інші матеріали про роботу музеїв, 22.12.1938–1.01.1940 р., 310 арк.

217. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 8.

Спр. 4. Протокол № 4 засідання Президії ЦВК Кримської АСРР та матеріали до нього, 26.04.1936–14.05.1936 р., 107 арк.

218. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 4. Постанова Президії Верховної ради Кримської АСРР, доповідні записки, звіти та інші матеріали про роботу музеїв за 1936, 1938–1939 рр., 5.07.1938–3.09.1939 р., 180 арк.

219. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 9.

Спр. 8. Протокол № 8 засідання Президії ЦВК Кримської АСРР, 4.04.1937 р., 61 арк.

220. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-1188. Кримський революційний комітет

Оп. 3.

Спр. 55. Листування с різними установами, 1921 р., 120 арк.

221. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 189. Секретаріат. Різне листування, 19.05.–9.09. 1922 р., 517 арк.

222. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 601. Листування з Наркомосом та його відділами, університетом, робфаками, 16.04.1924–16.12.1924 р., 402 арк.

223. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-138. Євпаторійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 6. Програма конференції кримських музейних співробітників, циркуляри, інструкції по зберіганню музейних експонатів та листування з Управлінням Музейного [відділу] Головнауки по Криму, 28.03.1924–8.10.1924 р., 339 арк.

224. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2.

Спр. 4. Виробничий план Археологічного відділу Центрального музею Тавриди на 1926–1927 р. та п'ятирічний план археологічних розкопок на 1926–1930 рр., 1926 р., 4 арк.

225. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 14. Управління політосвітроботи. Плани роботи Науково-методичної ради при Народному комісаріаті освіти Кримської АСРР на 1939–1940 рр., 1939–1940 рр., 49 арк.

226. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2.

Спр. 8. Звіт про роботу Археологічного відділу Центрального музею Тавриди за 1928–1929 р., 1928 р., 10 арк.

227. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-219. Кримське центральне статистичне управління ЦВК Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 1812. Річні звіти музеїв, 1938 р., 74 арк.

228. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 6.

Спр. 356. Звіт про роботу Керченської міськради за період з 1931 по 1934 роки, 1934 р., 151 арк.

229. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 15. Річні звіти музеїв за 1939 рік, 1939 р., 61 арк.

230. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 9. План Ханського палацу в Бахчисараї, I. 1924 р., 1 арк.

231. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 10. Доповідна записка про ремонт Соколиної вежі Ханського палацу в Бахчисараї, 5.V.1926 р., 1 арк.

232. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 12. До питання про охорону історичних пам'яток. Стаття. Окремий відтиск. 1927 р., 8 арк.

233. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 14. Доповідна записка по ремонту та реставрації Ханського палацу в Бахчисараї, 1936 р., 11 арк.

234. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 16. Матеріали про Ханський палац в Бахчисараї. Плани та фасад палацу, впорядковані архітектором Гесті в 1789 р., б/д, 10 арк.

235. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 18. Ескізи екслібрисів Центрального музею Тавриди та афіші про виставки у музеях, 1926 р., 7 арк.

236. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 20. Автобіографія, анкета, фото, 1936 р., 17 арк.

237. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 20. Автобіографія, б/д, 16 арк.

238. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 172. Матеріали про діяльність Я. П. Бірзгала у Кримському союзі радянських художників та Сімферопольській картинній галереї, 1940–1948 рр., 94 арк.

239. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 173. Автобіографія М. С. Барсамова, матеріали до його біографії, 1963 р., 88 арк.

240. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 177. М. С. Барсамов. «Художнє життя та музейне будівництво на Східному узбережжі Криму, 1921–1941 рр.», б/д, 22 арк.

241. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 290. Професор архітектури П. І. Голандський (1861–1939), 1971 р., 22 арк.

242. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 292. Спогади про перші заходи в галузі охорони художніх цінностей та пам'яток історії та культури у Криму в 1920–1926 рр., б/д, 3 арк.

243. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 321. Охорона пам'яток старовини у Криму за радянський період. Стаття, окремий відтиск, 1928 р., 8 арк.

244. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 335. Охорона пам'яток культури і революції у Криму до Великої Вітчизняної війни, б/д, 11 арк.

245. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 339. Матеріали з охорони пам'яток історії і культури в Криму (виписки, нариси статей, плакати), б/д, 55 арк.

246. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 11. Охорона пам'яток старовини та мистецтва в Криму: підсумки і завдання, тези, б/д, 1 арк.

247. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 17. Трудова та розрахункова книжки, довідки про роботу та заробітну платню, почесна грамота, 1946, 1954 рр., 24 арк.

248. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 25. Лист Я. П. Бірзгала – С. М. Олтаржевській, 1.ІІ.1959 р., 3 арк.

249. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 27. Листування С. М. Олтаржевської з С. М. Бібіковим, 1964 р., 7 арк.

250. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 171. Об археологических работах в Крыму К. Э. Гриневича. Переписка и краткий отчет, 1924 г., 1924 г., 15 л.

251. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 120. Раскопки К. Э. Гриневича в Керчи и Херсонесе. Переписка и отчет о работе 1925 г., 1926 г., 53 л.

252. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 85. Раскопки Керченского музея и охрана керченских катакомб. Переписка, 1923 г., 6 л.

253. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 107. Об археологических раскопках Ю. Марти в Керчи, 1924 г., 17 л.

254. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 108. Раскопки в Керчи. Переписка, 1924 г., 12 л.

255. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 37. Переписка об археологических раскопках в Крыму 1928 г., 1928 г., 38 л.

256. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 155. Раскопки Ю. Ю. Марти в Керчи. Отчет, фотографии, план и статья «Город Китэй на Боспоре», в 2 частях, ч. 1. 1929 г., 28 л.

257. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 106. Работа в Херсонесе по изучению памятников Н. В. Измайловой. Отчет и переписка. 1925 г., 14 л.

258. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 105. Раскопки Н. И. Репникова в Эски-Кермене. 1928 г., 27 л.

259. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 159. Раскопки Ялтинского музея. Переписка. 1927 г., 3 л.

260. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 169. Раскопки Ялтинского музея краеведения. Переписка. 1929 г., 8 л.

261. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 83. О закрытии Евпаторийского музея. Переписка. 1927 г., 25 л.

262. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 557, 176 л.

263. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 559, 184 л.

264. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 582, 179 л.

265. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 773, 162 л.

266. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 794, 183 л.

267. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 804, 172 л.

268. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

269. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 507. Протоколы совещаний, 1926 г., 17 л.

270. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 510. Общий план археологического исследования Крыма, 1926 г., 32 л.

271. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 513. Евпатория, 1926–1928 гг. г., 16 л.

272. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 514. Карасубазар, 1926–1928 гг. г., 8 л.

273. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 515. Керчь, 1926–1931 гг. г., 8 л.

274. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 516. Старый Крым, 1926г. г., 8 л.

275. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 517. Судак, 1925–1926 гг., 27 л.

276. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 518. Феодосия, 1926–1932 гг., 10 л.

277. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 512. Бахчисарайская группа памятников, н/д, 5 л.

278. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 514. Карасубазар, 1926–1928 гг. г., 8 л.

279. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 520. Эски-Кермен, 1928–1929 гг. г., 53 л.

280. Колесник І. І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії / І. І. Колесник // Записки історичного факультету / Одеський держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. – 1995. – Вип. 1. – С. 66–80.
281. Колесник І. І. Історія науки чи культури? : в пошуках нової парадигми історіографії / І. І. Колесник // Історична наука на порозі ХХІ століття : підсумки та перспективи : мат-ли Всеукр. наук. конф. – Х., 1995. – С. 43–45.
282. Попова Т. Н. Историографический процесс в региональном измерении : теоретический аспект / Т. Н. Попова // VIII Всеукр. наук. конф. «Історичне краєзнавство і культура» : наук. доп. та пов. : в 2 ч. – К., Х. : Рідний край, 1997. – Ч. 1. – С. 198–201.
283. Румянцева М. Ф. Теория истории : учебное пособие / М. Ф. Румянцева. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 319 с.
284. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко / Отд. ист.-фил. наук РАН. – Изд. 2-е, доп. – М. : Наука, 2003. – 488 с.
285. Яковенко Н. М. Вступ до історії / Н. М. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 376 с.
286. Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941 : историографические очерки / У. К. Мусаева / Таврический нац. ун-т им. В. И. Вернадского ; под ред. и вступ. ст. А. А. Непомнящего. – Симферополь : Таврия, 2004. – 214 с. – (Серия: «Биобиблиография крымоведения» ; вып. 2).
287. Грабарь И. Э. Моя жизнь : автобиография / И. Э. Грабарь. – М. ; Л., 1937. – 330 с.
288. Платонова Н.И. Глеб Анатольевич Бонч-Осмоловский : этапы творческой биографии / Н. И. Платонова // Санкт-Петербург и отечественная археология : историографические очерки / СПб. гос. ун-т. – СПб., 1995. – С.121–144.

289. Непомнящий А. А. Новые документы по истории краеведения в Крыму из архивов Санкт-Петербурга и Москвы / А. А. Непомнящий // Историческое наследие Крыма. – 2005. – № 10. – С. 146–152.

290. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1 (1922 г.).

Д. 57. Об организации Этнолого-археологического института в Симферополе, 1922 г., 10 л.

291. Галиченко А. А. Судьба крымских усадеб после революции по архивам Г. А. Бонч-Осмоловского / А. А. Галиченко // Мир усадебной культуры : III–V межд. чт. / Алушкинский гос. дворц.-парк. музей-зап. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – С. 25–34.

292. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 81. Стенограма об'єднаного засідання Кримраднаркома и Кримекономнаради в присутності Голови ВЦВК тов. Калініна та Голови ВУЦВК тов. Петровського, 1922 р., 24 арк.

293. Хлівнюк О. В. Кримський відділ у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва, старовини, природи, й народного побуту та пам'яткоохоронна робота (1920–1927) / О. В. Хлівнюк // Питання історії науки і техніки. – 2007. – № 3/4. – С. 47–62.

294. Отчет Первого съезда Крымского областного комитета по делам музеев и охране памятников искусства, старины, природы и народного быта (КрымОХРИС) в г. Севастополе, 5–9 октября 1922 г. – [Бахчисарай], 1922. – 16 с.

295. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 523. Третья крымская музейная конференция, 1924 г., 7 л.

296. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 15.

Д. 48. Тезисы докладов, сделанных на I Всероссийском музейном съезде, ч. I, 1930 г., 91 л.

297. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 5.

Спр. 101. Виписка з постанови Президії Євпаторійського РВК та доповідна записка директора Євпаторійського музею Я. Благодарного про збільшення дотації музею, 27.01.1933–2.02.1933 р., 5 арк.

298. Романчук А. И. Исследования Херсонеса–Херсона. Раскопки. Гипотезы. Проблемы / А. И. Романчук ; Уральский гос. ун-т. – В 2-х ч. – Екатеринбург, 2007. – Ч. 2 : Византийский город. – 664 с.

299. Романчук А. И. Из истории Херсонесского музея : дело Л. А. Моисеева / А. И. Романчук // LAUREA : к 80-летию проф. Владимира Ивановича Кадеева / Харьковский нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2007. – С. 239–251.

300. Герасимова Г. Гриневич Костянтин Едуардович // Українські історики ХХ століття : біобібліогр. дов. / Ін-т історії України НАН України – К., 2004. – Вип. 2, ч. 2. – С. 123–125.

301. Латышева В. А. К. Э. Гриневич как археолог / В. А. Латышева // Древности, 2004 / Харьковский нац. ун-т им. В. Н. Каразина. – Харьков, 2004. – С. 284–294.

302. Кадеев В. И. К. Э. Гриневич как ученый / В. И. Кадеев // Вестник Харьковского университета. – 1992. – Сер. : «История». – № 362. – Вып. 25. – С. 129–134.

303. Непомнящий А. А. До біографії Миколи Ернста : нові документи з архівів Санкт-Петербурга та Києва // Краєзнавство. – 2009. – № 3/4. – С. 118–126.

304. Непомнящий А. А. Николай Эрнст и Российская Публичная библиотека : неизвестная страница биографии крымоведа / А. А. Непомнящий // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. – 2010. – Сер. : «Исторические науки». – Спецвыпуск «История Украины». – Т. 23 (62). – № 1. – С. 140–147.

305. Непомнящий А. А. Неизвестные страницы биографии Николая Эрнста : новые документы архивов Киева, Москвы и Петербурга / А. А. Непомнящий // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць / Нац. заповідн. «Глухів» ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК. – К. ; Глухів, 2010. – Вип. 3. – С. 281–294.

306. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 1. Листування з революційним комітетом про взяття на облік історичних пам'яток старовини та ремонт їх. Те саме з обласним комітетом охорони пам'яток по науковим та господарським питанням, 2.12.1920–12.12.1923 р., 257 арк.

307. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 2. Запросна відомість на зарплатню, 1.12.1921–30.09.1923 р., 287 арк.

308. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 3. Звіт про стан історичних пам'яток и музею Феодосійського округу. Кошторис на ремонт, квартальні звіти про використання коштів і листування

з уповноваженим «Головнауки» и наркоматом освіти по господарським та фінансовим питанням, 15.10.1923–15.06.1924 р., 47 арк.

309. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-1025. Феодосійський революційний комітет

Оп. 1.

Спр. 107. Звіти та доповіді про діяльність відділів повітових ревкому та виконкому, 11.1920–12.1921 р., 416 арк.

310. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 7. Циркуляри Наркомоса, кошториси, звіти, запити відомості на зарплатню та листування по фінансовим питанням з фінансово-контрольним управлінням та ін., 4.10.1926–30.11.1927 р., 172 арк.

311. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 5. Циркуляри Наркома освіти та листування по фінансовим і господарським питанням, 15.01.1925–15.01.1926 р., 174 арк.

312. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 8. Циркуляри Наркомоса, кошториси, звіти, запити відомості на зарплатню та листування по фінансовим питанням з фінансово-контрольним управлінням та ін., 4.10.1926–19.11.1927 р., 169 арк.

313. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 20. Квартальні звіти, запити відомості на зарплатню та листування по фінансовим питанням, 14.01.1928–30.12.1929 р., 146 арк.

314. Евпаторийский музей краеведения // Крым. – 1925. – № 1. – С. 73.

315. Виктор Федорович Смолин: основные вехи жизненного и творческого пути / П. Н. Старостин, С. В. Кузьминых, Е. П. Михайлов, С. Н. Савенко // Абашевская культурно-историческая общность: истоки развития, наследие. – Чебоксары, 2003. – С. 35–47.
316. Белов Г. Д. Музей и раскопки Херсонеса : путеводитель / Г. Д. Белов. – Симферополь : Госиздат КрАССР, 1936. – 96 с.
317. Путеводитель по Керченскому историко-археологическому музею имени А. С. Пушкина / сост. Ю. Ю. Марти. – Симферополь : Госиздат КрАССР, 1937. – 63 с.
318. Белов Г. Д. Херсонес Таврический : историко-археологический очерк / Г. Д. Белов. – Л.: Изд-во Гос. Эрмитажа, 1948. – 147 с.
319. Гріневич К. Е. Досягнення радянських вчених в дослідженні античних міст Північного Причорномор'я / К. Е. Гріневич // Праці історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького. – 1957. – Т. 6. – С. 416–431.
320. Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса / Э. И. Соломоник. – К. : Наукова думка, 1964. – 196 с.
321. **Національний заповідник «Херсонес Таврійський», науковий архів**
Спр. 99. Моїсєєв Л. О. Розкопки Херсонесу в 1922–1923 рр. Щоденник розкопок та розвідок. Інвентарні описи знахідок, 1922–1923 рр., 60 арк.
322. **Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел**
Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры
Оп. 1.
Д. 197. Работа в Херсонесе. 1926 г., 1926 г., 130 л.
323. Кадеев В. И. К 75-летию К. Э. Гриневича / В. И. Кадеев // Советская археология. – 1967. – № 4. – С. 187–189.
324. В археологическом обществе // Красный Крым. – 1923. – № 290 (915). – 25 декабря. – С. 6.

325. Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930) / Н. Л. Эрнст / ЦМТ. – Симферополь, 1931. – 14 с.

326. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 88. Раскопки Н. Л. Эрнста в Крыму, 1923 г., 8 л.

327. Бонч-Осмоловский Г. А. Доисторические культуры Крыма / Г. А. Бонч-Осмоловский // Крым. – 1926. – № 2. – С. 74–94.

328. Археологические раскопки у Симферополя // Красный Крым. – 1924. – № 183 (1101). – 12 августа. – С. 5.

329. Археологические раскопки // Красный Крым. – 1924. – № 188 (1104). – 17 августа. – С. 5.

330. Башкиров А. С. Художественные памятники Солхата / А. С. Башкиров // Крым. – 1927. – № 1 (3). – С. 123–144.

331. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 110. Раскопки Н. Л. Эрнста в Крыму, 1924 г., 3 л.

332. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 109. Отчет о раскопках Н. Л. Эрнста в Симферопольском округе в Крыму, 1924 г., 44 л.

333. Эрнст Н. [Л.] Археологические раскопки у дер. Красная Горка / Н. Л. Эрнст // Красный Крым. – 1925. – № 243 (1461). – 22 октября. – С. 3.

334. Эрнст Н. [Л.] Кыз-Кермен, девичья крепость / Н. Л. Эрнст // Красный Крым. – 1925. – № 276 (1494). – 2 декабря. – С. 2.

335. [Забнин С. И.] Раскопки в Неаполисе / С. И. Забнин // Красный Крым. – 1926. – № 116 (1633). – 23 мая. – С. 2. – Изд. под псевд.: З-н С.

336. Паничкина М. З. Обзор археологических находок по газетным сообщениям в 1934–1935 гг. / Паничкина М. З. // Советская археология. – М. ; Л., 1937. – № 3. – С. 257–270.

337. Ибраимов В. На пути самоопределения национальностей / В. Ибраимов // Крым. – 1927. – № 1 (3). – С. 5–7.

338. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 150. Раскопки Бахчисарайского дворца-музея, 1930 г., 69 л.

339. Омельчук Д. В. Гражданин Дашевский, кто Вы? / Д. В. Омельчук // Бахчисарайский историко-археологический сборник / БГИКЗ ; Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2001. – Вып. 2. – С. 475–483.

340. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-138. Євпаторійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань співробітників, посвідчення службовців та листування, 14.12.1920–10.09.1921 рр., 225 арк.

341. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 1184. Протокол засідання Малого Раднаркому Криму від 29 січня 1927 р. з додаванням матеріалів, № 4, 29.01.1927 р., 3 арк.

342. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 3.

Спр. 53. Листування з районними музеями, 01.–05.1929 р., 85 арк.

343. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-138. Євпаторійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 11. Листування з Центральним бюро краєзнавства та по особовому складу, 15.04.–22.12.1929 р., 108 арк.

344. Д-н А. Этнографические музеи в Крыму / А. Д-н // Этнография. – 1926. – № 1/2. – С. 305.

345. Бороздин И. [Н.] Изучение культур советского Востока / И. Н. Бороздин // Новый Восток. – 1927. – № 19. – С. LI.

346. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 130. Ялта та її передмістя : екскурсійні нариси, 1927 р., 120 арк.

347. Гордлевский В. [А.] Рукописи Восточного музея г. Ялты / В. А. Гордлевский // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219–224.

348. [Якуб-Кемаль Я. М.][Новые находки Восточного музея] / Я. М. Якуб-Кемаль // Ени дунья. – 1927. – 11 ноября. – Опубликовано на крымскотатарском языке.

349. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 15.

Д. 62. Отчеты о деятельности местных музеев за 1930 г., 1930 г., 67 л.

350. Deny J. [Рецензия] / J. Deny // Journal Asiatique. – 1930. – № 2. – Р. 345. – Рец. на ст.: Гордлевский В. А. Рукописи Восточного музея г. Ялты // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219–224.

351. Архив Российского этнографического музея

Ф. 2. Музей этнографии народов СССР

Оп. 1.

- Д. 106. Переписка с научным сотрудником Г. А. Бонч-Осмоловским о собрании этнографических материалов белорусов в Минской губернии, татар, болгар в Крыму и хевсур, осетин., 10. 1922–30.10. 1935 гг., 34 л.
352. Храпунова Л. Н. Этнографическая коллекция Крымского республиканского краеведческого музея / Л. Н. Храпунова // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы : мат-лы и исслед. – Симферополь, 2002. – С. 395–397.
353. Тугендхольд Я. [А.] К участию КССР на международной Парижской выставке / Я. А. Тугендхольд // Красный Крым. – 1924. – 28 дек. – С. 2.
354. **Державний архів в Автономній Республіці Крим**
Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди
Оп. 2.
Спр. 5. Звіт про роботу Центрального музею Тавриди за 1926–1927 р., 1927 р., 18 арк.
355. Пузанов И. [И.] Гибель культурных ценностей / И. И. Пузанов // Красный Крым. – 1927. – 12 февр.
356. Мусаева У. К. Этнографические исследования Центрального музея Тавриды в 20-е гг. XX века / У. К. Мусаева // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми. – Житомир, 2005. – Т. 33 : Велика Волинь. – С. 155–161.
357. Мусаева У. К. Научная ассоциация востоковедения и изучение Крыма в 1920-х годах / У. К. Мусаева // Библиотечное дело и краеведение : сб. науч. трудов. – К. ; Симферополь, 2000. – Вып. 2. – С. 206–213.
358. Мусаева У. К. Из истории изучения этнографии Крыма Всеукраинской научной ассоциации востоковедов (1926–1930) / У. К. Мусаева // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы : матер. и исслед. – Симферополь, 2002. – С. 336–347.
359. [Вельтман С.] Деятельность Научной ассоциации востоковедения / С. Вельтман // Новый Восток. – 1925. – № 7. – С. 357–359. – Изд. под псевд. : «С. В.».

360. Москаленко А. Е. Памяти И. Н. Бороздина (1883–1959) / А. Е. Москаленко // Вопросы истории славян. – Воронеж, 1963. – Вып. 1. – С. 196–197.

361. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий / Таврический нац. ун-т. имени В. И. Вернадского. – Симферополь : Доля, 2001. – С. 115–116.

362. Бороздин И. [Н.] Музейная и археологическая работа в Крыму : из личных впечатлений / И. Н. Бороздин // Новый Восток. – 1923. – № 4. – С. 496–498.

363. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 181. О раскопках в Старом Крыму, 1925 г., 13 л.

364. Бороздин И. В древней столице крымских татар / И. Н. Бороздин // Красная Татария. – 1925. – 27 авг.

365. Бороздин И. Н. Новейшие открытия в Крыму : раскопки на Гераклейском полуострове / И. Н. Бороздин / Научная ассоциация востоковедения при ЦИК СССР. – М., 1925. – 30 с.

366. Бороздин И. Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму / И. Н. Бороздин // Педагогическая жизнь Крыма. – 1925. – № 9/10. – С. 17–20.

367. Бороздин И. Н. Из тьмы веков : изучение древностей Юга СССР / И. Н. Бороздин // Смена. – 1926. – № 23. – С. 10.

368. Бороздин [И. Н.] Новейшие открытия в области татарской культуры / И. Н. Бороздин // Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 25 февраля – 5 марта 1926 г. : стенографический отчет. – Баку, 1926. – С. 33–38.

369. Бороздин И. Н. Новейшие открытия в области татарской культуры в Крыму / И. Н. Бороздин // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 2. – С. 3.
370. Бороздин И. Н. Проблемы научных экспедиций на Восток / И. Н. Бороздин // Новый Восток. – 1925. – № 8/9. – С. 244–253.
371. Бороздин И. [Н.] Выставка научно-исследовательских работ экспедиции по изучению татарской культуры в Крыму 1925-1926 гг. / И. Н. Бороздин, А. С. Башкиров / Музей восточных культур. – М., [1927]. – 7 с.
- 372. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук**
Ф. 68. Бартольд Василий Владимирович
Оп. 1.
- Д. 171. Отзыв о работе А. С. Башкирова в Крыму, посланный В. В. Бартольдом в Государственную академию истории материальной культуры, 28 июня 1927, 3 л.
373. Бороздин И. Н. Новые данные о золотоордынской культуре в Крыму : работы археологической экспедиции 1926 года / И. Н. Бороздин // Новый Восток. – 1927. – № 16/17. – С. 256–274.
374. Бороздин И. Н. Новые данные о золотоордынской культуре в Крыму : работы археологической экспедиции 1926 года / И. Н. Бороздин. – М., 1927. – 21 с.
375. Бороздин И. [Н.] От этнолого-лингвистической подсекции Бюро съездов Госплана СССР (Москва) / И. Н. Бороздин // Бюллетень Оргкомитета 2-й Всесоюзной конференции по изучению производительных сил СССР / Госплан СССР. – М., 1927. – № 3/4. – С. 55–56.
376. Бороздин И. [Н.] Современная Крымская республика / И. Н. Бороздин // Новый Восток. – 1927. – № 19. – С. 99–120.
377. Бороздин Илья Николаевич // Этнография. – 1926. – № 1/2. – С. 319–320.

378. Бороздин И. [Н.] Научно-исследовательская работа в национальных республиках и областях / И. Н. Бороздин // Социалистическая реконструкция и наука. – 1932. – № 8. – С. 210–216.
379. Генинг В. Ф. Очерки по истории советской археологии / В. Ф. Генинг. – К. : Наукова думка, 1982. – 225 с.
380. Бороздин И. Н. Археологические памятники юга СССР и Керченская археологическая конференция / И. Н. Бороздин // Новый Восток. – 1926. – № 15. – С. 189–190.
381. Зуммер В. М. Тюрко-татарская секция конференции археологов в Керчи / В. М. Зуммер // Известия Азербайджанского гос. ун-та им. В. И. Ленина. Сер. : «Общественные науки». – 1926. – Т. 6/7. – С. 247.
382. Мацулевич Л. [А.] Конференция археологов в Керчи / Л. А. Мацулевич // Сообщения / ГАИМК. – 1926. – Т. 1. – С. 273.
383. Базиянц А. П. Владимир Александрович Гордлевский / А. П. Базиянц. – М. : Наука, 1979. – 80 с. – (Серия : «Русские путешественники и востоковеды»).
384. Гордлевский В. А. Дервиши Ахи Эврана и цехи в Турции / В. А. Гордлевский // Известия Академии наук СССР. – 1927. – С. 1171–1194.
385. Гордлевский В. А. Организация цехов у крымских татар : из поездки в Карасубазар / В. А. Гордлевский // Труды Этнографо-археологического музея этнологического факультета Первого Московского государственного ун-та. – 1928. – Вып. 4 : Быт. – С. 58–65.
386. Гордлевский В. А. Лексика караимского перевода Библии / В. А. Гордлевский // Доклады Академии наук СССР. Сер. В. – 1928. – № 5. – С. 87–91.
387. Гордлевский В. [А.] Рукописи Восточного музея г. Ялты / В. А. Гордлевский // Доклады Академии наук СССР. – 1927. – № 10. – С. 219–224.
388. Мусаева У. К. Историко-етнографічне вивчення народів Криму в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / У. К. Мусаєва. – Дніпропетровськ, 2004. – 19 с.

389. Крымские татары : каталог коллекций / сост. Э. Г. Тарчинская и Е. Б. Кочетова. – Л. : Гос. музей этнографии народов СССР, 1989. – 40 с.

390. Дебец Г. Памяти Б. А. Куфтина / Г. Ф. Дебец // Советская этнография. – 1954. – № 1. – С. 166–167.

391. Массон М. Е. Б. А. Куфтин / М. Е. Массон // Известия АН Туркменской ССР. Сер. обществ. наук. – 1954. – № 1. – С. 91–92.

392. Джапаридзе О. М. К 100-летию со дня рождения академика Б. А. Куфтина / О. М. Джапаридзе // Российская археология. – 1993. – № 3. – С. 246–249.

393. Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма / Б. А. Куфтин // Крым. – 1925. – № 1. – С. 22–31.

394. Харузин А. Н. Татары Гурзуфа : кефалометрические наблюдения над татарами Южного берега Крыма / А. Н. Харузин // Известия Импер. Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии, сост. при Импер. Московском ун-те. – 1890. – Т. 68, вып. 7. – Стб. 249–270.

395. Хартахай Ф. Историческая судьба крымских татар / Ф. Хартахай // Вестник Европы. – 1866. – Т. 2. – С. 182–394; 1867. – Т. 2. – С. 140–174.

396. **Музей антропологии и этнографии РАН имени Петра Великого, научный архив**

Ф. 12. Куфтин Борис Алексеевич

Оп. 1.

Д. 9. О жилище татар. Крым. Черновые полевые записи, 1925 г., 38 л.

397. **Музей антропологии и этнографии РАН имени Петра Великого, научный архив**

Ф. 12. Куфтин Борис Алексеевич

Оп. 1.

Д. 57. Крымская экспедиция. Полевые записи, 1925 г., 42 л.

398. Куфтин Б. А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова / Б. А. Куфтин // Мемуары Этнографического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии. – М., 1925. – Вып. 1. – С. 1–58, XIX л. табл.

399. Куфтин Б. А. Типы жилищ крымских татар, как источник для изучения культурно-этнических смен доисторического и исторического Крыма / Б. А. Куфтин // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 6. – 10 сент. – С. 2.

400. Музей антропологии и этнографии РАН имени Петра Великого, научный архив

Ф. 12. Куфтин Борис Алексеевич

Оп. 1.

Д. 24. Полевые записи, 1928 г., 57 л.

401. Музей антропологии и этнографии РАН имени Петра Великого, научный архив

Ф. 12. Куфтин Борис Алексеевич

Оп. 1.

Д. 108. О происхождении тюрков. Рукопись, 1926–1930 гг., 34 л.

402. Музей антропологии и этнографии РАН имени Петра Великого, научный архив

Ф. 12. Куфтин Борис Алексеевич

Оп. 1.

Д. 10. Тамги, планы жилищ и др. Крым. Черновые полевые записи, 1926 г., 31 л.

403. Музей антропологии и этнографии РАН имени Петра Великого, научный архив

Ф. 12. Куфтин Борис Алексеевич

Оп. 1.

Д. 11. Об одежде, обуви, утвари татар. Крым., 1928 г., 31 л.

404. Шиллинг Е. Государственный Центральный музей народоведения / Е. Шиллинг // Этнография. – 1926. – № 1/2. – С. 267-270.

405. Державний архів у місті Севастополь

Ф. Р-420. Севастопольський районний виконавчий комітет

Оп. 1.

Спр. 78. Акти вивчення Севастопольського управління уповноваженого у справах музеїв, охорони пам'яток мистецтва, старовини, народного побуту та природи (СевмузОХОРИСу), 31.03.1923 – 3.03.1925 рр.), 221 арк.

406. Державний архів у місті Севастополь

Ф. Р-420. Севастопольський районний виконавчий комітет

Оп. 1.

Спр. 58. Матеріали про роботу Севастопольського відділу народної освіти, 03.1924–01.1925 рр., 374 арк.

407. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 10.

Д. 191. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. III. 2.05. – 30.06.1925 г., 134 л.

408. Державний архів у місті Севастополь

Ф. Р-420. Севастопольський районний виконавчий комітет

Оп. 1.

Спр. 461. Вихідні документи РВК про роботу сільрад, 1–30.06.1926 р., 898 арк.

409. Голикова Л. В. Севастопольская панорама в 1905–1942 гг. / Л. В. Голикова // Севастопольской панораме 100 лет. – Севастополь : ПолиПРЕСС, 2005. – С. 140–155.

410. Державний архів у місті Севастополь

Ф. Р-79. Севастопольський міський виконавчий комітет

Оп. 1.

- Спр. 259. Протоколи засідань Севастопольської міської ради, 13.04.1927–20.02.1929 рр.), 163 арк.
411. Моисеев Л. А. Севастопольский Военно-исторический музей и памятники обороны 1854–1855 гг. : по поводу реорганизации / Л. А. Моисеев // Краеведение. – 1927. – № 1. – С. 126–131.
412. Наумов И. Письма в редакцию // И. [Ф.] Наумов, К. Э. Гриневич, В. П. Бабенчиков // Краеведение. – 1928. – № 1. – С. 502–504.
413. Наумов И. Ответ на заметку Л. А. Моисеева «Севастопольский Военно-исторический музей и памятники обороны 1854–1855 гг. : по поводу реорганизации», помещенную в № 1 журнала «Краеведение» за 1927 год / И. [Ф.] Наумов, Я. П. Бирзгал, К. Э. Гриневич, В. П. Бабенчиков // Крым. – 1928. – № 1 (5), вып. 1. – С. 109–111.
414. Барсамов Н. С. Феодосийская картинная галерея имени И. К. Айвазовского : к 75-летию со дня основания / Н. С. Барсамов, С. А. Барсамова. – Симферополь : Крымиздат, 1955. – 170 с.
415. Барсамов Н. [С.] Третья выставка картин / Н. С. Барсамов / Феодосийский музей. – Феодосия, 1927. – 15 с.
416. Барсамов Н. С. Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского / Н. С. Барсамов // Крым. – Москва; Ленинград, 1928. – № 1(6), вып. 2. – С. 101–104.
417. Выставка картин современных русских художников, 4-я : [каталог] / Сост. Н. С. Барсамов / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – Феодосия, 1928. – 12 с.
418. Барсамов Н. [С.] Художники Феодосии: И. К. Айвазовский. Л. Ф. Лагорио. А. И. Фесслер. К. Ф. Богаевский. М. А. Волошин. М. П. Латри / Н. С. Барсамов / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – Феодосия, 1928. – 56 с.
419. Выставка живописи и графики современных русских художников, 5-я : [каталог] / Сост. Н. С. Барсамов / Феодосийская картинная галерея. – Феодосия, 1929. – 13 с.

420. Барсамов Н. С. Феодосийская галерея Айвазовского – очаг живописной культуры в Крыму / Н. С. Барсамов / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – Феодосия, 1929. – 23 с., ил.
421. Барсамов Н. [С.] Путеводитель по Феодосийской галерее Айвазовского / Н. С. Барсамов / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – 3 изд. – Феодосия, 1932. – 24 с.
422. Барсамов Н. С. Путеводитель по Феодосийской картинной галерее имени И. К. Айвазовского / Н. С. Барсамов / Феодосийская картинная галерея им. И. К. Айвазовского. – [Симферополь] : Госиздат Крымской АССР, 1937. – 36, [2] с., ил.
423. [Барсамова С. А.] Экскурсия в галерею / С. А. Барсамова // Пролетарий. – 1937. – 29 июля. – С. 2–3. – Изд. под псевд. Б. С.
424. Барсамова С. А. Феодосия художественная / С. А. Барсамова // Пролетарий. – 1939. – 27 апреля. – С. 3; 28 апреля. – С. 3.
425. Барсамова С. [А.] Художники Феодосии / С. А. Барсамова // Пролетарий. – 1940. – 3 ноября. – С. 3.
426. [Барсамова С. А.] Новые картины в галерее Айвазовского / С. А. Барсамова // Пролетарий. – 1941. – 19 января. – С. 3. – Изд. под псевд. С. Б.
- 427. Державний архів в Автономній Республіці Крим**
 Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР
 Оп. 3.
 Спр. 52. Матеріали по особовому складу КримОХОРОІСу (заяви, листування), 23.10.1926–21.12.1927 рр., 58 арк.
428. Щеколдин С. Г. О чем молчат львы : Крым. Алушка. 1941–1944 / С. Г. Щеколдин / Алушкинский гос. дворц.-парк. музей-заповедник. – Симферополь : Н. Орианда, 2009. – 112 с. – (Серия : «Музейные мемуары»).
429. Бендюкова Н. А. М. П. Крошицкий и Севастопольский художественный музей / Н. А. Бендюкова / Крымский центр гуманитарных исследований // Крымский архив. – 1997. – № 3. – С. 122–129.

**430. Государственный Исторический музей Российской Федерации,
отдел письменных источников**

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 671. Документы Крымской музейной конференции: резолюция, протоколы заседаний, тезисы докладов (12–13 сентября 1926 г.), 45 л.

431. Коренев А. Г. Севастопольская картинная галерея : путеводитель-каталог / А. Г. Коренев / Севастопольское музейное объединение. – [Симферополь] : Крымское гос. изд-во, [1931]. – 106 с.

432. Архів національного заповідника «Херсонес Таврійський»

Спр. № 308. Листування з установами Криму, 1929 р., 339 арк.

ДОДАТОК А
БІБЛІОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК ОПУБЛІКОВАНИХ РОБІТ
СПІВРОБІТНИКІВ МУЗЕЇВ КРИМСЬКОЇ АСРР (1921–1941)

1. Барсамов Н. [С.] Выставка революционного плаката // Рабочий и крестьянин. – 1924. – № 164. – 26 июля. – С. 4.
2. Барсамов Н. С. Феодосийский музей краеведения / Н. С. Барсамов // Крым. – 1926. – № 2. – С. 185.
3. Барсамов Н. [С.] И. К. Айвазовский и Феодосийская галерея / Феодосийский музей. – [Феодосия], 1926. – 32 с.– Загл. облож. : Айвазовский, 1817–1900.
4. Барсамов Н. [С.] Третья выставка картин / Феодосийский музей. – Феодосия, 1927. – 15 с.
5. Барсамов Н. [С.] Художники Феодосии : И. К. Айвазовский. Л. Ф. Лагорио. А. И. Фесслер. К. Ф. Богаевский. М. А. Волошин. М. П. Латри / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – Феодосия, 1928. – 56 с.
6. Выставка картин современных русских художников, 4-я : [каталог] / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – Феодосия, 1928. – 12 с.
7. Барсамов Н. С. Феодосийский археологический музей и галерея Айвазовского // Крым. – 1928. – № 1(6), вып. 2. – С. 101–104.
8. Барсамов Н. С. Феодосийская галерея Айвазовского – очаг живописной культуры в Крыму / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей. – Феодосия, 1929. – 23 с., ил.
9. Выставка живописи и графики современных русских художников, 5-я : [каталог] / Феодосийская картинная галерея. – Феодосия, 1929. – 13 с.
10. Барсамов Н. [С.] Путеводитель по Феодосийской галерее Айвазовского / Гос. галерея Айвазовского и Археологический музей.– 3 изд.– Феодосия, 1932. – 24 с.

11. Барсамов Н. С. Путеводитель по Феодосийской картинной галерее имени И. К. Айвазовского / Феодосийская картинная галерея им. И. К. Айвазовского. – [Симферополь] : Госиздат Крымской АССР, 1937. – 36, [2] с., ил.
12. Барсамов Н. [С.] Новое в музейной работе // Пролетарий. – 1939. – № 270. – 18 ноября. – С. 4.
13. Барсамов Н. С. Путеводитель по Феодосийской картинной галерее имени И. К. Айвазовского / Феодосийская картинная галерея им. И. К. Айвазовского. – [Феодосия] : Крымиздат, 1939. – 36 с., ил.
14. Барсамов Н. [С.] И. К. Айвазовский и Феодосийская картинная галерея // Пролетарий. – 1940. – № 104. – 6 мая. – С. 2–3.
15. [Барсамова С. А.] Экскурсия в галерею // Пролетарий. – 1937. – № 177. – 29 июля. – С. 2–3. – Изд. под псевд. Б. С.
16. Барсамова С. А. Феодосия художественная // Пролетарий. – 1939. – № 101. – 27 апреля. – С. 3; № 102. – 28 апреля. – С. 3.
17. Барсамова С. [А.] Новые картины К. Ф. Богаевского // Пролетарий. – 1940. – № 10. – 12 января. – С. 3.
18. Барсамова С. [А.] И. К. Айвазовский и современный зритель // Пролетарий. – 1940. – № 99. – 29 апреля. – С. 3.
19. Барсамова С. [А.] Реставрация картины «Морской бой ночью» // Пролетарий. – 1940. – № 240. – 13 октября. – С. 3.
20. Барсамова С. [А.] Художники Феодосии // Пролетарий. – 1940. – № 268. – 3 ноября. – С. 3.
21. [Барсамова С. А.] Новые картины в галерее Айвазовского // Пролетарий. – 1941. – № 16. – 19 января. – С. 3. – Изд. под псевд. С. Б.
22. Барсамова С. [А.] Юбилейная выставка крымских художников // Пролетарий. – 1941. – № 50. – 2 марта. – С. 3–4.
23. Боданинский У. [А.] Новые материалы по этнографии татар в Крыму : экспедиция Кр. ЦИКа и СНК по изучению татарской культуры в Крыму /

- У. А. Боданинский // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 3. – С. 6–7.
24. Боданинский У. [А.] Татарские мавзолеи «Дурбе» в Крыму : из истории искусства крымских татар / У. А. Боданинский // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т. 1. – С. 195–201.
25. Боданинский У. [А.] Производства из шерсти у крымских татар / У. А. Боданинский // Крым. – 1928. – № 1 (6), вып. 2. – С. 67–75.
26. Боданинский У. [А.] Бахчисарайский музей / У. А. Боданинский // Человек. – 1928. – № 1/4. – С. 281–283.
27. Боданинский У. [А.] Археологическое и этнографическое изучение крымских татар в Крыму / У. А. Боданинский / Гос. Дворец-музей тюрко-татарской культуры в Бахчисарае. – Симферополь, 1930. – 31 с.
28. Врочинская К. Музеи Крыма / К. Врочинская // Советский музей / Музейный отдел Наркомпроса РСФСР. – 1938. – № 2. – С. 36–40.
29. Гелах Т. Ф. Музеи в Крыму / Т. Ф. Гелах // Советский музей. – 1936. – № 4. – С. 85–86.
30. Гриневич К. Э. Вместо монастыря – Музей : письмо из Херсонеса / К. Э. Гриневич // Крым. – 1925. – № 1. – С. 80–81.
31. Гриневич К. Э. Возобновление раскопок в Херсонесе Таврическом : Корсуни – наших древних летописей / К. Э. Гриневич // Крым. – 1926. – № 2. – С. 195–196.
32. Гриневич К. Э. Раскопки Херсонеса Таврического в 1926 году / К. Э. Гриневич // Крым. – 1927. – № 1 (3). – С. 112–121.
33. Сто лет Херсонесских раскопок (1827–1927) : исторический очерк с экскурсионным планом / сост. К. Э. Гриневич / Гос. Херсонесский музей. – Севастополь, 1927. – 57 с.
34. Гриневич К. Э. Очередные задачи музейного строительства в Крыму / К. Э. Гриневич // Крым. – 1928. – № 2 (7). – С. 60–64.

35. Гриневич К. Э. Раскопки Гераклеяской экспедиции 1928 г. : предварительный отчет с описанием архитектурного комплекса / К. Э. Гриневич // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. 2. – С. 34–71.
36. Гриневич К. Э. За новый музей : Херсонесский музей, как первый опыт приложения марксистских идей в музейном строительстве / К. Э. Гриневич / Государственный Херсонесский музей. – Севастополь, 1928. – 16 с.
37. Гриневич К. Э. Херсонес Таврический : История. Руины. Музей : иллюстрированный путеводитель / К. Э. Гриневич / Государственный Херсонесский музей. – Севастополь, 1928. – 2-е изд. – 112 с.
38. Гриневич К. Э. Раскопки в Херсонесе в 1927 и 1928 гг. : предварительный отчет / К. Э. Гриневич // Крым. – 1929. – № 1 (9). – С. 14–32.
39. Гриневич К. Э. Социологические проблемы исследования прошлого Севастопольского района / К. Э. Гриневич // Крым. – 1929. – № 2 (10). – С. 38–50.
40. Коренев А. Г. Севастопольская картинная галерея : путеводитель-каталог / Севастопольское музейное объединение. – [Симферополь] : Крымское гос. изд-во, [1931]. – 106 с.
41. Коренев А. [Г.] Юбилей картинной галереи в Севастополе // Красный Крым. – Симферополь, 1935. – № 285(4491). – 14 декабря. – С. 3.
42. Марти Ю. Ю. Отчет / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1925. – № 1. – С. 79.
43. Марти Ю. Ю. К столетию Керченского музея / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1926. – № 2. – С. 126–131.
44. Марти Ю. Ю. Сто лет Керченского музея : исторический очерк / Ю. Ю. Марти. – Керчь, 1926. – 96 с.
45. Марти Ю. Ю. Путеводитель по Керченским древностям / Ю. Ю. Марти. – Керчь, 1926. – 62 с.
46. Марти Ю. Ю. Краткий отчет о деятельности Керченского историко-археологического музея за 1926–1927 г. / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1928. – № 1 (6), вып. 2. – С. 99–101.

47. Марти Ю. Ю. Раскопки Керченской экспедиции 1928 года : предварительное сообщение / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1929. – № 1 (9). – С. 5–13.
48. [Марти Ю. Ю.] Пять лет краеведческой деятельности Керченского отделения Общества по изучению Крыма / Ю. Ю. Марти // Крым. – 1929. – № 1 (9). – С. 203–206. – Изд. под. псевд. : Ю. М.
49. Опалов В. Г. О массовой работе крымских музеев / В. Г. Опалов // Крым. – 1928. – № 1 (5). – С. 102–105.
50. Полканов А. И. Охрана памятников старины в Крыму за время Советской власти / А. И. Полканов // ИТОИАиЭ. – 1928. – Т. 2 (59). – С. 171–184.
51. Полканов А. И. История музейного дела и охраны памятников культуры за десять лет Советской власти в Крыму / А. И. Полканов // ИТОИАиЭ. – 1930. – Т. 4 (61). – С. 96–120.
52. Полканов А. И. Крымские краеведческие районные музеи на грани второй пятилетки / А. И. Полканов // Советский музей. – 1934. – № 2. – С. 54–62.
53. Пузанов И. И. Естественно-исторический музей в Симферополе / И. И. Пузанов // Крым. – 1926. – № 2. – С. 181–182.
54. Россилевич Г. Я. Ялтинский музей краеведения / Г. Я. Россилевич // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. 2. – С. 106–109.
55. Чепурина П. Я. Евпатория – ее живая археология / П. Я. Чепурина // Крым. – 1925. – № 1. – С. 73 – 74.
56. Чепурина П. Я. Евпаторийский музей / П. Я. Чепурина // Крым. – 1926. – № 2. – С. 200.
57. Чепурина П. Я. О Коране Евпаторийской мечети / П. Я. Чепурина // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 3. – С. 9–10.
58. Чепурина П. Я. Евпаторийская ханская мечеть Джума-Джами (Хан-Джами) / П. Я. Чепурина. – Евпатория, 1927. – 8 с.

59. Чепурина П. Я. Орнаментальное тканье крымских татар / П. Я. Чепурина // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3 (60). – С. 72–77.
60. Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма / П. Я. Чепурина. – М. ; Л., 1938. – 64 с.
61. Ширяев С. Д. Алушкинский дворец-музей / С. Д. Ширяев // Крым. – 1926. – № 2. – С. 191–193.
62. Ширяев С. Д. Помещичья колонизация и русские усадьбы в Крыму в конце XVIII и первой половине XIX века / С. Д. Ширяев // Крым. – 1927. – № 2 (4). – С. 169–186.
63. Ширяев С. Д. Усадебная архитектура Крыма в 1820–1840 гг. / С. Д. Ширяев // Крым. – 1928. – № 2 (8), вып. 2. – С. 72–102.
64. Эрнст Н. Л. Раскопки Центрального музея Тавриды в области доистории 1921–[19]26 гг. / Н. Л. Эрнст // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 4. – С. 2.
65. Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма : [тезисы] / Н. Л. Эрнст // Бюллетень Конференции археологов СССР в Керчи. – 1926. – № 5. – С. 5–6.
66. Эрнст Н. Л. Конфликт Ивана III с генуэзской Кафой : к истории московско-крымской торговли и происхождения казачества / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т. 1 (58). – С. 167–180.
67. Эрнст Н. Л. Бахчисарайский ханский дворец и архитектор Великого князя Ивана III фрязин Алевиз Новый / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1928. – Т. 2 (59). – С. 39–54.
68. Эрнст Н. Л. Эски-Кермен и пещерные города Крыма / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3 (60). – С. 15–43.
69. Эрнст Н. Л. Раскопки палеолитической стоянки в Чокурчинском гроте у Симферополя : информация / Н. Л. Эрнст // ИТОИАиЭ. – 1929. – Т. 3 (60). – С. 188–190.

70. Эрнст Н. Л. Летопись археологических раскопок и разведок в Крыму за 10 лет (1921–1930) / Н. Л. Эрнст / Центральный музей Крымской АССР. – Симферополь, 1931. – 23 с.
71. Эрнст Н. Л. «Бахчисарайский фонтан» в Ленинграде / Н. Л. Эрнст // Литература и искусства Крыма. – 1935 – № 1. – С. 89–92.
72. Эрнст Н. Л. Древнейшие остатки человеческой культуры в СССР / Н. Л. Эрнст // Наука и жизнь. – 1935. – № 5. – С. 37–40.
73. Эрнст Н. Л. Обзор археологических исследований в Крыму в 1935 г. / Н. Л. Эрнст // Советская археология. – 1937. – Т. 3. – С. 240–245.
74. Якуб-Кемаль [Я. М.] Надпись на мечети Узбека в Старом Крыму / Я. М. Якуб-Кемаль // ИТОИАиЭ. – 1927. – Т. 1 (58). – С. 202–204.
75. Якуб-Кемаль Я. М. Тюрко-татарская рукопись XIV века «Нехджу-ль-Ферадис» / Я. М. Якуб-Кемаль ; предисл. А. Н. Самойловича / Ялтинский объедин. краевед. музей. – Симферополь, 1930. – 58 с.
76. [Якуб-Кемаль Я. М.]. Арабські, суфійські рукописи XIII ст. в Криму знайдені : чи не в Криму написані / Я. М. Якуб-Кемаль // Збірник Історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1930. – № 89 : Студії з Криму, I–IX. – С. 159–164. – вид. під. псевд. : Кемаль Я.

ДОДАТОК Б
ПОКАЖЧИК МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ
ПРО МУЗЕЙНІ УСТАНОВИ РЕГІОНУ В ДОСЛІДЖУВАНИЙ ПЕРІОД

Государственный архив Российской Федерации, г. Москва

1. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 3.

Д. 316. Переписка государственными и музейными учреждениями Крыма об охране и субсидировании музеев Крыма, 1923 г., 456 л.

2. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 3.

Д. 130. Анкеты, сведения о дворцах-музеях, присланные в Главнауку, 07.1922–02.1923 г., 318 л.

3. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 8.

Д. 180. Сведения о владениях музеев Крымской области и переписка с ними по административно-хозяйственным вопросам, 9.11.1922–12.11.1923 г., 116 л.

4. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 9.

Д. 119. Переписка с музеями Крыма и другими учреждениями по вопросам административного управления, охраны и учета художественных ценностей, 5.01.–29.12.1924 г., 238 л.

5. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 189. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. I. 6.01.–25.02.1925 г., 119 л.

6. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 190. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. II. 3.03.–28.04.1925 г., 238 л.

7. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 192. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. IV. 1.10.–19.12.1925 г., 198 л.

8. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 15.

Д. 50. Тезисы докладов, сделанных на I Всероссийском музейном съезде, ч. IV, 1930 г., 89 л.

9. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 8.

Д. 135. Протоколы заседаний коллегии Отдела по делам музеев и охране памятников искусства и старины, 5.01.–24.12.1921 г., 104 л.

10. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 8.

Д. 124. Переписка с музеями и научными учреждениями о вывозе художественных ценностей и по административным вопросам, 9.02.1920–17.02.1923 г., 130 л.

11. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 3.

Д. 166. Переписка с музеями Крыма по административным и хозяйственным вопросам, 1922 г., 517 л.

12. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 3.

Д. 170. Переписка с музеями, подведомственными Главнауке о прекращении вывоза ценностей за границу, о приобретении экспонатов, о ремонте и реставрации зданий, о субсидировании музеев и другое, 1.04.–27.08.1923 г., 471 л.

13. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР

Оп. 2.

Д. 83. Переписка с учреждениями Главнауки и Наркомпроса об организации научных экспедиций в 1925 г., планы экспедиций, сведения о работе экспедиций и раскопок в Крыму, 1925 г., 179 л.

14. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 13.

Д. 20. Отчеты о деятельности местных музеев: Херсонесского, Архангельского, Калязинского за 1927–1928 гг., 28.09.–27.11.1928 г., 26 л.

15. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 14.

Д. 45. Планы местных музеев: Иваново-Вознесенского, Молочского, Ставропольского, Мордовского, Феодосийского, Кольского на 1928–1929 гг., 10.01.–27.05.1929 г., 23 л.

16. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 14.

Д. 59. Отчеты местных музеев: Пензенского, Оренбургского, Феодосийского, Ржевского, Средне-Волжского за 1928–1929 гг., 31.10.–16.12.1929 г., 39 л.

17. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 9.

Д. 77. Сведения об имуществе музеев Крымской области и переписка с ними по хозяйственным вопросам, 13.05.–12.12.1924 г., 92 л.

18. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 9.

Д. 54. Годовые отчеты музеев за 1924 год, ч. 1, 17.12.1924–23.01.1925 г.,
183 л.

19. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 13.

Д. 33. Отчеты о деятельности местных музеев за 1927–1928 гг., 15.11.1928–
3.11.1929 г., 54 л.

20. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 13.

Д. 28. Отчеты местных музеев: Феодосийского археологического,
Саранского, Ставропольского и Севского за 1927–1928 гг., 25.10.–
07.12.1929 г., 50 л.

21. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 3.

Д. 57. Отчеты о деятельности государственного музея изящных искусств и
губернских музеев за 1924–1925 гг., 10.1924–10.1925 г., 456 л.

22. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 13.

Д. 24. Отчеты о деятельности местных музеев: Епифанского, Невьянского, Кокчетавского и Ялтинского Дома-музея А. П. Чехова за 1927–1928 гг., 13.10.–28.10.1928 г., 17 л.

23. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 15.

Д. 48. Тезисы докладов, сделанных на I Всероссийском музейном съезде, ч. I, 1930 г., 91 л.

24. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 15.

Д. 62. Отчеты о деятельности местных музеев за 1930 г., 1930 г., 67 л.

25. Государственный архив Российской Федерации

Ф. А-2307. Главное управление научными и научно-художественными учреждениями (Главнаука) Народного комиссариата просвещения РСФСР
Оп. 10.

Д. 191. Переписка с музеями Крыма об учете музейного имущества и по административно-хозяйственным вопросам, ч. III. 2.05. – 30.06.1925 г., 134 л.

Государственный Исторический музей Российской Федерации,

отдел письменных источников, г. Москва

26. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 996. Документы Крымского отдела по делам музеев, охране памятников старины, искусства, природы и народного быта, 1921–1926 гг., 127 л.

27. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 997. Документы Крымского отдела по делам музеев, охране памятников старины, искусства, природы и народного быта, 1920–1927 гг., 78 л.

28. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 998. Документы Крымского отдела по делам музеев, охране памятников старины, искусства, природы и народного быта, 1920–1926 гг., 92 л.

29. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 999. Документы Центрального музея Тавриды, 1921–1927 гг., 86 л.

30. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1000. Документы Алушкинского дворца-музея, 1923–1927 гг., 86 л.

31. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1001. Документы Алушкинского дворца-музея, 1923–1927 гг., 118 л.

32. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1002. Документы Бахчисарайского музея-дворца, 1922–1927 гг., 121 л.

33. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1003. Документы Евпаторийского государственного музея местного края, 1921–1926 гг., 46 л.

34. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1004. Документы Керченского отдела по охране памятников (Керченский ОХРИС), документы Керченского краеведческого музея, 1922–1925 гг., 122 л.

35. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1005. Документы Керченского и краеведческого музея (за 1925–1927 гг.), 1925–1927 гг., 95 л.

36. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1006. Документы Ливадийского дворца-музея, 1924–1925 гг., 12 л.

37. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1007. Документы музеев г. Севастополя, 1921–1927 гг., 129 л.

38. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1008. Документы Государственного Херсонесского музея, 1921–1927 гг., 106 л.

39. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1010. Документы Краеведческого музея Феодосии, 1922–1924 гг., 42 л.

40. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1011. Документы музеев г. Ялты, 1922–1926 гг., 93 л.

41. Государственный Исторический музей Российской Федерации, отдел письменных источников

Ф. 54. Коллекция документов по музейному строительству

Оп. 1.

Д. 1012. Документы музеев г. Ялты, 1923–1926 гг., 109 л.

Державний архів в Автономній Республіці Крим, м. Сімферополь

42. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 92. Протокол № 18 від 3 січня 1922 р. засідання Президії Раднаркому с додаванням матеріалів, 3.01–23.01.1922 р., 47 арк.

43. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 104. Протокол № 28 від 4 лютого 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 31.01–9.02.1922 р., 64 арк.

44. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 116. Протокол № 40 від 18 березня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 9.03–4.06.1922 р., 34 арк.

45. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 120. Протокол № 44 від 4 квітня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 28.03–6.04.1922 р., 28 арк.

46. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 123. Протокол № 47 від 22 квітня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 28.04–22.10.1922 р., 21 арк.

47. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 132. Протокол № 55 від 23 травня 1922 р. засідання Президії Раднаркому, 18.05–27.05.1922 р., 26 арк.

48. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 102. Протокол № 21 засідання Президії КримЦВК з матеріалами про вилучення художніх цінностей, меблів та академічних бібліотек з

Південнобережних палаців, радгоспів, санаторіїв та будинків відпочинку та концентрації їх у Сімферополі, 14.06–21.06.1923 р., 30 арк.

49. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2.

Спр. 2. Протокол засідання IV Всекримської музейної конференції, 12.09.1926–13.09.1926 г., 22 арк.

50. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 1024. Протокол № 12 засідання Ради народних комісарів Кримської АСРР від 21 червня 1927 р. з додаванням матеріалів, 21.06.1927–25.06.1927 р., 156 арк.

51. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 1. Вказівки, інструкції Наркомату освіти РРФСР, протокол наради при музейно-краєзнавчому відділі Комісаріату. Постанова РНК Кримської АСРР та довідки про роботу музеїв, 10.04.1936–18.12.1940 р., 69 арк.

52. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 5. Постанова Ради Народних Комісарів Кримської АСРР, плани, доповідні записки та інші матеріали про роботу музеїв, 22.12.1938–1.01.1940 р., 310 арк.

53. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 8.

Спр. 4. Протокол № 4 засідання Президії ЦВК Кримської АСРР та матеріали до нього, 26.04.1936–14.05.1936 р., 107 арк.

54. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 4. Постанова Президії Верховної ради Кримської АСРР, доповідні записки, звіти та інші матеріали про роботу музеїв за 1936, 1938–1939 рр., 5.07.1938–3.09.1939 р., 180 арк.

55. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 9.

Спр. 8. Протокол № 8 засідання Президії ЦВК Кримської АСРР, 4.04.1937 р., 61 арк.

56. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-1188. Кримський революційний комітет

Оп. 3.

Спр. 55. Листування с різними установами, 1921 р., 120 арк.

57. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 189. Секретаріат. Різне листування, 19.05–9.09.1922 р., 517 арк.

58. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 601. Листування з Наркомосом та його відділами, університетом, робфаками, 16.04.1924–16.12.1924 р., 402 арк.

59. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-138. Євпаторійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 6. Програма конференції кримських музейних співробітників, циркуляри, інструкції по зберіганню музейних експонатів та листування з

Управлінням Музейного [відділу] Головнауки по Криму, 28.03.1924–8.10.1924 р., 339 арк.

60. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2.

Спр. 4. Виробничий план Археологічного відділу Центрального музею Тавриди на 1926–1927 р. та п'ятирічний план археологічних розкопок на 1926–1930 рр., 1926 р., 4 арк.

61. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 14. Управління політосвітроботи. Плани роботи Науково-методичної ради при Народному комісаріаті освіти Кримської АСРР на 1939–1940 рр., 1939–1940 рр., 49 арк.

62. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2.

Спр. 8. Звіт про роботу Археологічного відділу Центрального музею Тавриди за 1928–1929 р., 1928 р., 10 арк.

63. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-219. Кримське центральне статистичне управління ЦВК Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 1812. Річні звіти музеїв, 1938 р., 74 арк.

64. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 6.

Спр. 356. Звіт про роботу Керченської міськради за період з 1931 по 1934 роки, 1934 р., 151 арк.

65. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 7.

Спр. 15. Річні звіти музеїв за 1939 рік, 1939 р., 61 арк.

66. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 81. Стенограма об'єднаного засідання Кримраднаркома и Кримекономради в присутності Голови ВЦВК тов. Калініна та Голови ВУЦВК тов. Петровського, 1922 р., 24 арк.

67. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-663. Центральний виконавчий комітет Кримської АСРР

Оп. 5.

Спр. 101. Виписка з постанови Президії Євпаторійського РВК та доповідна записка директора Євпаторійського музею Я. Благодарного про збільшення дотації музею, 27.01.1933–2.02.1933 р., 5 арк.

68. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 1. Листування з революційним комітетом про взяття на облік історичних пам'яток старовини та ремонт їх. Те саме з обласним комітетом охорони пам'яток по науковим та господарським питанням, 2.12.1920–12.12.1923 р., 257 арк.

69. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 2. Запросна відомість на зарплатню, 1.12.1921–30.09.1923 р., 287 арк.

70. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 3. Звіт про стан історичних пам'яток і музею Феодосійського округу. Кошторис на ремонт, квартальні звіти про використання коштів і листування з уповноваженим «Головнауки» и наркоматом освіти по господарських та фінансових питаннях, 15.10.1923–15.06.1924 р., 47 арк.

71. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-1025. Феодосійський революційний комітет

Оп. 1.

Спр. 107. Звіти та доповіді про діяльність відділів повітових ревкому та виконкому, 11.1920–12.1921 р., 416 арк.

72. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 7. Циркуляри Наркомоса, кошториси, звіти, запити відомості на зарплатню та листування по фінансовим питанням з фінансово-контрольним управлінням та ін., 4.10.1926–30.11.1927 р., 172 арк.

73. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 5. Циркуляри Наркома освіти та листування по фінансовим і господарським питанням, 15.01.1925–15.01.1926 р., 174 арк.

74. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 8. Циркуляри Наркомоса, кошториси, звіти, запити відомості на зарплатню та листування по фінансовим питанням з фінансово-контрольним управлінням та ін., 4.10.1926–19.11.1927 р., 169 арк.

75. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-4060. Феодосійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 20. Квартальні звіти, запросні відомості на зарплатню та листування по фінансовим питанням, 14.01.1928–30.12.1929 р., 146 арк.

76. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-138. Євпаторійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 1. Протоколи засідань співробітників, посвідчення службовців та листування, 14.12.1920–10.09.1921 рр., 225 арк.

77. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-652. Рада народних комісарів Кримської АСРР

Оп. 1.

Спр. 1184. Протокол засідання Малого Раднаркому Криму від 29 січня 1927 р. з додаванням матеріалів, № 4, 29.01.1927 р., 3 арк.

78. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 3.

Спр. 53. Листування з районними музеями, 01–05.1929 р., 85 арк.

79. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-138. Євпаторійський краєзнавчий музей

Оп. 1.

Спр. 11. Листування з Центральним бюро краєзнавства та по особовому складу, 15.04–22.12.1929 р., 108 арк.

80. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-2865. Центральний музей Тавриди

Оп. 2

Спр. 5. Звіт про роботу Центрального музею Тавриди за 1926–1927 р., 1927 р., 18 арк.

81. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-20. Народний комісаріат освіти Кримської АСРР

Оп. 3.

Спр. 52. Матеріали по особовому складу (заяви, листування), 23.10.1926–21.12.1927 рр., 58 арк.

82. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 9. План Ханського палацу в Бахчисараї, І. 1924 р., 1 арк.

83. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 10. Доповідна записка про ремонт Соколиної вежі Ханського палацу в Бахчисараї, 5. V. 1926 р., 1 арк.

84. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 12. До питання про охорону історичних пам'яток. Стаття. Окремий відтиск. 1927 р., 8 арк.

85. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 14. Доповідна записка по ремонту та реставрації Ханського палацу в Бахчисараї, 1936 р., 11 арк.

86. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 16. Матеріали про Ханський палац в Бахчисараї. Плани та фасад палацу, впорядковані архітектором Гесті в 1789 р., б/д, 10 арк.

87. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 18. Ескізи екслібрисів Центрального музею Тавриди та афіші про виставки у музеях, 1926 р., 7 арк.

88. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 20. Автобіографія, анкета, фото, 1936 р., 17 арк.

89. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3812. Павло Іванович Голандський

Оп. 1.

Спр. 20. Автобіографія, б/д, 16 арк.

90. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 172. Матеріали про діяльність Я. П. Бірзгала у Кримському союзі радянських художників та Сімферопольській картинній галереї, 1940–1948 рр., 94 арк.

91. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 173. Автобіографія М. С. Барсамова, матеріали до його біографії, 1963 р., 88 арк.

92. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 177. М. С. Барсамов. «Художнє життя та музейне будівництво на Східному узбережжі Криму, 1921–1941 рр.», б/д, 22 арк.

93. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 290. Професор архітектури П. І. Голандський (1861–1939), 1971 р., 22 арк.

94. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 292. Спогади про перші заходи в галузі охорони художніх цінностей та пам'яток історії та культури у Криму в 1920–1926 рр., б/д, 3 арк.

95. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 321. Охорона пам'яток старовини у Криму за радянський період. Стаття, окремий відтиск, 1928 р., 8 арк.

96. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 335. Охорона пам'яток культури і революції у Криму до Великої Вітчизняної війни, б/д, 11 арк.

97. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3814. Олександр Іванович Полканов

Оп. 1.

Спр. 339. Матеріали з охорони пам'яток історії і культури в Криму (виписки, нариси статей, плакати), б/д, 55 арк.

98. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 11. Охорона пам'яток старовини та мистецтва в Криму: підсумки і завдання, тези, б/д, 1 арк.

99. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 17. Трудова та розрахункова книжки, довідки про роботу та заробітну платню, почесна грамота, 1946, 1954 рр., 24 арк.

100. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 25. Лист Я. П. Бірзгала – С. М. Олтаржевській, 1.ІІ.1959 р., 3 арк.

101. Державний архів в Автономній Республіці Крим

Ф. Р-3238. Микола Львович Ернст

Оп. 1.

Спр. 27. Листування С. М. Олтаржевської з С. М. Бібіковим, 1964 р., 7 арк.

**Институт истории материальной культуры Российской академии наук,
научный архив, рукописный отдел, г. Санкт-Петербург**

102. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 171. Об археологических работах в Крыму К. Э. Гриневича. Переписка и краткий отчет, 1924 г., 1924 г., 15 л.

103. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 120. Раскопки К. Э. Гриневича в Керчи и Херсонесе. Переписка и отчет о работе 1925 г., 1926 г., 53 л.

104. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 85. Раскопки Керченского музея и охрана керченских катакомб. Переписка, 1923 г., 6 л.

105. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 107. Об археологических раскопках Ю. Марти в Керчи, 1924 г., 17 л.

106. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 108. Раскопки в Керчи. Переписка, 1924 г., 12 л.

107. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 37. Переписка об археологических раскопках в Крыму 1928 г., 1928 г., 38 л.

108. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 155. Раскопки Ю. Ю. Марти в Керчи. Отчет, фотографии, план и статья «Город Китэй на Боспоре», в 2 частях, ч. 1. 1929 г., 28 л.

109. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 106. Работа в Херсонесе по изучению памятников Н. В. Измайловой. Отчет и переписка. 1925 г., 14 л.

110. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 105. Раскопки Н. И. Репникова в Эски-Кермене. 1928 г., 27 л.

111. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 159. Раскопки Ялтинского музея. Переписка. 1927 г., 3 л.

112. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 169. Раскопки Ялтинского музея краеведения. Переписка. 1929 г., 8 л.

113. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 83. О закрытии Евпаторийского музея. Переписка. 1927 г., 25 л.

114. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 57. Об организации Этнолого-археологического института в Симферополе, 1922 г., 10 л.

115. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 197. Работа в Херсонесе. 1926 г., 1926 г., 130 л.

116. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 88. Раскопки Н. Л. Эрнста в Крыму, 1923 г., 8 л.

117. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 110. Раскопки Н. Л. Эрнста в Крыму, 1924 г., 3 л.

118. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 109. Отчет о раскопках Н. Л. Эрнста в Симферопольском округе в Крыму, 1924 г., 44 л.

119. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 150. Раскопки Бахчисарайского дворца-музея, 1930 г., 69 л.

120. Институт истории материальной культуры Российской академии наук, научный архив, рукописный отдел

Ф. 2. Государственная академия истории материальной культуры

Оп. 1.

Д. 181. О раскопках в Старом Крыму, 1925 г., 13 л.

**Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук,
г. Санкт-Петербург**

121. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 557, 176 л.

122. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 559, 184 л.

123. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 582, 184 л.

124. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 773, 162 л.

125. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 794, 183 л.

126. Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук

Ф. 155. Комиссия «Наука в России» (1916–1923); Комиссия «Наука и ее работники в пределах СССР» (1930–1932); Комитет учета научных работников и изучения научных сил СССР (1932–1934)

Оп. 2.

Д. 804, 172 л.

Центральный муниципальный архив г. Москвы, г. Москва

127. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

128. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 507. Протоколы совещаний, 1926 г., 17 л.

129. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 510. Общий план археологического исследования Крыма, 1926 г., 32 л.

130. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 513. Евпатория, 1926–1928 гг., 16 л.

131. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 514. Карасубазар, 1926–1928 гг., 8 л.

132. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 515. Керчь, 1926–1931 гг., 8 л.

133. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 516. Старый Крым, 1926 г., 8 л.

134. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 517. Судак, 1925–1926 гг., 27 л.

135. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 518. Феодосия, 1926–1932 гг., 10 л.

136. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 512. Бахчисарайская группа памятников, н/д, 5 л.

137. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 514. Карасубазар, 1926–1928 гг., 8 л.

138. Центральный муниципальный архив г. Москвы

Ф. 1. Центральные государственные реставрационные мастерские

Оп. 1.

Д. 520. Эски-Кермен, 1928–1929 гг., 53 л.